

Σπουδές και κινήματα φύλου στη σύγχρονη Ελλάδα

Επιμέλεια-Εισαγωγή

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΖΑΒΒΟΥ

OPPORTUNITY

Σπουδές και κινήματα φύλου
στη σύγχρονη Ελλάδα

OPPORTUNIA

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΖΑΒ-
ΒΟΥ (ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ)
ΣΠΟΥΔΕΣ ΚΑΙ ΚΙ-
ΝΗΜΑΤΑ ΦΥΛΟΥ ΣΤΗ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ
ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΕΣΩ-
ΦΥΛΛΟΥ ΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΑΟΥΜ ΟΡΡΟΡΤΥΝΑ
ΠΑΤΡΑ 2025

ISBN: 978-960-
553-113-3

Σπουδές και κινήματα φύλου
στη σύγχρονη Ελλάδα

επιμέλεια-εισαγωγή

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΖΑΒΒΟΥ

OPPORTUNIA

Ο συλλογικός τόμος αποτελεί μέρος του ερευνητικού έργου «Ξαναδιαβάζοντας τις σπουδές και τα κινήματα φύλου στην Ελλάδα: Διασταυρώσεις στο ζήτημα της έμφυλης βίας (GeStuRe)» (<https://gesture.soc.uoc.gr>) που υλοποιείται στο πλαίσιο του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας «Ελλάδα 2.0» με τη χρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης - NextGenerationEU (Φορέας Υλοποίησης: ΕΛΙΑΔΕΚ - Αριθμός Έργου ΟΙ5369, Δικαιούχος: Πανεπιστήμιο Κρήτης)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αλεξάνδρα Ζαββού Εαναδιαβάζοντας τις σπουδές και τα κινήματα φύλου στην Ελλάδα... ..	9

ΕΝΟΤΗΤΑ ΠΡΩΤΗ

Αρχειακές χαρτογραφήσεις

Ελένη Φουρναράκη Το «αρχείο», οι πολυσημίες και οι ιστορίες του: σκέψεις γύρω από τις χρήσεις του αρχείου	39
Αλεξάνδρα Ζαββού Η κατασκευή ενός ερευνητικού αρχείου των σπουδών φύλου μέσα από το πρίσμα της έμφυλης βίας	67
Παύλος Χατζόπουλος Ένα θραυσματικό αρχείο για την έμφυλη βία στην Ελλάδα	131
Ελπίδα Καραμπά Θεσμίζουσα θεληματικότητα, διαταραγμένο αρχείο και αρχειακός εγγραμματισμός. Σημειώσεις πάνω στο υλικό του ερευνητικού προγράμματος GeStuRe.	169
Μαρία Ταμπούκου Το αρχείο ως δυναμικό πεδίο εμπλοκών και αντιστασιμότητας	183

ΕΝΟΤΗΤΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Διαδρομές στην Ακαδημία, τα κινήματα
και τις κοινότητες γνώσης: λόγοι και εμπειρίες

Νέλλη Καμπούρη	
Φεμινιστικές συν-αισθηματικές οικονομίες: διερευνώντας τα όρια μεταξύ σπουδών και κινήματων του φύλου στην Ελλάδα	207
Ελευθερία Παπαστεφανάκη	
Φεμινιστικές εμπειρίες της Μεταπολίτευσης: η περίπτωση της Κρήτης	263
Ειρήνη Αμπουμόγλι	
Το σύγχρονο φεμινιστικό και ΛΟΑΤΚΙ+ κίνημα στην Κρήτη	303
Παύλος Λιαρόπουλος	
Η έμφυλη βία στα σχολεία της Κρήτης: απόψεις, εμπειρίες και παρεμβάσεις εκπαιδευτικών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση	343
Ματίνα Παπαγιαννοπούλου	
Η γραμματική των πολιτικών για την έμφυλη βία: αρχειοθετημένες σιωπές και αρχεία επιβίωσης	371
Οι συγγραφείς	397

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ZABBOY

Εισαγωγή:

Ξαναδιαβάζοντας τις σπουδές και τα κινήματα φύλου στην Ελλάδα...

Ο συλλογικός αυτός τόμος εκδίδεται στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος GeStuRe «Ξαναδιαβάζοντας τις σπουδές και τα κινήματα φύλου στην Ελλάδα: Διασταυρώσεις στο ζήτημα της έμφυλης βίας».¹ Η έρευνα τοποθετείται σε μια συγκυρία όπου καταγράφεται μια αισθητή κλιμάκωση της έμφυλης βίας στην Ελλάδα και παγκοσμίως, ενώ στοχοποιούνται ακόμα φυλετικοποιημένες ομάδες και κινήματα αλληλεγγύης. Ταυτόχρονα, όμως, τόσο οι ακαδημαϊκοί λόγοι όσο και οι ακτιβιστικές θέσεις έχουν ισχυροποιηθεί και έχουν κατακτήσει σημαντική ορατότητα στο δημόσιο χώρο.

Διεθνώς, αλλά και στην Ελλάδα, διαπιστώνεται μια anti-gender στροφή, η οποία επιδιώκει να επανεγγράψει σε ουσιοκρατικές θεωρήσεις τα ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας, επαναφέροντας μια ιδεολογία βιολογικού ντετερμινισμού και προσβάλλοντας έτσι δεκαετίες φεμινιστικής κριτικής και αγώνα. Η άνοδος ακροδεξιών και αυταρχικών κινημάτων, ιδεών και πολιτικών ρευμάτων, επαναφέρει τη λευκή ανδρική υπεροχή ως κυρίαρχη ιδεολογία και μετατρέπει τη δημόσια

---

¹ Περισσότερες πληροφορίες και ερευνητικό υλικό μπορεί να βρει κανείς στην ιστοσελίδα του προγράμματος: <https://gesture.soc.uoc.gr>. Το ερευνητικό έργο πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του ΕΛΙΔΕΚ, στο πλαίσιο του «Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης Ελλάδα 2.0» και φορέα υλοποίησης το Πανεπιστήμιο Κρήτης.

σφαίρα σε «εμπόλεμη ζώνη» για φεμινιστικά και κουήρ υποκείμενα και κοινότητες.² Έτσι, νέες θεματικές και προβλήματα αναδύονται όχι από μια ενδογενή εξέλιξη των σπουδών φύλου αλλά από βίαιες ανακατατάξεις των σύγχρονων κοινωνιών και αστάθειες των κανονικοποιήσεών τους. Παρόλο, λοιπόν, που η συζήτηση για την έμφυλη βία στο πλαίσιο των σπουδών και των κινημάτων φύλου και σεξουαλικότητας έχει μακρά ιστορία, σήμερα βρισκόμαστε σε μια νέα φάση, με διαφορετικά διακυβεύματα που φέρνει η νεοσυντηρητική στροφή. Στο πλαίσιο αυτό, το πρόγραμμα GeStuRe εκκινεί από κάποια ερωτήματα σχετικά με το πώς διαμορφώνεται η σχέση μεταξύ των σπουδών φύλου και των σύγχρονων ακτιβισμών στην Ελλάδα, πώς αρθρώνονται οι ακαδημαϊκοί με τους κινηματικούς λόγους και πρακτικές στο ζήτημα της έμφυλης βίας.

Οι φεμινιστικοί λόγοι αναδυθήκαν και ριζοσπαστικοποιήθηκαν μέσα στο αυτόνομο γυναικείο κίνημα της Μεταπολίτευσης, ενώ έκτοτε ο φεμινισμός και οι σπουδές φύλου ανέπτυξαν ισχυρούς διανοητικούς και πολιτικούς δεσμούς, προλειαίνοντας το έδαφος για την εισαγωγή προγραμμάτων σπουδών στα πανεπιστήμια.³ Τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκε μια πληθώρα νέων ακτιβισμών και λόγων για το φύλο και τη σεξουαλικότητα, στο πλαίσιο νέων φεμινιστικών και κουήρ συλλογικοτήτων, κινημάτων βάσης, πρωτοβουλιών της κοινωνίας των πολιτών και ΜΚΟ, που πραγματεύονται εκ νέου την οριοθέτηση και εννοιολόγηση της έμφυλης βίας.⁴ Έτσι, δημιουργείται με τα χρόνια έ-

---

² Για μια κριτική ανάλυση των λόγων και θέσεων που διατυπώνονται κατά της λεγόμενης «ιδεολογίας του φύλου» στους κόλπους συντηρητικών και αυταρχικών κινημάτων σε χώρες όπως οι ΗΠΑ και η Βρετανία βλ. το πρόσφατο βιβλίο του J. Butler *Who's Afraid of Gender?* (2024).

³ Βλ. Μ. Ρεπούση (2018), Β. Καντσά, Ε. Παπαταξιάρχης (2010).

⁴ Βλ. Για μια χαρτογράφηση των φεμινιστικών και ΛΟΑΤΚΙ κινημάτων στην Ελλάδα κατά τη Μεταπολίτευση βλ. Β. Πολυκάρπου (2019), ενώ για τις πιο πρόσφατες κινηματικές πρωτοβουλίες βλ. Ε. Καναβέλη (2018).

νας κινηματικός χώρος, ο οποίος κατοχυρώνεται ως πεδίο παραγωγής έγκυρου λόγου, κάτι που μπορεί να λειτουργεί και κριτικά ως προς τις θεσμοθετημένες σπουδές φύλου.⁵ Κατά τούτο, στο πρόγραμμα προκρίναμε έναν ορίζοντα που θα συμπεριλάμβανε και θα αξιοποιούσε τόσο την ακαδημαϊκή παραγωγή όσο και συμβολές των κινημάτων και των κοινοτήτων γνώσης στη διαμόρφωση των εκάστοτε λόγων και θέσεων.

Τα αφετηριακά ερωτήματα αφορούσαν τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι προσανατολισμοί της έρευνας και οι εννοιολογήσεις του φύλου και της βίας στον ακαδημαϊκό και κινηματικό χώρο, οι ιδεολογικο-πολιτικές διεργασίες που συντελούνται και επηρεάζουν το πεδίο των σπουδών φύλου στην Ελλάδα σήμερα. Η έρευνα έχει μια διπλή εστίαση: αφενός μεν τη σχέση μεταξύ σπουδών φύλου και ακτιβισμών, αφετέρου δε το ζήτημα της έμφυλης βίας και την εννοιολόγησή της στην ακαδημία. Με άλλα λόγια, πώς επιστρέφει ο ακαδημαϊκός λόγος στα κινήματα και ανατροφοδοτείται από αυτά, αλλά και κατά πόσο διαμορφώνονται από τη συνάντηση αυτή οι δημόσιοι λόγοι για το φύλο και τη βία.

Για τις σπουδές φύλου στην Ελλάδα

Σχετικά με την αποτίμηση της ιστορίας και της ανάπτυξης των σπουδών φύλου στην Ελλάδα, συναντάμε συχνά τη διαπίστωση ότι σημαντικό ρόλο στη φυσιογνωμία τους διαδραματίζει η αργοπορημένη εισαγω-

---

⁵ Εξάλλου, ήδη από τη δεκαετία του 2000 και την εισαγωγή των σπουδών φύλου στα ελληνικά πανεπιστήμια μέσω των προγραμμάτων ΕΠΕΑΕΚ II, εκφράζεται η ανάγκη για τη συνεχή επαγρύπνηση σε σχέση με τη ριζοσπαστική προοπτική των σπουδών φύλου —Αβδελά (2006), Αθανασίου (2006). Από την άλλη, το ενδιαφέρον κάποιων νεότερων ερευνητριών εστιάζεται ακριβώς στην ανάλυση του κινηματικού λόγου και στις πολιτικο-ιδεολογικές του προεκτάσεις, δεσμεύσεις ή αποχίες.

γή των σπουδών σε σχέση με τον αγγλοσαξονικό και κεντροευρωπαϊκό χώρο, όπως και ποικίλες «ελλείψεις», θεωρητικές και εμπειρικές.⁶ Σε κάθε περίπτωση, ως σημαντικός σταθμός αναδεικνύεται η περίοδος 2003-2008, κατά την οποία υλοποιήθηκαν μέσω ευρωπαϊκής χρηματοδότησης (ΕΠΕΑΕΚ II, Γ' Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης 2000-2006) προγράμματα σπουδών φύλου σε ανώτατα ιδρύματα της χώρας, αν και με διαφορετικό τρόπο και στόχευση στο καθένα από αυτά.⁷ Η υιοθέτηση θετικών μέτρων για την εισαγωγή «κύκλων σπουδών φύλου» σε προπτυχιακό επίπεδο και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών δεν συνιστά ουσιαστική θεσμοθέτηση των σπουδών φύλου ως διακριτού ακαδημαϊκού κλάδου με τη μορφή Τμήματος και την απονομή σχετικών διπλωμάτων. Εξάλλου, οι θετικές αυτές ρυθμίσεις προσανατολίζονταν αποκλειστικά στην εναρμόνιση με ευρωπαϊκές οδηγίες για την προώθηση μέτρων με μονοθεματική στόχευση, όπως η θεσμική ισότητα των φύλων και η πρόσβαση των γυναικών στην αγορά εργασίας. Η σχετική χρηματοδότηση καταργήθηκε με το τέλος του προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ II, το 2008, και η συνθήκη αυτή θεωρήθηκε χαρακτηριστική ενός «Μεσογειακού ή Νοτιοευρωπαϊκού μοντέλου» ανάπτυξης των σπουδών φύλου, η οποία σε μεγάλο βαθμό οφείλεται σε «άνωθεν» παρεμβάσεις, οι οποίες προσδιορίζονται από την ανάγκη εναρμόνισης εθνικών πολιτικών για την ανώτατη εκπαίδευση με ευρωπαϊκά πρότυπα, χωρίς αυτό να σημαίνει και ανάλογες ετοιμότητες του ακαδη-

---

⁶. Βλ. Β. Καντσά, Ε. Παπαταξιάρχης (2010), Τ.Σ. Pavlidou (2011).

⁷. Στην «Εισαγωγή» στον συλλογικό τόμο *Εισαγωγή στις Σπουδές Φύλου*, οι Γ. Πετράκη και Μ. Στρατηγάκη αναφέρουν ότι συνολικά «υλοποιήθηκαν σαράντα τρία έργα από πανεπιστήμια και ΤΕΙ σε τέσσερις κατηγορίες»: α) τρία προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών φύλου και ισότητας, β) οκτώ προγράμματα προπτυχιακών σπουδών φύλου και ισότητας, γ) τέσσερα προγράμματα υποτροφιών για βασική έρευνα, δ) δεκαέξι έργα πανεπιστημίων και οκτώ έργα ΤΕΙ για την ενίσχυση ερευνητικών ομάδων (2022: 14).

μαϊκού χώρου.⁸ Χωρίς να επεκταθούμε περισσότερο στην πραγμάτευση των ερμηνειών αυτών, θα εστιάσουμε εδώ σε ορισμένες εκφάνσεις της διαδρομής των σπουδών φύλου, οι οποίες αναδεικνύουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που μπορεί να τροποποιήσουν την ανάγνωση της πορείας αυτής όπως και της σημερινής συγκυρίας.

Το ζήτημα των σπουδών φύλου αποτελεί αντικείμενο συζητήσεων ήδη από τη δεκαετία του 1980, όταν εμφανίζονται πρωτοβουλίες Αριστερών πανεπιστημιακών που διεκδικούν την ένταξη της φεμινιστικής σκέψης στο πανεπιστήμιο, κυρίως ως γυναικείες σπουδές.⁹ Η πρώτη συλλογική και οργανωμένη προσπάθεια ξεκινά το 1982, στο ΑΠΘ, από την Ομάδα Γυναικείων Σπουδών, η οποία απαρτίζεται από διδάσκουσες διαφόρων τμημάτων και επιδιώκει «να διαμορφώσει πνευματικά και θεωρητικά εντός του πανεπιστημίου τις ιδέες που γεννήθηκαν από το γυναικείο κίνημα» (Λαδά, 2024: 15). Η Ομάδα πραγματοποιεί κύκλους διαλέξεων, προσφέρει μαθήματα γυναικείων σπουδών και το 1993 ολοκληρώνει τον κύκλο της με τη διοργάνωση του πρώτου συνεδρίου με θέμα «Οι γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και η Ευρω-

⁸. Βλ. T.S. Pavlidou (2011), M. do Mar Pereira (2018).

⁹. Όπως αναφέρουν οι T.S. Pavlidou (2011) και Σ. Λαδά (2024), στις πρωτοβουλίες αυτές αποτυπώνεται η στόχευση για τη μεταφορά της φεμινιστικής εμπειρίας και στράτευσης στον ακαδημαϊκό χώρο. Ήδη, από νωρίς, η σχέση με την πολιτική και κινηματική δράση τροφοδοτεί σχεδιασμούς στον χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης και έρευνας. Η ιδιαίτερη αυτή συνθήκη διαφαίνεται και στην ύλη του περιοδικού *Δίνη*, το οποίο κυκλοφορεί την ίδια περίοδο. Η σχετική συζήτηση, που συνεχίζεται μέχρι σήμερα και εστιάζει στην αποπολιτικοποίηση και αποριζοσπαστικοποίηση των σπουδών φύλου, δεν αφορά, ασφαλώς, μόνο την ελληνική περίπτωση. Ανάλογοι προβληματισμοί διατυπώνονται και διεθνώς, όπως για παράδειγμα στην πρόσφατη κριτική για την υπαγωγή των θεσμοθετημένων σπουδών φύλου στις νόρμες του νεοφιλελεύθερου πανεπιστημίου —ενδεικτικά, βλ. M. do mar Pereira (2018). Στο ελληνικό συγκεκριμένο, βέβαια, η ατελής θεσμοθέτηση του πεδίου ως διακριτού κλάδου καθιστά τη δυναμική του πιο σύνθετη.

παϊκή εμπειρία», με τη συμμετοχή κυρίως ελληνίδων, αλλά και κάποιων ξένων φεμινιστριών από διάφορα πανεπιστήμια. Στο συνέδριο, τα πρακτικά του οποίου εκδίδονται το 1996 στον συλλογικό τόμο *Οι γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και η ευρωπαϊκή εμπειρία*, τίθεται ήδη σαφώς η πρόκληση της θεσμοποίησης των γυναικείων σπουδών-σπουδών φύλου στο ελληνικό πανεπιστήμιο. Πρόκειται βέβαια για μια εντοπισμένη δραστηριότητα, ενδεικτική εντούτοις της δυναμικής που έχει το φεμινιστικό κίνημα και της εξωστρέφειας που το χαρακτηρίζει. Υπό αυτή την έννοια, μπορούμε να πούμε ότι η ιστορία των σπουδών φύλου στην Ελλάδα δεν ξεκινά με τα χρηματοδοτούμενα προγράμματα ΕΠΕΑΕΚ II αλλά πολύ νωρίτερα, μέσα σε θύλακους που καλλιεργούν το έδαφος για τη μετέπειτα εδραίωσή τους. Ασφαλώς, ο ρόλος συγκεκριμένων ατόμων που αποτελούν μια πρωτοπορία και λειτουργούν ως πυκνωτές αυτής της δυναμικής είναι κομβικός, ωστόσο η ίδια η πορεία ανάπτυξης του πεδίου, έστω και αποσπασματικά, αναδεικνύει τη ριζοσπαστική λειτουργία της φεμινιστικής προβληματικής.

Μία δεκαετία αργότερα, η εμπειρία της θεσμικής κατοχύρωσης αλλά και επιστημονικής συγκρότησης των σπουδών φύλου στην Ελλάδα αποτελεί πλέον κεντρικό ζήτημα των ακαδημαϊκών διεργασιών, καθώς μεταξύ 2003 και 2010 πραγματοποιούνται έντεκα συνέδρια.¹⁰

---

¹⁰. Για την περίοδο 2003-2010 καταγράψαμε τα εξής συνέδρια: «Το φύλο ως τόπος συνάντησης των επιστημών: Ένας πρώτος απολογισμός», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, 11-12/10/2003. «Η θέση των γυναικών στην ακαδημαϊκή κοινότητα και οι σπουδές φύλου στα πανεπιστήμια», ΕΚΠΑ, Αθήνα, 11-12/12/2004. «Σπουδές φύλου σε ΑΕΙ της Ελλάδας και του εξωτερικού. Αποτίμηση & προοπτικές», ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 31/3-1/4/2005. «Εμφυλιο Μετασχηματισμοί», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 12-15/5/2005. «Πολιτικές φύλου στα πανεπιστήμια», ΕΚΠΑ, Αθήνα, 1/11/2005. «Οι σπουδές φύλου στο πανεπιστήμιο», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, Ιούνιος 2005. «Γυναικείες σπουδές/σπουδές φύλου και γυναικεία κινήματα: διερευνώντας τις σχέσεις», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 4/5/2006. «Μέθοδοι έρευνας του κοινωνικού φύ-

Από αυτά, το πρώτο με θέμα «Το φύλο ως τόπος συνάντησης των επιστημών: Ένας πρώτος απολογισμός» οργανώνεται το 2003 από το νεοσυσταθέν, τότε, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Γυναίκες και Φύλο: Ανθρωπολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις, του Τμήματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, και εστιάζει στα ιστορικά και θεωρητικά ζητήματα σχετικά με την προβληματική του φύλου στην Ελλάδα. Άλλωστε, ο συλλογικός τόμος Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα (2010) συγκεντρώνει κείμενα του συνεδρίου, στα οποία αποτυπώνεται και αποτι-

λου», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 5-6 Οκτωβρίου 2007. «Σεξουαλικότητες και φύλο: Λεσβιακές, γκαίη, αμφί, τρανς και queer κοινότητες στην Ελλάδα», Athens Pride, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 9/5/2009. «Γυναίκες στα Πανεπιστήμια, Διδασκαλία, Έρευνα, Θέσεις Ευθύνης», ΕΛΕΓΥΠ & ΕΚΠΑ, Αθήνα 13/5/2009. «Το φύλο στη διδασκαλία: Επιστημολογικά και παιδαγωγικά ζητήματα», 2^ο Πανελλήνιο Συνέδριο ΕΛΕΓΥΠ, ΑΠΘ, 5-6 Φεβρουαρίου 2010. Τα πρακτικά των συνεδρίων εκδίδονται σε συλλογικούς τόμους ή σε αφιερώματα επιστημονικών περιοδικών, συμπεριλαμβανομένων: *Σπουδές φύλου. Τάσεις/εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες* (επιμ. Θ. Παυλίδου, Ζήτης, 2006). «Οι σπουδές φύλου στο πανεπιστήμιο» (επιμ. Ι. Λαλιώτου, Ρ. Μπενβενίστε, *Σύγχρονα Θέματα*, 94, 2006). *Gendering transformations* (επιμ. Γ. Παπαγεωργίου, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2007). *Μέθοδοι Έρευνας του Κοινωνικού Φύλου* (επιμ. Γ. Παπαγεωργίου, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2008). Επίσης, εκδίδονται δύο συλλογικοί τόμοι που περιλαμβάνουν ορισμένες από τις εισηγήσεις στα αντίστοιχα συνέδρια: *Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα* (επιμ. Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, Ε. Παπαταξιάρχης, Αλεξάνδρεια, 2010). *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα* (επιμ. Ά. Αποστολλέλη, Α. Χαλκιά, Πλέθρον, 2012). Επιπλέον, διεξάγονται επιμέρους συναντήσεις, όπως, για παράδειγμα, το συμπόσιο με θέμα «Η διάχυση του φύλου στον επιστημονικό & δημόσιο χώρο», Δίκτυο για το Φύλο, ΑΠΘ, 15 Δεκεμβρίου 2005, και η ημερίδα με θέμα «Παρελθόν και μέλλον της ανισότητας των φύλων», Ομάδα Ανθρωπολογίας του Κέντρου Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 16 Μαΐου 1998.

μάται η επιρροή και η διάχυση της φεμινιστικής σκέψης σε κλάδους των κοινωνικών επιστημών, όπως Ιστορία, Κοινωνική Ανθρωπολογία, Κοινωνιολογία, Πολιτική Επιστήμη, Ψυχολογία...

Εξαίρεση αποτελεί το τελευταίο συνέδριο, το 2009, το οποίο διανοίγει ένα νέο πεδίο προβληματισμού και ανταλλαγής, καθώς διοργανώνεται από το Athens Pride σε συνεργασία με διδάσκουσες από το Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, με θέμα «Σεξουαλικότητες και φύλα: Λεσβιακές, γκαϊή, αμφί, τρανς και queer κοινότητες στην Ελλάδα», επαναφέροντας στο προσκήνιο έναν κρίσιμο διάλογο μεταξύ ακαδημίας, κοινοτήτων γνώσης και ακτιβιστικών ομάδων. Ο συλλογικός τόμος *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα (2012)* αποτελεί το πρώτο εστιασμένο και αναστοχαστικό εγχείρημα για τη διασταύρωση ακαδημαϊκών και κινηματικών λόγων και εμπειριών. Στην οπτική αυτή, ο τόμος συνιστά, επιπλέον, ένα πολιτικο-επιστημολογικό εγχείρημα, το οποίο εμπλουτίζει το εννοιολογικό και ερευνητικό ρεπερτόριο των σπουδών φύλου και ταυτόχρονα εμπεδώνει τις αυτόνομες κοινότητες γνώσης ως φορείς έγκυρου λόγου. Η προοπτική αυτή θα ενισχυθεί την επόμενη δεκαετία, κατά την οικονομική κρίση, με την όλο και μεγαλύτερη αλληλόδραση θεωρητικών, ερευνητικών και κινηματικών επεξεργασιών στις σπουδές φύλου.

Βέβαια, το ερευνητικό αλλά και πολιτικό ενδιαφέρον για τα νέα κινήματα φύλου και σεξουαλικότητας που αναδύονται τον 21^ο αιώνα διαπιστώνεται ήδη από την συστηματική καταγραφή-χαρτογράφηση που πραγματοποιείται στο πλαίσιο του Προγράμματος Σπουδών Φύλου και Ισότητας του Παντείου Πανεπιστημίου (ΕΠΕΑΕΚ II) για την οικοδόμηση μιας περιεκτικής βάσης δεδομένων για «Τα νέα κινήματα στην Ελλάδα: υλικό για το φύλο και τη σεξουαλικότητα, 2000-2008» (Στρατούλη, Χαλκιά, χ.χ.), η οποία περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, άρθρα εφημερίδων και περιοδικών, αφίσες, αυτοκόλλητα, βιβλία, δελτία τύπου και ανακοινώσεις, ηλεκτρονικές καταχωρήσεις, ομιλίες, προκη-

ρύξεις και μπροσούρες.¹¹ Πρόκειται για μια σχέση δημιουργική και παραγωγική, παρά τις εντάσεις, και συνεχίζεται μέσα από διδακτορικά, συνεργασίες με ΜΚΟ, εκδοτικές συνεργασίες, δημόσιες συζητήσεις και παρεμβάσεις μέχρι σήμερα.

Το πρώτο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών οργανώνεται, όπως προαναφέρθηκε, στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Η εμπειρία και επίδραση του προγράμματος αυτού, όπως και ευρύτερα των σπουδών φύλου στο ελληνικό πανεπιστήμιο, γίνεται και πάλι αντικείμενο αναστοχασμού στην ημερίδα που οργανώθηκε για τα δεκαπέντε χρόνια λειτουργίας του ΠΜΣ τον Οκτώβριο 2018 στη Μυτιλήνη. Εστιάζοντας στη «διερεύνηση της σχέσης μεταξύ επιστημονικού, προσωπικού και πολιτικού» (Γιαννακόπουλος, Καντσά, 2021) η ημερίδα, κάποιες από τις εισηγήσεις της οποίας δημοσιεύονται στο αφιέρωμα «Η ακαδημαϊκή εμπειρία του φύλου» του 4^{ου} τεύχους του περιοδικού *φεμινιστικά/feministica* το 2021, δίνει το βήμα σε μια σειρά νέων ερευνητριών και φοιτητριών να μοιραστούν τους προβληματισμούς τους.¹²

Μία δεκαετία περίπου αργότερα, το 2016, ιδρύεται το διατμηματικό μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών φύλου «Φύλο, Κοινωνία, Πολιτική» στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, ένα διεπιστημονικό εγχείρημα που προκύπτει μέσα από ανταλλαγές και κεφαλαιοποιεί την εμπειρία της προηγούμενης περιόδου. Το μεγάλο ενδιαφέρον μιας νεότερης γενιάς φοιτητριών/τών για τα ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας, καθώς

¹¹. Το συγκεκριμένο εγχείρημα συμπληρώνει την έρευνα που, επίσης, υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Σπουδών Φύλου και Ισότητας του Παντείου Πανεπιστημίου με θέμα «Φεμινιστική Θεώρηση και Δράση στην Ελλάδα: 1974-1984» (Γ. Γκολφινόπουλος, Α. Χαλκιά, χ.χ.). Στο πλαίσιο της έρευνας αυτής συγκροτήθηκε βάση δεδομένων με έντυπο και άλλο υλικό σχετικά με τη δράση γυναικείων ομάδων της Μεταπολίτευσης, που αφορούσε τους άξονες: 1) Έκτρωση, 2) Βία-Βιασμός, 3) Πορνεία, 4) Σεξουαλικότητες, 5) Πρόσωπα και, 6) Παρουσίαση Ομάδων.

¹². Βλ. ενδεικτικά Μ. Qef (2021), Α. Σιμάτη (2021).

και η επέκταση των μεταπτυχιακών προγραμμάτων στα ελληνικά πανεπιστήμια, οδηγούν το 2023 στην ίδρυση του πρώτου εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού προγράμματος «Σπουδές φύλου: Μεθοδολογίες, θεωρίες, πολιτικές» στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ανάπτυξη των σπουδών φύλου βρίσκει πιο πρόσφορο έδαφος σε μεταπτυχιακό επίπεδο σπουδών, εκεί δηλαδή όπου δεν διαταράσσονται οι εγκατεστημένες ακαδημαϊκές πειθαρχίες και ιδρυματικές δομές, αλλά φιλοξενούνται διεπιστημονικά και πειραματικά εγχειρήματα.

Ώθηση στην ανάπτυξη της έρευνας για το φύλο και στη σταδιακή διεύρυνση του επιστημονικού προσωπικού έδωσε η ίδρυση, τη δεκαετία του 2000, πανεπιστημιακών Εργαστηρίων, μεταξύ των οποίων το «Εργαστήριο Σπουδών Φύλου» του Παντείου Πανεπιστημίου, το «Εργαστήριο για τη Μελέτη του Κοινωνικού Φύλου» του Πανεπιστημίου Κρήτης και το ΘΕ.ΦΥ.ΛΙΣ. του ΕΚΠΑ. Μέσω ευρωπαϊκών κυρίως χρηματοδοτήσεων, τα Εργαστήρια υλοποιούν ερευνητικά προγράμματα γύρω από ζητήματα αιχμής, όπως η μετανάστευση και η οικονομική κρίση, ενώ παράλληλα αυξάνονται και εμπεδώνονται διεθνείς συνεργασίες με ακαδημαϊκούς και πανεπιστήμια του εξωτερικού. Μέσα από κοινές εκδόσεις, συνέδρια και άλλες ακαδημαϊκές πρωτοβουλίες, η μελέτη του φύλου στην Ελλάδα εντάσσεται προοδευτικά σε μια ευρύτερη ευρωπαϊκή συζήτηση.

Η σύντομη αυτή αναδρομή είναι αναγκαστικά εστιασμένη σε σημεία που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνά μας. Γενεαλογικά, ανιχνεύουμε, λοιπόν, κάποιες εντάσεις που μοιάζει να ακολουθούν τις σπουδές φύλου μέχρι και σήμερα. Ένα ερώτημα που τίθεται ήδη από νωρίς είναι αν η μελέτη του φύλου αφορά ειδικά τη γυναικεία εμπειρία, κυρίως μέσα από την προβληματική της ισότητας, ή αν διέρχεται από μια πιο ριζοσπαστική και αποδομητική εννοιολόγηση του φύλου, ως διαφοράς και σχέσης εξουσίας που εγγράφεται σε πυκνά συμβολικά και υλικά συστήματα καταπίεσης, τα οποία και νομιμοποιεί. Ένα δεύτερο ζήτημα αφορά τη δύσκολη σχέση μεταξύ ακαδημίας και κινή-

ματος, η οποία, αν και οικεία στη φεμινιστική συζήτηση διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα, έχει διαφορετική δυναμική ανά περίοδο.

Το πρόγραμμα GeStuRe

Το ερευνητικό πρόγραμμα αναπτύχθηκε σε δύο στάδια. Το πρώτο αφορούσε κυρίως βιβλιογραφική έρευνα και την οργάνωση του υλικού προκειμένου να αποτυπωθεί ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσονται οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και με ιδιαίτερη εστία την έμφυλη βία. Έτσι, συγκροτήθηκε μια βάση δεδομένων που περιλαμβάνει κατά κανόνα ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις σχετικά με την έμφυλη βία, με στόχο, μαζί με την καταγραφή της βιβλιογραφικής παραγωγής, να φωτίσουμε κεντρικά ερωτήματα, εννοιολογήσεις, ερευνητικές και μεθοδολογικές επιλογές αλλά και να εντοπίσουμε τις διαφορετικές φάσεις, τις θεματικές και τους λόγους που χαρακτηρίζουν τη σχετική εργογραφία. Επίσης, μελετήσαμε τρέχοντα φεμινιστικά και κούρη αρχειακά τεκμήρια και διερευνήσαμε τις λογικές που διέπουν τη λειτουργία παρόμοιων εγχειρημάτων. Ακολουθώντας μια ιδιαίτερη, «θραυσματική» λογική, πειραματιστήκαμε με την έννοια της «αναταραχής του αρχείου», όπως την επεξεργάστηκε ο Δημήτρης Παπανικολάου (2018) και αφορά στην ανάσυρση ή ανασκευή ιστοριών έμφυλης βίας που μπορεί να παραμένουν λιγότερο γνωστές-ορατές.¹³ Έτσι, δημιουργήθηκε μια Ψηφιακή Βάση Δεδομένων με δυνατότητες αναζήτησης των βιβλιογραφικών τεκμηρίων, καθώς και ένα ενδεικτικό Ψηφιακό Αντι-Αρχείο, τα οποία αναρτήθηκαν στην ιστοσελίδα του προγράμματος.¹⁴

¹³. Ειδικότερα, βλ. το κεφάλαιο του Π. Χατζόπουλου στον παρόντα τόμο.

¹⁴. Βλ. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/>, <https://gesture.soc.uoc.gr/anatarachi-arxeiou/>.

Το δεύτερο στάδιο αφιερώθηκε σε επιτόπια έρευνα στην Αθήνα και την Κρήτη και είχε σκοπό να διερευνήσει αφενός μεν τις συνέργειες ή και τις εντάσεις μεταξύ ακαδημαϊκών και κινηματικών χώρων και, αφετέρου, να καταγράψει βιογραφικές διαδρομές στο πεδίο των σπουδών φύλου, μέσω των οποίων μπορούμε να ανιχνεύσουμε τις διαφορετικές δυναμικές που αναπτύχθηκαν στο ελληνικό πανεπιστήμιο και τη σχέση του με τα κινήματα.¹⁵ Επιλέχθηκε η Αθήνα, ως σημαντικός κόμβος των σπουδών φύλου και των κινήματων φύλου και σεξουαλικότητας, όπου συναντήσαμε κοινότητες γνώσης, πέρα από το Πανεπιστήμιο, αλλά και νέους θεωρητικούς και ακτιβιστικούς προσανατολισμούς. Η Κρήτη, με τις τρεις μεγάλες πόλεις Ηράκλειο, Χανιά, Ρέθυμνο, που μοιράζονται τα τμήματα του Πανεπιστημίου, αποτελεί ένα ιδιαίτερο πεδίο, όπου διασταυρώνονται ακτιβιστικές και ακαδημαϊκές κοινότητες με την τοπική κουλτούρα. Διερευνήθηκαν κυρίως οι τρόποι με τους οποίους δημιουργήθηκαν δίκτυα συλλογικοτήτων στο πλαίσιο των οποίων ευοδώθηκε ιδιαίτερα η ανταλλαγή λόγων, γνώσης και πολιτικής τεχνολογίας.¹⁶ Και στις δύο περιοχές η έρευνα προσανατολίστηκε αφενός μεν προς τις βιογραφικές συνεντεύξεις και αφετέρου σε συνεντεύξεις με ομάδες αναφοράς, όπως φεμινιστικές και κουήρ συλλογικότητες, καλλιτεχνικές πρωτοβουλίες, ερευνήτριες και υποψήφιες διδακτόρισες, εκπαιδευτικοί. Επιπλέον, στην Κρήτη πραγματοποιήθηκαν δύο ομάδες εστίασης στα κάμπους του Ηράκλειο και του Ρεθύμνου, με αντικείμενο εμπειρίες έμφυλης βίας στο Πανεπιστήμιο. Ασφαλώς, το υλικό που προέκυψε, ομολογουμένως πλούσιο και πυκνό, επιδέχεται περαιτέρω επέκταση, ανάλυση και μελέτη.

---

¹⁵. Ειδικότερα, βλ. το κεφάλαιο της Ν. Καμπούρη στον παρόντα τόμο.

¹⁶. Ειδικότερα, βλ. τα κεφάλαια των Ε. Παπαστεφανάκη, Ε. Αμπου-μόγλι, Π. Λιαρόπουλου στον παρόντα τόμο.

Θεωρητικοί και μεθοδολογικοί προσανατολισμοί: οι σπουδές φύλου ως αρχείο

Στο πρόγραμμα ακολουθήσαμε μια μάλλον εκλεκτική παρά ενιαία προσέγγιση, επενδύοντας στην έννοια της «εργαλειοθήκης», που «δανειστήκαμε» από το πρόσφατο έργο της Μαρίας Ταμπούκου (2020a). Πρόκειται για μια οπτική που εγγράφεται στο ρεύμα των φεμινιστικών νέων υλισμών και προσιδιάζει περισσότερο στην πολλαπλότητα και διεπιστημονικότητα ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των φεμινιστικών σπουδών.¹⁷ Εξάλλου, το «ξαναδιάβασμα», που είναι μια βασική μας πρακτική, συνηχεί με έναν μάλλον πειραματικό-ανιχνευτικό προσανατολισμό.¹⁸ Στο πλαίσιο αυτής της διερευνητικής διάθεσης, στην παρούσα έρευνα δοκιμάζουμε την ιδέα να δούμε τις σπουδές φύλου στην Ελλάδα ως αρχείο. Εν προκειμένω θεωρούμε τις σπουδές φύλου όχι μόνο ως πεδίο επιστημονικής έρευνας και λόγων που διασταυρώνονται με τα κινήματα και το πολιτικό αλλά και ως αποθετήριο κοινωνικής μνήμης, ακτιβισμού και κοινωνικοπολιτισμικής παραγωγής. Η προσέγγιση αυτού του πεδίου ως αρχείου μάς επιτρέπει να διακρίνουμε

¹⁷ Για τη διεπιστημονικότητα ως «παράδειγμα» στο πλαίσιο των φεμινιστικών νέων υλισμών βλ. ενδεικτικά *Methods and Genealogies of New Materialisms* (επιμ. F. Colman και I. van der Tuin, 2024), όπου αποτυπώνεται το εύρος της «νεο-υλιστικής στροφής» στις φεμινιστικές σπουδές. Επίσης, για μια παρουσίαση διαφορετικών ερευνητικών πρακτικών που δοκιμάζονται στην προβληματική αυτή βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού *Social Sciences*, *Feminist new materialisms: Activating ethico-politics through genealogies in social sciences* (επιμ. B. Revelles-Benavente, W. Ernst και M. Rogowska-Stangret, 2019).

¹⁸ Το ξαναδιάβασμα δεν στοχεύει στο να «βάλουμε τα πράγματα στη σωστή τους θέση» ή, αλλάζοντας θέση, να ανακαλύψουμε «κρυμμένες αλήθειες». Ακολουθούμε εδώ την έννοια της «διάθλασης» (diffraction) που προτείνει η D. Haraway (1997), ως μια προβληματική απεμπλοκής της φεμινιστικής κριτικής από την αναπαραγωγή ιεραρχημένων και ουσιοποιημένων ταυτοτήτων και περιστάσεων.

πολυεπίπεδες ιστορίες της φεμινιστικής σκέψης, του φεμινιστικού και κούρη ακτιβισμού, των έμφυλων κοινωνικών πρακτικών και λόγων, διερευνώντας τον τρόπο που παράγεται η γνώση για το φύλο αλλά και εντοπίζοντας τη βία που εμπεριέχει η ίδια η διαδικασία της ταξινόμησης και ο αποκλεισμός που εξυπονοεί η συμπερίληψη.¹⁹

Από τις πρώιμες φεμινιστικές δημοσιεύσεις και τα πανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών μέχρι τα κοινωνικά κινήματα και τις κοινότητες γνώσης, το ελληνικό αρχείο φύλου είναι ήδη ένα καταχωρημένο και ταυτόχρονα εφήμερο υλικό, επειδή καταγράφει ή ακριβώς επειδή συνδέεται επιπλέον με αγώνες για την ορατότητα και τα δικαιώματα. Εξετάζοντας αυτά τα ίχνη ως αρχειακά αντικείμενα, μπορούμε να δούμε πλέον παραστατικά την αλληλεπίδραση μεταξύ θεωρίας και βιωμένης εμπειρίας, όπως και να παρακολουθήσουμε τους τρόπους με τους οποίους οι έμφυλες ιστορίες στην Ελλάδα γράφονται, αρχειοθετούνται και επανενεργοποιούνται μέσα στις κοινωνικές εντάσεις. Με αυτή την έννοια, δεν συνιστούν ένα αποθετήριο της ακαδημαϊκής έρευνας αλλά ένα ζωντανό και δυναμικό αρχείο κοινωνικής μνήμης και κοινωνικοπολιτικής διαπραγμάτευσης.

Η «αρχειακή στροφή» στις κοινωνικές επιστήμες προσμετρά ήδη πάνω από τρεις δεκαετίες, ενώ τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια εκθετική αύξηση μελετών, προσεγγίσεων και πειραματισμών. Η αρχειακή στροφή στις κοινωνικές επιστήμες αναδιατυπώνει το αρχείο ως συστατικό των κοινωνικών πρακτικών και όχι ως ένα ουδέτερο αποθετήριο τεκμηρίων. Η έρευνα είναι αντιμέτωπη με το γεγονός ότι η αρχειακή ταξινόμηση, η εγγραφή ή ο αποκλεισμός του ίχνους των κοινωνικών πρακτικών διαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα,

---

¹⁹. Στην κατεύθυνση αυτή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναπλαισίωση της ιστορίας της φεμινιστικής σκέψης που προτείνει η I. van der Tuin (2015), η οποία προσεγγίζει την ανάπτυξη του φεμινιστικού λόγου όχι μέσα από το σχήμα των διαδοχικών και αντιθετικών «κυμάτων» αλλά ως μια συνεχή, παραγωγική και πάντα επίκαιρη πραγματάτευση διαφορετικών θέσεων που συνομιλούν μεταξύ τους.

καθορίζοντας τι είναι ορατό και τι με βάση αυτό οδηγεί στην έγκυρη γνώση. Ενώ στην ανθρωπολογία τα αρχεία προσεγγίζονται ως πολιτισμικοί και επιστημολογικοί σχηματισμοί, ενσωματωμένοι σε ιστορικές σχέσεις εξουσίας, και στην κοινωνιολογία η εστία ήταν ο ρόλος τους στη γραφειοκρατική διακυβέρνηση και την παραγωγή κοινωνικών κατηγοριών, σήμερα το πρόβλημα τίθεται κάπως διαφορετικά. Στις δύο αυτές προσεγγίσεις τα αρχεία, για παράδειγμα, θεωρούνται ως τόποι όπου γνώση, εξουσία και κοινωνική τάξη συντίθενται αμοιβαία και δεν μπορούν να εννοηθούν παρά στην αλληλοδιαπλοκή τους.²⁰

Η ίδια η λογική του αρχείου έχει διευρυνθεί σε σημείο που μπορεί να περιλαμβάνει πια, πέρα από τα παραδοσιακά ιστορικά τεκμήρια, κάθε σχεδόν συλλογή ντοκουμέντων, παλαιότερων αλλά και σύγχρονων, υλικών και άυλων (Kumbier, 2014). Σημαντικό ρόλο στον πολλαπλασιασμό αρχειακών εγχειρημάτων έχει παίξει η μεγάλη διαθεσιμότητα ψηφιοποιημένων αρχείων, που μπορεί να αφορούν γραπτά, οπτικά, ηχητικά ή πολυμεσικά δεδομένα, η ανοιχτή πρόσβαση σε ψηφιακές συλλογές βιβλιοθηκών, μουσείων, ομάδων (community archives), εκδοτών κ.ά., όπως και η δυνατότητα πλοήγησης και αναζήτησης σε αυτά μέσω του διαδικτύου.

²⁰. Στην προβληματική αυτή εγγράφονται οι συμβολές της ανθρωπολόγου A. Cvetkovich και της ιστορικού A. L. Stoler. Για την πρώτη το ζητούμενο είναι να θεωρηθεί μέρος του αρχείου η ίδια η αποσιώπηση και μάλιστα το συναίσθημα και το βίωμα, για παράδειγμα των κουήρ κοινοτήτων ή των γενικά των υπεξούσιων (Cvetkovich, 2003). Η δεύτερη μιλά για μια εθνογραφία του αρχείου, εννοούμενου όχι ως συλλογή τεκμηρίων αλλά και ως πρακτική που εγγράφει στην συγκρότησή του τις σχέσεις εξουσίας και τις λογικές διακυβέρνησης (Stoler, 2009). Οι Moore κ.ά. (2017) προβαίνουν σε μια συστηματική συζήτηση των μεθοδολογικών προκλήσεων που αντιμετωπίζουν οι κοινωνικές επιστήμες, παρουσιάζοντας μια σειρά παραδειγμάτων από διαφορετικού είδους αρχειακές έρευνες. Προκρίνουν μια προβληματική όπου το αρχείο προσεγγίζεται ως project και όχι ως στατική πηγή και με τη μετατόπιση αυτή αναδεικνύουν την ανάγκη ενός διαρκούς αναστοχασμού για το τι σημαίνει αρχείο και μιας επιστημονική ηθικής για το πώς χρησιμοποιείται.

Ο ίδιος ο παγκόσμιος ιστός θεωρείται πλέον ένα αρχείο αρχείων, ενώ η ίδια η έννοια του αρχείου είναι σχεδόν αδύνατο να προσδιοριστεί, καθώς εγγράφει κατά περίπτωση τόσο τυπικές όσο και ανταγωνιστικές ή μεταφορικές σημασίες. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια «φαντασμαγορία αρχείου», πέρα της υλικότητας των τεκμηρίων.²¹ Η συνθήκη αυτή εγείρει πλείστα θεωρητικά και μεθοδολογικά ερωτήματα, που αφορούν τόσο την οριοθέτηση του υλικού και τους τρόπους ταξινόμησης και ανάλυσής του όσο και την καθαυτή αρχειακή εργασία. Η επίσκεψη στο αρχείο δεν εξαντλείται πλέον στην αναμέτρηση της ερευνητήτριας/του ερευνητή με την υλικότητα, τη «σκόνη» του αρχείου, αλλά εκτείνεται και στο ίδιο το (επιστημολογικό και οντολογικό) καθεστώς των δεδομένων που επέχουν κάθε φορά θέση τεκμηρίου.²²

Η παρούσα εργασία απηχεί κατά κάποιον τρόπο τους παραπάνω προβληματισμούς, στον βαθμό που δεν αποτελεί μια τυπική έρευνα αρχειοθέτησης ούτε μια ιστορική μελέτη. Στοχεύει εξαρχής σε ένα ξανακοίταγμα της διαδρομής των σπουδών φύλου στην Ελλάδα, μέσα από αρχειακή αλλά και εμπειρική έρευνα, στην υποστήριξη ενός αναστοχαστικού διαβήματος πάνω στις θέσεις, αντιθέσεις ή αποσιωπήσεις, καθώς και στις ασυνέχειες ή ρωγμές που απόκεινται «στα έργα και τις ημέρες» της ακαδημίας και των κινημάτων. Μέρος του υλικού που παρουσιάζουμε, όπως το σώμα των βιβλιογραφικών τεκμηρίων που έχει καταχωρηθεί στην ψηφιακή βάση δεδομένων, είναι αρκετά γνωστό. Η ειδοποιός διαφορά έγκειται στο ότι πρόκειται ιδίως για μια χαρτογράφηση και όχι μια βιβλιογραφική επισκόπηση καθαυτή. Αντι-

---

²¹ Η μεταφορά «φαντασμαγορία» χρησιμοποιείται από τη L. Daston (2017: 11) για να αναφερθεί όχι μόνο στον πολλαπλασιασμό των αποθετηρίων τεκμηρίων ή «data» που φέρνει η τεχνολογία σήμερα αλλά και για να σχολιάσει ανάλογες «ψευδαισθήσεις πληρότητας» που συνόδευσαν τους επιστημονικούς λόγους προηγούμενων εποχών, καθώς και το μυθικό πανόραμα των αρχείων της Επιστήμης, όπου υποτίθεται ότι περιλαμβάνεται η Φύση και η Ιστορία.

²² Βλ. Mannoff, 2004, Moore et al., 2017.

στοίχως, οι βιογραφικές αφηγήσεις και οι συνεντεύξεις παραμένουν ανοιχτές στην ιστορική έρευνα, αν και αναφέρονται σε επιμέρους πτυχές της ιστορίας αλλά και του παρόντος των σπουδών φύλου, οι οποίες δεν έχουν σταθμιστεί στις σχετικές ανασκοπήσεις, ιδίως μάλιστα εκεί που διασταυρώνονται με τα κινήματα και τις ανεξάρτητες κοινότητες γνώσης.

Η έρευνά μας εμπνέεται από μια γενεαλογική οπτική και ακολουθεί μια ανάγνωση που προβληματικοποιεί την κεκτημένη, προβεβλημένη ή και μνημειοποιημένη ιστορία των Σπουδών Φύλου. Αυτό που εννοείται εδώ ως σπουδές φύλου δεν εξαντλείται σε ό,τι διαμείβεται στους ακαδημαϊκούς θεσμούς αλλά, ακολουθώντας μια γενεαλογική προβληματική, τα μνημεία και τα αρχεία δεν φωτίζουν το παρελθόν αλλά συνιστούν συστατικά στοιχεία του εκάστοτε παρόντος.²³

Το κεντρικό ερώτημα είναι πώς αναπτύσσεται το πεδίο αυτό στην Ελλάδα, πώς διαχέεται η φεμινιστική σκέψη μέσα και έξω από το πανεπιστήμιο και όχι αν αντιστοιχεί σε ένα κανονιστικό ερώτημα του τύπου εάν πράγματι είναι σπουδές φύλου. Αποτελεί πλέον μια κοινή εμπειρική παραδοχή ότι αυτό που έχουμε είναι ένα κατακερματισμένο διαπανεπιστημιακό δίκτυο των σπουδών φύλου. Με την έννοια αυτή εννοείται μια συνθήκη όπου η διδασκαλία δεν εγγράφεται σε έναν εκ των προτέρων σαφώς θεσμοθετημένο καταμερισμό μεταξύ ακαδημαϊκών τμημάτων. Πρόκειται για μεμονωμένα μαθήματα σε διάφορα τμήματα, για επιμέρους σύνολα μαθημάτων, έρευνες και συνέδρια, τα οποία κατά περίπτωση διασταυρώνονται. Στην πραγματικότητα, είναι οι μεταπτυχιακές και διδακτορικές σπουδές που συνιστούν την εξαίρεση αλλά και η επιτομή μιας μακράς διεργασίας, όπου οι σπουδές φύλου έχουν πλέον μια σαφή επιστημολογική και θεματική οριοθέτηση. Θα πρέπει να σημειώσουμε, επίσης, ότι δεν λείπει η αλληλοτροφοδότηση αλλά και οι εντάσεις μεταξύ ακαδημίας, κοινοτήτων γνώσης, κινήματων φύλου και σεξουαλικότητας. Σε αυτή την έρευνα αναγνωρίζεται

---

²³. Βλ. Μ. Tamboukou, 2020b.

η βαρύτητα που μπορεί να έχουν για την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του πεδίου στην Ελλάδα παραγνωρισμένες, «μειονοτικές» ή «υπεξούσιες» φωνές, ιδίως μάλιστα του κινηματικού φεμινισμού, όπως και οι πολλαπλές τοπικές διαπραγματεύσεις, λόγοι και πρακτικές που δεν άφησαν ισχυρά ίχνη ή δεν διασώθηκαν στις μέχρι τώρα «αρχαιοθετήσεις» μας.

Εν προκειμένω, με βάση την πρότερη γνώση και εμπειρία του πεδίου, μοιραζόμαστε την υπόθεση ότι η συνάρθρωση φύλο-τάξη-σεξουαλικότητα-έθνος έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα στο ελληνικό συγκείμενο, τόσο για την ακαδημαϊκή παραγωγή όσο και για την κινηματική εμπειρία. Και τούτο όχι μόνο ως θετική άρθρωση τεκμηρίων και εναρμόνιση στοιχείων που υποστηρίζουν την επιστημονική ή δημόσια επιχειρηματολογία όσο κυρίως γιατί βοηθά να εντοπίσουμε απουσίες, αποσιωπήσεις και αποκλεισμούς, ορατές και συσκοτισμένες περιοχές του δημόσιου χώρου (π.χ. τσιγγάνοι, αρβανίτικα...). Το ερώτημα, λοιπόν, που παραμένει ανοιχτό είναι το πώς η ανάδειξη των έμφυλων σχέσεων, όπως και εν γένει της διαφοράς που «μειονεκτεί», προϋποθέτουν μια συγκεκριμένη κατανόηση των επιχώριων κοινωνικο-πολιτισμικών συνθηκών και αντιθέσεων. Με άλλα λόγια, το πώς οι εννοιολογήσεις του φύλου και της σεξουαλικότητας ενέχουν μια συγκεκριμένη, επιχώρια κατανόηση των ταξικών ανταγωνισμών και του εθνικισμού αλλά και το πώς, αντίστοιχα, η έννοια της ταξικότητας συγκροτείται σε σχέση με συγκεκριμένες εκδοχές-επιτελέσεις θηλυκότητας και αρρενωπότητας που διαμορφώνονται στο ελληνικό συγκείμενο.²⁴ Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τη διαθεματικότητα της βίας, το ενδιαφέρον μας αφορά, πέρα από τις κοινωνικο-πολιτικές και τις επιστημικές εκφάνσεις της βίας, οι οποίες ανιχνεύονται στην έρευνα, τους λόγους και τις πρακτικές, δηλαδή τα καθεστώτα αλήθειας και εγκυρότητας που προϋποτίθενται ή που εγκαθιδρύουν.

²⁴. Βλ. Για μια χαρτογράφηση των φεμινιστικών και ΛΟΑΤΚΙ κινημάτων στην Ελλάδα κατά τη Μεταπολίτευση, βλ. Β. Πολυκάρπου (2019), ενώ για τις πιο πρόσφατες κινηματικές πρωτοβουλίες, βλ. Ε. Καναβέλη (2018).

Καταληκτικά, επιχειρώντας μια πρώτη αποτίμηση της ερευνητικής παραγωγής, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε τρία σημεία ενδιαφέροντος. Πρώτον, σε ό,τι αφορά τη βάση δεδομένων που συγκροτήσαμε και τις θραυσματικές ανασκευές με τις οποίες πειραματιστήκαμε, δηλαδή το αρχειακό μέρος της έρευνας, διαπιστώνουμε την ανοιχτότητα και πλαστικότητα του αρχείου. Πρόκειται για ένα δεδομένο που θεωρούμε ότι δεν αφαιρεί αλλά, αντιθέτως, ενισχύει τη θέση ότι η «ανασκευασιμότητα» τίθεται ως προϋπόθεση ενός πιο «δίκαιου» αρχείου, το οποίο δεν φιλοδοξεί να έχει μνημειακό χαρακτήρα αλλά, αντιθέτως, επιδιώκει να μπορεί να αναγνωριστούν σε αυτό πολλαπλές, εξ ορισμού αντιφατικές υποκειμενικότητες, συλλογικές εμπειρίες και μνήμες. Δεύτερον, σε σχέση με το εμπειρικό μέρος της έρευνας, το οποίο αφορούσε ακαδημαϊκές και κινηματικές εμπειρίες στην Αθήνα και την Κρήτη, διαπιστώσαμε μια ένταση ανάμεσα στο «μητροπολιτικό» και το «τοπικό», ακόμα και σε σχέση με ζητήματα «επίσημης» ιστορίας του φεμινισμού της Μεταπολίτευσης. Το γεγονός αυτό υποδεικνύει μια θεώρηση με όρους «γεωγραφιών» και «θεσιακότητας» και όχι αναπαραστάσεων μιας δεδομένης αρχιτεκτονικής της γνώσης. Τέλος, σε ό,τι αφορά την πυκνότητα και συνθετότητα των τεκμηρίων, η έρευνα συγκεντρώνει ένα αρχειακό, εμπειρικό και βιογραφικό υλικό, το οποίο επιδέχεται ασφαλώς πολλαπλές αναγνώσεις. Το πλούσιο αυτό υλικό προσφέρεται για περαιτέρω αναλύσεις, ενώ σημαντική θα ήταν η διασταύρωση της βιβλιογραφικής καταγραφής που περιλαμβάνεται στη βάση δεδομένων με τις αφηγήσεις και αποτιμήσεις αυτών που συμμετείχαν στην ανάπτυξη των σπουδών φύλου στην Ελλάδα και μοιράστηκαν τις εμπειρίες και τις προκλήσεις αυτής της περιπέτειας.

Περιεχόμενα του τόμου

Ο ανά χειράς τόμος περιλαμβάνει κείμενα των ερευνητριών και ερευνητών του προγράμματος, τα οποία αναφέρονται σε επιμέρους πτυχές του έργου, καθώς και κείμενα συναδέλφων που, μέσω της συμμετοχής τους στις ημερίδες του προγράμματος, μοιράστηκαν μαζί μας τους προβληματισμούς τους και συνομίλησαν με το υλικό που παρουσιάστηκε σε αυτές. Η πρώτη ενότητα του τόμου, με θέμα «Αρχαιακές χαρτογραφήσεις», περιλαμβάνει πέντε κείμενα, που αναφέρονται στο αρχείο και την προβληματική που διέπει την οργάνωση και τις διαφορετικές επεξεργασίες που επιδέχεται το υλικό του.

Η Ελένη Φουρνάρη, στο κεφάλαιο «Το «αρχείο», οι πολυσημίες και οι ιστορίες του: σκέψεις γύρω από τις χρήσεις του αρχείου», αναφέρεται στις σύγχρονες επιστημονικές προσεγγίσεις του αρχείου και στη συστατική πολυσημία του όρου, προκειμένου να αποσαφηνίσει τη συζήτηση σχετικά με το τι είναι το αρχείο ως κοινωνική και ιστορική κατασκευή. Στο εισαγωγικό μέρος εξετάζει τις κατηγορίες που χρησιμοποιούν οι αρχειονόμοι αλλά και οι ιστορικοί για να προσδιορίσουν τα αρχεία ως συνεκτικά σύνολα τεκμηρίων. Αναφέρεται, μάλιστα, σε διαδεδομένους συνειρμούς και περιοριστικές προσλήψεις του αρχείου, που αποδίδουν το τεκμήριο είτε ως «παλαιό και ανεκτίμητο κειμήλιο», κυρίως της ιστορίας των εθνών-κρατών, είτε μέσα από την τρέχουσα «γλώσσα» της πληροφορικής, η οποία μάλλον επιτείνει τη σύγχυση. Η συγγραφέας αναλύει τα ιδιαίτερα επίκαιρα ερωτήματα που συνοδεύουν τη χρήση του αρχείου και την πραγμάτευση των τεκμηρίων και προτείνει ότι ο μετασχηματισμός ενός ενεργού σε ιστορικό αρχείο προϋποθέτει σειρά διαμεσολαβήσεων πολιτικού και επιστημονικού χαρακτήρα, που εγγράφουν πολύπλοκες σχέσεις ανάμεσα στην εξουσία, τη γνώση και τη συλλογική μνήμη. Οι θέσεις αυτές έχουν τροφοδοτήσει μια εκτεταμένη διεθνή συζήτηση γύρω από το αρχείο, την παραγωγή της γνώσης και τις συναφείς «μεροληψίες», ένας διάλογος στον οποίο έχει συμβάλει αποφασιστικά η φεμινιστική σκέψη και πιο πρόσφατα και η

κου;hr θεωρία, ιδιαίτερα στο πεδίο των πολιτισμικών και μετααποικιακών σπουδών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, «Η κατασκευή ενός ερευνητικού αρχείου των σπουδών φύλου μέσα από το πρίσμα της έμφυλης βίας», η Αλεξάνδρα Ζαββού επιχειρεί μια συνολική επισκόπηση της καταγραφής και χαρτογράφησης ακαδημαϊκών, κυρίως, δημοσιεύσεων, που εστιάζουν άμεσα ή αναφέρονται μεταξύ άλλων και στη θεματική της έμφυλης βίας. Ο στόχος του εγχειρήματος αυτού είναι η συγκέντρωση της παραγωγής αυτής και η δημιουργία μιας ανοιχτής βάσης δεδομένων, έναν κρίσιμο κόμβο όπου αποτυπώνεται ο διάλογος, η εξέλιξη, οι αντιφάσεις και ο πλούτος των σπουδών φύλου στην Ελλάδα. Η ανάπτυξη και ο διαρκής εμπλουτισμός των τεκμηρίων αποδίδει ένα ευρύ φάσμα φεμινιστικών αναλύσεων και θεωρητικών συζητήσεων, εφαρμοσμένων πολιτικών και εμπειρικών ερευνών. Το υλικό αναφέρεται τόσο σε ιστορικές αναλύσεις της έμφυλης βίας όσο και σύγχρονες μελέτες άλλων κοινωνικών επιστημών, χωρίς να παραλείπεται η συμβολή αυτόνομων κοινοτήτων γνώσης, καθώς και κείμενα που διαμορφώθηκαν και διαδόθηκαν στους κόλπους του φεμινιστικού κινήματος.

Στο επόμενο κεφάλαιο, «Ένα θραυσματικό αρχείο για την έμφυλη βία στην Ελλάδα», ο Παύλος Χατζόπουλος παρουσιάζει την έρευνά του σχετικά με τις διεργασίες κατασκευής «θραυσματικών αφηγήσεων» για την έμφυλη βία και δοκιμάζει τη μέθοδο της «αναταραχής αρχείου». Η προβληματική του αφορμάται από μια νέα εννοιολόγηση του αρχείου και ακολουθεί διαφορετικές αρχειακές πρακτικές, που δοκιμάζουν συμβατικές θεωρήσεις των τεκμηρίων ως πηγών και πόρων της ακαδημαϊκής έρευνας σχετικά με τη διαμόρφωση της ιστορικής μνήμης. Ακολουθώντας αυτή την πειραματική λογική, οι θραυσματικές αφηγήσεις του «διαταραγμένου αρχείου» που προτείνεται ιχνηλατούν επεισόδια, όπου οι συναντήσεις ακαδημαϊκών και κινηματικών φεμινισμών σχετικά με το ζήτημα της έμφυλης βίας δεν είναι απαραίτητα αρμονικές ή συγκλίνουσες. Η πρακτική του θραυσματικού αρχείου εστιάζει σε περιστατικά και αναπαραστάσεις που ανακύπτουν σε

στιγμές όπου η συν-αισθηματική διαπερνά τη δημόσια ζωή, προβληματοποιούνται οι πρακτικές της (μη-)καταγραφής γυναικείων και μεταναστευτικών έγχρωμων σωμάτων, καθώς συμμετέχουν σε αντιστάσεις απέναντι στην έμφυλη βία με τρόπο που να δοκιμάζεται η ηγεμονική θεώρηση των σωφρονιστικών φεμινισμών.

Στο κεφάλαιο «Θεσμίζουσα θεληματικότητα, διαταραγμένο αρχείο και αρχειακός εγγραμματισμός. Σημειώσεις πάνω στο υλικό του ερευνητικού προγράμματος GeStuRe», η Ελπίδα Καραμπά σχολιάζει το δικό μας εγχείρημα και προτείνει πλέον διευρυμένες αναγνώσεις του αρχείου, ιδίως, μάλιστα, ως ένα «αγωνιστικό αρχείο», μια προβληματική που αναγνωρίζει τη σύγκρουση ως μόνιμη και μετασχηματίζει εγγενώς την αντιπαλότητα σε πολιτική πρακτική, επειδή ακριβώς θεσμοθετεί τη διαφωνία χωρίς να την εξαλείφει. Με άλλα λόγια, το αρχείο προτείνεται ως πεδίο όπου η τεκμηρίωση λειτουργεί ως πράξη παρέμβασης και συγκρότησης νέων κοινωνικών και πολιτικών χώρων, ιδιαίτερα όταν διασταυρώνεται με πολυτροπικές καλλιτεχνικές και παιδαγωγικές διαμεσολαβήσεις. Η ανάδειξη αυτής της θεσμίζουσας διάστασης και η σύνδεσή της με έκκεντρες αρχειοθετήσεις απολήγουν στη διαμόρφωση μιας παιδαγωγικής του «αρχειακού, αγωνιστικού εγγραμματισμού».

Στο επόμενο κεφάλαιο, «Το αρχείο ως δυναμικό πεδίο εμπλοκών και αντιστασιμότητας», η Μαρία Ταμπούκου επεξεργάζεται την έννοια του αρχείου χωρίς να παραπέμπει σε μια παθητική δεξαμενή μνήμης. Αλλά, πρόκειται για ένα δυναμικό πεδίο σχέσεων και διαντιδράσεων, όπου οι πρακτικές συμπερίληψης και αποκλεισμού τεκμηρίων, ανάδειξης και συσκότισης του ιστορικού ίχνους, συσχετίζονται με ένα πλέγμα εξουσίας, συναισθήματος και αναθεώρησης. Στην οπτική αυτή, το αρχείο, ιδίως μάλιστα όταν μνημονεύει γυναικείες, μεταναστευτικές και ριζοσπαστικές εμπειρίες, δεν μπορεί παρά να είναι ένα πεδίο εμπλοκής, παραγωγής θέσεων ή και αντιστάσεων. Πρόκειται για έναν τόπο-περίσταση, όπου το υλικό και το άυλο, το τεκμήριο και η ανάγνωση, το γεγονός και η επινόηση, διασταυρώνονται και δημιουργούν εν δυνάμει νέες μορφές κοινωνικοπολιτισμικών εμπειριών και ταυτίσεων.

Η δεύτερη ενότητα του τόμου, με θέμα «Διαδρομές στην ακαδημία, τα κινήματα και τις κοινότητες γνώσης: λόγιοι και εμπειρίες», περιλαμβάνει αναλύσεις μαρτυριών και εμπειριών που έρχονται από το πεδίο των σπουδών φύλου, χαρτογράφηση και ανάλυση σύγχρονων και παλαιότερων κινηματικών χώρων και ομάδων, εμπειρίες και περιστατικά από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και, τέλος, μια κριτική αποτίμηση των πολιτικών για την έμφυλη βία.

Στο κεφάλαιο «Φεμινιστικές συν-αισθηματικές οικονομίες: διερευνώντας τα όρια μεταξύ σπουδών και κινημάτων του φύλου στην Ελλάδα», η Νέλλη Καμπούρη αναφέρεται σε συσχετίσεις μεταξύ των σπουδών φύλου και των κινημάτων, αξιοποιώντας συνεντεύξεις με φεμινίστριες ακαδημαϊκούς, ερευνήτριες, δημοσιογράφους, καλλιτέχνες, εργαζόμενες σε ΜΚΟ και ακτιβίστριες. Εστιάζει, κυρίως, στο πώς θεσμοθετούνται οι σπουδές φύλου και πώς διαμορφώνεται η ιστορία των φεμινιστικών κινημάτων στην Ελλάδα, ως διασταυρούμενα πεδία πλεονασματικών συν-αισθηματικών σχέσεων. Τα ερωτήματα που επεξεργάζεται επικεντρώνονται στους τρόπους με τους οποίους οι συν-αισθηματικές αυτές σχέσεις διαπερνούν τα όρια του προσωπικού και του συλλογικού, του ιδιωτικού και του δημόσιου, της ακαδημίας και των κινημάτων. Βέβαια, σε πολλά σημεία η ανάλυση αναδεικνύει αρνητικά αισθήματα εξάντλησης, αγωνίας, απογοήτευσης και άγχους, αλλά και συν-αισθήματα έντασης, ενδυνάμωσης και αγωνιστικότητας. Στη συνθήκη αυτή, οι σχέσεις αλληλοφροντίδας και αλληλοστήριξης που ξεκινούν από ακτιβιστικές πρωτοβουλίες, δίκτυα και συνεργασίες και εκβάλλουν στη διδασκαλία και την έρευνα, διαπερνούν τα όρια μεταξύ των αυτόνομων φεμινιστικών κινημάτων και των ακαδημαϊκών σπουδών φύλου.

Στο επόμενο κεφάλαιο, «Φεμινιστικές εμπειρίες της Μεταπολίτευσης: Η περίπτωση της Κρήτης», η Ελευθερία Παπαστεφανάκη ερευνά την ανάπτυξη φεμινιστικών πρωτοβουλιών ήδη από τα πρώτα χρόνια, γεγονός που συσχετίζει με τον προοδευτικό πολιτικό προσανατολισμό και τη λόγια παράδοση του νησιού. Η έρευνα κατέγραψε τη δημιουρ-

γία και δράση φεμινιστικών ομάδων στα Χανιά και το Ηράκλειο, που συνδέθηκαν με ριζοσπαστικά πολιτικά ρεύματα και ανέπτυξαν παρεμβάσεις στην τοπική κοινωνία. Μελετήθηκαν οι ιδεολογικές επιρροές, ο δημόσιος λόγος αλλά και αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό των οργανώσεων, οι οποίες αντανάκλασαν διαφορετικές αντιλήψεις για τον φεμινισμό, την αυτονομία και τη σχέση με τα κόμματα της Αριστεράς. Οι συγκρούσεις αυτές φανέρωσαν τις ιεραρχήσεις και τις άρρητες αντιπαλότητες στο εσωτερικό του κινήματος αλλά και τη δυναμική του ως προς τη διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής υποκειμενικότητας, δηλαδή ενός νέου τρόπου με τον οποίο οι γυναίκες αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως ενεργά πολιτικά υποκείμενα, με τη δράση να εκκινεί από το βίωμα και τη συλλογική εμπειρία.

Η Ειρήνη Αμπουμόγλι, στο κεφάλαιο «**Το σύγχρονο φεμινιστικό και ΛΟΑΤΚΙ+ κίνημα στην Κρήτη**», διερευνά τις πρωτοβουλίες των τελευταίων χρόνων στις μεγάλες πόλεις του νησιού, ως ένα ιδιαίτερα γόνιμο παράδειγμα σύγχρονου ακτιβισμού γύρω από το φύλο και τη σεξουαλικότητα. Στο κινηματικό τοπίο, χωρίς να είναι επαρκώς καταγεγραμμένο, συναντάμε πληθώρα ακτιβισμών, δράσεων και λόγων από φεμινιστικές και κουήρ ομάδες με σχετικά αδιάλειπτη δράση. Επιχειρείται μια χαρτογράφηση των πρωτοβουλιών αλλά και του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται πολιτικά και θεωρητικά ένας λόγος για το φύλο και τη σεξουαλικότητα σε σχέση με το ζήτημα της έμφυλης βίας. Στην τοπική κοινωνία, τα κινήματα φέρεται να είναι αντιμέτωπα και να λειτουργούν σε μια συνθήκη διάχυτης κουλτούρας «τοξικής αρρενωπότητας» η οποία συσχετίζεται κατά κανόνα με περιστάσεις όπου «αναδύεται» και «ευδοκιμεί» η έμφυλη βία.

Στην Κρήτη αναφέρεται και το κεφάλαιο του Παύλου Λιαρόπουλου «**Η έμφυλη βία στα σχολεία της Κρήτης: Απόψεις, εμπειρίες και παρεμβάσεις εκπαιδευτικών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση**», όπου διερευνάται η έμφυλη βία σε σχέση με τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Εστιάζει στην αλληλεπίδραση δύο φαινομένων: αφενός μεν της δημοκρατικής και λόγιας παράδοσης του νησιού, αφετέρου δε της ισχυρής παράδοσης

της ετεροπατριαρχίας, η οποία αναπαράγεται και ενισχύεται από τις κοινωνικές ανισότητες που συνοδεύουν την οικονομική και, ιδίως, την τουριστική ανάπτυξη. Οι εκπαιδευτικοί αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών και συνδράμουν την κατανόηση του φαινομένου. Ωστόσο, οι πρωτοβουλίες τους συχνά περιορίζονται από το αναλυτικό πρόγραμμα και την έλλειψη θεσμικής υποστήριξης ενώ, παρά τις δυσκολίες, η μαθησιακή διαδικασία αναδεικνύεται ως βασικός πυλώνας για την καλλιέργεια κουλτούρας ισότητας και αναγνώρισης της ετερότητας.

Στο τελευταίο κεφάλαιο του τόμου, «*Η γραμματική των πολιτικών για την έμφυλη βία: αρχειοθετημένες σιωπές και αρχεία επιβίωσης*», η Ματίνα Παπαγιαννοπούλου παρακολουθεί τις σημασιολογικές μετατοπίσεις της έμφυλης βίας, υιοθετώντας μεταποικιακές, κούηρ και μεταδομικές θεωρήσεις. Επισημαίνει ότι η έμφυλη βία δεν αποτελεί μια καθολική, διαχρονική έννοια, αλλά έναν κόμβο σημασιών που συστήνεται και επανανοσηματοδοτείται κατά περίπτωση από τη συνάρθρωση εξουσιαστικών δομών, πολιτισμικών συμφραζόμενων και σχέσεων ηγεμονίας. Οι κληρονομίες της αποικιοκρατίας, οι ιεραρχήσεις και οι διασταυρώσεις φυλής, έθνους, φύλου και οι δυτικοκεντρικές κανονιστικές αφηγήσεις διαμορφώνουν το ποιος/-α/-ο αναγνωρίζεται ως θύμα και ποια μορφή βίας θεωρείται «νόμιμη» ή «ορατή». Αυτές οι θεωρητικές μετατοπίσεις θέτουν προκλήσεις για τις δημόσιες πολιτικές, οι οποίες ακολουθούν μάλλον «οικουμενικού τύπου» ιστορικούς ορισμούς και στερεότυπα «θύματος/δράστη», χωρίς να συμπεριλαμβάνουν πολυεπίπεδες, διαθεματικές προσεγγίσεις που αναγνωρίζουν γενεαλογίες στο παρόν, τις υλικές και συμβολικές μορφές εξουσίας, όπως και τη ρευστότητα των έμφυλων ταυτοτήτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Barad, K. (2007). *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*. Durham and London: Duke University Press.
- Butler, J. (2024). *Who's Afraid of Gender?* London: Allen Lane.
- Γιαννακόπουλος, Κ., Καντσά, Β. (επιμ.) (2021). Αφιέρωμα «Η ακαδημαϊκή εμπειρία του φύλου», *φεμινιστικά/feministika*, 4. Ανακτήθηκε από: <https://feministika.net/issue/tefhos4/>
- Γκολφινόπουλος, Γ., Χαλκιά., Α. (χ.χ.). *Η Φεμινιστική Θεώρηση και Δράση στην Ελλάδα: 1974-1984*. Πρόγραμμα Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ανακτήθηκε από: <https://www.gender.panteion.gr/gr/indexvasi84.php>.
- Colman, F. και van der Tuin, I. (επιμ.) (2024). *Methods and Genealogies of New Materialisms*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cvetkovich, A. (2003). *An Archive of Feelings. Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Cultures*. Durham and London: Duke University Press.
- Haraway, D. (1997). *Modest_Witness@Second_Millennium. FemaleMan© Meets_OncoMouse™: Feminism and Technoscience*. New York: Routledge.
- Καναβέλη, Ε. (2018). *Χαρτογράφηση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα: Ιδεολογικοπολιτικές αναζητήσεις και η συνεισφορά του στο δημόσιο χώρο και λόγο*. Αθήνα: Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών ΔΙΟΤΙΜΑ.

- Καντσά, Β., Μουτάφη, Β., Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.) (2010). *Φύλο και Κοινωνικές Επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Kumbier, A. (2014). *Ephemeral Material: Queering the Archive*. Sacramento, CA: Litwin Books.
- Λαδά, Σ. (επιμ.) (1996). *Οι γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και η ευρωπαϊκή εμπειρία*. Αθήνα: Παρατηρητής.
- Λαδά, Σ. (2024). Εισαγωγή: Γυναικείες Σπουδές - Σπουδές Φύλου: Αφετηρίες, διαδρομές, αναπλαισιώσεις. Στο Σ. Λαδά, Α. Μιχοπούλου, Ο. Παντούλη, Γ. Σαββίδου, *Η Ομάδα Γυναικείων Σπουδών ΑΠΘ (1983-2003): Αφετηρίες, διαδρομές, αναπλαισιώσεις* (σσ. 13-35). Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Λαλιώτου, Ι., Μπενβενίστε, Ρ. (2006). Οι σπουδές του φύλου στο πανεπιστήμιο. *Σύγχρονα Θέματα*, 94: 35-37.
- Manoff, M. (2004). Theories of the Archive from Across the Disciplines. *Portal: Libraries and the Academy*, 4(1): 9-25.
- Moore, N., Salter, A., Stanley, L. και M. Tamboukou (2017). *The Archive Project: Archival research in the social sciences*. London and New York: Routledge.
- Παπανικολάου, Δημήτρης (2018). Αναταραχή Αρχείου. Στο Π. Πετσίνη (επιμ.), *Capitalist Realism. Συντελεσμένο Μέλλον/Παρελθόν Διαρκείας* (σσ. 162-173). Θεσσαλονίκη: Univeristy of Macedonia Press.
- Pavlidou, T.-S. (2011). Gender studies at Greek universities. *Aspasia*, 5: 165-173.
- Pereira, M. do Mar (2018). The Institutionalisation of Gender Studies and the New Academic Governance: Longstanding Patterns and Emerging Paradoxes. Στο H. Kahlert (επιμ.), *Gender Studies and the New Academic Governance* (σσ. 179-200). Wiesbaden: Springer.

- Πετράκη, Γ., Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (2022). *Εισαγωγή στις σπουδές φύλου. Θεωρία και έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Πολυκάρπου, Β. (2019). *Το λοατκι+ κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης υπό το πρίσμα της διαθεματικότητας*. (Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία). Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Qef, Maria (2021). «Φτου, και βγήκα!» (;). Η έξοδος απ' την «ντουλάπα», με ενδιαμέσο σταθμό τη Μυτιλήνη. *φεμινιστικά/feministika*, 4. Ανακτήθηκε από: <https://feministika.net/ftou-kai-vgika-exodos-ap-tin-ntoulapa/>
- Reay, B. (2019). *Sex in the archives. Writing American sexual histories*. Manchester: Manchester University Press.
- Ρεπούση, Μ. (2018). Φεμινισμοί της Μεταπολίτευσης: Αφηγηματικά πλαίσια και αναθεωρήσεις. Στο Ντ. Βαΐου και Α. Ψαρρά (επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και μετά* (σσ. 1-12). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Revelles-Benavente, B., W. Ernst, W. και M. Rogowska-Stangret, M. (επιμ.) (2019). *Feminist New Materialisms: Activating Ethico-Politics Through Genealogies in Social Sciences*. Special Issue Social Sciences. Basel: MDPI.
- Σιμάτη, Α. (2021). Διερευνώντας το σεξ στο «σπίτι»: το πολιτικό, το προσωπικό και το πεδίο της έρευνας, *φεμινιστικά/feministika*, 4. Ανακτήθηκε από: <https://feministika.net/dierevrontas-to-sex-sto-spiti/>
- Stoler, A. L. (2009). *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Στρατούλη, Ρ., Χαλκιά, Α. (χ.χ.). *Τα νέα κινήματα στην Ελλάδα: υλικό για το φύλο και την σεξουαλικότητα, 2000-2008*. Πρόγραμμα Σπουδών Φύλου και Ισότητας, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ανακτήθηκε από: <https://www.gender.panteion.gr/gr/indexvasi08.php>

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- Tamboukou, M. (2020a). Doing New Materialisms: An Interview with Maria Tamboukou. *Matter: Journal of New Materialist Research*, 1: 155-175.
- Tamboukou, M. (2020b). History and Ethnography: Interfaces and Juxtapositions. Στο M. R.M. Ward και S. Delamont (επιμ.), *Handbook of Qualitative Research in Education*, 2nd ed. (σσ. 27-34). Northampton and Cheltenham: Edward Elgar.
- van der Tuin, I. (2015). *Generational Feminism. New Materialist Introduction to a Generative Approach*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Yuval-Davis, N. (2015). Situated Intersectionality and Social Inequality. *Raisons politiques*, 2015/2 (No. 58): 91-100.

ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ

Το «αρχείο», οι πολυσημίες και οι ιστορίες του:
σκέψεις γύρω από τις χρήσεις του αρχείου

Η έννοια του «αρχείου» είναι αναμφίβολα κεντρική στο υπό συζήτηση ερευνητικό πρόγραμμα GESTURE, με διαφορετικούς τρόπους, που σηματοδοτούν διαφορετικές χρήσεις και σημασίες του «αρχείου». Συγχρόνως, το πρόγραμμα αναπτύσσει έναν κριτικό λόγο, από φεμινιστική και κουήρ σκοπιά, απέναντι στην έννοια και τις πρακτικές του αρχείου, αντιπροτείνοντας —όπως το αντιλαμβάνομαι— εναλλακτικές οπτικές και πραγματώσεις του αρχείου, ώστε να γίνουν ορατές στιγμές και θραύσματα από ιστορίες αντίστασης ή διαμαρτυρίας που διαφεύγουν, όχι τυχαία, από τα συμβατικά αποθετήρια γνώσης που αποκαλούμε «αρχεία», διαταράσσοντας έτσι την αυθεντία αυτών των τόπων γνώσης· προκαλώντας μια «αναταραχή» του αρχείου.¹

Τι είναι όμως αυτά τα «αρχεία» που διαταράσσονται; Σκέφτηκα ότι ίσως έχει σημασία να επιχειρήσω να θέσω το ζήτημα, για να αναδειχθεί, ενδεχομένως, πληρέστερα και η συνθετότητα της κριτικής στη γνωστική αυθεντία των αρχείων. Η κριτική αυτή δεν είναι άλλωστε τωρινή, έχει τη δική της ιστορία, τόσο ευρύτερα στις κοινωνικές επιστήμες όσο και, ιδιαίτερα, στον χώρο των ιστορικών σπουδών, εάν μιλάμε για τα ιστορικά αρχεία. Και σε αυτή την κριτική, όπως είναι γνωστό, η έρευνα για τις γυναίκες και το φύλο στο ιστορικό παρελθόν,

---

¹ Για το τελευταίο βλ. τις συμβολές των Π. Χατζόπουλου και Α. Ζαββού στον παρόντα τόμο.

σε συνδυασμό με τη φεμινιστική θεωρία, έχουν συμβάλει αποφασιστικά (βλ. σχετικά, εδώ, δεύτερη ενότητα).

Ας ξεκινήσουμε, όμως, με κάποιες κατηγοριοποιήσεις του αρχείου, περισσότερο οικείες στους επαγγελματίες του αρχείου, τους/τις αρχειονόμους, αλλά και τους/τις ιστορικούς στην περίπτωση των οποίων η έρευνα στο αρχείο θεωρείται η πλέον εμβληματική για τη μαθητεία στην «τέχνη» τους, κάτι σαν διαβατήριο τελετή, θα λέγαμε. Ο όρος αρχείο (archive, στα αγγλικά και γαλλικά), χαρακτηρίζεται από πολυσημία· μπορεί να δηλώνει λιγότερο ή περισσότερο διαφορετικά μεταξύ τους πράγματα. Έτσι, λόγου χάριν, ως προς τη λειτουργία τους, τα αρχεία διακρίνονται αφενός μεν σε «ενεργά» ή «τρέχοντα» αρχεία —εκείνα που τηρεί μια υπηρεσία, ένας οργανισμός αλλά και ένα φυσικό πρόσωπο, κατά την καθημερινή άσκηση των δραστηριοτήτων τους— και αφετέρου σε «ιστορικά αρχεία».² Ο τελευταίος αυτός όρος συνηθέστερα δηλώνει τους θεσμούς που εξειδικεύονται στη διαχείριση, συντήρηση και φύλαξη αρχειακών συνόλων για το ιστορικό τους ενδιαφέρον, και για αποκλειστικά ερευνητική χρήση. Ταυτόχρονα, όμως, στα ελληνικά, δηλώνει και το περιεχόμενο των αρχειακών θεσμών: πρώην ενεργά αρχειακά σύνολα που έχουν κατασταθεί πλέον «ανενεργά», είτε επειδή οι κάθε είδους παραγωγοί τους έχουν εκλείψει είτε επειδή, λόγω παλαιότητας, δεν τα χρειάζονται πια για την άσκηση των δραστηριοτήτων τους. Συνεπώς, τα αρχειακά αυτά σύνολα έχουν σχεδόν αποκλειστικά ιστορική αξία, και χρησιμότητα μόνο για την έρευνα του ιστορικού παρελθόντος.

² Από αυστηρά αρχειονομική άποψη, η διάκριση αυτή είναι τριμερής: ενεργά, ημιενεργά και ιστορικά αρχεία. Η διάκριση αυτή στην ορολογία της αρχειονομίας δηλώνει τις «τρεις ηλικίες των αρχείων», με τον μεσαίο όρο/ηλικία «ημιενεργά» αρχεία να προσδιορίζει τη μεταβατική κατάσταση από το καθαρά ενεργό αρχείο στο καθαρά ιστορικό: Μπάγιας, 1998: 45-47. Ωστόσο, στην πιο πρόσφατη και αποδεκτή διεθνώς προσέγγιση της αρχειονομίας, το ενεργό και το ιστορικό αρχείο, από θεωρητική άποψη, δεν διακρίνονται απόλυτα μεταξύ τους (βλ. εδώ, δεύτερη ενότητα).

Συγχρόνως, τόσο τα τρέχοντα/ενεργά όσο και τα ιστορικά αρχεία, ως προς τον παραγωγό τους, μπορούν να διακριθούν σε τρεις πολύ γενικές κατηγορίες: (α) σε αρχεία θεσμών ή οργανισμών (δημόσιων ή ιδιωτικών), στα οποία συγκαταλέγονται, μεταξύ άλλων, τα αρχεία των κρατικών ή ευρύτερα δημόσιων υπηρεσιών, π.χ. τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, αλλά και τα αρχεία των εκπαιδευτικών θεσμών, τα αρχεία πάσης φύσης καθαρώς ιδιωτικών φορέων (π.χ. επιχειρήσεων, σωματείων κ.ά.) αλλά και τα εκκλησιαστικά αρχεία· (β) σε προσωπικά αρχεία και (γ) σε οικογενειακά αρχεία.³

Τέλος, αν δεχτούμε μια πιο διασταλτική προσέγγιση του αρχείου, η οποία δεν είναι δόκιμη στον κλάδο της αρχειονομίας αλλά απαντά ευρέως στις κοινωνικές επιστήμες, τα αρχεία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν είτε «πρωτογενή», εφόσον προέκυψαν «αυτόματα», ως φυσική συνέπεια των δραστηριοτήτων ενός οργανισμού, ενός προσώπου, μιας συλλογικότητας ή μιας οικογένειας (δηλαδή, όλα τα ενεργά και δυνάμει ιστορικά αρχεία), είτε «δευτερογενή» αρχεία: σε αυτή την κατηγορία θα μπορούσαν να ενταχθούν αρχεία που αποτελούν προϊόν μιας σκόπιμης και επιλεκτικής διαδικασίας συλλογής ομοειδών τεκμηρίων ή δεδομένων, όπως, λόγου χάριν, η συλλογή παλαιών γραμματοσήμων, βιβλίων ή εγγράφων, που δημιουργήσαμε ως συλλέκτες

---

³ Οι κατηγοριοποιήσεις των αρχείων ως προς τον παραγωγό τους, σύμφωνα με την αρχειονομία αλλά και το νομικό καθεστώς των αρχείων (π.χ. αν είναι δημόσια-κρατικά, δημόσια με την ευρύτερη έννοια ή ιδιωτικά), εξειδικεύονται και είναι ίσως πιο σύνθετες, ενώ μπορεί και να διαφέρουν μεταξύ τους (Βλ. ενδεικτικά τις ταξινομήσεις στα: Μπάγιας, 1999: 38-41 και Ellis, 2000: 560-561). Ωστόσο, αυτή η τεχνική εξειδίκευση δεν ενδιαφέρει την παρούσα συζήτηση, ενώ κάθε άλλο παρά αναιρεί την τριμερή κατηγοριοποίηση που αναφέρω εδώ, και η οποία είναι σχεδόν ταυτόσημη με εκείνη του Διεθνούς Προτύπου Αρχειακής Περιγραφής που υιοθετεί η Ελληνική Αρχειακή Εταιρεία (2002: 47 κ.ε.): «αρχείο νομικού προσώπου/φορέα» [ιδιωτικού ή δημόσιου], «προσωπικό αρχείο» και «οικογενειακό αρχείο».

παλαιών αντικειμένων· ή η συλλογή, ασχέτως παλαιότητας, από έντυπα, αφίσες, φωτογραφίες ή άλλο υλικό με το ίδιο θέμα. Στην ίδια διασταλτική λογική, «δευτερογενή» αρχεία μπορεί να είναι μια ψηφιακή βάση δεδομένων με ομοειδείς πληροφορίες ή/και με ομοειδή τεκμήρια που ψηφιοποιήθηκαν από το πρωτογενές αρχείο όπου βρίσκονται κατατεθειμένα ως φυσικά αντικείμενα. Η σύγχρονη αντίληψη του αρχείου (βλ. εδώ, δεύτερη ενότητα) διαχωρίζει σαφώς τα αρχεία από προϊόντα τέτοιας σκόπιμης συλλογής ομοειδών τεκμηρίων, όπως, εύλογα, και από τη βιβλιοθήκη, ωστόσο, αυτή η ευρύτερη προσέγγιση επιτρέπει να ενσωματώσουμε ως αρχεία, έστω δευτερογενή, και τα ερευνητικά μας αρχεία (κατηγορία που δεν περιλαμβάνεται στις αρχειονομικές ταξινομήσεις). Μάλιστα, στον βαθμό που, μέσα από τη διενέργεια έρευνας με ερωτηματολόγια και με κάθε είδους συνεντεύξεις ή βιογραφικές αφηγήσεις παράγουμε «εκ του μηδενός» νέα τεκμήρια, τότε, γινόμαστε όχι συλλέκτες/συλλέκτριες αλλά δημιουργοί ενός «πρωτογενούς» ερευνητικού αρχείου —ενός καθαυτό αρχείου, δηλαδή, με τη σύγχρονη αρχειονομική αντίληψη του αρχείου. Στην ιστορική επιστήμη, τα αρχεία της προφορικής ιστορίας είναι πάντα «πρωτογενή» αρχεία, ακόμα κι αν έχουν δημιουργηθεί από μη ειδικούς στις μεθόδους και τη θεωρία της προφορικής ιστορίας.

Έτσι, βάσει της παραπάνω διαίρεσης, το ερευνητικό πρόγραμμα GESTURE έχει δημιουργήσει τόσο δευτερογενή αρχεία, όπως η βάση δεδομένων, όσο και πρωτογενή αρχεία, με τις συνεντεύξεις μελών φεμινιστικών και κουήρ συλλογικοτήτων. Σε ένα άλλο πλαίσιο, πιο θεωρητικό ως προς το αρχείο και τη θεσμική ή/και γνωστική του αυθεντία, θα τοποθετούσα τα τρία «διαταραγμένα» αρχεία του εν λόγω προγράμματος. Χωρίς να παράγουν κάποιο πρωτογενές αρχειακό υλικό, η θραυσματική υπόσταση ήδη υφιστάμενων τεκμηρίων, που με έναν τρόπο αναδημιουργούνται εδώ ως εναλλακτικό «αρχείο», συνομιλεί με- και επιχειρεί να πραγματώσει τη θεωρητική έννοια του «διαταραγμένου αρχείου» (βλ. Χατζόπουλος, στον παρόντα τόμο).

Το γεγονός ότι ο όρος «αρχείο» χρησιμοποιείται ευρύτατα ως απολύτως συνώνυμο του ιστορικού αρχείου, αφενός, και αφετέρου, ότι στην ελληνική γλώσσα με τον ίδιο αυτόν όρο δηλώνεται τόσο ο φορέας/ ίδρυμα (ή τμήμα του) που φυλάσσει ιστορικά αρχειακά σύνολα όσο και τα ίδια αυτά τα σύνολα —αντίθετα με άλλες γλώσσες, π.χ. τη γαλλική, όπου, για το σύνολο των τεκμηρίων ενός αρχειακού φορέα χρησιμοποιείται ο διακριτός όρος *fonds*— προκαλεί συγχύσεις στην κοινή πρόσληψη του αρχείου, στην Ελλάδα:⁴ μέσα από αυτούς τους συμψηφισμούς, η λέξη «αρχείο» μπορεί να ταυτίζεται σχεδόν αποκλειστικά με τους αρχειακούς θεσμούς/φορείς και τις επίσημες, δηλαδή, κρατικές, πολιτικές διαχείρισης της ιστορικής μνήμης.

Από την άλλη, η κριτική επιστημονική μελέτη των εκάστοτε επίσημων ή/και ποικίλων δημόσιων πολιτικών της ιστορικής μνήμης —που μέρος τους είναι και οι πάσης προέλευσης αρχειακές πολιτικές— εστιάζεται επίσης σε αυτή τη σύζευξη του αρχείου γενικώς, με τη διαμόρφωση της ιστορικής γνώσης, κουλτούρας και μνήμης. Ωστόσο, παράλληλα, στους κόλπους της κριτικής αυτής, και ιδιαίτερα στο πιο πρόσφατο διακριτό ρεύμα της λεγόμενης «αρχειακής στροφής» (“archival turn”) (βλ. σχετικά, εδώ, δεύτερη ενότητα) παράγονται πιο θεωρητικές ή αφηρημένες εννοιολογήσεις του αρχείου ως φιλοσοφικής έννοιας ή ως γνωστικής κατηγορίας, οι οποίες διακρίνονται από το υπαρκτό αρχείο, ως υλικό σώμα αρχειακών τεκμηρίων. Παρότι οι πιο μεταφορικές αυτές σημασιολογήσεις του αρχείου ξεδιπλώνουν έναν στοχασμό σημαντικό για τη θεωρητική σκευή των ερευνητών/ερευνητριών του αρχείου, ωστόσο, δεν διαφωτίζουν ιδιαίτερα για το τι είναι

⁴. Για την ακρίβεια, ο όρος «αρχείο», ασχέτως της βασικής διάκρισης ενεργά και ιστορικά αρχεία, μπορεί να δηλώνει ταυτόχρονα τρία διαφορετικά πράγματα: α) το σύνολο των τεκμηρίων των ενεργών και των ιστορικών αρχείων (βλ. εδώ, πιο κάτω, τον σύγχρονο ορισμό του αρχείου)· β) γενικά την αρχειακή υπηρεσία (άρα και τον θεσμό που φυλάσσει ιστορικά αρχεία)· και γ) το κτίριο που φυλάσσει αρχεία (Μπάγιας, 1998: 22). Αυτό, στα καθ’ ημάς, θεωρώ ότι επιτείνει τις συγχύσεις για το τι είναι το αρχείο.

το αρχείο με την «κυριολεκτική» σημασία του όρου, ως απτό κοινωνικό και δυνάμει ιστορικό σύνολο τεκμηρίων. Έτσι, ενισχύονται πιθανές συγχύσεις γύρω από αυτό το ζήτημα.

Πριν περάσω στη σύγχρονη αντίληψη της αρχειονομίας για το αρχείο, έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε κοινές προσλήψεις του αρχείου, και κάποιες γνωστικές προεκτάσεις αυτών των προσλήψεων.

Κοινές προσλήψεις του αρχείου: από την «ιερότητα» του κειμηλίου στη σύγχρονη γλώσσα της πληροφορικής

Για πολλά χρόνια, στο πλαίσιο ενός μεταπτυχιακού μαθήματος του Τμήματος Κοινωνιολογίας, έκανα μία ή δύο συνεδρίες του μαθήματος για την έρευνα στο αρχείο. Πάντα ξεκινούσα με το γνωστό «παιχνίδι των συνειρμών»: ζητούσα από τις φοιτήτριες και τους φοιτητές να γράψουν αυτόματα, χωρίς καθόλου να σκεφτούν, λέξεις που τους έρχονταν στο μυαλό με το άκουσμα της λέξης «αρχείο».

Οι περισσότερες από τις λέξεις που έγραφαν μπορούσαν να ομαδοποιηθούν σε δυο-τρεις σταθερές ομάδες απαντήσεων, με μικρές αποκλίσεις. Η μία ομάδα αντιπροσωπευόταν από λέξεις όπως «σκόνη», «μικρόβια», «μούχλα», «αρχαίο». Η άλλη ομάδα, από λέξεις, όπως «φακέλωμα», «Στάζι» «Ασφάλεια», «αστυνομία». Μία τρίτη ομάδα, πιο ουδέτερη και περιγραφική, περιελάμβανε λέξεις που παρέπεμπαν, άμεσα ή έμμεσα, σε διαδικασίες συλλογής τεκμηρίων και φύλαξης/αποθήκευσης: «βιβλιοθήκη», «βιβλία», «αποθήκη», «ράφια», «φάκελοι». Τέλος, πάντα εμφανίζονταν και λέξεις που προέρχονταν από την ορολογία του ΗΥ και της πληροφορικής, όπως “file” ή «έγγραφο», ενώ και ο «φάκελος» θα μπορούσε επίσης να συνδεθεί με αυτή την ορολογία.

Οι παραπάνω συνειρμικές απαντήσεις των μεταπτυχιακών φοιτητών και φοιτητριών δεν διαφέρουν πολύ από τις διαπιστώσεις που

έχουν κάνει μελέτες οι οποίες εξετάζουν συνήθεις προσλήψεις ή αναπαραστάσεις του αρχείου. Σύμφωνα με αυτές τις μελέτες κυριαρχούν δύο βασικοί, και κάπως αντιθετικοί, τύποι δημόσιων αναπαραστάσεων που προκαλεί το αρχείο (βλ. ενδεικτικά Μπάγιας, 1998: 21 και 35 όπου και σχετική βιβλιογραφία).

Η πρώτη και πλέον διαδεδομένη κατηγορία κοινών προσλήψεων του αρχείου που καταγράφεται βιβλιογραφικά είναι αυτή που το προσλαμβάνει ως *κειμήλιο* του παρελθόντος, και παραπέμπει στα «παλιά χαρτιά», που βγαίνουν από τα βάθη του χρόνου και της ιστορίας, γεμάτα σκόνη, υγρασία και τερμίτες· χαρτιά γραμμένα, λες, για να διαβάζονται από λίγους. Δεν είναι τυχαίο ότι *Dust* (σκόνη) είναι ο τίτλος (με υπότιτλο: *The Archive and Cultural History*) ενός από τα πιο γνωστά διεθνώς βιβλία για τα αρχεία και τη γραφή της ιστορίας, εκείνο της Carolyn Steedman, γνωστής εκπροσώπου της ιστορίας των γυναικών και του φύλου και φεμινίστριας, το οποίο κυκλοφόρησε το 2001. Η «σκόνη» είναι, πράγματι, ο ισχυρότερος συνειρμός του αρχείου βάσει και της δικής μου διδακτικής εμπειρίας.

Η πρόσληψη του αρχείου ως *κειμηλίου* ταυτίζει το αρχείο με το ιστορικό αρχείο και αναπαριστά το περιεχόμενό του ως κάτι πολύτιμο, στο οποίο η πρόσβαση δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένη και αυστηρά ελεγχόμενη, παραπέμποντας συνειρμικά σε βλοσυρές μορφές «αρχαιοφυλάκων», που ζηλόφθονα φρουρούν αυτούς τους ιερούς θησαυρούς από κάθε πιθανή «ασεβή» χρήση· μέσα σε έναν χώρο, ο οποίος θυμίζει περισσότερο *μαυσωλείο* παρά ζωντανό χώρο όπου αντλείται γνώση και απόλαυση από αυτή τη γνώση. Αρκεί να θυμηθούμε, στο διάσημο μυθιστόρημα του Umberto Eco *Το όνομα του Ρόδου*, την τρομακτική συμβολική φιγούρα του τυφλού μοναχού Χόρχε, που φυλάει τη βιβλιοθήκη και τα αρχεία της μονής των Βενεδικτίνων μοναχών απέναντι σε δυνητικά «βέβηλες» και επικίνδυνες χρήσεις.⁵

---

⁵. Οι κατηγοριοποιήσεις των αρχείων ως προς τον παραγωγό τους, σύμφωνα με την αρχειονομία αλλά και το νομικό καθεστώς των αρχείων

Αυτή η κατηγορία δημόσιων αναπαραστάσεων ή προσλήψεων του αρχείου, πέρα από την κάπως φοβική στάση που προδίδει απέναντι στους αρχειακούς θεσμούς, προϋποθέτει και ταυτόχρονα υποθάλλει τη λανθάνουσα παραδοχή ότι το αρχείο διαφυλάσσει κατά κύριο λόγο τα τεκμήρια της ιστορίας των θεσμών και των προσώπων της εξουσίας, κυρίως, της κρατικής εξουσίας. Υποκατηγορία αυτής της αντίληψης του αρχείου είναι, άλλωστε, και οι συνειρμοί που παραπέμπουν στις κρατικές μυστικές υπηρεσίες, την παρακολούθηση και το «φακέλωμα», ταυτίζοντας επίσης το «αρχείο» με τα αστυνομικά αρχεία ή άλλα που παράχθηκαν από εξουσίες με στόχο τον πολιτικό και κοινωνικό έλεγχο. Δευτερευόντως, μπορεί να προδίδουν μια συνωμοτική αντίληψη της ιστορίας. Πιο συνηθισμένο όμως στοιχείο αυτής της ιστορικής κουλτούρας είναι η ταύτιση του αρχείου με τεκμήρια γεμάτα κρατικά ή διακρατικά μυστικά —το «παρασκήνιο» της εξουσίας (αφανείς συμμαχίες, συνομωσίες, δολοπλοκίες ή ίντριγκες)— αλλά και με «κειμήλια» που μαρτυρούν τις μεγάλες και ηρωικές στιγμές του έθνους (περιφανείς νίκες και «τραγικές» ήττες ή θυσίες σε πολέμους, επαναστάσεις ανεξαρτησίας) ή τεκμήρια ανεκτίμητης αξίας για «τις μεγάλες πράξεις των μεγάλων ανδρών», τόσο κυριολεκτικά —οι γυναίκες ως παραγωγοί ιστορικών τεκμηρίων ίσως εμφανίζονται σε μια υποδεέστερη συνειρμική πρόσληψη του αρχείου ως «κειμηλίου», εκείνη του οικογενειακού κειμηλίου— όσο και μεταφορικά: των ηγεμόνων ή κάθε

(π.χ. αν είναι δημόσια-κρατικά, δημόσια με την ευρύτερη έννοια ή ιδιωτικά), εξειδικεύονται και είναι ίσως πιο σύνθετες, ενώ μπορεί και να διαφέρουν μεταξύ τους (Βλ. ενδεικτικά τις ταξινομήσεις στα: Μπάγιας, 1999: 38-41 και Ellis, 2000: 560-561). Ωστόσο, αυτή η τεχνική εξειδίκευση δεν ενδιαφέρει την παρούσα συζήτηση, ενώ κάθε άλλο παρά αναιρεί την τριμερή κατηγοριοποίηση που αναφέρω εδώ, και η οποία είναι σχεδόν ταυτόσημη με εκείνη του Διεθνούς Προτύπου Αρχειακής Περιγραφής που υιοθετεί η Ελληνική Αρχειακή Εταιρεία (2002: 47 κ.ε.): «αρχείο νομικού προσώπου/φορέα» [ιδιωτικού ή δημόσιου], «προσωπικό αρχείο» και «οικογενειακό αρχείο».

λογής ελίτ και εξεχουσών προσωπικοτήτων της πολιτικής, της οικονομίας, των γραμμάτων και των τεχνών, οι οποίοι εκλαμβάνονται ως οι δημιουργοί της ιστορίας των εθνών.

Είναι περιττό να πω πως όλες οι παραπάνω εκδοχές κοινών προσλήψεων του αρχείου ως κειμηλίου προδίδουν μια πολύ παρωχημένη σήμερα αντίληψη για το τι πρέπει να διατηρηθεί στο διηνεκές, άρα και για το τι συνιστά «ιστορικό γεγονός», άξιο να μελετηθεί ιστορικά, και, εν τέλει, για την ίδια την ιστορία και τα υποκείμενά της· αντίληψη παρωχημένη για τα ακαδημαϊκά δεδομένα, όχι όμως και για τη δημόσια ιστορική κουλτούρα, αφού μπορεί ακόμα μέχρι τις μέρες μας να ταυτίζει το αρχείο με τα παλιά επίσημα έγγραφα και την αντίληψη του κειμηλίου —ιδίως του εθνικού κειμηλίου. Η αντίληψη αυτή αντιστοιχεί στο παλαιό μοντέλο της «γεγονοτολογικής» ιστορίας του 19^{ου} αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα —στο ελληνικό πανεπιστήμιο το μοντέλο αυτό διήρκεσε αρκετές δεκαετίες περισσότερο, όπως είναι γνωστό— και το οποίο, πολύ σχηματικά, μπορεί να περιγραφεί ως εξής: μια ιστοριογραφία θετικιστική επιστημολογικά, η οποία, ως προς το αντικείμενό της, εστιάζει στην ιστορία των κρατών, των διακρατικών σχέσεων και συγκρούσεων, της πολιτικής, και εν γένει σε όσα διαδραματίζονται στον δημόσιο χώρο· και μια ιστορία εθνοκεντρική και ανδροκεντρική ως προς την οπτική και το υποκείμενό της, και συνάμα ατομοκεντρική (το κύριο συλλογικό υποκείμενο που αναγνωρίζει είναι το εθνικό «εμείς»). Σήμερα, βέβαια, ιστορικό γεγονός θεωρείται κάθε όψη της δράσης των ανθρώπων του παρελθόντος, και τεκμήριο κάθε ίχνος αυτής της δράσης, όχι μόνο γραπτό αλλά σε κάθε δυνατό υπόστρωμα. Συνακόλουθα, έχει αλλάξει η αντίληψη για το τι είναι το αρχείο που δυνάμει θα γίνει ιστορικό αρχείο, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Ωστόσο, δεν είναι καθόλου παράξενη αυτή η συνειρμική ταύτιση του αρχείου με τα «κειμήλια» της ιστορίας του έθνους-κράτους: τα κρατικά ιστορικά αρχεία, ως οργανωμένοι και εξειδικευμένοι αρχειακοί θεσμοί, αν και έχουν παλαιότερες ρίζες στις απόλυτες μοναρχίες της

πρώιμης νεότερης Ευρώπης,⁶ όπως είναι γνωστό, αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα και επεκτάθηκαν στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα σε άμεση συνάφεια με τη συγκρότηση των εθνών και των εθνικών κρατών, νομιμοποιημένων στο όνομα της λαϊκής κυριαρχίας, την οποία η Γαλλική Επανάσταση είχε ταυτίσει με την έννοια του έθνους. Ως μείζονες «τόποι μνήμης» του εθνικού παρελθόντος, οι θεσμοί των κρατικών αρχείων ανέλαβαν να διαχειριστούν τη συλλογική μνήμη στο όνομα του έθνους. Άλλωστε, τα έθνη, όπως και τα μεγάλα κρατικά αρχεία και η θεμελίωση της επιστήμης των αρχείων, της αρχειονομίας, είναι κυρίως νεωτερικά φαινόμενα, παρότι η πράξη της καταγραφής και διαφύλαξης επίσημων τεκμηρίων για μελλοντική χρήση είναι πολύ παλιότερη, είναι αρχαία, όπως και η ίδια η οργανωμένη εξουσία.

Στους αντίποδες της παραπάνω ομάδας των συνειρμών για το αρχείο ως μαυσωλείο και αποθήκη των παλιών και σκονισμένων εγγράφων ή ως «τόπο της μνήμης» του έθνους-κράτους, μια άλλη κατηγορία πρόσληψης του αρχείου, που επίσης επισημαίνεται από τη σχετική βιβλιογραφία, παραπέμπει, αντίθετα, στο εντελώς σύγχρονο περιβάλλον της πληροφορικής, στην οποία σήμερα κινούμαστε με άνεση, χωρίς ωστόσο γι' αυτό η δεύτερη αυτή ομάδα πρόσληψης να είναι λιγότερο πλανημένη για το τι είναι αρχείο. Μέσα από το σύγχρονο λεξιλόγιο της πληροφορικής η λέξη «αρχείο» επανέρχεται συνέχεια στην καθημερινότητά μας, μιας και ο όρος *file* έχει αποδοθεί στα ελληνικά ως «αρχείο», λανθασμένα ή εν πάση περιπτώσει σε πλήρη αναντιστοιχία με τους όρους του κλάδου της αρχειονομίας, όπου *file* σημαίνει φάκελος (θυμίζω ότι ο ψηφιακός φάκελος, στην παγκόσμια

---

⁶ Σημειωτέο, πως το γεγονός ότι πριν τον 16^ο και κυρίως τον 17^ο αιώνα τα επίσημα έγγραφα δεν διέθεταν εξειδικευμένο και σχετικά σταθερό χώρο συγκέντρωσης και διατήρησης δεν σημαίνει ότι δεν είχε από αρκετά νωρίτερα αναπτυχθεί μια πρώιμη αρχειακή κουλτούρα παραγωγής και διαφύλαξης κρατικών και δυναστικών τεκμηρίων για μελλοντικές γενιές στη δυτική τουλάχιστον Ευρώπη, ήδη από τον ύστερο Μεσαίωνα (βλ. ενδεικτικά Friedrich, 2018: 16-58).

αγγλική ορολογία της πληροφορικής, αποκαλείται *folder*). Σε κάθε περίπτωση όμως, η δάνεια από τον κόσμο των αρχείων ορολογία της πληροφορικής καλλιεργεί την ευρύτατα διαδεδομένη αντίληψη, αλλά εξίσου ανακριβή, ότι αρχείο είναι αυτό που υποδηλώνει ο όρος *file* στην πληροφορική: «συλλογή από ομοειδείς πληροφορίες» ή «συλλογή σχετικών μεταξύ τους εγγράφων» ή, κατ' επέκταση, και αντικειμένων. (βλ. σχετικά Μπάγιας, 1998: 36). Η έννοια της συλλογής, όπως είδαμε, διακρίνεται ουσιαστικά από εκείνη του (πρωτογενούς) αρχείου.

Κανένα από τα περιεχόμενα που εξετάσαμε πιο πάνω δεν αποδίδει την κατά τη σύγχρονη αντίληψη ιδιαιτερότητα του αρχείου ως πρωτογενούς διαδικασίας συγκέντρωσης τεκμηρίων, και συνακόλουθα τη σημασία του για την έρευνα, όχι στην ιστορία ειδικά αλλά ευρύτερα στις κοινωνικές επιστήμες.

Για τη σύγχρονη αντίληψη του αρχείου: δυο-τρία πράγματα που ξέρω για αυτό (και για την κριτική του)

Σύμφωνα με τη σύγχρονη άποψη της αρχειονομίας αλλά και των ιστορικών σπουδών, το αρχείο μπορεί να οριστεί ως εξής: ως το σύνολο των τεκμηρίων, ανεξαρτήτως χρονολογίας, σχήματος και ύλης, τα οποία δημιούργησε, δέχτηκε ή συγκέντρωσε κάθε άτομο ή οργανισμός (κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο), στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του, και ως φυσική συνέπεια αυτών των δραστηριοτήτων, και τα οποία διατήρησε για συνεχή χρήση-αναφορά στο παρόν και στο μέλλον.⁷ Όταν ένα

⁷ Ο ορισμός αυτός βασίζεται κυρίως σε εκείνον του αρχειονόμου Ανδρέα Μπάγια (1998: 60) αλλά αντλεί και από τους ορισμούς του συλλογικού τόμου *Η διαχείριση των αρχείων*, σε επιμέλεια της Judith Ellis, το οποίο μεταφράστηκε και εκδόθηκε στα ελληνικά από την Ελληνική Αρχαική Εταιρεία. Όπως σημειώνεται εκεί, δεν γίνεται αποδεκτή η πλήρης διάκριση του ενεργού από το ιστορικό αρχείο, εφόσον, πολύ απλά, ως

μέρος αυτού του «φυσικού» αρχείου (ή ολόκληρο ενδεχομένως) παύει να έχει οποιαδήποτε χρηστική ή συναισθηματική ή συμβολική αξία για τον δημιουργό του, ή αν αυτός εκλείψει, μπορεί, μετά από σειρά κατάλληλων νομικών, επιστημονικών και τεχνικών παρεμβάσεων και χωρίς να διαμελισθεί, να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά για έρευνα: να μετατραπεί σε ιστορικό αρχείο. Θα σταθώ στα κύρια στοιχεία αυτής της αντίληψης για το τι είναι το αρχείο (βλ. σχετικά και Μπάγιας, 1998: 59-67).

Καταρχάς, ο ορισμός περιγράφει το πρωτογενές αρχείο ως μία διαδικασία συνεχούς επισώρευσης παντοειδών τεκμηρίων (κατά τη διάρκεια άσκησης ποικίλων δραστηριοτήτων του δημιουργού του αρχείου), τα οποία είναι εν δυνάμει ιστορικά τεκμήρια, εφόσον διατηρηθούν στο διηνεκές.

Δεύτερον, από τον ορισμό προκύπτει ότι ο πρώτος που καθορίζει, συνειδητά ή μη, τι θα διατηρηθεί στο διηνεκές και τι θα καταστραφεί είναι ο δημιουργός του αρχείου. Επομένως, το νομικό ή φυσικό πρόσωπο (ή πρόσωπα) που παρήγαγε το αρχείο είναι εκείνο που πρώτο ασκεί εξουσία πάνω στην ιστορική μνήμη. Αυτή είναι μία βασική συνθήκη κάθε ιστορικού αρχείου από όποιον κι αν δημιουργήθηκε: οργανισμός, άτομο, οικογένεια ή κάθε είδους συλλογικότητα: σε δεύτερο χρόνο θα ακολουθήσουν οι διαδικασίες (άρα και οι εργασίες και παρεμβάσεις των «ειδικών», των αρχειονόμων), οι οποίες θα μετατρέψουν το αρχείο σε ιστορικό αρχείο.

Τρίτον, σε αυτή την αντίληψη, το αρχείο ως δυνάμει ιστορικό αρχείο δεν ταυτίζεται ούτε με τα επίσημα, κρατικά, έγγραφα ούτε με τα πιο παλιά έγγραφα: περιλαμβάνει παντοειδή τεκμήρια σε διαφορετικά υποστρώματα (χαρτί, μικροφόρμα, φιλμ, μαγνητοταινία ή ψηφιακό υπόστρωμα). Συνεπώς, η ιστορική αξία όλων αυτών ως μαρτυριών «αρχείου» ορίζεται το ενεργό αρχείο με χρήση στο διηνεκές: Ellis, 2000: 25-26. Στην ίδια λογική με τον ορισμό που δίνω εδώ είναι και ο ορισμός του αρχείου στη σχετική ελληνική νομοθεσία: βλ. το Ν.4610/2019, Μέρος ΣΤ', Άρθρο 160.

της εκάστοτε κοινωνίας και πολιτισμού δεν καθορίζεται ούτε από την παλαιότητά τους ούτε από το ποιος τα παρήγαγε (το κράτος, ή πρόσωπο, επιφανές ή μη, ή ένα γνωστό σωματείο ή μια οποιαδήποτε άτυπη συλλογικότητα): διαθέτουν αυταξία και μοναδικότητα για αυτό που καταμαρτυρούν. Σε αυτή την προσέγγιση, ο καθένας και η καθεμία μας, ως άτομο ή ως μέλος μιας ευρύτερης οντότητας, είμαστε δημιουργοί πρωτογενούς αρχείου, του οποίου τα διάφορα τεκμήρια μπορούμε να διατηρήσουμε και να φροντίσουμε να διατηρηθούν και μετά από εμάς ως δυνάμει ιστορικό αρχείο, εφόσον έχουμε συνείδηση αυτής της συνθήκης.

Τέταρτον, από τον ορισμό προκύπτει ότι το πρωτογενές αρχείο διαφέρει θεμελιακά από τη συλλογή ομοειδών τεκμηρίων ή τη βιβλιοθήκη: ενώ στην περίπτωση της συλλογής η συγκέντρωση υλικού υπήρξε σκοπός αυτή καθ' εαυτή, το αρχείο δημιουργήθηκε ως «φυσική» απόρροια της άσκησης καθημερινών δραστηριοτήτων προσώπων και οργανισμών· τα τεκμήρια που περιλαμβάνει αποτελούν το άμεσο και οργανικό προϊόν αυτών των δραστηριοτήτων και όχι αποτέλεσμα μιας τεχνητής παρέμβασης για τη συγκέντρωση μεμονωμένων τεκμηρίων με κοινά χαρακτηριστικά (όπως αυτά που έχω αποκαλέσει πιο πάνω «δευτερογενή» αρχεία).

Πέμπτον, από το παραπάνω προκύπτει ότι το αρχείο είναι αρχείο επειδή περιλαμβάνει ένα σύνολο ή, αν θέλετε, ένα πυκνό δίκτυο τεκμηρίων, άρα και πληροφοριών, γύρω από έναν συνεκτικό ιστό: το/τα πρόσωπα ή τους θεσμούς που δημιούργησαν το αρχείο και την κάθε δραστηριότητά τους· αυτά είναι που δίνουν τη συνοχή στο αρχείο. Κάθε μέρος του αρχείου, που πλέκεται γύρω από τις δραστηριότητες του δημιουργού του, συνδέεται και διαπλέκεται με άλλα μέρη του ίδιου συνόλου, αποτυπώνοντας ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, δηλαδή, ανθρώπινης εμπειρίας και σχέσεων, *in situ*: στον χώρο-χρόνο που αυτά συμβαίνουν παράλληλα.

Μεταξύ όλων των παραπάνω επισημάνσεων, η τελευταία καταδεικνύει, πιστεύω, την πολύ ξεχωριστή ερευνητική και γνωστική σημα-

σία του πρωτογενούς αρχείου ως δυνάμει ιστορικού αρχείου. Υπό δύο προϋποθέσεις, όμως. Αφενός μεν ότι, όταν το αρχείο παραδοθεί προς ιστορική πλέον χρήση, θα γίνει σεβαστή η μορφή του όπως παράχθηκε στον χρόνο· ακόμα κι αν χρειαστεί να αναδιαταχθεί εν μέρει η ταξινομήσή του προς διευκόλυνση της έρευνας, είναι πάγια αρχή να διατηρείται ένα σχεδιάγραμμα της αρχικής του ταξινόμησης, εάν υπήρξε κάποια, έτσι ώστε να μπορεί να διερευνηθεί και η ενδιάθετη λογική της παραγωγής/οργάνωσης του αρχείου —ή, για να το πούμε αλλιώς, ο εγγενής ηγεμονικός Λόγος που ζητά να εγκαθιδρύσει. Και, αφετέρου, ότι το αρχείο δεν θα διαμελιστεί, ώστε να διασπαρθούν τα μέρη του σε διαφορετικούς αρχειακούς θεσμούς.⁸ Στην οπτική της αρχειονομίας, το διαταραγμένο αρχείο («διασπασμένο» ή «διασπαρμένο», όπως αποκαλείται) έχει άλλη σημασία, αρνητική, σε σχέση προς τη φεμινιστική και κουήρ ματιά. Κι όμως, δεδομένου ότι στην οπτική της αρχειονομίας ο συνεκτικός ιστός του αρχείου είναι το φυσικό πρόσωπο ή ο οργανισμός που το παρήγαγε, πάντα ίσως χρειάζεται μια γνωστική διατάραξη της ηγεμονικής λογικής του αρχείου, για να αναδειχθεί αυτό που της είναι αλλότριο ή ετερόδοξο, ιστορίες και υποκείμενα που είναι «χρυμμένα» ή που τους επιβάλλεται μια συγκεκριμένη ορατότητα. Στις κάθε λογής παγιδεύσεις και περιορισμούς του αρχείου, οι κριτικές ή διαταρακτικές αναγνώσεις του είναι από τις μεγάλες προκλήσεις του αρχείου.

Ένας από αυτούς τους περιορισμούς είναι ακριβώς η λογική με την οποία ένα αρχείο έχει συγκροτηθεί πολύ πριν φτάσουμε εμείς σε αυτό για να το μελετήσουμε. Εννοώ, καταρχάς, τον μετασχηματισμό ενός πρωτογενούς αρχείου σε ιστορικό αρχείο, ο οποίος προϋποθέτει μια σειρά από συνειδητές παρεμβάσεις πολιτικού, επιστημονικού, τεχνικού και διοικητικού χαρακτήρα που εμπεριέχουν χειρονομίες διαχείρισης της πληροφορίας, άρα και της γνώσης και της ιστορικής μνήμης, και

---

⁸. Αυτές οι δύο προϋποθέσεις συναποτελούν αυτό που οι αρχειονόμοι ορίζουν ως «αρχειακό δεσμό»: Μπάγιας, 1998: 63.

στις οποίες έχει εμπλακεί ένας σωρός κόσμος: το κράτος, με τους νόμους περί ενεργών και ιστορικών αρχείων και ευρύτερα την αρχειοακμή του πολιτική, η γραφειοκρατία που καλείται να τα εφαρμόσει (στην περίπτωση των ενεργών αρχείων), οι ίδιοι οι δημιουργοί του πρωτογενούς αρχείου που έχουν προαποφασίσει τι θα διατηρηθεί στο διηνεκές και πώς, με ποια λογική, ποια θέση θα καταλαμβάνει μέσα στο πλήθος των διαπλεκόμενων τεκμηρίων· και, τέλος, οι «ειδικοί»: οι αρχειονόμοι, που δίνουν την τελική μορφή στο αρχείο ως αντικείμενο έρευνας πια, που το ταξινομούν σε ενότητες και τις περιγράφουν, καταλογογραφούν τα τεκμήρια και τα ευρετηριάζουν, μέσα από τη δική τους «γλώσσα» και τις δικές τους κατηγορίες, τεχνικές και θεωρητικές. Το ιστορικό αρχείο για ερευνητική χρήση, λοιπόν, είναι το τελικό προϊόν μιας σύνθετης διαδικασίας ανάπτυξης παρεμβάσεων και στρατηγικών πολιτικού και επιστημολογικού χαρακτήρα, οι οποίες εμπεριέχουν περίπλοκες σχέσεις ανάμεσα στην εξουσία, τη γνώση και τη συλλογική μνήμη.

Αν μάλιστα θυμηθούμε τον Michel Foucault, όπως πολύ εύστοχα συνοφίζει η ιστορικός Ρίκα Μπενβενίστε τον τρόπο που ήδη τη δεκαετία του 1960 (στο έργο του *Η αρχαιολογία της γνώσης*) ο γάλλος στοχαστής σκεφτόταν το αρχείο, το τελευταίο δεν είναι απλώς «το σύνολο των κειμένων που η κοινωνία φυλάσσει ως πηγές της ιστορίας και της ταυτότητάς της αλλά αποτελεί λειτουργική έννοια που εκφράζει τις διανοητικές προϋποθέσεις ενός πολιτισμού, σύστημα ηγεμόνευσης που εγκαθιδρύει λόγους και αποφάνσεις ως συμβάντα, που διευθετεί τι είναι αυτό που μπορεί να λεχθεί» (Μπενβενίστε, 2004: 14). Νοητό έτσι, πράγματι, το αρχείο μπορεί να προσεγγισθεί «ως προϊόν της εξουσίας που του δίνει ζωή»: εκείνης του πρωταρχικού δημιουργού του αρχείου αλλά και των ηγεμονεύσεων ευρύτερων πολιτισμικών πλαισίων, που συνδιαμορφώνουν την ενδιάθετη λογική του αρχείου· ή, ορθότερα, τον «Λόγο» που ξεδιπλώνει ερήμην μας και τις διατακτικές της εξουσίας που εμπεριέχει: κάθε συγκροτημένο αρχείο, ενεργό ή ιστορικό, οργανισμού ή προσωπικό, προϋποθέτει πάντα μια εξουσία που «μιλά» μέσα

από αυτό και ζητά να μας υποβάλει τις προσδοκίες και τις κατηγορίες της δικής της σκέψης. Αλλά, θα μπορούσαμε να πούμε για τα ιστορικά αρχεία ειδικότερα, ότι προϋποθέτει και την εξουσία των κάθε είδους «ειδικών» που, με τις δικές τους παρεμβάσεις, διαμεσολαβούν τις πρωταρχικές προσδοκίες ή και σκοπιμότητες του αρχείου. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτών των στρωμάτων θεσμικής εξουσίας του «αρχείου» είναι προφανώς τα κρατικά αρχεία και τα αρχεία των πολιτικών κομμάτων, εκεί όπου ο έλεγχος της συλλογικής μνήμης γίνεται μείζον διακύβευμα.

Όσα προανέφερα είναι κοινοί τόποι σήμερα στην κριτική του αρχείου, η οποία, όπως αναφέρθηκε, έχει τη δική της ιστορία. Ήδη από τη δεκαετία του 1980, στους κόλπους της ιστοριογραφίας διαμορφώνεται η κριτική μελέτη και συζήτηση γύρω από τα αρχεία και την ιστορία τους στον δυτικό πολιτισμό ως έναν από τους βασικούς «τόπους της μνήμης», κυρίως των εθνικών κρατών (βλ. π.χ. το ομώνυμο τρίτομο γαλλικό έργο υπό τη διεύθυνση του Pierre Nora: 1984, 1986 και 1992 —τα αρχεία συζητιούνται πιο συστηματικά στον 3^ο τόμο του 1992, ο οποίος διαιρείται επίσης σε τρεις επιμέρους τόμους). Συγχρόνως, και με την καθοριστική συμβολή εκπροσώπων της ιστορίας των γυναικών και του φύλου (όπως, ιδιαίτερα, της Natalie Zemon-Davis, 1987, και της Arlette Farge, [1989] 2004), αρχίζει να αμφισβητείται η αισθητή ακόμα θετικιστική κληρονομιά των ιστορικών του 19^{ου} αιώνα, οι οποίοι αντιμετώπιζαν τα αρχεία —βασικά, τα μεγάλα κρατικά/εθνικά αρχεία, που είχαν διασωθεί και οργανωθεί για την έρευνα— ως απλές αποθήκες φύλαξης «αντικειμενικών» γεγονότων του παρελθόντος (Friedrich 2018: 10), αναδεικνύοντας, έτσι, τους εαυτούς τους ως προνομιακούς αγωγούς της, αναντίρρητης, καθότι αποδείξιμη, ιστορικής «αλήθειας» που βρίσκεται κατατεθειμένη εκεί. Κληρονομιά του 19^{ου} αιώνα ήταν, άλλωστε, όπως ήδη ανέφερα, και η εδραίωση της γνωστικής αυθεντίας των αρχείων.

Στη διαδικασία κατασκευής της γνωστικής αυθεντίας του αρχείου και στις ιδεολογικές της συνέπειες εστίασε ιδιαίτερα η φεμινιστική κρι-

τική από τη δεκαετία του 1980 και εξής, προερχόμενη από ερευνήτριες διαφορετικών πεδίων και μορφών έρευνας στους κόλπους ιδίως της ιστορίας και της ιστορικής ανθρωπολογίας των γυναικών και του φύλου (βλ. ενδεικτικά: Steedman, 1986, Smith, 1995, Zemon-Davis, 1996, Burton, 2003, Papailias, 2005, Stoler, 2008). Συγκεκριμένα, η κριτική επικεντρώθηκε σε (νεο)θετικιστικές εννοιολογήσεις του αρχείου και της μνήμης, αναδεικνύοντας το πολλαπλά ιεραρχικό περιεχόμενό τους. Οι εννοιολογήσεις αυτές ουσιαστικά συγκροτούσαν τη γνωστική αυθεντία του αρχείου, σε αντίθεση με άλλες ερευνητικές μορφές μελέτης του ιστορικού παρελθόντος (π.χ. την προφορική ιστορία, τις αυτοβιογραφικές πηγές, τη μελέτη της λογοτεχνίας) τις οποίες, σημειωτέον, εύλογα αξιοποιούσε ιδιαίτερα η μελέτη του ιστορικού παρελθόντος των γυναικών και των έμφυλων σχέσεων. Υποβαθμίζοντας την αξιοπιστία ιστορικών τεκμηρίων και μορφών ιστορικής γνώσης που ταυτίζονταν με τις γυναίκες ή και με άλλες υπάλληλες (subaltern) κοινωνικές κατηγορίες, οι εννοιολογήσεις αυτές του αρχείου κατέληγαν να εδραίωναν την αυθεντία του δυτικού, λευκού και αρσενικού υποκειμένου ως του πλέον έγκυρου, δηλαδή, «αντικειμενικού», υποκειμένου της ιστορικής γνώσης. Έτσι, εγκαθιδρύονταν ιεραρχικές διχοτομίες, έμφυλα προσδιορισμένες, ανάμεσα στο αρχείο και τη μνήμη, τις δημόσιες και τις ιδιωτικές πηγές, τις γραπτές και τις προφορικές μαρτυρίες, ενώ και η διχοτομία ιστορία/λογοτεχνία παραγόταν επίσης στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας εγκαθίδρυσης της γνωστικής αυθεντίας του αρχείου (για την ανασυγκρότηση αυτής της κριτικής βλ. ιδιαίτερα Hantzaroula, 2010: 48-52). Όπως, λοιπόν, αναδεικνύει η Ποθητή Χαντζαρούλα, εξετάζοντας παραδείγματα κριτικής στην αποικιοκρατική και ανδροκεντρική λογική που διέπει την απόφαση της γνωστικής αυθεντίας του αρχείου, η επίκληση της «αντικειμενικότητας» προϋπέθετε όχι μόνο τον αποκλεισμό σειράς υποκειμένων από τη δυνατότητα να «πουν την ιστορία τους» αλλά και την αορατότητα του ίδιου του υποκειμένου της ιστορικής επιστήμης. Η αναμέτρηση ερευνητριών με τα ζητήματα αυτά οδήγησε σε ρηξικέλευθους πειραματισμούς στην ιστορική γρα-

φή, ιδιαίτερα ως προς τη χρήση της βιογραφίας και αυτοβιογραφίας Hantzaroula, 2010: 52-55).

Η κριτική συζήτηση που, μεταξύ άλλων, επικεντρώνεται στους επιστημονικούς λόγους για το αρχείο και τις συνεπακόλουθες εννοιολογήσεις του, αναδεικνυε κάτι πολύ σημαντικό, πιστεύω: ότι η υποτιθέμενη γνωστική αυθεντία (πρωτοκαθεδρία) του αρχείου δεν είναι εγγενής στα αρχειακά τεκμήρια ή άλλου είδους ιστορικές πηγές, αλλά, μέσα σε συγκεκριμένα συμφραζόμενα, κατασκευάζεται λογοθετικά και ηγεμονεύει, υποβιβάζοντας άλλες ερευνητικές πρακτικές και πηγές κατανόησης του ιστορικού παρελθόντος: και, συνακόλουθα, προβάλλοντας ορισμένες ιστορίες και κοινωνικά υποκειμένα, έναντι άλλων —ενίοτε, μάλιστα, με τρόπο ώστε να εδραιώνεται η «αυθεντία» του λευκού, δυτικού και ανδρικού υποκειμένου της ιστορικής γνώσης. Με άλλα λόγια, το «πρόβλημα» δεν είναι τόσο το αρχείο αυτό καθαυτό αλλά, κυρίως, το τι αναζητούμε και ερευνούμε κάθε φορά σε αυτό: έχοντας επίγνωση των περιορισμών και της ενδιάθετης εξουσίας που «μιλά» μέσα από το αρχείο, έχοντας επίσης επίγνωση των ιεραρχήσεων εντός των επιστημονικών κοινοτήτων, το κύριο ζήτημα είναι τι ερευνητικά ερωτήματα θα θέσουμε, με ποια οπτική ή, αν θέλετε, με ποια «τοποθετημένη γνώση», και ποιες ιστορίες επιδιώκουμε να αφηγηθούμε μέσα από το αρχείο. Συνεπώς, η γνωστική αξία (και όχι αυθεντία) του αρχείου για την κατανόηση του ιστορικού παρελθόντος έχει να κάνει πρωτίστως με τις εκάστοτε ερευνητικές χρήσεις του αρχείου, ενώ η σχετική συζήτηση θέτει καίρια ζητήματα παραγωγής της ιστορικής γνώσης (αλλά και της μνήμης) εντός ιεραρχικών πλαισίων που ζητούν να ελέγξουν «τις λέξεις και τα πράγματα»: ζητήματα μεθοδολογικά, θεωρητικά, επιστημολογικά, και άρα πολιτικά. Αυτό, βέβαια, έχει να κάνει και με τον βαθμό στον οποίο οι αρχειονόμοι προσφέρουν εργαλεία σύμφωνα με τις σύγχρονες πλουραλιστικές οπτικές των κοινωνικών επιστημών.

Η κριτική μελέτη των αρχείων, όπως αυτή, από το 2000 και εξής, επεκτάθηκε διεθνώς πέρα από την ιστοριογραφία και την αρχειονο-

μία στον ευρύ χώρο των πολιτισμικών σπουδών (με ισχυρή, βέβαια, την παρουσία της πολιτισμικής ανθρωπολογίας), δημιουργώντας το διακριτό ρεύμα που συχνά αποκαλείται «αρχειακή στροφή» (archival turn), έχει εμβαθύνει θεωρητικά τη συζήτηση των αρχείων ως θεσμών κατασκευής της μνήμης και ως σημαντικών ερεισμάτων διάχυσης ηγεμονικών ιστορικών αφηγημάτων. Η σχετική συζήτηση εκβάλλει, με έναν τρόπο, στο πρόβλημα του τρόπου με τον οποίο οι ιστορικοί θα μπορούσαν να «δώσουν φωνή» σε υπάλληλα ή καταπιεσμένα κοινωνικά υποκείμενα του παρελθόντος —ιδίως του ευρωπαϊκού παρελθόντος της αποικιοκρατίας αλλά και της διαδικασίας συμφιλίωσης με το Νοτιοαφρικανικό Απαρτχάιντ (βλ. π.χ. Hamilton, Harris, Taylor, κ.ά., 2002, Stoler, 2008)· για μια συνοπτική αλλά πυκνή και κριτική παρουσίαση της «αρχειακής στροφής» και των προτεραιοτήτων της βλ. Friedrich, 2018: 10-12). Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, σε αυτή την ευρύτερη κριτική μελέτη και συζήτηση, σήμερα η τάση είναι το αρχείο να προσεγγίζεται ως δημιουργική πολιτισμική «τεχνολογία» που οργανώνει την (ιστορική) πληροφορία, συγκροτώντας τα ποικίλα «ωμά» ίχνη του παρελθόντος σε «ιστορικά τεκμήρια», άρα παρεμβαίνει στη διαδικασία της ιστορικής γνώσης και μνήμης, «καθιστώντας εφικτή την παραγωγή της ιστορικής γνώσης, ενώ ταυτόχρονα τη διαμορφώνει» (Friedrich, 2018: 10). Πρόκειται για διαλεκτική, όπως το αντιλαμβάνομαι, ανάμεσα στον προϋπάρχοντα Λόγο του αρχείου και στις ποικίλες χρήσεις του, συχνά καταδυναστευτικές, στις παρούσες κοινωνίες. Η διαλεκτική αυτή βρίσκεται (μεταξύ άλλων) στην καρδιά αυτής της κριτικής, και για την οποία διατυπώνονται διαφορετικές επιμέρους προσεγγίσεις του «αρχείου»· ανάμεσά τους και οι έννοιες του «αντι-αρχείου» ή του «διαταραγμένου αρχείου», προϊόντα της ιδιαίτερα γόνιμης διασταύρωσης της σύγχρονης φεμινιστικής και κούηρ θεωρίας, με το «αρχείο» ως κομβική έννοια της πολιτισμικής θεωρίας.

Η συζήτηση των προσεγγίσεων αυτών υπερβαίνει τους στόχους και εστιάσεις αυτής της εισήγησης, ενώ υπάρχουν άλλες εισηγήσεις από ει-

δικότερους/ες/α στη σχετική κριτική του «αρχείου». Εξάλλου, η «αρχειακή στροφή», στις πολιτισμικές σπουδές τουλάχιστον, επιφέρει μια μετατόπιση του πεδίου της συζήτησης από τα ζητήματα παραγωγής της ιστορικής γνώσης και αφήγησης μέσω των πραγματικών αρχείων και των περιορισμών τους —τα οποία με απασχολούν εδώ— σε πιο αφηρημένες, θεωρητικές-γνωστικές, ακόμα και μεταφορικές, χρήσεις του «αρχείου». Αν βάζω εδώ το αρχείο σε εισαγωγικά, είναι ακριβώς για να υποδηλώσω αυτή τη μετατόπιση της συζήτησης, η οποία χρησιμοποιεί τον όρο «αρχείο» περισσότερο μεταφορικά παρά «κυριολεκτικά»: ως έννοια ή ως γνωστική κατηγορία κυρίως, παρά ως απτό υλικό σώμα τεκμηρίων το οποίο παράγεται από ένα φυσικό πρόσωπο ή έναν οργανισμό κατά την άσκηση των δραστηριοτήτων του, και το οποίο, δυνάμει, μπορεί να μετασχηματιστεί στον οργανωμένο και εξειδικευμένο θεσμό του ιστορικού αρχείου, θέτοντάς μας ενώπιον ιδιαίτερων μεθοδολογικών και επιστημολογικών ζητημάτων.⁹ Είναι ενδεικτικό ότι αυτό το ρεύμα της σύγχρονης κριτικής του «αρχείου» αντλεί ιδιαίτερα από φιλοσοφικές προσεγγίσεις του, ως γνωστικής κατηγορίας με μεταφορική σημασία. Θυμίζω απλώς το εξαιρετικά επιδραστικό

---

⁹ Μάλιστα, σύμφωνα με τον ιστορικό των αρχείων Marcus Friedrich (2018: 11-12), στη θεωρητική αυτή συζήτηση, στους κόλπους της πολιτισμικής θεωρίας, τα πραγματικά αρχεία σπάνια μπαίνουν στην «εικόνα» ως ιστορικά προϊόντα ενώ, στην πράξη, μόνο σποραδικά εντοπίζονται απόπειρες να συνδεθεί αυτή η συζήτηση με τη διαχείριση συγκεκριμένων αρχείων μέσα στο ιστορικό τους πλαίσιο. Ωστόσο, ακριβώς για αυτό τον λόγο, η εξαιρετικά σημαντική συνεισφορά της κριτικής αυτής δεν μπορεί να προσεγγίζεται για αυτό που δεν κάνει, δηλαδή, με κριτήρια αλλότρια του περιεχομένου και των στοχεύσεών της. Κάτι τέτοιο υπονομεύει τον ευρύτερο ριζοσπαστικό λόγο που ασκείται στους κόλπους της «αρχειακής στροφής», γύρω από τα μέσα που διαθέτουν οι σύγχρονες κοινωνίες, ανάμεσά τους και την κουλτούρα του «αρχείου» και τη διαχείριση της ιστορικής μνήμης, για να εδραιώνουν ευρύτερα συστήματα κυριαρχίας και καταδυναστεύσεων.

σε αυτή τη συζήτηση έργο του Jacques Derrida (1995) με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Mal d'Archive* (Το άλγος του αρχείου),¹⁰ όπου ο συγγραφέας συζητά το «αρχείο» τόσο ως αποθετήριο κειμένων που συνθέτουν τη μνήμη της κοινωνίας όσο και, κυρίως, ως το ψυχαναλυτικό «φροϋδικό αρχείο» του ασυνείδητου· και τα δύο προϋποθέτουν το σύμπλεγμα της μνήμης και της λήθης, αυτού που απωθείται και ξεχνιέται, προσφέροντας μία ακόμα διαλεκτική στην κριτική του «αρχείου» ως κομβικής έννοιας στην πολιτισμική θεωρία (βλ. ενδεικτικά Manoff 2004: passim). Και βέβαια, θυμίζω ξανά το ακόμα παλιότερο, και ίσως αφετηριακό για αυτή την κριτική, «αρχείο» του Foucault ως προνομιακό πεδίο μιας «αρχαιολογίας της γνώσης»: ως σύστημα αποφάνσεων, που εμπεριέχει τις διανοητικές συντεταγμένες κάθε (ιστορικής) κοινωνίας, που εγκαθιδρύει λόγους ως «μοναδικά συμβάντα» και εντός του οποίου έχει ήδη ρυθμιστεί τι μπορεί να λεχθεί. Ωστόσο, στη σκέψη του Foucault, το «αρχείο», νοητό όπως παραπάνω, δηλαδή, ως το «παρελθόν μοντέλο της [εκάστοτε] πραγματικότητας», ορίζεται από την εκάστοτε «διαφορά» του Λόγου και της ιστορίας· η συνθήκη αυτή, όμως, όπως γράφει ο γάλλος φιλόσοφος, επιτρέπει την «έκρηξη του άλλου, του έξω», δηλαδή αυτού που ορίζει το παρόν μας ενώ συγχρόνως έχει παρέλθει. Άραγε, είναι αυτό ένα όριο των ρυθμιστικών «αποφάνσεων» του «αρχείου», το σημείο της διαταρακτικής του λειτουργίας; Όπως γράφει χαρακτηριστικά: «*Η περιγραφή του αρχείου εκδιπλώνει τις δυνατότητές μας (και τον έλεγχο των δυνατοτήτων της), ξεκινώντας από λόγους που για την ακρίβεια μόλις έπαψαν να*

¹⁰. Η ελληνική μετάφραση του έργου κυκλοφόρησε με τον τίτλο «Η έννοια του αρχείου», τον οποίο έφερε προγενέστερη ομιλία του Derrida σε διεθνές συνέδριο, που απετέλεσε τη βάση του έργου αυτού (βλ. τη σημείωση μετά τη σελίδα τίτλου της ελληνικής έκδοσης: Ντεριντά 1996). Και αυτός ο τίτλος, όμως, δηλώνει άμεσα τη χρήση του «αρχείου» ως έννοιας, όχι ως απτής αρχειακής οντότητας ή έστω θεσμού που καθιστά την οντότητα αυτή προσιτή στην έρευνα. Για μια έντονη κριτική στον τίτλο με τον οποίο κυκλοφόρησε στα γαλλικά βλ. Steedman 2001.

μας ανήκουν· [...] «τόπος του [του αρχείου] είναι η απόκλιση των δικών μας λεκτικών πρακτικών. [...] [έτσι, το αρχείο] «μας αποσπά από τις συνέχειές μας· διαλύει αυτή τη χρονική ταυτότητα όπου μας αρέσει να κατοπτριζόμαστε για να εξορκίσουμε τις ρήξεις της ιστορίας· κόβει το νήμα των υπερβατολογικών τελεολογιών· [...] [και] «προκαλεί την έκρηξη του άλλου, του έξω» (Foucault, 1987: 201, βλ. και *passim*: 194-202). Μήπως το «αρχείο», λοιπόν, εκτός από σύστημα αποφάνσεων και ηγεμόνευσης είναι και ένα διαταρακτικό «γνωστικό πρόβλημα», κατάλληλο για το είδος της αρχαιολογίας της γνώσης που επιχειρεί γενικά στο έργο του ο γάλλος στοχαστής;

Επιλεγόμενα ή σχόλιο για την έρευνα στο αρχείο

Αναμφίβολα, μια τέτοια θεωρητική συζήτηση δεν μπορεί αντιστοιχηθεί ευθέως με τις συγκεκριμένες γνωστικές προκλήσεις και «αναταράξεις» ή τους περιορισμούς και τα προβλήματα με τα οποία μας φέρνει αντιμέτωπος/ους/α η έρευνα στο πραγματικό αρχείο, έναν από τους σημαντικότερους τόπους της κατατεθειμένης ανθρώπινης εμπειρίας του παρελθόντος. Έμπειρος γνώστης, όμως, των αρχείων και ο ίδιος ο Foucault, αποτυπώνει με έναν τρόπο στη σκέψη του κάτι από την απτή εμπειρία του αρχείου· κάτι από τη «γεύση του αρχείου», όπως τιτλοφορεί το βιβλίο της η γαλλίδα ιστορικός Arlette Farge ([1989] 2004), συνομιλήτρια και συνεργάτιδα του Foucault. Η έκφραση δηλώνει ένα «έθος», ένα *habitus* ή απλώς τη συνήθεια να συχνάζεις στο αρχείο, μια εθνογραφία αυτού του ιδιαίτερου ερευνητικού χώρου με τους δικούς του κώδικες και πρακτικές. Ωστόσο, η «γεύση του αρχείου» δηλώνει, ακόμα, τον ιδιαίτερο τρόπο που έχει το αρχείο, παράλληλα με τα «καθεστώτα αλήθειας» που εγκαθιδρύει, να «εκτίθεται» στην απόκλιση από τις επιβεβλημένες κανονικότητες ή να εκθέτει εμάς σε αυτό που διαφέρει, διασκεδάζοντας τις δικές μας ερευνητικές βεβαι-

ότητες. Δηλώνει επίσης τη βάσανο και την ικανότητα να καταφέρει να αποκρυπτογραφήσεις την πολυπρόσωπη και πολύπλοκη εμπειρία του παρελθόντος που εναποτίθεται σε ένα αρχείο, φλύαρη και βουβή συνάμα, αν δεν γνωρίζεις τι ερωτήματα να της θέσεις.

Όπως για κάθε έρευνα, με όποιου είδους πραγματολογικό υλικό κι αν γίνεται, ιστορικό υλικό ή σύγχρονο, τα ερευνητικά ερωτήματα είναι το πλέον κρίσιμο πρόβλημα και για την έρευνα στο αρχείο. Το πρόβλημα γίνεται ίσως πιο σύνθετο και δυσεπίλυτο αν μελετάμε μεγάλα αρχειακά σύνολα, δεδομένης άλλωστε και της σύγχρονης ευρείας αντίληψης του πρωτογενούς αρχείου ως δυνάμει ιστορικού αρχείου, καθώς και του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που παρουσιάζει για την έρευνα το προϊόν αυτής της αντίληψης, όπως αναλύθηκε πιο πάνω. Θα κλείσω με μια αναφορά στην έρευνα στο αρχείο, συνομιλώντας με το προαναφερόμενο βιβλίο της γαλλίδας ιστορικού για τη «γεύση του αρχείου»: όχι μόνο γιατί είναι κλασικό στο είδος του αλλά και επειδή βασίζεται στην πολυετή μελέτη ενός τύπου αρχείων, όπου είναι ίσως πιο προφανής η ύπαρξη μιας εξουσίας που «μιλά» μέσα από αυτό, ενώ συγχρόνως ενσαρκώνει τους πλέον αρχετυπικούς συνειρμούς του αρχείου. Πρόκειται για τα δικαστικά και αστυνομικά αρχεία, και συγκεκριμένα εκείνα της γαλλικής απόλυτης μοναρχίας του 18^{ου} αιώνα. Συγχρόνως, το τεράστιο και πολύ πλούσιο αυτό αρχειακό σύνολο προσφέρεται για να τεθούν μεθοδολογικά ζητήματα και προκλήσεις που γεννά γενικά η έρευνα στο αρχείο.

Και πρώτα-πρώτα, όπως γράφει η Farge ([1989] 2004: 19-39), είναι αυτή η ανησυχαστική διαπίστωση ότι έχουμε μπροστά μας «χιλιάδες ίχνη». Πώς να τιθασεύσεις αυτή τη «θάλασσα» πληροφοριών;¹¹ Πώς να «αιχμαλωτίσεις» αυτά τα ίχνη και τι ακριβώς να κάνεις με αυτά; Ποιο είναι το «γεγονός» μέσα στα ίχνη αυτά, και πώς να το

¹¹ Η Farge εδώ ([1989] 2004: 21-22) κάνει ένα λογοπαίγνιο με τη λέξη *fonds*, που στη γαλλική αρχειονομική ορολογία δηλώνει το αρχείο ως το σύνολο των τεκμηρίων μίας αρχειακής οντότητας, και στην κοινή της σημασία είναι ο βυθός.

μελετήσεις; Πώς να αναδείξουμε εμείς σε «γεγονός» την πληροφορία που η γνωστική αυθεντία του αρχείου μοιάζει να προσπερνά ως τυχαία ή ως δευτερεύουσα, την ίδια στιγμή που επιμελώς την διασώζει; Θέτοντας, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, ερωτήματα όπως τα παραπάνω, η Farge συζητά καίρια ζητήματα παραγωγής της ιστορικής γνώσης μέσα από το αρχείο και ζητήματα μεθόδου της έρευνας. Τα ζητήματα αυτά μπορεί να ποικίλλουν ανάλογα με το εύρος και κυρίως το είδος του κάθε αρχείου, πάντα όμως εγείρουν προβληματισμούς που σχετίζονται άμεσα τόσο με τα θέματα που επιλέγουμε να μελετήσουμε όσο και, ιδιαίτερα, με την οπτική μας σε αυτά.

Τα δικαστικά και αστυνομικά αρχεία, τοποθετημένα εκεί ακριβώς που «χτυπά» η καρδιά της κρατικής εξουσίας, σύμφυτα με την ίδια την έννοια του κράτους και τη βασική νεωτερική συνθήκη ύπαρξής του, τη μονοπώληση της νόμιμης βίας, δημιουργούνται μέσα από το πλέγμα των κρατικών μηχανισμών «επιτήρησης και τιμωρίας» του «εγκλήματος». Ένα μεγάλο εύρος θεματικών επιλογών ανοίγεται μπροστά μας, όπως μας δείχνει η συγγραφέας. Μπορούμε, λόγω χάριν, να ανιχνεύσουμε και να αναλύσουμε τη «μικροφυσική» της εξουσίας ή να μελετήσουμε τις μεγάλες δίκες που έγιναν τακτικά και οργανωμένα και απασχόλησαν ευρύτατα την κοινή γνώμη. Σε αυτές τις περιπτώσεις, εκτός ότι μπορεί να αναπαράγουμε μια νέου τύπου ιστορία «από τα πάνω», χωρίς να έχουμε ξεφύγει από διαφορετικού είδους ηγεμονικά ιστορικά αφηγήματα, θα μας έχει διαφύγει αυτό που κατεξοχήν διασώζεται σε τέτοια αρχεία και, καθώς φαίνεται, πουθενά αλλού: η μικρή καθημερινή παραβατικότητα ή ανυπακοή αλλά και η καθημερινή βία (ανάμεσά της και η κανονικότητα της έμφυλης βίας), ιδίως όσον αφορά τους «κοινούς» ανθρώπους· και μάλιστα, τη στιγμή ακριβώς που, με τη μία ή την άλλη ιδιότητα —ως πιθανοί παραβάτες, «συνήθεις ύποπτοι», ως θύματα ή μάρτυρες σε μια υπόθεση— έρχονται αντιμέτωποι με την εξουσία. Ποιο είναι το «γεγονός» σε αυτού του είδους τις μαρτυρίες, αναρωτιέται η ιστορικός, πέρα από την ίδια τη ρουτίνα των καθημερινών καυγάδων ή παρεξηγήσεων; Είναι τα

κομμάτια από τις ζωές των ανθρώπων αυτών, το πολιτισμικό πλαίσιο αξιών μέσα στο οποίο λειτουργούν, είναι τα θραύσματα της υποκειμενικότητάς τους στα οποία η εξουσία «δίνει ζωή» — αν ξέρουμε να τα «διαβάσουμε» (βλ. ιδιαίτερα: Farge, [1989] 2004: 93-99).

Εξάλλου, τέτοια αρχεία διασώζουν πλήθος πληροφοριών για τα κινήματα και τις εξεγέρσεις αλλά και τη συλλογική και άτυπη ανυπακοή ή την παράνομη οργανωμένη δράση, για τα οποία δύσκολα θα βρούμε στοιχεία σε άλλες πηγές. Κι έπειτα, υπάρχει και ο πλούτος από τα στοιχεία που επιμελώς συγκεντρώνει η μοναρχία μέσα από τις αναφορές των οργάνων της, που παρακολουθούν τον σφυγμό της πόλης και του λαού της· ή ο πλούτος των έμμεσων πληροφοριών ή και τεκμηρίων που διασώζει το αρχείο με τον έναν ή τον άλλον τρόπο και που το ιστορικό τους ενδιαφέρον έγκειται ακριβώς στο ότι δεν είναι το «κύριο θέμα» του αρχείου. Εν ολίγοις, πρόκειται για αρχειακά σύνολα με εξαιρετικό ενδιαφέρον για την κοινωνική και πολιτισμική ιστορία, και εμπεριέχουν, πραγματικά, «χιλιάδες ίχνη» μιας τέτοιας ιστορίας, που θέτουν εξαιρετικά ενδιαφέροντα και συνάμα δυσεπίλυτα προβλήματα σε εμάς, τα υποκείμενα της έρευνας.

Ωστόσο, σε όλα τα παραπάνω, που συνθέτουν σημαντικές όψεις του ιδιαίτερου ιστορικού ενδιαφέροντος των δικαστικών και αστυνομικών αρχείων, ελλοχεύουν παγιδεύσεις, για τις οποίες επιχειρεί να μας προειδεάσει η Farge. Μία από αυτές είναι, λόγου χάριν, η ισχυρή πεποίθηση ότι επιτέλους, εδώ, ξεδιπλώνεται μπροστά στα μάτια σου ωμή και «φυσική», ως ανεπεξέργαστα ίχνη, η «πραγματική» ζωή: η ζωή των «σιωπηρών» της ιστορίας, των κοινών ανθρώπων, που ελάχιστα είναι γνωστή από άλλες πηγές· και μάλιστα, «όπως πραγματικά ήταν». Διότι, η ζωή αυτή, χωρίς να διαμεσολαβείται εν προκειμένω από τη μυθοπλασία του λογοτέχνη ή τον διδακτισμό των κοινωνικών αναλυτών (όπως συμβαίνει με άλλου είδους πηγές, έντυπου λόγου), μοιάζει να έρχεται από το παρελθόν μέχρι εμάς ανεπιτήδευτη και «ατόφια», αυθεντική. Πράγματι, τέτοιες θετικιστικές ψευδαισθήσεις μπορεί εύκολα να προκαλέσει το αρχείο γενικά, και το δικαστικό-αστυνομικό

αρχείο ειδικότερα, ιδιαίτερα όταν αυτό «αιχμαλωτίζει» ιδιωτικές και προσωπικές στιγμές, εκθέτοντάς τες στο άγρυπνο «μάτι» της εξουσίας (βλ. ιδιαίτερα: Farge, [1989] 2004: 23-25).

Το αρχείο, όμως, διασκεδάζει και τη βεβαιότητά μας πως με τη θεωρητική και μεθοδολογική μας σκευή είμαστε απόλυτοι «κύριοι του παιχνιδιού». Περισσότερο από όλα, πράγματι, το αρχείο διαταράσσει τη σιγουριά των έτοιμων ερμηνευτικών σχημάτων όταν πάμε να τα εφαρμόσουμε μέσα στην ιδιαίτερη πολυπλοκότητα της κατατεθειμένης ανθρώπινης εμπειρίας στο αρχείο. Διότι, όπως γράφει η Farge, οι ιστορίες των αρχείων «συνιστούν μια ιστορία υπό κατασκευή, που η έκβασή της δεν είναι ποτέ απολύτως κατανοητή. Για να την κατανοήσουμε θα πρέπει να εγκαταλείψουμε τις ηγεμονικές όχθες της κυρίαρχης γνώσης [...] και να ακολουθήσουμε τον δρόμο των προσώπων που επινοούν τις μορφές δράσης τους ανάλογα με τα γεγονότα στα οποία συμμετέχουν...» (Farge, [1989] 2004: 127). Όπως και να έχει, η πολλαπλότητα και η ρευστότητα της εκάστοτε εμπειρικής πραγματικότητας που έχει εναποτεθεί στο αρχείο, ιδιαίτερα όταν έχουμε να κάνουμε με κοινωνικές πρακτικές και εύθραυστες υποκειμενικότητες στις διαστάσεις του καθημερινού, πάντα κάπως θα ξεφεύγει από τα στρογγυλά και τακτοποιημένα θεωρητικά μας σχήματα: θα γίνεται Dust —σκόνη. Εν τέλει, ίσως αυτή είναι η πραγματική σκόνη των αρχείων, και αυτό που θα κρατά πάντα ανοικτή τη συζήτηση γύρω από τα αρχεία ως γνωστική πρόκληση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Διεθνές Συμβούλιο Αρχείων (2002). *Διεθνές Πρότυπο Αρχειακής Περιγραφής (Γενικό)*, Δεύτερη έκδοση, Οττάβα 2000. Αθήνα: Ελληνική Αρχειακή Εταιρεία.
- Burton, Antoinette. (2003). *Dwelling in the Archive: Women Writing House, Home and History in Late Colonial India*. Οξφόρδη: Oxford UP.
- Eco, U. (1993). *De Bibliotheca*. μτφ. Α. Σιδέρη. Στο *Περί βιβλιοθηκών*. Αθήνα: Άγρα, σσ. 65-95.
- Ellis, J. (επιμ.) (2000). *Η διαχείριση των αρχείων*. μτφ. Ζ. Οικονόμου. Αθήνα: Ελληνική Αρχειακή Εταιρεία / Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός.
- Farge, A. (2004). *Η γεύση του αρχείου*. μτφ. - πρόλογος: Ρ. Μπενβενίστε. Αθήνα: Νεφέλη. [τίτλος πρωτοτύπου: A. Farge. *Le goût de l'archive*. Παρίσι: Seuil 1989]
- Foucault, M. (1987). *Η αρχαιολογία της γνώσης*. μτφ. Κ. Παπαγιώργης. Αθήνα: Εξάντας [τίτλος πρωτοτύπου: M. Foucault, *L'archéologie du savoir*, Παρίσι: Gallimard 1969.
- Friedrich, M. (2018). *The Birth of the Archive: A History of Knowledge*. μτφ. J. N. Dillon. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Hamilton, C., Harris, V., Taylor, J. κ.ά. (eds.) (2002), *Refiguring the Archive*. Dordrecht: Springer Science+Business Media.
- Hantzaroula, P. (2010). Gender History and the Transformation of the Poetics of Historical Knowledge. *Historiein*, 10: 48-70.
- Manoff, M. (2004). Theories of the Archive from across the Disciplines. *Portal: Libraries and the Academy*. 4: 9-25.

- Μπάγιας, Α. (1998). *Αρχειονομία. Βασικές έννοιες και αρχές. Η οργάνωση των αρχείων για τη διοίκηση και την έρευνα*. Αθήνα: Κριτική.
- Μπάγιας, Α. (1999). *Εγχειρίδιο αρχειονομίας. Η επεξεργασία ενός ιστορικού αρχείου*. Αθήνα: Κριτική.
- Μπενβενίστε, Ρ. (2004). Πρόλογος. Στο Α. Farge, Α. (2004). *Η γεύση του αρχείου* (σσ. 9-18). Αθήνα: Νεφέλη.
- Nora, P. (ed.). (1984-1992). *Les Lieux de Mémoire*. 3 vols. Παρίσι: Gallimard.
- Ντεριντά, Ζ. (1996). *Η έννοια του αρχείου*. μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης. Αθήνα: Εκκρεμές. [J. Derrida. *Mal d'archive : une impression Freudienne*. Παρίσι: Éditions Galilée 1995]
- Papailias, Penelope. (2005). *Genres of Recollection: Archival Poetics and Modern Greece*. Νέα Υόρκη: Palgrave Macmillan.
- Smith, Bonnie. (1995.) Gender and the Practices of Scientific History: The Seminar and Archival Research in the Nineteenth Century. *American Historical Review* 100: 1150–1176
- Steedman, C. (1986). *Landscape for a Good Woman*. Λονδίνο: Virago.
- Steedman, C. (2001). *Dust: The Archive and Cultural History*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.
- Stoler, A. L. (2008). *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton: Princeton University Press.
- Zemon Davis, N. (1987). *Fiction in the Archives: Pardon Tales and Their Tellers in 16th Century France*. Cambridge: Stanford University Press.
- Zemon Davis, N. (1996). *Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives*. Harvard: Harvard University Press.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΖΑΒΒΟΥ

Η κατασκευή ενός ερευνητικού αρχείου των σπουδών φύλου μέσα από το πρίσμα της έμφυλης βίας

Εισαγωγή¹

Η έρευνα σε ψηφιακά αρχεία και βάσεις δεδομένων, που διεξήχθη στο πλαίσιο του προγράμματος, είχε ως αντικείμενο την καταγραφή και χαρτογράφηση των ακαδημαϊκών, κυρίως, δημοσιεύσεων που σχετίζονται ευρύτερα με το θέμα της έμφυλης βίας.² Η αποτύπωση της παραγωγής αυτής και η δημιουργία της σχετικής βάσης δεδομένων υπηρετεί τη συγκρότηση ενός ανοιχτού αρχείου, που θα υποστηρίζει την έρευνα και την ανάπτυξη των σπουδών φύλου στην Ελλάδα.³ Ακολούθως, τέθηκε μια σειρά ερωτημάτων σχετικά με την ιστορικότητα του ίδιου του αρχείου, όπως ζητήματα εξέλιξης της θεματολογίας, των προβληματικών και εννοιολογήσεων του φύλου και της έμφυλης βίας. Ίσως χρειάζεται να διευκρινίσουμε εδώ ότι το αρχείο περιλαμβάνει τη βιβλιογραφική παραγωγή και δημοσιεύματα της επιστημονικής κοινότητας και του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα.

---

¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω την Ελένη Φουρναράκη για τα σχόλια και την ουσιαστική συνεισφορά της στη διαμόρφωση του κειμένου.

² Βλ. επίσης Α. Ζαννου (2024).

³ Για την καταγραφή, ταξινόμηση και καταλογογράφηση των τεκμηρίων εργάστηκαν οι Α. Ζαββού, Ε. Αμπουμόγλι, Ε. Παπαστεφανάκη και Π. Λιαρόπουλος. Την ψηφιακή βάση δεδομένων δημιούργησε και επιμελήθηκε ο Δ. Σακελλαρίδης.

Η χαρτογράφηση και η οργάνωση του αρχαιακού υλικού αντιμετώπισε σύνθετα ερωτήματα, που έχουν να κάνουν με τις πολλαπλές, ενίοτε και αποκλίνουσες, εννοιολογήσεις του φύλου, καθώς επίσης και την πορώδη οριοθέτηση επιστημονικών πειθαρχιών και προσεγγίσεων, γεγονός που σχετίζεται ασφαλώς με τον ίδιο το διεπιστημονικό χαρακτήρα των σπουδών φύλου. Για τον λόγο αυτό, η αναζήτησή μας πρόκρινε μια πιο εξειδικευμένη περιοχή των σπουδών φύλου, την έμφυλη βία, και έναν πολύ πιο «ανοιχτό» προσανατολισμό στην παραμετροποίηση του θέματος.

Το ζήτημα της έμφυλης βίας απασχόλησε ιδιαίτερα το φεμινιστικό κίνημα της Μεταπολίτευσης και επανέρχεται σταθερά στην επικαιρότητα, κυρίως σε κινηματικούς χώρους και ως αντίδραση στην πύκνωση των φαινομένων έμφυλης βίας. Παράλληλα, όμως, εξελίσσεται μια πλούσια θεωρητική και μεθοδολογική συζήτηση με τη διαμόρφωση και αξιοποίηση νέων εννοιολογήσεων του φύλου και της βίας, όπως, για παράδειγμα, η μετααποικιακή και κούΗρ θεωρία, που αντλούν από τη διεθνή παράδοση των Σπουδών Φύλου.

Πρωταρχική μας μέριμνα ήταν να αναδείξουμε το πώς η έννοια της έμφυλης βίας, οι σχέσεις και εμπειρίες στις οποίες αναφέρεται, έχει επενδυθεί σε διαφορετικά ερευνητικά εγχειρήματα, ενώ εγγράφεται σε ποικίλους φεμινιστικούς «λόγους», ακαδημαϊκούς ή και κινηματικούς, οι οποίοι μεταβάλλονται και διαφοροποιούνται σε σχέση με τα επιστημονικο-πολιτικά συμφραζόμενα και διακυβεύματα που εγείρονται κάθε φορά. Έτσι, δεν περιοριστήκαμε στις οπτικές εκείνες που αναλύουν κατεξοχήν την έμφυλη βία ως «βία κατά των γυναικών» ή αναφέρονται στις νομικές και ποινικές της διαστάσεις. Διευρύναμε την αναζήτηση και σε προσεγγίσεις οι οποίες χρησιμοποιούν το φύλο κυρίως ως αναλυτική κατηγορία παρά ως ταυτότητα, όπου οι εννοιολογήσεις της έμφυλης βίας ως σχέσης εξουσίας μπορεί να λαμβάνουν πλείστα περιεχόμενα και προεκτάσεις.

Υπό αυτό το πρίσμα, εντάξαμε στην αναζήτησή μας μελέτες, δημοσιεύματα και εκδόσεις όπου η έμφυλη βία μπορεί να θεματοποιείται,

μεταξύ άλλων, σε σχέση με ζητήματα διακρίσεων και ανισοτήτων, μετανάστευσης, ρατσισμού, εθνικισμού, αποικιοκρατίας, αλλά και σε σχέση με την κατασκευή της σεξουαλικότητας, της θηλυκότητας και της αρρενωπότητας, καθώς και με φαινόμενα ομοφοβίας και τρανσφοβίας. Βέβαια, συμπεριλάβαμε θεωρητικά έργα που διαμόρφωσαν καθοριστικά το πεδίο των Σπουδών Φύλου, όπου το καθεστώς του φύλου αναλύεται σε σχέση με τις υλικές/δομικές ή λογοθετικές/επιλεστικές του διαστάσεις, ενώ η έμφυλη βία μπορεί να θεματοποιείται ως σωματοποιημένη, θεσμική, συμβολική ή και επιστημική βία.

Βασικές μέριμνες στην καταγραφή της ακαδημαϊκής παραγωγής για τη συγκρότηση του ερευνητικού αρχείου ήταν ένας ανοιχτός ορίζοντας στην οριοθέτηση του αντικειμένου, η αξιολόγηση των πηγών, η καταλογογράφηση και η ταξινόμηση των δημοσιευμάτων, προκειμένου να συγκεντρωθεί και να συστηματοποιηθεί ένα κατά το δυνατόν αντιπροσωπευτικό και διευρυμένο σώμα τεκμηρίων. Η καταγραφή εκτείνεται, λοιπόν, σε ένα φάσμα από φεμινιστικές αναλύσεις και θεωρητικές συζητήσεις μέχρι εφαρμοσμένες πολιτικές και εμπειρική έρευνα. Η αναζήτηση έγινε σε ψηφιακά αρχεία και βάσεις δεδομένων ανοιχτής πρόσβασης, όπως το Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών (ΕΑΔΔ), το αποθετήριο «ejournals» του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ), το αρχείο της ΓΓΙΦ, καθώς και σε άλλες πηγές στο διαδίκτυο, όπως φεμινιστικά και κινηματικά περιοδικά και ιστοσελίδες, ιστοσελίδες Πανεπιστημίων και Τμημάτων, Ερευνητικών Κέντρων και Εργαστηρίων, ΜΚΟ, εκδοτικών οίκων κ.ά. Για τον εντοπισμό των σχετικών δημοσιευμάτων χρησιμοποιήσαμε λέξεις κλειδιά, όπως: φύλο, φεμινισμός, σεξουαλικότητα, ΛΟΑΤΚΙ, ομοφυλοφιλία, γυναίκα/ες, άνδρας/ες, θηλυκότητα, αρρενωπότητα/ανδρισμός, (έμφυλη) βία, σεξουαλική παρενόχληση, κακοποίηση, βιασμός κ.ά., ενώ έγιναν και ποικίλες διασταυρώσεις λέξεων-κλειδιών, προκειμένου να εξασφαλιστεί η κατά το δυνατόν πληρέστερη καταγραφή. Η συλλογή περιλαμβάνει 900 περίπου εγγραφές και αποτέλεσε τη βάση δεδομένων για τη δημιουργία

της ψηφιακής βάσης δεδομένων της έρευνας.⁴ Η ανοικτής πρόσβασης «βάση δεδομένων» ακαδημαϊκών τεκμηρίων παρέχει στο χρήστη δυνατότητες σύνθετης αναζήτησης τεκμηρίων και διασταύρωσης πηγών, ενώ για κάθε δημοσίευμα αναγράφονται βασικές πληροφορίες.⁵

---

⁴ Θα θέλαμε να αναφέρουμε δύο εγχειρήματα ανάλογα προς το δικό μας. Πρώτον, τη βάση δεδομένων που συγκροτήθηκε στο πλαίσιο των ερευνών «Τα νέα κινήματα στην Ελλάδα: υλικό για το φύλο και την σεξουαλικότητα, 2000-2008» (Ρ. Στρατούλη, Α. Χαλκιά, <https://www.gender.panteion.gr/gr/indexvasi08.php>) και «Η Φεμινιστική Θεώρηση και Δράση στην Ελλάδα: 1974-1984» (Γ. Γκολφινόπουλος, Α. Χαλκιά, <https://www.gender.panteion.gr/gr/indexvasi84.php>). Τα προγράμματα αυτά υλοποιήθηκαν στο Διατμηματικό Πρόγραμμα Σπουδών Φύλου και Ισότητας του Παντείου Πανεπιστημίου (ΕΠΕΑΕΚ II, 2003-2008). Δεύτερον, την «Ελληνική Βιβλιογραφία της ιστοριογραφίας των γυναικών και του φύλου (1974-2023) (επιμ. Γ. Γκότση, Ε. Ριζάκη), μια εργασία της ομάδας *Ιστορικοί για την Έρευνα στην Ιστορία των Γυναικών και του Φύλου*, η οποία ξεκίνησε το 2013, ανανεώνεται κάθε χρόνο και φιλοξενείται στο δικτυακό τόπο *Ανέμη* του Πανεπιστημίου Κρήτης (<https://anemi.lib.uoc.gr/metadata/6/6/7/metadata-1382700536-109398-18169.tkl>). Τέλος, αρχειακά σημαντικός είναι και ο συλλογικός τόμος των Σ. Λαδά κ.ά. (2024) σχετικά με τη δράση της *Ομάδας Γυναικείων Σπουδών ΑΠΘ* την περίοδο 1983-2003.

⁵ Στη Βάση Δεδομένων βρίσκει κανείς τις βιβλιογραφικές καταχωρήσεις οργανωμένες σε μορφή πίνακα κατά κατηγορία πηγής (π.χ. περιοδικά, βιβλία, ερευνητικές εκθέσεις φορέων κ.λπ.), ενώ μπορεί να πραγματοποιήσει αναζήτηση με βάση ονόματα συγγραφέων, λέξεις-κλειδιά, ετικέτες και συνδυασμούς αυτών. Ειδικότερα, για κάθε τεκμήριο, η εγγραφή περιλαμβάνει: α) τίτλο, β) συγγραφέα, γ) έκδοση, δ) σύνδεσμο, ε) περίληψη (της/του συγγραφέα αν πρόκειται για άρθρο σε επιστημονικό περιοδικό ή απόσπασμα από την εισαγωγή ή το οπισθόφυλλο του βιβλίου, στ) λέξεις-κλειδιά (της/του συγγραφέα), ζ) ετικέτες (θεματικές ετικέτες, επιστημονικά πεδία), η) βιβλιογραφική αναφορά. Οι ετικέτες που χρησιμοποιήθηκαν παρουσιάζονται στο Παράρτημα 2.

II. Αρχειακό Υλικό και Τεκμήρια

Το ερευνητικό αρχείο των σπουδών φύλου περιλαμβάνει τα παρακάτω τεκμήρια, ταξινομημένα σε γενικές κατηγορίες με βάση το είδος της πηγής.⁶

A) Φεμινιστικά Περιοδικά της Μεταπολίτευσης (1974-1997)

Τα περιοδικά αυτά αποτελούν μια σημαντική παρακαταθήκη του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, όπου αποτυπώνεται η εξέλιξη των προβληματισμών και προσανατολισμών της εποχής. Η ανάλυσή τους συμβάλλει στην κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης του φεμινιστικού λόγου και της διαμόρφωσης διεκδικήσεων και θέσεων σε θέματα φύλου. Στην οπτική αυτή, αποδελτιώθηκαν τα περιοδικά *Σκούπα*. *Για το γυναικείο ζήτημα*,⁷ *Δίνη*. *Φεμινιστικό περιοδικό*,⁸ *Κατίνα*. *Φεμινιστικό Περιοδικό*,⁹ *Σφίγγα*, *φεμινιστικά και άλλα*,¹⁰ *Η Λάβρυς*. *Γυναικείος λόγος και αντίλογος*¹¹ και *Αμφί*. *Για την απελευθέρωση των ομοφυλοφίλων*.¹²

⁶. Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η καταγραφή που πραγματοποιήσαμε δεν εξαντλεί τις πηγές που θα μπορούσαμε να έχουμε εξετάσει. Η βάση δεδομένων παραμένει ανοιχτή και μπορεί να εμπλουτιστεί με τεκμήρια που δεν έχουν συμπεριληφθεί στο παρόν εγχείρημα.

⁷. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/feministika-periodika-metapolitefsi/skoupa/>

⁸. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/feministika-periodika-metapolitefsi/dini/>

⁹. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/feministika-periodika-metapolitefsi/katina-feministiko-periodiko/>

¹⁰. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/feministika-periodika-metapolitefsi/sfinga-feministika-kai-alla/>

¹¹. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/feministika-periodika-metapolitefsi/i-lavrys-gynaikeios-logos-kai-antilog/>

¹². <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/feministika-periodika-metapolitefsi/amfi/>

Β) Διδακτορικές Διατριβές (1989-2024)

Οι διδακτορικές διατριβές συνιστούν καινοτόμο επιστημονική έρευνα που συμβάλλει ουσιαστικά στην παραγωγή γνώσης στο πεδίο των Σπουδών Φύλου στην Ελλάδα. Αποτυπώνουν θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές που προκρίνονται κάθε φορά για τη μελέτη του φύλου και της έμφυλης βίας, εμπλουτίζοντας τον διάλογο με νέα ευρήματα και στοχασμούς. Εξάλλου, η καταγραφή αυτή μάς επιτρέπει να αναζητήσουμε τους κυριότερους πανεπιστημιακούς φορείς, όπου πραγματοποιείται έρευνα για το φύλο και την έμφυλη βία. Το corpus περιλαμβάνει διατριβές που εκπονήθηκαν σε ελληνικά πανεπιστήμια από τη δεκαετία του 1980 και εξής, οπότε αρχίζουν να καταγράφονται τα πρώτα διδακτορικά για το φύλο και την έμφυλη βία.

Γ) Ακαδημαϊκά Περιοδικά (1976-2024)

Το υλικό αυτό περιλαμβάνει δημοσιεύματα περιοδικών από διάφορα επιστημονικά πεδία, τα οποία συνέβαλαν στην ανάπτυξη των φεμινιστικών συζητήσεων και της έρευνας για το φύλο στην Ελλάδα.¹³ Η καταγραφή των σχετικών δημοσιεύσεων επιτρέπει μια σύνθετη χαρτογράφηση που αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο τα έμφυλα ζητήματα προσεγγίζονται και ενσωματώνονται στα συμφραζόμενα διαφορετικών επιστημονικών πειθαρχιών. Τα περιοδικά ταξινομήθηκαν σε:

- Περιοδικά Κοινωνικών Επιστημών: *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, *Σύγχρονα Θέματα*, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, *Κοινωνική Πολιτική*, *Το Βήμα των Επιστημών*, *Κοινωνική*

---

¹³. Τα περιοδικά επιλέχθηκαν με βάση την προηγούμενη γνώση μας για το πού δημοσιεύονται άρθρα σχετικά με το φύλο και την προσβασιμότητά τους σε ψηφιακή μορφή. Επιλέξαμε να συμπεριλάβουμε μόνο τις ελληνικές εκδόσεις επιστημονικών περιοδικών. Έτσι, δεν αποδελτιώσαμε το περιοδικό *Journal of Modern Greek Studies*, όπου συναντάμε αρκετές δημοσιεύσεις για το φύλο. Επίσης, συμπεριλαμβάνονται Επετηρίδες στις οποίες εντοπίσαμε έναν ικανό αριθμό άρθρων, κάτι που δεν ισχύει για όλες.

Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, Hellenic Journal of Psychology, Γεωγραφίες. Περιοδικά Ιστορίας: Τα Ιστορικά, Μνήμων, Historein: A review of the past and other stories.

- Περιοδικά Ανθρωπιστικών Επιστημών: *Γράμμα: Περιοδικό Θεωρίας και Κριτικής, AWPEL - Aegean Working Papers in Ethnographic Linguistics, Automaton: Περιοδικό Ψηφιακών Μέσων και Πολιτισμού, Παρνασσός, Γλωσσολογία.*

- Περιοδικά Εκπαίδευσης: *Έρευνα στην Εκπαίδευση, Ερευνώντας τον Κόσμο του Παιδιού, Preschool and Primary Education, Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Διάλογοι! Θεωρία και πράξη στις επιστήμες αγωγής και εκπαίδευσης, Education & Theatre, Κείμενα Παιδείας.*

- Ειδική κατηγορία συγκροτούν τα Περιοδικά Σπουδών Φύλου: *φεμινιστικά και EIPINI: Μελέτες Νέων Ερευνητ(ρι)ών για το Φύλο*, τα οποία αποτελούν βασικές πηγές για τη χαρτογράφηση σύγχρονων τάσεων, θεωρητικών προσεγγίσεων και εμπειρικών μελετών.

Δ) Βιβλία (1980-2024)

Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει μονογραφίες, μεταφρασμένα βιβλία και συλλογικούς τόμους που αναφέρονται με ποικίλους τρόπους στο ζήτημα της έμφυλης βίας. Καταγράφονται έργα που ασχολούνται άμεσα με το θέμα αλλά και σημαντικές εκδόσεις στο πεδίο των Σπουδών Φύλου στην Ελλάδα και διεθνώς. Τα έργα καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα θεμάτων και αποτελούν πόρο όχι μόνο για την ακαδημία αλλά και τα κινήματα. Μια σημαντική υποκατηγορία του υλικού που έχει καταλογογραφηθεί αναλυτικά λόγω της ειδικής του συνάφειας με το θέμα αποτελείται από πρόσφατες εκδόσεις, κυρίως με τη μορφή συλλογικών τόμων και ειδικών αφιερωμάτων, που έχουν εστιάζουν στην έμφυλη και σεξουαλική βία.

Ε) Ερευνητικές Εκθέσεις Φορέων (2001-2024)

Οι ερευνητικές αυτές εκθέσεις παρέχουν δεδομένα και αναλύσεις που βασίζονται σε πρωτογενή ή/και εφαρμοσμένη έρευνα, καθώς επίσης και σε μελέτες εφαρμογής πολιτικών. Αν και συχνά εστιάζουν περισσότερο σε ζητήματα πολιτικών και υλοποιούνται στο πλαίσιο συγκεκριμένων χρηματοδοτούμενων προγραμμάτων, συμβάλλουν σημαντικά στην κατανόηση των έμφυλων και σεξουαλικών ανισοτήτων και των μορφών βίας από θεσμική και πολιτική σκοπιά. Η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει εκθέσεις για διαφορετικές μορφές έμφυλης βίας, όπως η ενδοοικογενειακή, η σεξουαλική και η παρενόχληση, τα εγκλήματα μίσους λόγω φύλου, καθώς και η βία κατά των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων. Οι περισσότερες έχουν δημοσιευτεί από θεσμικούς και επιστημονικούς φορείς και ΜΚΟ, συμπεριλαμβανομένων της *Γενικής Γραμματείας Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων* (ΓΓΙΑΔ, πρώην Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων/ΓΓΙΦ), του *Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών* (ΕΚΚΕ), του *Κέντρου Ερευνών για Θέματα Ισότητας* (ΚΕΘΙ), του *Εργαστηρίου Σπουδών Φύλου του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου*, του *Κέντρου Διοτίμα*, της *Action Aid*, και της *Colour Youth*.

Η χαρτογράφηση που ακολουθεί δεν μπορεί παρά να συνοδεύεται από τα προβλήματα εκείνα που ανακύπτουν στη διάρκεια μιας έρευνας. Εν προκειμένω, η αποτύπωση της διανοητικής ιστορίας των σπουδών φύλου στην Ελλάδα, ως ιδιαίτερα κρίσιμο ζήτημα, απαιτεί περαιτέρω συνδυαστική και πολυεπίπεδη μελέτη. Πιστεύουμε, ωστόσο, ότι τα συμπεράσματα και οι παρατηρήσεις που ακολουθούν παρέχουν ένα ασφαλές πλαίσιο για να προσπελάσουμε και να προσανατολιστούμε στο υλικό αυτό, το οποίο προσφέρεται βεβαίως για πιο εξειδικευμένες αναλύσεις και εμπλουτισμό με επιπλέον τεκμήρια.

III. Επισκόπηση των ακαδημαϊκών δημοσιεύσεων που περιλαμβάνονται στο αρχείο

Η γενική ταξινόμηση μας δίνει μια πρώτη χαρτογράφηση του αρχειακού σώματος καθώς επίσης και το χρονολογικό του ανάπτυγμα. Προϊόν πολλαπλών δυναμικών που αναδύονται κατά την Μεταπολίτευση, μπορούμε να πούμε ότι διαθέτουμε μια καθόλου ευκαταφρόνητη ποσοτικά αλλά και εξαιρετικά γόνιμη και καινοτόμο βιβλιογραφική παραγωγή και αρθρογραφία, όπως προκύπτει άλλωστε από το ερευνητικό αρχείο που συγκροτήσαμε. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει το εύρος και τη δυναμική των σπουδών φύλου στην Ελλάδα, ενώ συνιστά ένα ισχυρό ίχνος των κοινωνικο-πολιτισμικών αλλαγών της τελευταίας πεντηκονταετίας, της εγχώριας διανοητικής ιστορίας και των πολλαπλών της σχέσεων με τα σύγχρονα διεθνή φιλοσοφικά ρεύματα.¹⁴

---

¹⁴. Σημαντική συνεισφορά στη συζήτηση για την άνιση διείσδυση και επίδραση των σπουδών φύλου σε διάφορους κλάδους των κοινωνικών επιστημών αποτελεί η έκδοση το 2010 του συλλογικού τόμου που επιμελήθηκαν οι Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, Ε. Παπαταξιάρχης, *Φύλο και Κοινωνικές Επιστήμες στη Σύγχρονη Ελλάδα* (2010). Εστιάζοντας στο φύλο ως γνωστικό αντικείμενο, εννοιολογικό εργαλείο και οπτική, επιχειρείται μια συστηματική ανασκόπηση των θεωρητικών προβληματισμών σχετικά με τις χρήσεις του φύλου, των ιδιαίτερων ερευνητικών ενδιαφερόντων, καθώς και των δυσχερειών που έρχονται από χαρακτηριστικά της ελληνικής ακαδημίας. Επίσης, αξίζει να επισημάνουμε τη συζήτηση.

Κατηγορία	Σύνολο δημοσιεύσεων	Έτος 1ης δημοσίευσης	Μέγιστος ετήσιος αριθμός δημοσιεύσεων	Έτος μέγιστου αριθμού δημοσιεύσεων
Φεμινιστικά περιοδικά της Μεταπολίτευσης	143	1978	14	1979
Διδακτορικές διατριβές (άμεση εστίαση)	47	1994	5	2022, 2023
Διδακτορικές διατριβές (έμμεση εστίαση)	93	1989	10	2023
Βιβλία (Μονογραφίες και συλλογικοί τόμοι)	130	1980	17	2023
Ερευνητικές εκθέσεις	45	2001	10	2022
Περιοδικά Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών	159	1976	8	2013
Περιοδικά Ιστορίας	37	1987	7	2024
Περιοδικά Ανθρωπιστικών Επιστημών	25	1992	6	1992
Περιοδικά Εκπαίδευσης	21	2009	3	2017
Περιοδικά Σπουδών Φύλου	75	2018	17	2023
ΣΥΝΟΛΟ	800	1976	17	2023

Πίνακας 1:¹⁵ Συγκεντρωτικά στοιχεία για τις εγγραφές που περιλαμβάνονται στο αρχείο

Αρχικά, με βάση τη χρονολόγηση των δημοσιεύσεων για την έμφυλη βία, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τους τρόπους με τους οποίους τέθηκε κατά καιρούς το εν λόγω ζήτημα και τη διάχυση του φεμινιστικού προβληματισμού στον ακαδημαϊκό και τον δημόσιο χώρο. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, οι πρώτες δημοσιεύσεις για την έμφυλη βία εμφανίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1970, σε φεμινιστικά περιοδικά της Μεταπολίτευσης. Στην αρθρογραφία αυτή προστίθενται μετα-

¹⁵. Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η εκδοτική παραγωγή είναι ιδιαίτερη για κάθε κατηγορία δημοσιεύσεων. Λόγου χάριν, η συχνότητα δημοσίευσης σε επιστημονικά περιοδικά μπορεί να εξαρτάται από, αλλά και να διαντιδρά με τα κοινωνικά ζητήματα που έρχονται στον δημόσιο διάλογο και την επικαιρότητα. Από την άλλη, οι διδακτορικές διατριβές και τα ερευνητικά προγράμματα, που ξεκινούν αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, έχουν τη δική τους λογική και σχετίζονται με τις συνθήκες στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα.

φράσεις φεμινιστικών βιβλίων,¹⁶ όπως και ένας σχετικά περιορισμένος αριθμός άρθρων σε περιοδικά Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών κατά τη δεκαετία του 1980. Στη δεκαετία του 1990 έχουμε την εκπόνηση των πρώτων διδακτορικών διατριβών με άμεση ή έμμεση εστίαση στην έμφυλη βία, όπως και άρθρα σε περιοδικά Ανθρωπιστικών Επιστημών και Ιστορίας. Την επόμενη δεκαετία, του 2000, διεξάγονται οι πρώτες εστιασμένες στην έμφυλη βία έρευνες από δημόσιους φορείς, ερευνητικά ινστιτούτα ή ΜΚΟ, ενώ εμφανίζονται και οι πρώτες δημοσιεύσεις σε περιοδικά Εκπαίδευσης. Ενώ, στα τέλη της δεκαετίας του 2010, αρχίζουν να εκδίδονται τα πρώτα Περιοδικά Σπουδών Φύλου, με σημαντικό αριθμό δημοσιεύσεων για την έμφυλη βία.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, ο διάλογος φαίνεται να ευοδώνεται περισσότερο σε κινηματικούς κύκλους παρά στον ακαδημαϊκό χώρο, όπου τα ζητήματα του φύλου ελάχιστα εκπροσωπούνται ούτως ή άλλως, πολλών δε μάλλον η έμφυλη βία. Οι πρώτες και πιο έντονες συζητήσεις για την έμφυλη βία λαμβάνουν χώρα στους κόλπους των αυτόνομων φεμινιστικών ομάδων της Μεταπολίτευσης, οι οποίες ανέλαβαν και τα πρώτα εκδοτικά εγχειρήματα, κυρίως υπό μορφή περιοδικών, αλλά και μεταφράσεων βιβλίων. Ο σχετικά περιορισμένος αριθμός επιστημονικών άρθρων κατά την πρώτη περίοδο εντοπίζεται σε δύο περιοδικά, την *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* και τα *Σύγχρονα Θέματα*, από ερευνήτριες που συνδιαλέγονται με το φεμινιστικό κίνημα της εποχής. Οι δημοσιεύσεις στα δύο περιοδικά συνεχίζονται, πάντως, σταθερά και αυξάνονται τις επόμενες δεκαετίες, καθιστώντας τα βασικούς πόρους για τον ακαδημαϊκό και φεμινιστικό διάλογο, όπως και την επικοινωνία των κινηματικών χώρων με τα ερευνητικά κέντρα και τα πανεπιστήμια.

---

¹⁶. Πρόκειται για μεταφράσεις βιβλίων γυναικών συγγραφέων που εντάσσονται στο δεύτερο κύμα φεμινισμού και αναφέρονται στη βία κατά των γυναικών ως φαινόμενο/αποτέλεσμα ανδρικής κυριαρχίας.

Στον ακαδημαϊκό χώρο, το φύλο ως θεματική εστιασμένων ερευνών απέκτησε μεγαλύτερη ορατότητα τη δεκαετία του 1990, οπότε αρχίζει η εκπόνηση των πρώτων διατριβών. Στα μέσα της δεκαετίας δημοσιεύτηκε μια διατριβή με αντικείμενο την ενδοοικογενειακή βία στο πεδίο της εγκληματολογίας, έναν τομέα που ασχολείται διαχρονικά με το ζήτημα. Παράλληλα, ζητήματα φύλου αρχίζουν να δημοσιεύονται και σε περιοδικά Ανθρωπιστικών Επιστημών, ιδίως στους κύκλους της Συγκριτικής και Κριτικής Λογοτεχνίας. Οι μελέτες αυτές εξετάζουν κατά κύριο λόγο έμφυλες αναπαραστάσεις και συμβολισμούς στην ελληνική ή διεθνή φιλολογία και εμπλουτίζουν ασφαλώς τις φεμινιστικές αναλύσεις της εποχής, αν και το πεδίο αυτό παραμένει σχετικά διακριτό από τις Κοινωνικές και Πολιτικές Επιστήμες,¹⁷ που αναδεικνύονται ως ο κύριος πόλος ανάπτυξης της φεμινιστικής έρευνας τα επόμενα χρόνια.¹⁸

Την ίδια περίοδο συναντάμε και τις πρώτες δημοσιεύσεις σε περιοδικά Ιστορίας. Βέβαια, η ιστοριογραφία για τις γυναίκες και το φύλο δεν εξαντλείται στα καθαυτό ιστορικά περιοδικά αλλά, ενίοτε και πιο συχνά, εμφανίζεται σε περιοδικά όπως τα *Σύγχρονα Θέματα*,

---

¹⁷. Αξίζει, ωστόσο, να επισημάνουμε εδώ ότι, σύμφωνα με την Π. Χαντζαρούλα (2006), οι φεμινίστριες ιστορικοί ασκούν κριτική στην τυπική διάκριση Ιστορίας-Λογοτεχνίας.

¹⁸. Ιδιαίτερη ώθηση έδωσε η Κοινωνική Ανθρωπολογία στη διεύρυνση των προσεγγίσεων του φύλου στις Κοινωνικές Επιστήμες. Ήδη από τη δεκαετία του 1980, η ελληνική εθνογραφία έχει δώσει σημαντικά έργα που εστιάζουν, μεταξύ άλλων, στις έμφυλες σχέσεις ως δομικό στοιχείο των κοινωνικών και συμβολικών συστημάτων που μελετά. Στο εσωτερικό της Ανθρωπολογίας που ασχολείται με το φύλο, εκφράζεται από νωρίς ο προβληματισμός για το κατά πόσο η μετάβαση από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία του φύλου συνιστά εξέλιξη ή ρήξη (βλ. Α. Μπακαλάκη, 1997). Στην παρούσα επισκόπηση θεωρούμε, για λόγους οικονομίας, ότι η μετάβαση από τις γυναικείες σπουδές στις σπουδές φύλου αποτελεί ένα συνεχές και, ως εκ τούτου, με τον γενικό όρο «σπουδές φύλου» συμπεριλαμβάνουμε και την προγενέστερη εμπειρία και βιβλιογραφική παραγωγή.

όπου φιλοξενείται ένα ευρύ φάσμα θεωρητικο-πολιτικών αναλύσεων και ερευνητικών άρθρων. Άλλωστε, τη δεκαετία αυτή είναι σχετικά περιορισμένος ο αριθμός των ιστορικών που ασχολούνται συστηματικά με το φύλο, ενώ σε κύκλους της ιστοριογραφίας απαντώνται ισχυρές αμφισβητήσεις για την «επιστημονικότητα» του φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας.¹⁹ Ακαδημαϊκά κείμενα σχετικά με την ιστορία των γυναικών και του φύλου φιλοξενούνται περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο περιοδικό στη Δίη, ιδιαίτερα από το 1993 και εξής, που εξελίσσεται από κινηματικό σε ένα κατά βάσιν ακαδημαϊκό φεμινιστικό περιοδικό.²⁰

---

¹⁹. Σχετικά με τις δυσκολίες που συναντά η ιστορία των γυναικών και του φύλου, αλλά και τις προοπτικές που διανοίγονται από τη φεμινιστική προβληματική στην ελληνική ιστοριογραφία, βλ. Ε. Αβδελά, 1997. Όπως αναφέρει η Π. Χαντζαρούλα (2006), η Ιστορία, όπως άλλωστε και άλλες κοινωνικές επιστήμες, συμπεριλαμβανομένης της Κοινωνιολογίας, συγκροτούνται καταστατικά ως «ανδρικές επιστήμες» και με αυτή την έννοια οι φεμινιστικές κριτικές και αναθεωρήσεις φέρνουν αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο εννοούνται το αρχείο, η μνήμη, οι αναπαραστάσεις. Επίσης, για μια συνολικότερη επισκόπηση και αποτίμηση της προβληματικής του φύλου στην ελληνική ιστοριογραφία και τη σχέση της με τη διεθνή, βλ. «Εισαγωγή» στο Γ. Γκότση, Α. Διαλέτη, Ε. Φουρναράκη (2015). Ενδιαφέρον έχει και η επισκόπηση του Ν. Papadogiannis (2017) σχετικά με τις διαφορετικές προσεγγίσεις του φύλου στην ελληνική ιστοριογραφία, με αναφορά στο έργο νεότερων ιστορικών που εμπλουτίζουν την θεματολογία με νέα αντικείμενα, όπως η νεολαία.

²⁰. Πρόκειται για μια μετεξέλιξη, άρα και συμβολή του περιοδικού στις σπουδές φύλου, που δεν αποτυπώνεται επαρκώς στην παρούσα καταγραφή. Και τούτο, επειδή η Δίη έχει καταχωρηθεί ως κινηματικό περιοδικό της Μεταπολίτευσης, ιδίως τη δεκαετία 1980. Δεδομένης της εξέλιξής της κατά τη δεκαετία του 1990, σε μια γενεαλογική ανάγνωση της ανάπτυξης των σπουδών φύλου, θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τη Δίη στην κατηγορία «Περιοδικά Σπουδών Φύλου», και μάλιστα ως το πρώτο ανάλογο εγχείρημα στην Ελλάδα.

Έκτοτε, φαίνεται να αναπτύσσεται ένας διάλογος μεταξύ Ιστορίας και Ανθρωπολογίας, μια δυναμική που περιλαμβάνει, αν και σε μικρότερο βαθμό, την Κοινωνιολογία-Εγκληματολογία και τις Πολιτικές Επιστήμες. Η διαπίστωση αυτή διασταυρώνεται με προηγούμενες επισκοπήσεις για την ανάπτυξη της φεμινιστικής σκέψης στις κοινωνικές επιστήμες.²¹ Κατά τη δεκαετία του 2000 παρατηρείται μια σημαντική ώθηση στις σπουδές του φύλου, τόσο στα πανεπιστήμια όσο και σε άλλους φορείς που ασχολούνται ερευνητικά με ζητήματα φύλου και ισότητας, μια τάση που ενισχύεται ασφαλώς και από τα προγράμματα ΕΠΕΑΕΚ II, που ξεκινούν το 2003. Πέρα από την αύξηση άρθρων, μονογραφιών και συλλογικών τόμων, την περίοδο αυτή δημοσιεύθηκαν και οι πρώτες ερευνητικές εκθέσεις για την έμφυλη βία από το ΚΕΘΙ.

Ωστόσο, η ανάπτυξη των Σπουδών Φύλου και μάλιστα η διάδοση της προβληματικής και της μεθοδολογίας που τις συνοδεύουν δεν πρέπει να αποδοθεί αποκλειστικά στη θεσμική κατοχύρωση των σπουδών φύλου ή την ίδρυση φορέων που ασχολούνται με τα δικαιώματα. Ιδίως, θα πρέπει να αναδειχθεί η ετοιμότητα που επέδειξε η ακαδημαϊκή κοινότητα, η οποία υποδέχθηκε και πλαισίωσε καινοτομίες στα προγράμματα σπουδών, ενώ διεκπεραίωσε με επιτυχία καινοτόμα ερευνητικά

---

²¹. Βλ. σχετικά «Εισαγωγή» στο Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, Ε. Παπαταξιάρχης (2010), όπου επισημαίνεται η αδράνεια της Κοινωνιολογίας σε σχέση με την Ανθρωπολογία ως προς την υιοθέτηση της προβληματικής των σπουδών φύλου και την προσκόλληση επιμέρους κλάδων της, όπως η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης και η Κοινωνική Πολιτική, στη θεματική γυναίκες και ισότητα, έναντι πλέον σύγχρονων και κριτικών θεωρήσεων του φύλου ως κοινωνικο-πολιτισμικής κατασκευής. Στην παρούσα επισκόπηση της βιβλιογραφικής παραγωγής διαπιστώνουμε να αναπτύσσεται από σχετικά νωρίς ένα ενδιαφέρον για το ζήτημα της έμφυλης βίας στους κόλπους της Κοινωνιολογίας, κυρίως στο πεδίο της Εγκληματολογίας, όπου κατέχουν προνομιακή θέση οι κανονιστικές και γυναικοκεντρικές προσεγγίσεις.

σχέδια.²² Εντούτοις, η συμβολή των προγραμμάτων ΕΠΕΑΕΚ II στην εφαρμογή/ανάπτυξη σύγχρονων εννοιολογήσεων του φύλου μέσα στον ακαδημαϊκό χώρο είχε τα όριά της, όπως έχει αναδείξει και το σχετικό αφιέρωμα στα *Σύγχρονα Θέματα*, το 2006.²³

Από τη δεκαετία του 2010, η έμφυλη βία φαίνεται να καθιερώνεται ως ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Η δημιουργία περιοδικών Σπουδών Φύλου προς το τέλος της δεκαετίας, η αύξηση των διδακτορικών διατριβών και η εμφάνιση μιας νέας γενιάς ερευνητριών/ών διευρύνουν σημαντικά το εννοιολογικό πλαίσιο και τα πεδία έρευνας σχετικά με το φύλο και την έμφυλη βία, κυρίως μέσα από το πρίσμα της σεξουαλικότητας και της διαθεματικότητας. Από το 2020, μάλιστα, παρατηρείται ραγδαία αύξηση διδακτορικών διατριβών, ακαδημαϊκών και ερευνητικών δημοσιεύσεων, συλλογικών τόμων και ειδικών τευχών αφιερωμένων στην έμφυλη βία σε περιοδικά Σπουδών Φύλου και Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, αλλά και στους τομείς της Κοινωνικής Πολιτικής και της Κοινωνικής Εργασίας. Την ίδια περίοδο, το ζήτημα της έμφυλης βίας αποκτά σημαντική ορατότητα και στο δημόσιο χώρο, τόσο σε επίπεδο ακτιβιστικών (φεμινιστικών και ΛΟΑΤΚΙ+) πρωτοβουλιών όσο και στο πεδίο των πολιτικών λόγων.

---

²². Μπορεί να παρακολουθήσει κανείς ένα διάγραμμα της εξέλιξης των σπουδών φύλου, με αφηγηρία από το *Οι γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και η ευρωπαϊκή εμπειρία* (Κοτζάμπαση, Χρονάκη, 1996) και *Σπουδές Φύλου. Τάσεις/εντάσεις στην Ελλάδα και άλλες ευρωπαϊκές χώρες* (Παυλίδου, 2006), έως την πιο πρόσφατη επισκόπηση *Εισαγωγή στις Σπουδές Φύλου: Θεωρία και έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες* (Πετράκη, Στρατηγάκη, 2022).

²³. Βλ. «Εισαγωγή» των Ι. Λαλιώτου και Ρ. Μπενβενίστε, όπως και το κείμενο της Έ. Αβδελά, όπου συζητείται εκτενέστερα το ερώτημα κατά πόσο η «ενσωμάτωση» του φύλου οδηγεί σε αποδυνάμωση της ριζοσπαστικής του κριτικής και δυναμικής.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σχολιάσουμε ότι, όπως προκύπτει από την καταγραφή του μέγιστου ετήσιου αριθμού άρθρων κατά κατηγορία πηγής, οι περισσότερες δημοσιεύσεις για το φύλο ή/και την έμφυλη βία εντοπίζονται σε ειδικά τεύχη περιοδικών. Τα ειδικά αυτά τεύχη αποσκοπούν συνήθως στην εισαγωγή της οπτικής του φύλου σε διάφορα επιστημονικά πεδία, αν και μπορεί να εστιάζουν επίσης σε κοινωνικά ζητήματα αιχμής σε συγκεκριμένα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα. Εδώ, βέβαια, εγείρεται ένα ερώτημα για το κατά πόσο η ανάδειξη μιας θεματολογίας σχετικής με το φύλο ή/και την έμφυλη βία οφείλεται περισσότερο στις προσπάθειες φεμινιστριών συγγραφέων να επηρεάσουν τον ακαδημαϊκό διάλογο και σε μικρότερο βαθμό σε ένα εγγενές ενδιαφέρον της ευρύτερης επιστημονικής κοινότητας.

IV. Ανάλυση κατά κατηγορία πηγής

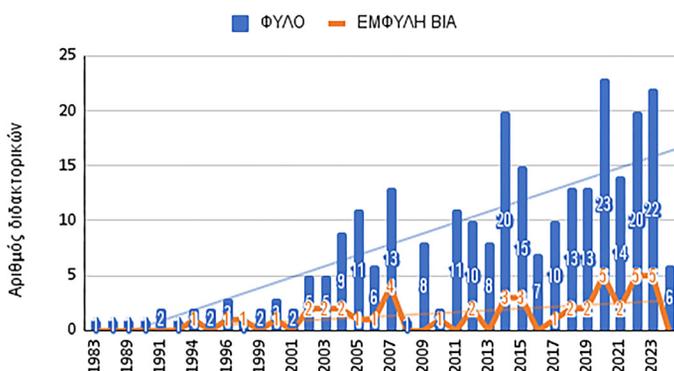
Στη συνέχεια, θα εστιάσουμε σε επιμέρους κατηγορίες πηγών, προκειμένου να παρακολουθήσουμε ειδικότερες δυναμικές που διαμορφώνονται σε διαφορετικά ακαδημαϊκά και επιστημονικά συμφραζόμενα.

IV.1. Διδακτορικές Διατριβές

Η καταγραφή των διδακτορικών διατριβών και η χαρτογράφησή τους συνιστά ένα ασφαλές μέτρο για την αποτίμηση της πορείας των σπουδών φύλου στα πανεπιστήμια, ενώ το ίδιο το αντικείμενο της έμφυλης βίας και η εστίαση σε αυτό θεωρούνται αναβαθμός της έρευνας και του επιστημονικού διαλόγου. Συγκεκριμένα, έχουμε τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των προσεγγίσεων και των εννοιολογήσεων της έμφυλης βίας στα συμφραζόμενα των Σπουδών Φύλου και ιδίως σε επιμέρους ερευνητικά πεδία. Παράλληλα, η επισκόπηση των διδακτορικών διατριβών μάς επιτρέπει να συσχετίσουμε την εξέλιξη της έρευνας με την ανάδυση πανεπιστημιακών πόλων και των

ειδικεύσεών τους. Βέβαια, η πληρέστερη κατανόηση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων της καταγραφής αυτής προϋποθέτει μια διαφορετικού τύπου τεκμηρίωση, που θα αξιοποιεί την ιστορία των Ιδρυμάτων που υποδέχονται τις σπουδές του φύλου στην Ελλάδα, αλλά και μια επί τούτου περιοδολόγηση των προσεγγίσεων, θεωρητικών επιλογών και ερευνητικών πρακτικών, που αφορούν τόσο τον ακαδημαϊκό όσο και τον κινηματικό χώρο.

Για τη χαρτογράφηση των διδακτορικών διατριβών, αρχικά πραγματοποιήσαμε εκτενή αναζήτηση, με τη διασταύρωση πολλαπλών λέξεων-κλειδιών στις διατριβές με αντικείμενο το φύλο που είναι καταχωρημένες στο ΕΑΔΔ για την περίοδο 1989 μέχρι και το 2024.

Εικόνα 1: Συγκριτική κατανομή διατριβών για το φύλο και την έμφυλη βία

Από τις 274 διατριβές που εντοπίσαμε, οι 47 εστιάζουν ρητά και έχουν ως κεντρικό τους θέμα την έμφυλη βία. Κατά μέσο όρο, οι πλέον εστιασμένες διατριβές αντιπροσωπεύουν περίπου το 1/5 του συνόλου που αναφέρεται στο φύλο, μια αναλογία που ισχύει για όλη την περίοδο αναφοράς (βλ. Εικόνα 1).²⁴

²⁴. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/didaktorikes/>

Στη συνέχεια, προκειμένου να εξειδικεύσουμε περισσότερο τη χαρτογράφησή μας, κατηγοριοποιήσαμε όλες τις διατριβές με κριτήριο τη συνάφειά τους με την έμφυλη βία, διακρίνοντας μεταξύ εκείνων με άμεση σχέση και εκείνων που αναφέρονται περιστασιακά στο ζήτημα. Ως άμεσα σχετιζόμενες χαρακτηρίστηκαν οι διατριβές που έχουν ως θέμα την έμφυλη βία σε οποιαδήποτε μορφή της,²⁵ ενώ έμμεσα σχετιζόμενες θεωρήθηκαν εκείνες που είτε προσεγγίζουν το ζήτημα ως δευτερεύουσα πτυχή κάποιου άλλου ζητήματος, και χωρίς να υιοθετούν απαραίτητα ένα θεωρητικό πλαίσιο σπουδών φύλου, είτε περιλαμβάνουν αναφορές στο ζήτημα χωρίς αυτό να αποτελεί βασικό αιτούμενο της έρευνας.²⁶ Σε αυτή τη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται επίσης διατριβές που η θεωρητική τους πλαισίωση και οι αναλύσεις εμπειρικών δεδομένων συμβάλλουν στον διάλογο για την έμφυλη βία. Η ανάγκη για αυτή την διπλή ταξινόμηση προέκυψε καθώς διαπιστώσαμε από την αρχική καταγραφή ότι οι διατριβές της πρώτης κατηγορίας βία είναι μάλλον περιορισμένες (θεματολογικά και επιστημονικά), με αποτέλεσμα τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν να είναι επισφαλής για την αποτίμηση της ανάπτυξης των σπουδών φύλου ή/και της φεμινιστικής σκέψης. Επιπλέον, θεωρώντας ότι διαθεματικές προσεγγίσεις του ζητήματος της έμφυλης βίας συνιστούν ένα κρίσιμο δείκτη της ένταξης στο διεθνή διάλογο, κρίναμε σκόπιμο να διευρύνουμε τα όρια της αναζήτησής μας.

Συνολικά, λοιπόν, εντοπίσαμε εκτός από τις 47 διατριβές με άμεση σχέση με την έμφυλη βία και άλλες 93 με έμμεση.²⁷ Το γεγονός αυτό

²⁵ <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/didaktorikes/didaktorikes-diatrives-gia-tin-emfyl/>

²⁶ <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/didaktorikes/didaktorikes-diatrives-me-anafores-s/>

²⁷ Η πρώτη διατριβή με άμεση σχέση δημοσιεύεται το 1994 και πρόκειται για τη μελέτη της Β. Αρτινοπούλου με θέμα «Συμβολή στη διερεύνηση της αιμομικτικής σχέσης πατέρα-κόρης», η οποία εκπονήθηκε στον Τομέα Εγκληματολογίας του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Η πρώτη διατριβή με έμμεση σχέση, η οποία

μας οδηγεί στην υπόθεση ότι η πρωτογενής επιστημονική έρευνα, όπου το φύλο χρησιμοποιείται μάλλον ως αναλυτική και ερμηνευτική κατηγορία παρά ως περιγραφικός όρος, μπορεί να εμπεριέχει μια διευρυμένη και πιο σύνθετη εννοιολόγηση/κατανόηση της έμφυλης βίας, η οποία συνδέεται με διαφορετικές πτυχές σχέσεων εξουσίας, καταπίεσης και αποκλεισμού. Ενδεικτικά, στην πρώτη κατηγορία φαίνεται να εξετάζονται κατά προτεραιότητα ζητήματα που αφορούν νομικές, ποινικές και εγκληματολογικές διαστάσεις, με έμφαση στη βία κατά των γυναικών και εστίαση στην ενδοοικογενειακή βία, την σεξουαλική ή άλλη κακοποίηση, το βιασμό, τη Δικαιοσύνη κ.ά. Ενώ, στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται διατριβές όπου θεματοποιείται η γυναικεία καταπίεση ευρύτερα, μέσω εννοιών όπως η πατριαρχία, η εκμετάλλευση των γυναικών, αλλά και οι έμφυλες αναπαραστάσεις, η σεξουαλικότητα, οι έμφυλες και σεξουαλικές διακρίσεις, τα κινήματα φύλου και σεξουαλικότητας κ.ά. Στις διατριβές αυτές διαφαίνεται μια ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στις αναλύσεις του φύλου και σε μια πολυσχιδή ερμηνεία της βίας, η οποία ξεφεύγει κατά πολύ των νομικο-εγκληματολογικών της ορισμών.

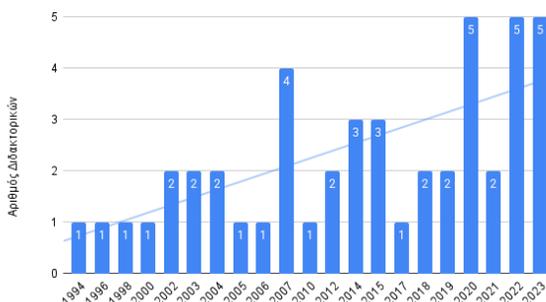
Αθροιστικά, πάντως, οι διατριβές με άμεση και έμμεση σχέση αριθμούν 140 και αποτελούν πάνω από το μισό του συνόλου των διατριβών για το φύλο. Εδώ διαπιστώνουμε κάτι που διαφαίνεται και στις υπόλοιπες κατηγορίες τεκμηριών, ότι σε μεγάλο βαθμό η προβληματική του φύλου εγγράφει το ζήτημα της βίας σχεδόν με τρόπο αυτονόητο.²⁸

αποτελεί και την πρώτη διατριβή με θέμα το φύλο, εκπονείται το 1989 στο Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, από τη Χ. Ιγγλέση-Σταματοπούλου, με θέμα «Μορφές της γυναικείας ταυτότητας στην ελληνική κοινωνία. Εκφράσεις και αντιφάσεις της συνειδητοποίησης», η οποία αναφέρεται, μεταξύ άλλων, και σε ζητήματα γυναικείας καταπίεσης.

²⁸. Ασφαλώς, τα ερωτήματα είναι πιο σύνθετα από τις ταξινομήσεις τους. Η βία είναι όντως εγγεγραμμένη, πολλαπλά, στο φύλο ιστορικά, επιστημολογικά, συμβολικά. Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι και στις διατρι-

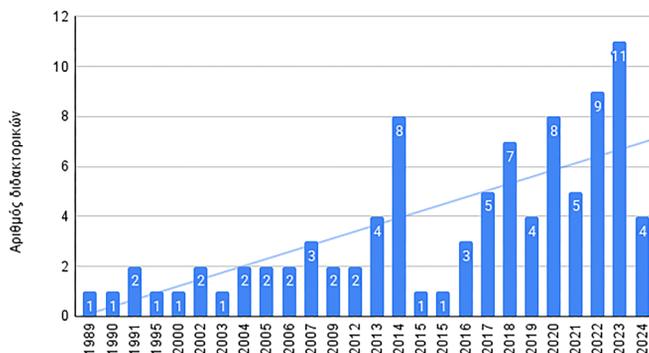
Εξάλλου, το πλήθος διατριβών που μπορεί να συσχετιστεί, έστω και έμμεσα, με το ζήτημα της έμφυλης βίας καταδεικνύει και τη σημαντική θεωρητική επίδραση των σπουδών φύλου στην κοινωνική έρευνα και τη μελέτη του φύλου στην Ελλάδα. Αρκετά αποκαλυπτική είναι η εικόνα της ετήσιας κατανομής, όπου βλέπουμε μια γενικά ανοδική τάση, με ορισμένα έτη να εμφανίζουν υψηλότερες συγκεντρώσεις (βλ. Εικόνες 2 και 3). Έτσι, τα έτη 2007, 2020, 2022 και 2023 παρατηρείται μια αύξηση των διατριβών με άμεση σχέση με την έμφυλη βία, με 4 και 5 αντίστοιχα, ενώ σε αυτές με έμμεση σχέση ξεχωρίζουν τα έτη 2014, 2020, 2022, 2023, με σχεδόν 10 κατά μέσο όρο, έναν αριθμό ιδιαίτερα υψηλό. Σε κάθε περίπτωση, είναι σαφές ότι η δεκαετία του 2020 αποτελεί πλέον σημείο καμπής για την «απογείωση» των σπουδών φύλου στην Ελλάδα.

Εικόνα 2: Διατριβές με άμεση σχέση

βές θεματοποιείται συστηματικά με αυτό τον τρόπο το ζήτημα. Ταυτόχρονα, υπάρχει μια τυποποίηση των λόγων για την έμφυλη βία και το φύλο, με τη γενικευμένη σήμερα χρήση όρων όπως «τοξική αρρενωπότητα», «πατριαρχία», ή ακόμα και της κατηγορίας «ΛΟΑΤΚΙ». Όροι που τίθενται ως αυτονόητοι ή/και αξιωματικοί, έχουν κυρίως μια ταυτοτική λειτουργία ενώ στην πραγματικότητα λαμβάνουν διαφορετικά περιεχόμενα στις διαφορετικές περιστάσεις που εκφέρονται. Με άλλα λόγια, μοιάζει ότι για να μιλήσει κανείς για την έμφυλη βία πρέπει να χρησιμοποιήσει μια συγκεκριμένη ορολογία, δηλαδή να ενταχθεί σε ένα ειδικό καθεστώς «ακουστότητας» (βλ. Α. Αθανασίου, 2016).

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΝΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΥΛΟΥ

Εικόνα 3: Διατριβές με έμμεση σχέση

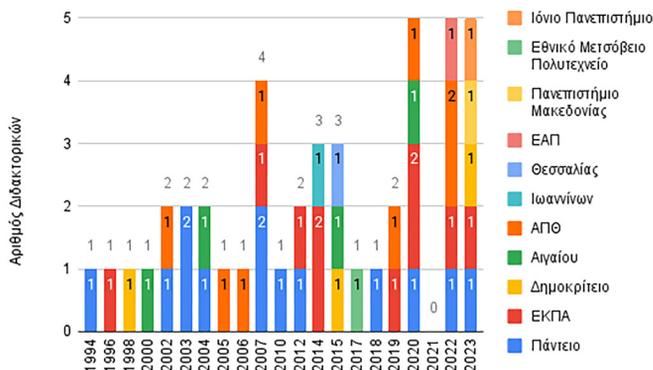
Βέβαια, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε επαρκώς τους λόγους αυτών των διακυμάνσεων, δεδομένων, μάλιστα, των πολλαπλών παραγόντων που επηρεάζουν την παραγωγή διδακτορικών διατριβών (π.χ. επίβλεψη, ύπαρξη μεταπτυχιακών προγραμμάτων σχετικών με το φύλο, ακαδημαϊκή πορεία των υποψηφίων διδασκτόρων, χρηματοδοτήσεις κ.ά.). Ωστόσο, μπορούμε να εντοπίσουμε τον καθοριστικό ρόλο που διαδραμάτισε η ενσωμάτωση της οπτικής του φύλου στα προπτυχιακά και μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών, μέσω του προγράμματος ΕΠΕΑΕΚ II την περίοδο 2003-2008. Η αλλαγή του θεσμικού τοπίου προσέελκυσε το ενδιαφέρον των υποψηφίων διδασκτόρων αλλά και διέυρυνε τον αριθμό των μελών ΔΕΠ με εξειδίκευση στις Σπουδές Φύλου, συμβάλλοντας σε συνεχείς αναβαθμούς της έρευνας για το φύλο και την έμφυλη βία. Εξάλλου, η σαφής πύκνωση των διατριβών και των δύο κατηγοριών από το 2020, σημαίνει την εδραίωση των Σπουδών Φύλου στον ακαδημαϊκό και ερευνητικό χώρο, ενώ και οι κοινότητες γνώσης που διαμορφώνονται σε ακτιβιστικά περιβάλλοντα συμβάλουν με υψηλών προδιαγραφών δημοσιεύσεις στην ανάπτυξη του διαλόγου και στο δημόσιο χώρο.

Παράλληλα, αν εξετάσουμε το αντικείμενο των διατριβών διαπιστώνουμε ότι ενώ τη δεκαετία του 2000 το ζήτημα της έμφυλης βίας θεματοποιείται κυρίως σε σχέση με τη γυναικεία κακοποίηση και την

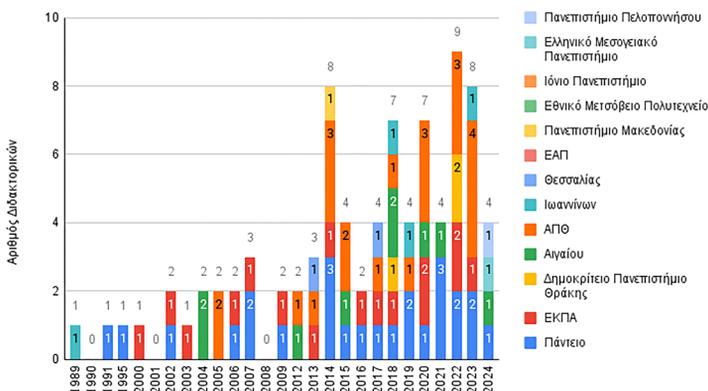
αντιμετώπισή της, με έμφαση στις εγκληματολογικές προσεγγίσεις. Όμως, κατά δεκαετία του 2020 τα αντικείμενα εκτείνονται σε μεγαλύτερο εύρος, με παράλληλη αύξηση των εμπειρικών ερευνών που υιοθετούν εθνογραφικές προσεγγίσεις, ενώ οι προβληματικές και οι εννοιολογήσεις εγγράφονται στο πεδίο των Σπουδών Φύλου και πολύ συχνά εστιάζουν στη σχέση φύλου και σεξουαλικότητας. Διαφαίνονται, έτσι, κάποιες σημαίνουσες μετατοπίσεις τόσο σχετικά με τις θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές στη μελέτη του φύλου όσο και με τα ερευνητικά ενδιαφέροντα, που στρέφονται σε λιγότερο θεσμικά και περισσότερο πολιτισμικά, κινηματικά ή και βιωματικά ζητήματα. Είναι ορατό πλέον ότι η ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα συγχρονίζεται θεωρητικο-μεθοδολογικά με τις διεθνείς εξελίξεις, στη διαμόρφωση των οποίων συμμετέχει, όπως φαίνεται και από την εγκατάσταση των μεταποικιακών θεωριών στις μέριμνες της. Ο διάλογος εκτείνεται από την πρωτογενή έρευνα και τη βιβλιογραφική επισκόπηση έως τις καινοτομίες, τις ρήξεις και τις ασυνέχειες που παράγονται και τροφοδοτούν αναστοχαστικά εγχειρήματα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ετήσια κατανομή των διατριβών ανά πανεπιστήμιο, η οποία μας δίνει κάποιες πληροφορίες για το πώς διαμορφώνεται συν τω χρόνω μια ακαδημαϊκή παράδοση και εξειδίκευση σε κάθε ίδρυμα. Όπως φαίνεται (βλ. Εικόνα 4 και 5), σε ορισμένα ιδρύματα εντοπίζεται μεγαλύτερη συγκέντρωση ερευνών γύρω από το φύλο και την έμφυλη βία, καθιστώντας τα έτσι σημαντικούς και αναγνωρισμένους πόλους επιστημονικής και ακαδημαϊκής παραγωγής.

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΝΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΥΛΟΥ

Εικόνα 4: Διατριβές με άμεση σχέση

Εικόνα 5: Διατριβές με έμμεση σχέση

Σε μια πρώτη ανάγνωση, διαπιστώνουμε ότι ο αριθμός των πανεπιστημίων όπου εκπονούνται διατριβές ειδικά για τη έμφυλη βία δεν διαφέρει σημαντικά από εκείνον που προσεγγίζουν το ζήτημα έμμεσα και αναφέρονται σε ευρύτερες θεματικές που συμπεριλαμβάνουν και το ζήτημα των έμφυλων σχέσεων. Στην πρώτη περίπτωση εντοπίσαμε έντεκα πανεπιστήμια και στη δεύτερη δεκατρία, ενώ σε μεγάλο βαθμό τα ιδρύματα είναι κοινά, με κυριότερα το Πάντειο Πανεπιστήμιο,

το ΑΠΘ, το ΕΚΠΑ, και το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, ενώ ακολουθούν άλλα περιφερειακά πανεπιστήμια με συγκριτικά πολύ μικρότερη και πρόσφατη παραγωγή διδακτορικών για την έμφυλη βία ή/και το φύλο. Εδώ οι αριθμοί δεν είναι επαρκείς για να αποτιμήσουμε με ασφάλεια το εύρος, την υποδοχή και τη διείσδυση των σπουδών φύλου στα ιδρύματα αυτά. Βέβαια, γνωρίζουμε ότι υπάρχουν θύλακοι καθηγητών και φοιτητών που ασχολούνται ιδιαίτερα, δεδομένης μάλιστα και της διευρυμένης απήχησης που φαίνεται να έχει πλέον η μελέτη του φύλου και της σεξουαλικότητας στην ακαδημαϊκή κοινότητα.

Εστιάζοντας συγκεκριμένα στις διδακτορικές διατριβές που σχετίζονται άμεσα με την έμφυλη βία, η κατανομή ανά πανεπιστήμιο αναδεικνύει σημαντικές διαφορές. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, το Πάντειο Πανεπιστήμιο ξεχωρίζει με δεκατρείς, ενώ έπονται το ΕΚΠΑ με δέκα και το ΑΠΘ με οκτώ. Ακολουθούν με αρκετά μικρότερο αριθμό το Πανεπιστήμιο Αιγαίου με τέσσερις και το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο με τρεις, ενώ όλα τα υπόλοιπα δεν έχουν παρά μόνο μία διατριβή. Η εικόνα αλλάζει κάπως, αν δούμε την ίδια κατανομή για τις διατριβές με έμμεση σχέση. Το Πάντειο με εικοσιπέντε διατριβές παραμένει το ίδρυμα με τις περισσότερες, αλλά και το ΑΠΘ αναδεικνύεται σε σημαντικό πόλο, με εικοσιδύο. Ακολουθούν το ΕΚΠΑ με δεκαέξι και το Πανεπιστήμιο Αιγαίου με εννιά διατριβές. Τα υπόλοιπα ιδρύματα παρουσιάζουν σημαντικά μικρότερο αριθμό, ενώ από τον κατάλογο απουσιάζουν το ΕΑΠ και το ΕΜΠ.

Σε σχέση με τη θέση των πρώτων τεσσάρων πανεπιστημίων, η παραγωγή διατριβών για την έμφυλη βία είναι ασφαλώς πιο σύνθετο και πολυπαραγοντικό φαινόμενο. Προς το παρόν, ως αρκεστούμε στο ότι υλοποίησαν το πρόγραμμα ΕΠΕΑΕΚ II (2003-2008), στο πλαίσιο του οποίου αξιοποίησαν τη δυνατότητα να αναπτύξουν κοινότητες γνώσης και υποδομές, προσελκύνοντας έναν κρίσιμο αριθμό μελών ΔΕΠ και φοιτητικού πληθυσμού, που προσανατολίστηκε στη μελέτη του φύλου. Ταυτόχρονα, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι πρόκειται για μητροπολιτικά και πολυπληθή ιδρύματα, με εξαίρεση το Τμήμα Κοινωνικής

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΝΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΥΛΟΥ

Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, το οποίο, παρά το μέγεθός του, φαίνεται να ακολουθήσε έναν στρατηγικό σχεδιασμό προνομιακής ένταξης των σπουδών φύλου στα προγράμματά του.²⁹

Ίδρυμα	Διατριβές με άμεση σχέση	Διατριβές με έμμεση σχέση	Σύνολο
Πάντειο	13	25	38
ΕΚΠΑ	10	16	26
ΑΠΘ	8	22	30
Αιγαίου	4	9	13
Δημοκρίτειο	3	3	6
Ιωαννίνων	2	4	6
Θεσσαλίας	1	2	3
Ιόνιο	1		1
Μακεδονίας	1	1	2
ΕΜΠ	1		1
ΕΑΠ	1		1
ΕΛΜΕΠΑ		1	1
Κρήτης		1	1
Πατρών		1	1

Πίνακας 2: Διδακτορικές διατριβές ανά πανεπιστήμιο (1994–2024)

Σε επίπεδο Τμημάτων διαπιστώνουμε περαιτέρω διαφοροποιήσεις ανά ίδρυμα και τομέα (βλ. Παράρτημα Ι). Έτσι, στο Πάντειο πρωτοστατεί το Τμήμα Κοινωνιολογίας με οχτώ διατριβές με άμεση σχέση με την έμφυλη βία, έξι εκ των οποίων εκπονούνται στον Τομέα Εγκληματολογίας. Το γεγονός αυτό συνδέεται ασφαλώς με τη μακρά παράδοση των εγκληματολογικών σπουδών στο Πάντειο. Οι νομικο-κοινωνιολογικές προβληματικές που επενδύονται στην έρευνα εγκληματολογικών ζητημάτων μοιάζει να αποτελούν σταθερό και διαχρονικό στοιχείο του ακαδημαϊκού λόγου στην Ελλάδα, μια τάση που επιβεβαιώνεται σε επιστημονικά περιοδικά και εκδόσεις. Στο ίδιο πανεπιστήμιο ακολουθούν το Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και το Τμήμα Ψυχολογίας, με δύο διατριβές, και το Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής με μία. Εδώ όμως

²⁹. Βλ. το αφιέρωμα στην «Ακαδημαϊκή εμπειρία του φύλου» στο περιοδικό *φεμινιστικά* (επιμ. Κ. Γιαννακόπουλος, Β. Καντσά, 2021).

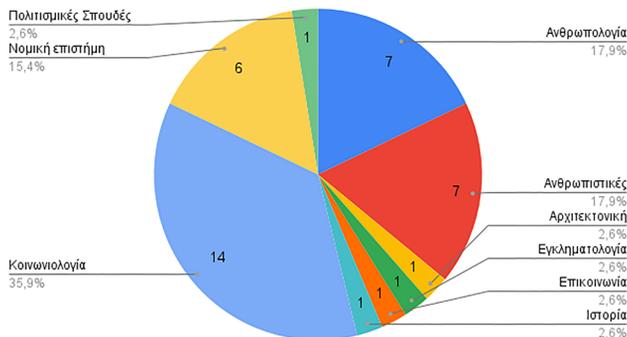
δεν επιβεβαιώνεται πλήρως η υπόθεση της καταλυτικής σημασίας των προγραμμάτων ΕΠΕΑΕΚ II, καθώς το Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, που στέγαζε το Εργαστήριο Σπουδών Φύλου, δεν παρήγαγε μετά τη λήξη του προγράμματος παρά μόνο μία διατριβή για την έμφυλη βία. Στο ΕΚΠΑ και το ΑΠΘ οι διατριβές είναι περίπου μοιρασμένες ανάμεσα στα Τμήματα Νομικής, Φιλολογίας και Παιδαγωγικών, ενώ στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου όλες οι διατριβές είναι στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας, το οποίο φαίνεται να έχει εδραιωθεί ως ιδιαίτερος πόλος για την κοινωνικο-πολιτισμική μελέτη του φύλου και της σεξουαλικότητας στην Ελλάδα.

Οι διαπιστώσεις αυτές μπορεί να συσχετιστούν σε κάποιο βαθμό και με την κατανομή των διατριβών ανά επιστημονικό πεδίο. Για το σκοπό αυτό αξιοποιήσαμε τις ενδείξεις (τίτλος, περίληψη, λέξεις κλειδιά, επιστημονική περιοχή), όπως εμφανίζονται στο πρότυπο καταχώρησης της ΕΑΔΔ και όπου η διάκριση των επιστημονικών πεδίων και κλάδων δεν είναι αρκετά αυστηρή (βλ. Εικόνα 6 και 7).³⁰

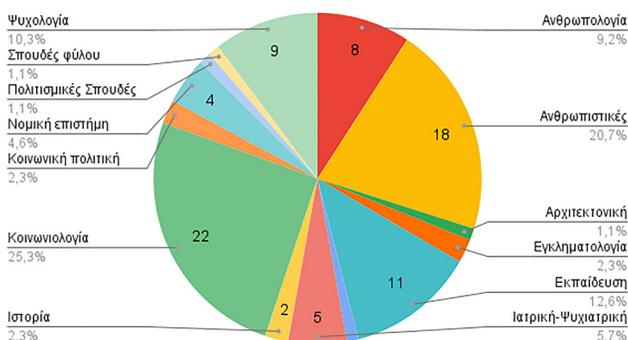
---

³⁰. Στις καταχωρήσεις στο ΕΑΔΔ συναντάμε ταξινομήσεις που δεν ακολουθούν ενιαία πρότυπα καταχώρησης, όπως συμβαίνει με την ένδειξη «ανθρωπιστικές επιστήμες και τέχνες» ή «ανθρωπιστικές επιστήμες και τέχνες-γλώσσα και λογοτεχνία» ή «ανθρωπιστικές επιστήμες-λογοτεχνία»... Το γεγονός αυτό δυσχεραίνει την επεξεργασία και του δικού μας πραγματολογικού υλικού, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τροποποιούνται σημαντικά οι τάσεις που εμφανίζονται στους πίνακες. Ενώ στις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες οι καταχωρήσεις στους διάφορους κλάδους είναι περισσότερο ευκρινείς, δεν συμβαίνει το ίδιο με τον όρο «ανθρωπιστικές επιστήμες», όπου οι αλληλοεπικαλύψεις είναι μάλλον ο κανόνας. Έτσι, έχουμε συμπεριλάβει στη γενική κατηγορία «Ανθρωπιστικές Επιστήμες» όλες τις καταχωρήσεις, συμπεριλαμβανομένων των επιμέρους ενδείξεων «Γλώσσα και Λογοτεχνία», «Φιλοσοφία», «Τέχνη», ενώ στην περίπτωση της «Ιστορίας» διατηρήθηκε η αυτοτελής της καταχώρηση, χωρίς την ένδειξη «Ανθρωπιστικές Επιστήμες».

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΝΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΥΛΟΥ

Εικόνα 6: Διατριβές με άμεση σχέση

Εικόνα 7: Διατριβές με έμμεση σχέση

Οι διατριβές που εστιάζουν άμεσα στην έμφυλη βία (βλ. Εικόνα 6) εκπονούνται κυρίως στο πεδίο της Κοινωνιολογίας-Εγκληματολογίας, σε ποσοστό πάνω από το ένα τρίτο του συνόλου. Ακολουθούν οι Ανθρωπιστικές Επιστήμες και η Ανθρωπολογία, που καθεμία καταλαμβάνει περίπου το ένα πέμπτο, και η Νομική το ένα έκτο, ενώ τα υπόλοιπα πεδία παρουσιάζουν σημαντικά μικρότερη ερευνητική παραγωγή. Ορισμένα πεδία, όπως η Πολιτική Επιστήμη, δεν έχουν καμία διατριβή για το θέμα. Ωστόσο, η εικόνα αλλάζει όταν εξετάζουμε την κατανομή για τις διατριβές με έμμεση αναφορά στην έμφυλη βία (βλ. Εικόνα 7),

όπου οι διατριβές αυτές επιμερίζονται σε μεγαλύτερο εύρος ακαδημαϊκών τμημάτων.

IV.2. Επιστημονικά περιοδικά

Σε ότι αφορά τα επιστημονικά περιοδικά, ο αριθμός των σχετικών δημοσιεύσεων αλλά και η κατανομή ανά έτος ή/και επιστημονικό πεδίο ποικίλλουν σημαντικά. Το γεγονός αυτό επιτρέπει να διαμορφώσουμε εν μέρει μια εικόνα για το ποιες επιστημονικές περιοχές είναι πιο ανοιχτές και δεκτικές στη φεμινιστική προβληματική αλλά και το πώς έχουν συμβάλει στην ανάπτυξη του διαλόγου και τη διαμόρφωση του πεδίου των σπουδών φύλου στην Ελλάδα.

Εξεκινάμε με την παρουσίαση των περιοδικών Σπουδών Φύλου, τα οποία, παρότι είναι τα πιο πρόσφατα, σχετίζονται περισσότερο με το αντικείμενο της μελέτης αλλά και ακτινογραφούν την εξέλιξη της διαδρομής τους. Για τα περιοδικά αυτά καταγράψαμε όλα τα άρθρα που αφορούν το φύλο και στη συνέχεια εστιάσαμε σε εκείνα που ασχολούνται ειδικά με την έμφυλη βία.³¹

Περιοδικά Σπουδών Φύλου	Έτος πρώτης δημοσίευσης για έμφυλη βία	Ποσοστό άρθρων για έμφυλη βία στο σύνολο άρθρων για το φύλο
φεμινιστικά/feministica (2018–σήμερα), τόμοι	6 2018	65/98 = 65%
EIRINI/Μελέτες Νέων Ερευνητών για το Φύλο (2022–σήμερα), 3 τόμοι	2022	9/26 = 34%

Πίνακας 3: Άρθρα για την έμφυλη βία σε περιοδικά Σπουδών Φύλου

Τα περιοδικά αυτά αποτελούν ιδιαίτερα σημαντικές εκδοτικές πρωτοβουλίες, καθώς όχι μόνο εμπλουτίζουν το πεδίο των σπουδών φύλου αλλά διανοίγουν και έναν χώρο για τη συνάντηση ακαδημίας, κοινότητων γνώσης και κινήματος. Αυτό είναι εμφανές και στην οργάνωση

³¹. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/periodika-spoudon-fylou/>

της ύλης, όπως για παράδειγμα η μόνιμη ενότητα με τίτλο «Ακτιβισμός» του περιοδικού *φεμινιστικά/feministika*. Εξάλλου, ο διττός αυτός προσανατολισμός αποτυπώνεται και στη σύνθεση της εκδοτικής ομάδας, που απαρτίζεται από καταξιωμένες πανεπιστημιακούς των σπουδών φύλου, νεότερες ερευνήτριες και μέλη φεμινιστικών ΜΚΟ, όπως το Κέντρο Διοτίμα. Το γεγονός αυτό προσδίδει στα εκδοτικά εγχειρήματα ένα σαφές πολιτικό πρόσημο σχετικά με τις ερευνητικές πρακτικές και τους τρόπους παραγωγής της γνώσης. Αν ανατρέξει κανείς στη θεματολογία τους, θα διαπιστώσει αφενός μεν ότι συνομιλούν με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία και, αφετέρου, ότι ανανεώνουν τη φεμινιστική προβληματική με νέες εννοιολογήσεις του φύλου.³² Ως προνομιακή εστία του διαλόγου αναδεικνύεται η σεξουαλικότητα, η πολλαπλότητα και η διαθεματικότητα του φύλου, ενώ εμπλουτίζονται οι επιστημολογικές και θεωρητικές προσεγγίσεις από την παράδοση των μετα- και απο- αποικιακών σπουδών αλλά και της κουρη θεωρίας. Έτσι, στα περιοδικά αυτά μπορούμε να δούμε πώς αποτυπώνονται οι κατακτήσεις αλλά και διαγράφονται οι προοπτικές των σπουδών φύλου στην Ελλάδα.

Σε ό,τι αφορά την έμφυλη βία ειδικότερα, η θεματική είναι κεντρική στο περιοδικό *φεμινιστικά/feministika*, με την πλειονότητα των άρθρων να αναφέρεται άμεσα ή έμμεσα σε αυτήν.³³ Οι εννοιολογήσεις της βίας που συζητούνται δεν αναφέρονται μόνο στη διάσταση του φύλου ή στη βία κατά των γυναικών. Αλλά, το φαινόμενο εγγράφεται συστηματικά σε ευρύτερες κοινωνικο-ιστορικές διεργασίες, ιδίως μάλιστα στα πυκνά συστήματα καταπίεσης και εκμετάλλευσης, όπως η (νεο-) αποικιοκρατία και ο φυλετικός καπιταλισμός. Εξάλλου, στις σελίδες του περιοδικού αναδεικνύεται η κρισιμότητα της αναγνώρισης αλλά

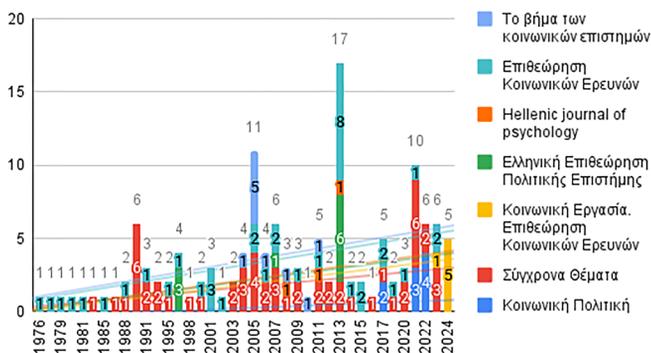
³². Ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της τάσης είναι ο φάκελος «Black lives matter» (4/2021), που αναφέρεται στο πλέον πρόσφατο μαύρο αντιρατσιστικό κίνημα των ΗΠΑ.

³³. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/periodika-spoudon-fylou/feministika-feministika/>

και της αποκατάστασης της επιστημικής βίας, αναβαθμίζοντας έτσι τα θεωρητικά και αναλυτικά εργαλεία για την κατανόηση του ζητήματος.

Στο περιοδικό EIRINI, τα άρθρα που εστιάζουν στην έμφυλη βία είναι πάνω από το ένα τρίτο της ύλης,³⁴ ποσοστό που προσεγγίζει αυτό που διαπιστώθηκε στα φεμινιστικά περιοδικά της Μεταπολίτευσης. Εδώ πρόκειται για άρθρα νεότερων ερευνητριών και ερευνητών, υποψηφίων διδασκτόρων ή μεταπτυχιακών φοιτητριών και φοιτητών, το ενδιαφέρον των οποίων στρέφεται κυρίως σε σύγχρονες κινηματικές εμπειρίες και πολιτισμικές πρακτικές, όπου τα ζητήματα θηλυκότητας και αρρενωπότητας, έμφυλων αναπαραστάσεων, αλλά και της θεσικότητας της ερευνητριας και του ερευνητή αποτελούν κεντρικό ζήτημα των προσεγγίσεων.

Στα περιοδικά Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών συγκεντρώνεται ο κύριος όγκος των δημοσιεύσεων για το φύλο και την έμφυλη βία. Εδώ, καταγράψαμε 159 άρθρα με άμεση ή έμμεση σχέση με το θέμα, δηλαδή σημαντικά περισσότερα από όλες τις άλλες κατηγορίες μαζί (βλ. Εικόνα 8).³⁵

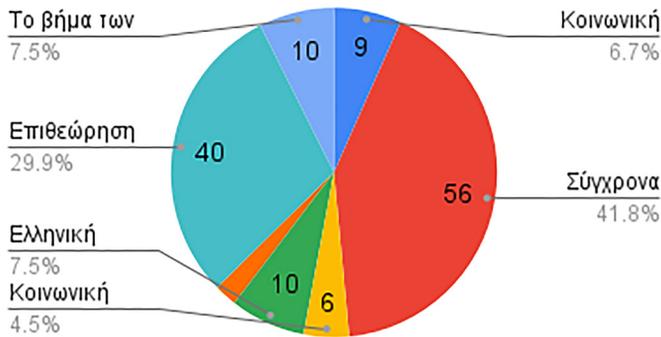

Εικόνα 8: Κατανομή ανά έτος

³⁴. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/periodika-spoudon-fylou/periodiko-eirini/>

³⁵. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/epistimotika-periodika/koinonikes-politikes-epistimes/>

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΝΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΥΛΟΥ

Εικόνα 9: Κατανομή ανά περιοδικό

Οι πρώτες δημοσιεύσεις για την έμφυλη βία εμφανίζονται ήδη προς τα τέλη της δεκαετίας του 1970, ενώ η παραγωγή παραμένει χαμηλή την επόμενη δεκαετία. Όμως, από τη δεκαετία του 1990 παρατηρείται αύξηση, η οποία συνεχίζεται σταθερά με σημαντικές κορυφώσεις σε έτη που εκδίδονται Ειδικά Τεύχη αφιερωμένα σε ζητήματα φύλου. Από τα μέσα της δεκαετίας του 2010, ωστόσο, δημοσιεύσεις εντοπίζονται σε μεγαλύτερο εύρος περιοδικών, με πιο σταθερή ροή και χωρίς να περιορίζονται αποκλειστικά σε Ειδικά Τεύχη.

Ανάμεσα στα επτά περιοδικά που καταγράφηκαν, ξεχωρίζουν για τον μεγαλύτερο αριθμό δημοσιεύσεων η *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* και τα *Σύγχρονα Θέματα*, με 40 και 56 άρθρα αντίστοιχα. Είναι, μάλιστα, εντυπωσιακό ότι για μία εικοσαετία περίπου, από το 1976 μέχρι το 1996, όλα τα άρθρα (πλην ενός) εντοπίζονται στα δύο αυτά περιοδικά, τα οποία καλύπτουν το 70% του συνόλου των δημοσιεύσεων (βλ. Εικόνα 9). Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να πούμε ότι αποτέλεσαν το βασικό βήμα για την εισαγωγή και διάχυση της προβληματικής του φύλου στην επιστημονική κοινότητα, ενώ ταυτόχρονα εξασφάλισαν διαύλους επικοινωνίας μεταξύ του φεμινιστικού κινήματος της Μεταπολίτευσης και της ακαδημαϊκής κοινότητας, δεδομένου ότι πολλές συγγραφείς δημοσιεύουν παράλληλα και στους δύο χώρους.

Οι πρώτες δημοσιεύσεις για την έμφυλη βία εμφανίζονται στην Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών και εστιάζουν σε θέματα όπως «Κοινωνιολογική ανάλυση του φαινομένου της εκτρώσεως στον ελληνικό χώρο: Μελέτη του γυναικείου δείγματος» (1976), «Αναδρομική μελέτη του συνδρόμου του κακοποιημένου παιδιού» (1977), «Διαφορές των φύλων και ψυχολογική ταυτότητα» (1979). Πρόκειται για κοινωνιολογικά άρθρα που εξετάζουν μάλλον περιπτωσιολογικά και όχι συστηματικά πτυχές του φαινομένου. Στα κείμενα, όμως, που δημοσιεύονται στα φεμινιστικά περιοδικά της Μεταπολίτευσης, ο λόγος για την έμφυλη βία είναι σαφώς επηρεασμένος από φεμινιστικές αναλύσεις σχετικά με την πατριαρχία και τη γυναικεία καταπίεση.³⁶ Θα λέγαμε ότι σε πρώτη φάση το ζήτημα της έμφυλης βίας και η μελέτη του φύλου μοιάζει να εισάγεται στην έρευνα με δημογραφικούς μάλλον όρους και λιγότερο με αφετηρία εννοιολογήσεις και προβληματικές των Σπουδών Φύλου.

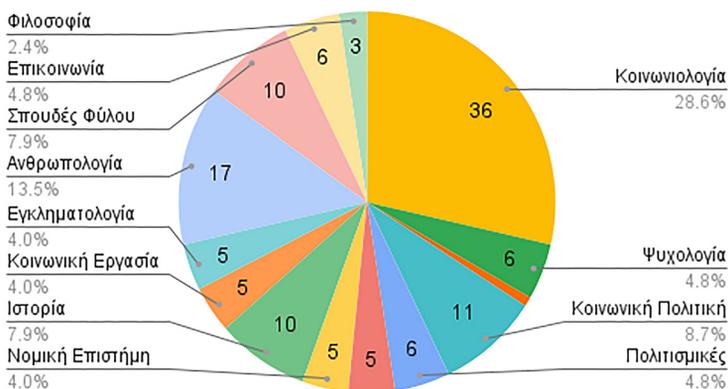
Αξίζει να υπογραμμιστεί η ιδιαιτερότητα του περιοδικού Σύγχρονα Θέματα, όπου οι πρώτες δημοσιεύσεις ξεκινούν μεν μία δεκαετία αργότερα, το 1986, με το άρθρο «Γλώσσα, γλωσσολογία, σεξισμός» και, στη συνέχεια, με σειρά άρθρων στο Τεύχος Αφιέρωμα «Η εργασία των γυναικών», το 1989, όπου οι προβληματικές είναι πλέον σύγχρονες και πολιτικά προσανατολισμένες. Δεν είναι τυχαίο, βέβαια, ότι στο περιοδικό αυτό φιλοξενούνται προνομιακά ανθρωπολογικές και ιστορικές αναλύσεις του φύλου, δύο επιστημονικά πεδία όπου η φεμινιστική προβληματική έτυχε μεγαλύτερης εμβάθυνσης.

Η σχετική ένταση ανάμεσα στο φύλο ως δημογραφική-περιγραφική ή ως αναλυτική κατηγορία ακολουθεί την ανάπτυξη του επιστημονικού λόγου και της έρευνας καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε. Βέβαια, τη δεκαετία του 2000 η ένταση μετατοπίζεται από το πεδίο της Κοι-

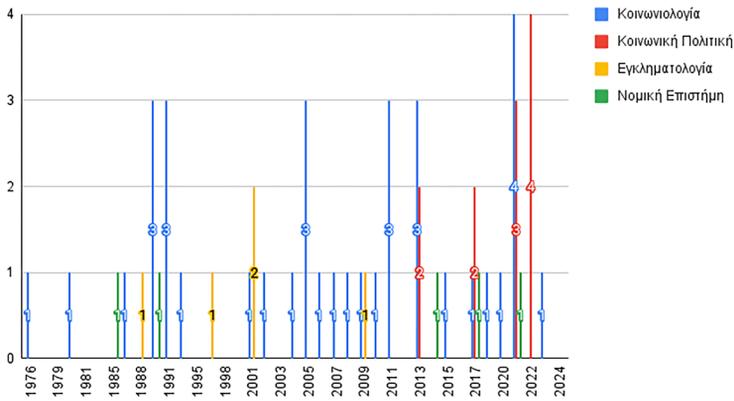
---

³⁶. Για μια επισκόπηση του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζεται το ζήτημα της έμφυλης βίας στα φεμινιστικά περιοδικά της Μεταπολίτευσης, βλ. τη συμβολή της Ε. Παπαστεφανάκη στον παρόντα τόμο.

ωνιολογίας σε άλλα, όπως της Εκπαίδευσης ή της Ψυχολογίας, όπου φαίνεται να υπάρχουν μέχρι σήμερα ισχυρές θεωρητικές ενστάσεις σε σχέση με την υιοθέτηση του εύρους των προβληματισμών που αναπτύχθηκαν διεθνώς στο πεδίο των σπουδών φύλου. Ένα ακόμα ενδιαφέρον ερώτημα που μπορεί να τεθεί στο συγκεκριμένο υλικό είναι το κατά πόσο διαφαίνεται μια επιστημονική αλληλεπίδραση. Έτσι, βλέπουμε ότι, ως προς τα επιστημονικά πεδία, η Κοινωνιολογία και η Ανθρωπολογία συγκεντρώνουν τα μεγαλύτερα ποσοστά άρθρων (περίπου 29% και 17% αντίστοιχα), ακολουθούμενες από τις Σπουδές Φύλου (8%), την Κοινωνική Πολιτική (9%) και την Ιστορία (8%). Άλλα πεδία περιλαμβάνουν τις Πολιτισμικές Σπουδές (5%), την Εγκληματολογία, τις Νομικές Σπουδές και τα ΜΜΕ (4%), ενώ η Πολιτική Επιστήμη, η Φιλοσοφία και η Κοινωνική Εργασία έχουν μικρότερη συμβολή (κατά μέσο όρο 2-3%) (βλ. Εικόνα 10). Σε αντίθεση, όμως, με άλλες κατηγορίες, οι δημοσιεύσεις σε περιοδικά Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών παρουσιάζουν έντονες διασταυρώσεις πεδίων, όπως μεταξύ Κοινωνιολογίας, Εγκληματολογίας και Νομικών Σπουδών, μεταξύ Ανθρωπολογίας και Ιστορίας ή Πολιτισμικών Σπουδών, καθώς και μεταξύ Ανθρωπολογίας, Κοινωνιολογίας και Σπουδών Φύλου.

Εικόνα 10: Κατανομή ανά επιστ. πεδίο

Εικόνα 11: Κατανομή ανά έτος/επιστημονικό πεδίο

Τέλος, όσον αφορά την εξέλιξη των επιστημονικών πεδίων διαχρονικά, παρατηρείται υψηλότερη παρουσία κοινωνιολογικών άρθρων, συμπεριλαμβανομένων Εγκληματολογίας και Νομικών Σπουδών, έως περίπου και τη δεκαετία του 2000.³⁷ Μετά την περίοδο αυτή, εμφανίζεται μια σταδιακή διεύρυνση, με αυξανόμενο αριθμό άρθρων στην Ανθρωπολογία, τις Σπουδές Φύλου, τις Πολιτισμικές Σπουδές και την Κοινωνική Πολιτική— μια τάση που εντείνεται μετά το 2020 (βλ. Εικόνα 11) και φαίνεται να σταθεροποιείται ο ακαδημαϊκός χάρτης των σπουδών φύλου στην Ελλάδα.

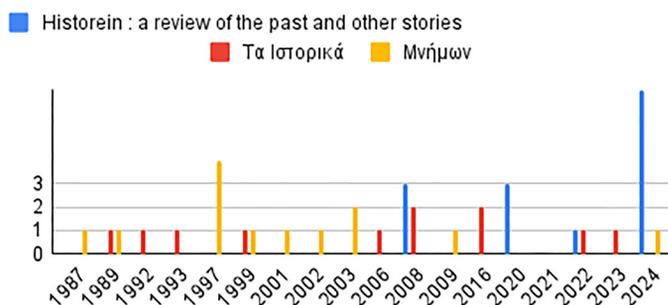
Ακολουθούν τα περιοδικά Ιστορίας, όπου καταγράφονται 37 άρθρα με έμμεση κυρίως σχέση με την έμφυλη βία, τα οποία δημοσιεύτηκαν σε τρία περιοδικά, με ισομερή σχετικά κατανομή (βλ. Εικόνες 12 και 13).³⁸ Παρ' όλο που η πλειοψηφία των άρθρων δεν εστιάζει στο ζήτημα

³⁷. Εδώ αξίζει να αναφέρουμε την πρώτη εστιασμένη μελέτη της Γ. Κραβαρίτου Φύλο και Δίκαιο. Η προβληματική της βαρύτητας των νομικών ρυθμίσεων στις έμφυλες κοινωνικές σχέσεις (Παπαζήσης, 1996), όπου εξετάζει και αναλύει μέσα από μια φεμινιστική νομική οπτική τις έμφυλες διακρίσεις στο πεδίο του Δικαίου.

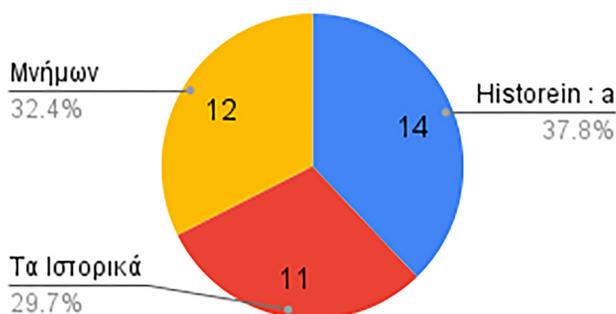
³⁸. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/epistimo->

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΝΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΥΛΟΥ

της έμφυλης βίας, θεωρήσαμε σημαντικό να τα συμπεριλάβουμε στην καταγραφή, καθώς επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε το πώς αναπτύσσεται η συζήτηση γύρω από το φύλο στις ιστορικές σπουδές και ποια θέματα αναδεικνύονται ως σημαντικά για τις/τους ιστορικούς του φύλου. Παράλληλα, στην καταγραφή συμπεριλαμβάνονται και άρθρα επισκόπησης ή αποτίμησης της ιστορικής μελέτης του φύλου στην Ελλάδα που έχουν συμβάλει στη συζήτηση για την ανάπτυξη του πεδίου στις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα.

Εικόνα 12: Κατανομή ανά έτος (1987-2024)

Εικόνα 13: Κατανομή ανά περιοδικό

Αρκετά από τα άρθρα, παλαιότερα αλλά και πιο πρόσφατα, αναφέρονται στην ιστορία της εργασίας των γυναικών. Ενδεικτικά, αναφέρουμε το πρώτο άρθρο που δημοσιεύτηκε το 1987 στο περιοδικό *Μνήμων* με τίτλο «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός εργασίας: Οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα στο πρώτο μισό του 20^{ού} αιώνα», αλλά και το πρόσφατο ειδικό τεύχος «Gendering the Mixed Economies of Welfare: Ruptures and Trajectories in Postwar Europe», στο περιοδικό *Historien* το 2024. Εξάλλου, στο ζήτημα της γυναικείας εργασίας είναι αφιερωμένο και το ειδικό τεύχος «Η εργασία των γυναικών» στα *Σύγχρονα Θέματα* το 1989, γεγονός που καταδεικνύει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των φεμινιστριών της μεταπολίτευσης για ζητήματα που αφορούν τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας και τη διάκριση δημόσιου - ιδιωτικού.

Μια ακόμη σημαντική περιοχή μελετών, αν και όχι απαραίτητως αριθμητικά σημαντική, αφορά σε πολιτικές διαστάσεις του φύλου, είτε σε σχέση με τους αγώνες για τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα των γυναικών είτε σε σχέση με την πολιτική τους ένταξη. Ενδεικτικά, αναφέρουμε: «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)» (*Μνήμων*, 1989), «Το δίλημμα και το τίμημα των γυναικών της Αντίστασης» (*Τα Ιστορικά*, 1999), «Επί τίνι λόγω αποστερεί αυτήν ψήφου; Καθολική ανδρική ψηφοφορία και αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα» (*Μνήμων*, 2002). Τα σχετικά πρώιμα αυτά άρθρα δείχνουν ένα ειδικό ενδιαφέρον για τις έμφυλες διαστάσεις της πολιτικής συμμετοχής και την έμφυλη οργάνωση του πολιτικού.

Αξίζει να επισημανθούν δημοσιεύσεις που πραγματεύονται ζητήματα ανδρισμού, όπως για παράδειγμα τα άρθρα «Ο Ηρακλής, οι Αμαζόνες και οι “τραγανιστές βουκίτσες”». Αναπαραστάσεις του φύλου και της εξουσίας στο έργο του Ρήγα» και «Ανδρική κοινωνικότητα στην αστική Αθήνα: η Αθηναϊκή Λέσχη (1875-1940)» στο περιοδικό *Μνήμων* το 2001 και το 2009 αντίστοιχα. Η θεματοποίηση του φύλου, του ανδρισμού ή της αρρενωπότητας προκύπτει από διαφορετικές

διαδρομές στην ελληνική ακαδημία, τόσο στους κόλπους της Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, σε μια πρώιμη φάση, όσο και αργότερα στην Κοινωνιολογία. Ασφαλώς, οι δύο πειθαρχίες και παραδόσεις διαφέρουν ως προς την υιοθέτηση και επεξεργασία της συγκεκριμένης προβληματικής. Ενώ στην Κοινωνική Ανθρωπολογία η εστίαση στους άνδρες/ανδρισμούς εισάγεται από τη δεκαετία του 1990, στην Κοινωνιολογία η προβληματική της αρρενωπότητας αναπτύσσεται αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 2000, αλλά αποτελεί μια σημαντική τομή για τον κλάδο.³⁹ Εξάλλου, η πρόσφατη στροφή των ιστορικών του φύλου στα ζητήματα ανδρισμού (ταυτότητες, αναπαραστάσεις, πρακτικές) δείχνει ότι είναι πλέον μεταξύ των κύριων προτεραιοτήτων της έρευνας.

Γενικά, οι δημοσιεύσεις με αντικείμενο το φύλο παραμένουν στο σύνολό τους περιορισμένες, ξεπερνώντας σπάνια το ένα άρθρο ετησίως, ενώ και ο αριθμός συγγραφέων δεν είναι μεγάλος. Οι μεγαλύτερες πυκνώσεις άρθρων παρατηρούνται σε Ειδικά Τεύχη αφιερωμένα στην ιστορία των γυναικών ή στη θεωρία του φύλου.⁴⁰ Συγκεκριμένες γυναίκες ιστορικοί έχουν σταθερή παρουσία και μπορεί να διασχίζουν τα όρια των πειθαρχιών, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η κοινότητα των

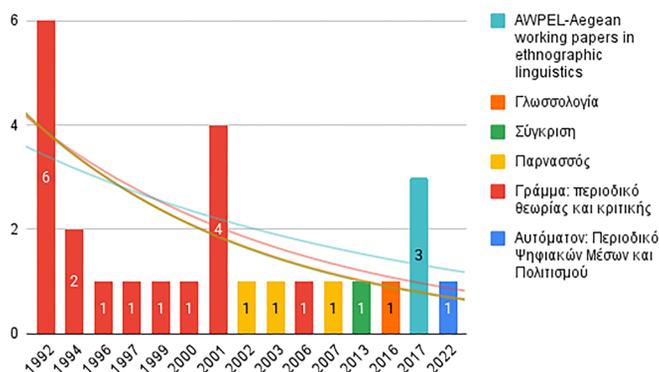
---

³⁹. Ενδεικτικά, αναφέρουμε τη μελέτη του Ε. Παπαταξιάρχη (1992) για τον ανδρικό συμποσιασμό και του Κ. Γιαννακόπουλου (1998) για την ανδρική ομοφυλοφιλία και την κρίση του AIDS. Στο πεδίο της Κοινωνιολογίας, η προβληματική των «σπουδών αρρενωπότητας» εισάγεται μία δεκαετία περίπου αργότερα, με την εργασία της Α. Χαλκιά για τον «έμφυλο Δεκέμβρη» (2012). Θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε και την πρώτη κοινωνικο-ψυχολογική μελέτη για την πατρότητα (Θ. Δραγώνα, Δ. Ναζίρη, *Οδεύοντας προς την πατρότητα. Εξιχνίαση μιας παραγνωρισμένης πορείας*, Εξάντας, 1995).

⁴⁰. Ειδικά τεύχη εκδίδει συστηματικά μόνο το περιοδικό *Historein*, όπου τίθενται συχνά ζητήματα φύλου. Ο *Μνήμων* έχει δημοσιεύσει μια μικρή ενότητα τεσσάρων άρθρων για την ιστοριογραφία και την ανθρωπολογία του φύλου το 1997. Προηγούμενως, το μοναδικό αφιέρωμα στην ιστορία του φύλου δημοσιεύεται στη *Δίνη* το 1993.

ιστορικών είναι εξ αρχής ανοιχτή στα ζητήματα φύλου. Ως προς το επιστημονικό πεδίο, όλα τα άρθρα εμπίπτουν στο πεδίο της Ιστορίας, με ελάχιστες διεπιστημονικές διασταυρώσεις, παρόλο που αρκετές από τις συγγραφείς δημοσιεύουν και σε περιοδικά Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Στο πεδίο της Ιστορίας, και παρόλο που η μακρά ακαδημαϊκή της παράδοση την κατατάσσει στις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, οι ιστορικοί του φύλου φαίνεται να διαρρηγνύουν αρκετά νωρίς τις αυστηρές οριοθετήσεις μεταξύ των διαφόρων επιστημών. Έτσι, οι φεμινίστριες, κυρίως, ιστορικοί ήταν οι πρώτες που υπερέβησαν τα όρια της κληρονομημένης ιστοριογραφίας και ανοίχτηκαν προς τις άλλες Κοινωνικές Επιστήμες και τις σύγχρονες εννοιολογήσεις και προβληματικές, ιδίως μάλιστα της διεθνούς φεμινιστικής εργογραφίας.

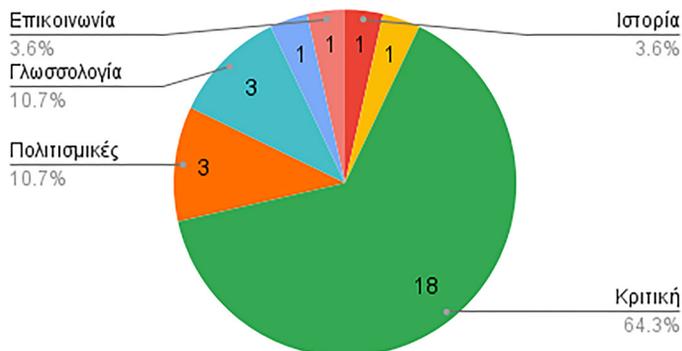
Στα περιοδικά Ανθρωπιστικών Επιστημών, ο αριθμός άρθρων για το φύλο ή/και την έμφυλη βία είναι αρκετά χαμηλός και δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτη αύξηση με την πάροδο του χρόνου, παρόλο που σε επίπεδο διδακτορικών διατριβών έχουμε, συγκριτικά, μια αύξηση των ερευνών και των ερευνητριών. Καταγράψαμε συνολικά 26 άρθρα, με το πρώτο να εμφανίζεται το 1992 (βλ. Εικόνα 14).⁴¹

Εικόνα 14: Κατανομή ανά έτος

⁴¹. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/epistimotika-periodika/anthropistikikes-epistimes/>.

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΝΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΥΛΟΥ

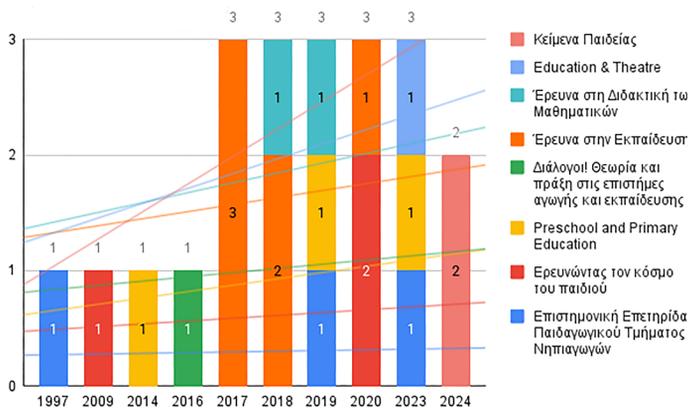
Εικόνα 15: Κατανομή ανά επιστ. πεδίο

Όπως φαίνεται, το περιοδικό *Γράμμα: Περιοδικό Θεωρίας και Κριτικής* έχει τον μεγαλύτερο αριθμό δημοσιεύσεων, αν και οι περισσότερες συγκεντρώνονται στα πρώτα του χρόνια. Ιδιαίτερα, ο πρώτος τόμος, Ειδικό Τεύχος με θέμα «Το Φύλο της Ανάγνωσης» (1992), περιλαμβάνει τον μεγαλύτερο αριθμό άρθρων ανά έτος. Οι πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις για την έμφυλη βία εμφανίζονται σε νεότερα περιοδικά, όπως το *AWPEL - Aegean Working Papers in Ethnographic Linguistics* (ξεκίνησε το 2017) και το *Automaton: Journal of Digital Media and Culture* (πρώτη έκδοση το 2021). Η τάση αυτή ενδέχεται να δηλώνει μια διεύρυνση θεματικών και προβληματικών που αντλούν από την άνθιση των πολιτισμικών σπουδών, αν και, συνολικά, η σχετική ακαδημαϊκή παραγωγή παραμένει περιορισμένη.⁴² Σε ό,τι αφορά τα επιστημονικά πεδία (βλ. Εικόνα 15), η Κριτική Λογοτεχνία

⁴². Ωστόσο, αξίζει να υπογραμμίσουμε εδώ πρόσφατα εγχειρήματα, όπως αυτό του Κέντρου Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στο Δημόσιο Χώρο στο Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, όπου βλέπουμε να διαμορφώνονται νέα επιστημονικά προφίλ και να αναδύεται ένα νέο και δυναμικό πεδίο θεωρητικού και τεχνολογικού πειραματισμού, το οποίο μπορεί να μην αποτυπώνεται ακόμα στη βιβλιογραφία (βλ. Ε. Καραμπά, 2020).

και η Φιλολογία συγκεντρώνουν τον μεγαλύτερο αριθμό άρθρων, ενώ ακολουθούν με σημαντική διαφορά οι Πολιτισμικές Σπουδές και η Γλωσσολογία. Στην Κριτική Λογοτεχνία, ιδιαίτερα, οι περισσότερες μελέτες εστιάζουν σε εμβληματικά έργα της παγκόσμιας, εθνικής ή αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, ακολουθώντας συχνά μια συγκριτική προσέγγιση. Φαίνεται, μάλιστα, ότι οι πρώιμες δημοσιεύσεις έχουν εμφανώς μια κριτική οπτική, επηρεασμένη από βασικά φεμινιστικά και ψυχαναλυτικά κείμενα.

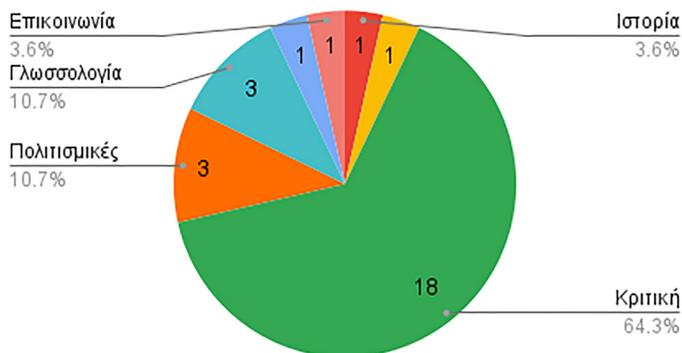
Στα περιοδικά Εκπαίδευσης, τέλος, οι δημοσιεύσεις είναι επίσης σχετικά λίγες, συνολικά 21, με τις περισσότερες να εμφανίζονται τα τελευταία χρόνια (βλ. Εικόνα 16).⁴³ Εκτός από ένα άρθρο του 1997, γραμμένο από άνδρα ψυχολόγο σχετικά με τα «ψυχοκοινωνικά προβλήματα των Ελληνίδων μητέρων», η συντριπτική πλειονότητα των δημοσιεύσεων είναι μετά το 2016, με μέσο όρο τρία άρθρα ετησίως σε διάφορα περιοδικά. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα περιοδικά Εκπαίδευσης αποτελούν τη μόνη κατηγορία, όπου δεν συναντάμε ειδικά τεύχη αφιερωμένα στο φύλο.

Εικόνα 16: Κατανομή ανά έτος

⁴³. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/periodika/epistimonika-periodika/ekpaidefsi/>.

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΝΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΥΛΟΥ

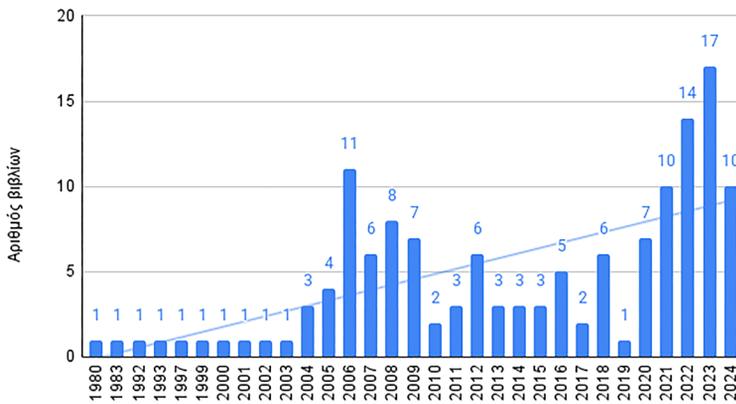
Εικόνα 17: Κατανομή ανά επιστημονικό πεδίο

Ως προς το περιεχόμενο (βλ. Εικόνα 17), η πλειονότητα των άρθρων που καταγράψαμε ανήκει στο πεδίο της Εκπαίδευσης (72%) και αφορά κυρίως μικρής κλίμακας έρευνες ή ποιοτικές μελέτες για την εκδήλωση ή τον φόβο βίας και παρενόχλησης —συμπεριλαμβανομένης της βίας λόγω φύλου— κυρίως στην πρωτοβάθμια και, σε μικρότερο βαθμό, τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Διασταυρούμενα επιστημονικά πεδία περιλαμβάνουν την Κοινωνιολογία, την Ψυχολογία και τις Πολιτισμικές Σπουδές, με τις τελευταίες να επικεντρώνονται κυρίως στις εκπαιδευτικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν παιδιά μεταναστών και προσφύγων.

IV.3. Μονογραφίες και συλλογικοί τόμοι

Ακολουθώντας τη λογική της διευρυμένης αναζήτησης, καταγράψαμε όχι μόνο έργα που επικεντρώνονται στην έμφυλη βία αλλά και σημαντικές εκδόσεις στο πεδίο των Σπουδών Φύλου, που αποτέλεσαν ορόσημα στην ανάπτυξη του φεμινιστικού ακαδημαϊκού λόγου στην Ελλάδα. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η εκδοτική παραγωγή ακολουθεί μια κάπως διαφορετική διαδρομή σε σχέση με τα επιστημονικά περιοδικά ή τις διδακτορικές διατριβές.

Συνολικά, καταγράψαμε 130 βιβλία (μονογραφίες και συλλογικούς τόμους) που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την έμφυλη βία, από το 1980 μέχρι σήμερα (βλ. Εικόνα 18).⁴⁴ Πρόκειται για έναν σημαντικό αριθμό βιβλίων, που δείχνει ότι, τα τελευταία κυρίως χρόνια, υπάρχει ένα ευρύτερο συγγραφικό και αναγνωστικό ενδιαφέρον για τα ζητήματα του φύλου, πρωτίστως, όπως και της έμφυλης βίας, που ξεπερνά τα όρια της ακαδημίας ή και του κινήματος.

Εικόνα 18: Κατανομή βιβλίων ανά έτος

Τα πρώτα δύο βιβλία για την έμφυλη βία είναι μεταφράσεις που εκδίδονται τη δεκαετία του 1980 από την Εκδοτική Ομάδα Γυναικών (*Ο βιασμός ενός άνδρα*, 1980) και τις εκδόσεις Λιβάνης (*Βιασμός*, 1983). Στη συνέχεια και, παρόλο που πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία το φεμινιστικό κίνημα της Μεταπολίτευσης ανέδειξε πολύ δυναμικά το ζήτημα της βίας κατά των γυναικών, με κείμενα, συζητήσεις και δημόσιες κινητοποιήσεις, υπάρχει ένα κενό μίας δεκαετίας, μέχρι την έκδοση των επόμενων τεσσάρων βιβλίων. Τη δεκαετία του 1990 έχουμε δύο ακόμα μεταφράσεις έργων, έναν συλλογικό τόμο με

⁴⁴. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/ekdoseis/vivlia/>.

ευρύτερα φεμινιστικά θέματα και μία νομική πραγματεία για τον βιασμό. Ουσιαστικά, αύξηση της εκδοτικής παραγωγής για το φύλο και την έμφυλη βία, η οποία συμπεριλαμβάνει τόσο πρωτότυπες ελληνικές εκδόσεις όσο και μεταφρασμένα έργα, έχουμε μετά το 2002, με σημαντική χρονιά το 2006, όπου εκδίδονται 11 βιβλία. Η ανοδική αυτή πορεία επιβραδύνεται τη δεκαετία της κρίσης και μόνο μετά το 2018 ανακτάται η σταθερή ετήσια αύξηση βιβλιογραφικής παραγωγής, με κορύφωση το 2023, που εκδόθηκαν 17 βιβλία, μεταξύ των οποίων και μεταφράσεις.

Σχετικά με την εικόνα αυτή, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εκδοτική παραγωγή και η αγορά τους διαμορφώνονται και από ποικίλους εξω-ακαδημαϊκούς παράγοντες. Έτσι, η αύξηση των εκδόσεων μετά το 2002 μπορεί να συσχετιστεί ίσως με εισαγωγή των προγραμμάτων ΕΠΕΑΕΚ II και τη χρηματοδότησή τους, σε συνδυασμό όμως με τη διάδοση των σπουδών φύλου σε ακαδημαϊκές και φοιτητικές κοινότητες και την παραγωγή σημαντικών μονογραφιών και συλλογικών τόμων από πανεπιστημιακούς που ερευνούν ζητήματα φύλου και σεξουαλικότητας στην Ελλάδα. Αντίθετα, η μείωση των εκδόσεων μετά το 2010 πιθανότατα να συνδέεται με τη συρρίκνωση του εκδοτικού κλάδου κατά την οικονομική κρίση. Ενώ, η μεταγενέστερη ανάκαμψη από το 2018 φαίνεται να συμπίπτει με την εμφάνιση νέων, μικρότερων και πιο ευέλικτων εκδοτικών οίκων, πολλοί από τους οποίους έχουν σαφή προσανατολισμό σε θέματα φεμινισμού, φύλου και σεξουαλικότητας, όπως φαίνεται και στους καταλόγους τους. Σε κάθε περίπτωση, η περίοδος μεταξύ 2002 και 2014 είναι όχι μόνο θεσμικά αλλά και εκδοτικά πολύ κρίσιμη για τις σπουδές φύλου, καθώς κυκλοφορεί μια σειρά σημαντικών έργων, τα οποία διαμορφώνουν καθοριστικά τη συζήτηση προς νέες, μεταμοντέρνες θεωρήσεις του φύλου, της σεξουαλικότητας και της εξουσίας, ενώ ενισχύεται σημαντικά η συνομιλία με τη διεθνή βιβλιογραφία.

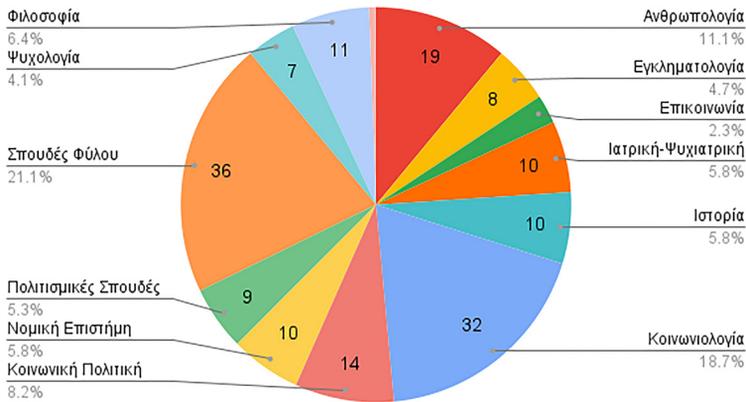
Ενδεικτικά, αναφέρουμε τους συλλογικούς τόμους *Η παραγωγή του κοινωνικού σώματος* (επιμ. Μ. Μιχαηλίδου, Α. Χαλκιά, Κατάρτι/Δί-

νη, 2006), *Φεμινιστική θεωρία και πολιτισμική κριτική* (επιμ. Α. Αθανασίου, Νήσος, 2006), *Σεξουαλικότητα: Θεωρίες και πολιτικές της Ανθρωπολογίας* (επιμ. Κ. Γιαννακόπουλος, Αλεξάνδρεια, 2006), *Ζωή στο όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική* (επιμ. Α. Αθανασίου, Νήσος, 2007), *Γλώσσα και σεξουαλικότητα. Γλωσσολογικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις* (επιμ. Κ. Κανάκης, Εκδόσεις του 21^{ου}, 2011), *Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα* (επιμ. Α. Αποστολλέλη, Α. Χαλκιά, Πλήθρον, 2012), *Η μητρότητα στο προσκήνιο: Σύγχρονες έρευνες στην ελληνική εθνογραφία* (επιμ. Β. Καντσά, Αλεξάνδρεια, 2012), αλλά και τις μονογραφίες *Δια λόγους τιμής. Βία, συναισθήματα και αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Ε. Αβδελά, Νεφέλη, 2002), *Το φύλο της δημοκρατίας. Ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα* (Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, Σαββάλας, 2002), *Οι «ανδρικές ταυτότητες» στο σχολείο: Ετεροσεξουαλικότητα, ομοφυλοφοβία και μισογυνισμός* (Φ. Πολίτης, Επίκεντρο, 2006), *Το άδειο λίκνο της δημοκρατίας. Σεξ, έκτρωση και εθνικισμός στη σύγχρονη Ελλάδα* (Α. Χαλκιά, Αλεξάνδρεια, 2007), *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής* (Μ. Στρατηγάκη, Μεταίχμιο, 2007), *Ποτό για παρέα. Σεξουαλική διασκέδαση στη σύγχρονη Ελλάδα* (Λ. Αμπατζή, Κέδρος, 2009), *Σμιλεύοντας την υποταγή. Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα* (Π. Χαντζαρούλα, Παπαζήσης, 2012), καθώς και τα έργα: *Ενδοοικογενειακή βία κατά γυναικών και παιδιών. Διαπιστώσεις και προκλήσεις για την Κοινωνική Εργασία* (Σ. Χατζηφωτίου, Τζιόλας, 2005), *Ενδοοικογενειακή Κακοποίηση Γυναικών* (Β. Αρτινοπούλου, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006), *Βιασμός: Το έγκλημα, η δίκη, ο νόμος και οι κοινωνικές αντιλήψεις* (Κ. Παπαρρήγα-Κωσταβάρα, Μεταίχμιο, 2007), που εστιάζουν συγκεκριμένα στην έμφυλη βία. Εκδίδονται, επίσης, σε μετάφραση θεμελιώδη έργα φεμινιστικής θεωρίας, όπως: *Κατασκευάζοντας το φύλο. Σώμα και κοινωνικό φύλο από τους αρχαίους Έλληνες έως τον Φρόντ* (Τ. Λάκερ, μετ. Π. Μαρκέτου, Πολύτροπον, 2003) *Σώματα με σημασία. Οριοθετήσεις του φύλου στο λόγο* (Τζ. Μπάτλερ, μετ. Π.

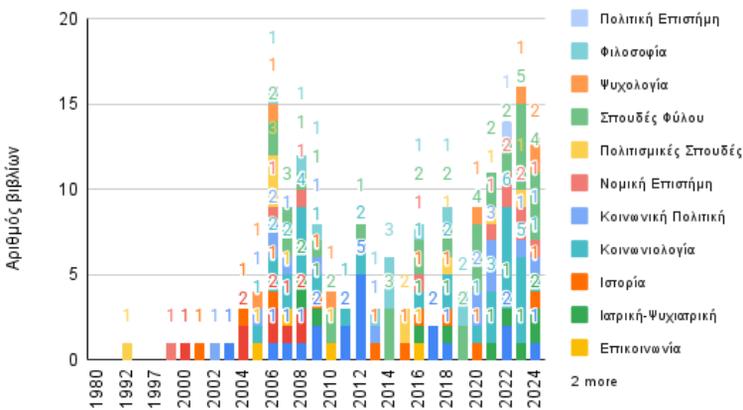
Μαρκέτου, Εκκρεμές, 2008) και *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας* (Τζ. Μπάτλερ, μετ. Γ. Καράμπελας, Αλεξάνδρεια, 2009), *Νομαδικά υποκείμενα. Ενσωματότητα και έμφυλη διαφορά στη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία* (Ρ. Μπραϊντότι, μετ. Α. Σηφάκη, Ο. Τσιακάλου, Νήσος, 2014), *Ανθρωποειδή, κυβόργια και γυναίκες: Η επανεπίνοηση της φύσης* (Ντ. Χαραγουέϋ, μετ. Π. Μαρκέτου, Αλεξάνδρεια, 2014).

Η συνολική εικόνα δείχνει τη σημαντική δυναμική που προσέδωσε στις εδραιωμένες πλέον σπουδές φύλου μια νεότερη γενιά ακαδημαϊκών, με σπουδές στο εξωτερικό και φεμινιστική κατάρτιση, που διεκδικούν να αποτελέσουν μια επιστημονική πρωτοπορία. Οι εκδοτικές αυτές πρωτοβουλίες βρίσκονται σαφώς στην πρώτη γραμμή του θεωρητικο-πολιτικού προβληματισμού γύρω από το φύλο και ξεχωρίζουν σε σχέση με άλλες κατηγορίες δημοσιευμάτων, για την ρηξικέλυθη προσέγγισή τους.

Στρέφοντας την προσοχή μας στα επιστημονικά πεδία, είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι η παρούσα κατηγοριοποίηση λειτουργεί κυρίως ως μια ενδεικτική ταξινόμηση και όχι ως αυστηρό πλαίσιο, καθώς οι προσεγγίσεις συχνά αλληλεπικαλύπτονται και έχουν πιο ρευστά όρια, ενώ στην περίπτωση των συλλογικών τόμων υιοθετείται σαφώς μια διεπιστημονική προσέγγιση στα ζητήματα του φύλου. Έτσι, παρατηρούμε συχνά αλληλεπικαλύψεις μεταξύ Ανθρωπολογίας και Κοινωνιολογίας, Ανθρωπολογίας ή Κοινωνιολογίας και Σπουδών Φύλου, Ανθρωπολογίας και Ιστορίας ή Πολιτισμικών Σπουδών, καθώς και μεταξύ Κοινωνιολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής ή Εγκληματολογίας. Αυτή η πολλαπλότητα αντανακλά τον εγγενώς διεπιστημονικό χαρακτήρα των σπουδών φύλου, ενώ μαρτυρεί και την ύπαρξη πυκνών συνεργασιών και ανταλλαγών στον ακαδημαϊκό χώρο, κάτι που δεν αποτυπώνεται στις δημοσιεύσεις των επιστημονικών περιοδικών, όπου επικρατεί μια μάλλον «κατά κλάδο» λογική οριοθέτησης.

Εικόνα 19: Βιβλία ανά επιστημονικό πεδίο

Εικόνα 20: Βιβλία ανά έτος/επιστημονικό πεδίο

Όπως φαίνεται στις Εικόνες 19 και 20, η κατηγοριοποίηση δείχνει μεγαλύτερη συγκέντρωση βιβλίων συνολικά στις Σπουδές Φύλου (21%) και την Κοινωνιολογία (19%), ενώ ακολουθούν η Ανθρωπολογία (11%) και η Κοινωνική Πολιτική (8%). Τα υπόλοιπα επιστημονικά πεδία εμφανίζουν αρκετά μικρότερη εκδοτική παραγωγή, γύρω στο 4-5%. Ωστόσο, αν εστιάσουμε στην εξέλιξη των πεδίων, σε ό,τι αφορά

ειδικά τις εκδόσεις για την έμφυλη βία παρατηρούμε σημαντικές μεταβολές: υπάρχει μια προοδευτική μείωση των έργων που σχετίζονται με την Εγκληματολογία και σαφής αύξηση των έργων στο πεδίο των Σπουδών Φύλου, ενώ εμφανίζονται και βιβλία στα πεδία της Ιατρικής, Ψυχιατρικής και Ψυχολογίας. Ενώ η ενσωμάτωση των Σπουδών Φύλου στην ανάλυση κοινωνικών φαινομένων —συμπεριλαμβανομένης της έμφυλης βίας— είναι αναμενόμενη, δεδομένης της διεύρυνσης και θεσμικής αναγνώρισης του πεδίου, οι μετατοπίσεις που αφορούν άλλα επιστημονικά πεδία απαιτούν μεγαλύτερη διερεύνηση. Ιδιαίτερα, η άνοδος των εκδόσεων στους τομείς Ιατρικής-Ψυχιατρικής και Ψυχολογίας εγείρει ερωτήματα σχετικά με το αν πράγματι οι κλάδοι αυτοί στρέφονται σε ζητήματα φύλου ή, αντίθετα, αν πρόκειται για προσεγγίσεις που ακολουθούν την παράδοση της ψυχολογικοποίησης των έμφυλων ταυτοτήτων.

IV.4. Ερευνητικές εκθέσεις φορέων⁴⁵

Οι πρώτες ερευνητικές εκθέσεις για τη έμφυλη βία στην Ελλάδα δημοσιεύθηκαν το 2001 από το Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), με αντικείμενο την ενδοοικογενειακή βία, τη σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας και την εμπορία γυναικών. Σε αυτές τις σύντομες μελέτες επιχειρείται μια επισκόπηση των διεθνών συζητήσεων, καθώς και των θεσμικών αλλαγών και νομοθετικών εξελίξεων σε διεθνές, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο. Το 2003 και το 2004 δημοσιεύθηκαν οι πρώτες έρευνες για τη έμφυλη βία, οι οποίες περιελάμβαναν προτάσεις πολιτικής προσαρμοσμένες στο ελληνικό πλαίσιο. Οι εργασίες αυτές, που διεξήχθησαν στο πλαίσιο ευρύτερων παρεμβάσεων από γυναικείες οργανώσεις και άλλους κοινωνικούς φορείς, στόχευαν επιπλέον στην ευαισθητοποίηση του κοινού και των θεσμικών φορέων για την έμφυλη βία, ενώ παράλληλα υποδείκνυαν την ευθυγράμμιση

⁴⁵. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/ereunitikes-ekthe-seis/>.

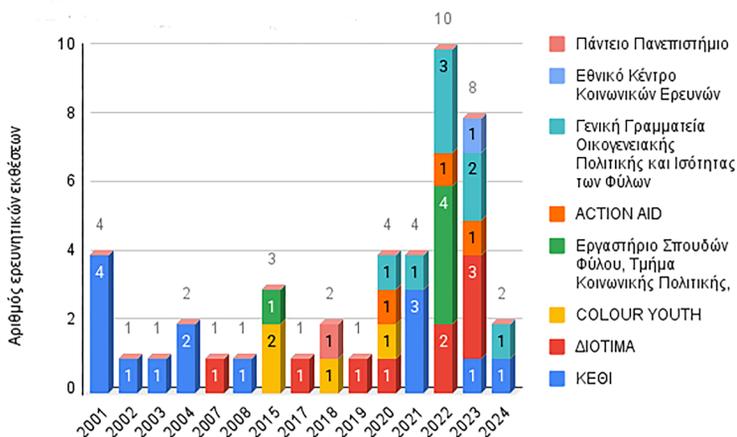
της Ελλάδας με τις ευρωπαϊκές οδηγίες. Παρότι το ζήτημα της ενδοοικογενειακής βίας αποτέλεσε αντικείμενο των κοινοβουλευτικών συζητήσεων ήδη από το 2002, μόλις το 2006 ποινικοποιήθηκαν τελικά η σεξουαλική παρενόχληση στο χώρο εργασίας (Νόμος 3488/2006) και η ενδοοικογενειακή βία, συμπεριλαμβανομένου του συζυγικού βιασμού (Νόμος 3500/2006).⁴⁶

Τα επόμενα χρόνια, περίοδο κατά την οποία το φαινόμενο της μετανάστευσης συγκέντρωσε το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, ενισχύθηκε με εξωτερικές χρηματοδοτήσεις η έρευνα για τη διακρατική εμπορία γυναικών (trafficking), αντανακλώντας σαφώς τους διεθνείς και ευρωπαϊκούς προσανατολισμούς στην έρευνα και τη χάραξη πολιτικών. Από το 2015 αρχίζουν να εμφανίζονται μελέτες που αφορούν άλλες μορφές έμφυλης βίας, όπως η ομοφοβική βία και η βία κατά γυναικών προσφύγων. Πρόκειται για μικρής κλίμακας έρευνες, που διεξάγονται κυρίως από ΜΚΟ, όπως το Κέντρο Διοτίμα και η Action Aid, που αποκτούν πλέον μια ισχυρή παρουσία στο χώρο της εξωακαδημαϊκής έρευνας στο πλαίσιο ευρωπαϊκών χρηματοδοτούμενων προγραμμάτων (βλ. Εικόνα 21). Τα περισσότερα από αυτά είναι βραχυπρόθεσμα και συχνά συνδέονται με εκστρατείες ευαισθητοποίησης και άλλες παρεμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

---

⁴⁶ Για μια πληρέστερη παρουσίαση και αποτίμηση των σχετικών διεργασιών βλ. Κ. Παπαρρήγα-Κωσταβάρα (2007) και Μ. Στρατηγάκη (2007).

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΝΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΥΛΟΥ

Εικόνα 21: Κατανομή εκθέσεων ανά έτος

Η χρηματοδότηση υπήρξε καθοριστικός παράγοντας τόσο στη διαμόρφωση της έρευνας για την έμφυλη βία όσο και στην επέκταση του τομέα των ΜΚΟ, ο οποίος αναπτύχθηκε σημαντικά μετά το 2016, εστιάζοντας τις δραστηριότητές του στην οικονομική και προσφυγική κρίση. Από το 2020, η Γενική Γραμματεία Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (πρώην ΓΓΙΦ) δημοσιεύει ετήσιες εκθέσεις για τη βία κατά των γυναικών, καταγράφοντας τις θεσμικές παρεμβάσεις σε διάφορους τομείς, όπως η οικογένεια και ο χώρος εργασίας, αλλά και αξιολογώντας την επίδρασή τους στη διαμόρφωση πολιτικών. Ορόσημο στην πρωτογενή εμπειρική έρευνα για την έμφυλη βία στην Ελλάδα αποτελεί η δημοσίευση από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών των αποτελεσμάτων της πρώτης πανελλαδικής επιδημιολογικής μελέτης για τη βία κατά των γυναικών, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο πανευρωπαϊκής έρευνας της Eurostat, το 2023.⁴⁷

⁴⁷. Α. Γ. Παπαδόπουλος, Α. Καπέλλα, Δ. Κονδύλη, Α. Λιναρδής, Γ.

Η εφαρμοσμένη έρευνα για την έμφυλη βία διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από τις ευρωπαϊκές προτεραιότητες και πολιτικές γύρω από κοινωνικοπολιτικά ζητήματα αιχμής, όπως η μετανάστευση, οι οικονομικές και προσφυγικές κρίσεις και, πιο πρόσφατα, η πανδημία Covid-19. Με την πάροδο του χρόνου, ορισμένοι φορείς αναδεικνύονται σε βασικούς κόμβους στον τομέα αυτό, μεταξύ των οποίων το ΚΕ-ΘΙ και το Κέντρο Διοτίμα, παράλληλα με κάποια ερευνητικά κέντρα πανεπιστημίων, όπως το Εργαστήριο Σπουδών Φύλου, του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου. Η επιρροή φεμινιστριών ακαδημαϊκών και ερευνητριών που δραστηριοποιούνται στην κοινωνική πολιτική υπήρξε καθοριστική για τη διαμόρφωση της ερευνητικής ατζέντας και την ανάπτυξη ενός δημόσιου λόγου για την έμφυλη βία στην Ελλάδα.

IV.5. Ειδικά τεύχη περιοδικών

και συλλογικοί τόμοι για την έμφυλη βία

Ολοκληρώνοντας τη χαρτογράφησή μας, θεωρήσαμε σκόπιμο να ξεχωρίσουμε τα ειδικά τεύχη περιοδικών που είναι αφιερωμένα σε θεματικές του φύλου, όπως και τους συλλογικούς τόμους που αναφέρονται ειδικότερα στην έμφυλη βία, καθώς μπορούν να μας προσφέρουν ένα επιπλέον και αξιόπιστο περίγραμμα του διαλόγου και της θεματολογίας, των προβληματισμών που αναπτύσσονται στους κόλπους της ακαδημαϊκής και επιστημονικής κοινότητας.

Παπαδούδης, Α. Χατζηγιάννη, Α. Θεοφίλη, *Έμφυλη βία κατά των γυναικών και άλλες μορφές διαπροσωπικής βίας στην Ελλάδα (GBV-EL): Πρώτα αποτελέσματα της έρευνας*, ΕΚΚΕ, 2023.

Η ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΕΝΟΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΦΥΛΟΥ

Περιοδικό	Τεύχος	Έτος	Αφιέρωμα	Επιμέλεια
<i>Σκοπία</i>	1	1979	Έκφραση	
<i>Σύγχρονα Θέματα</i>	40	1989	Η εργασία των γυναικών	Ντίνα Βαϊού, Μαρία Στρατηγάκη
<i>Δίψη</i>	2	1989	Βία - Βιασμοί	
<i>Δίψη</i>	6	1993	Ιστορία, Γυναίκες, Φύλο	
<i>Δίψη</i>	7	1994	Μητρότητα	
<i>Δίψη</i>	8	1995-1996	Είκοσι χρόνια μετά	
<i>Δίψη</i>	9	1997	γυναίκες γράφουν: μαρτυρίες, λογοτεχνία, κριτική	
<i>Γράμμα: περιοδικό θεωρίας και κριτικής</i>	1(1)	1992	Το γένος της ανάγνωσης	Γιώργος Καλογεράς, Ruth Parkin-Γουελά
<i>Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης</i>	8	1996	Κοινωνικά Κινήματα και Κοινωνικές Επιστήμες	Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα
<i>Μνήμων</i>	19	1997	Κοινωνικό φύλο: Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις	
<i>Σύγχρονα Θέματα</i>	84	2004	Η διαμάχη για τη Μαντίλα	
<i>Σύγχρονα Θέματα</i>	85	2004	Αθλητισμός	Αντώνης Ασρινάκης, Δήμητρα Μακρυνιώτη
<i>Το βήμα των κοινωνικών επιστημών</i>	1Α(41)	2005	Ιστορία και Κοινωνικές Επιστήμες. Αφιέρωμα "Σεξουαλικότητα και εξουσίες"	Σταύρος Περεντίδης
<i>Σύγχρονα Θέματα</i>	94	2006	Οι σπουδές του φύλου στο Πανεπιστήμιο	Ιωάννα Λαλιώτου, Ρίκα Μπενβενίστε
<i>Historien: A review of the past and other stories</i>	8	2008	Performing Emotions: Historical and Anthropological Sites of Affect	Αθηνά Αθανασίου, Δέσποινα Βολατσού, Ποθητή Χαντζαρούλα, Κώστας Γιαννακόπουλος
<i>Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών</i>		2013	Μετανάστευση, φύλο και επισφάλειες σε συνθήκες κρίσης	
<i>Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης</i>	41	2013	Από τη σκοπιά του φύλου: όψεις της κρίσης	Μάρω Παντελίδου-Μαλούτα
<i>AWPEL-Aegean working papers in ethnographic linguistics</i>	1(1)	2017	Γλώσσα, φύλο και σεξουαλικότητα στο ελληνικό πλαίσιο	Κώστας Κανάκης, Θεόδωρος Παραδέλλης
<i>Η Κιουρί@</i>	0	2018	Αφιέρωμα στην έμφυλη βία	
<i>Φεμινιστικά/feministika</i>	3	2020	Φάκελος «Black Lives Matter»	
<i>Φεμινιστικά/feministika</i>	3	2020	Φάκελος «Έμφυλη Βία»	
<i>Φεμινιστικά/feministika</i>	4	2021	Αφιέρωμα «Η ακαδημαϊκή εμπειρία του φύλου»	Κώστας Γιαννακόπουλος, Βενετία Καντσά
<i>Φεμινιστικά/feministika</i>	6	2023	Collection "Critical Imaginaries: Acts and Arts of Re-mapping the Present"	Elena Tzelepis
<i>Φεμινιστικά/feministika</i>	6	2023	Φάκελος ««Μια φύλελεύθερη σωσίας φοράει γκλίτερ» (με αφορμή την 8η Μάρτη)»	Λεσβίες* στα πρόθυρα

<i>Historein: A review of the past and other stories</i>	19(1)	2020	Global Labour History: Perspectives from East to West, from North to South	Δήμητρα Λαμπροπούλου, Λήδα Παπαστεφανάκη, Νίκος Ποταμιάνος
<i>ΕΝΑ - Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών. Ας μιλήσουμε για τα ΜΜΕ #4 Media Jokers</i>	4	2021	Ελληνικό #MeToo & δημόσιος λόγος	
<i>Αυτόματων: Περιοδικό Ψηφιακών Μέσων και Πολιτισμού</i>	2(1)	2022	Ορίζοντες Μέλλοντος	
<i>Κοινωνική Πολιτική</i>	16	2022	Έμφυλες προσεγγίσεις της κοινωνικής πολιτικής	Μαρία Στρατηγάκη
<i>Historein: A review of the past and other stories</i>	21(2)	2024	Gendering the Mixed Economies of Welfare: Ruptures and Trajectories in Postwar Europe	Έφη Αβδελά, Δήμητρα Λαμπροπούλου
<i>Κοινωνική Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών</i>	38	2024	Εμφυλη βία	Κωνσταντίνα Σκλάβου

Πίνακας 4: Ειδικά τεύχη περιοδικών σχετικά με το φύλο ή/και την έμφυλη βία (1979-2024)

Διαπιστώνουμε ότι το ζήτημα της έμφυλης βίας θεματοποιείται αυτοτελώς κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, ιδίως από φεμινιστικά περιοδικά, όπως είναι το αφιέρωμα της Σκούπας στις εκτρώσεις, το 1979, και της Δίνης, με θέμα τη βία κατά των γυναικών και τους βιασμούς, το 1989. Πρόκειται, ασφαλώς, για ζητήματα που απασχόλησαν συστηματικά το φεμινιστικό κίνημα της εποχής και τον σχετικό διάλογο, και σε σχέση με τα οποία οργανώθηκαν ευρύτερες κινητοποιήσεις. Κατά τις επόμενες δεκαετίες, το ενδιαφέρον της ακαδημαϊκής κοινότητας διευρύνεται και η έμφυλη βία συζητείται σε σχέση με άλλες εκφάνσεις των έμφυλων σχέσεων και διακρίσεων. Εξάλλου, όπως είδαμε με βάση τη θεματική ταξινόμηση των δημοσιεύσεων και το συγκριτικά πολύ μεγαλύτερο πλήθος άρθρων που έχουν έμμεση πάρα άμεση σχέση με την έμφυλη βία, διαφαίνεται ότι αρκετά συχνά δεν μελετάται εστιασμένα αλλά σε συνάρτηση με ευρύτερα κοινωνικά θέματα, όπως η εργασία των γυναικών, η μετανάστευση, οι οικονομικές κρίσεις...

Η έμφυλη βία ανακύπτει ξανά ως κεντρικό ζήτημα αργότερα, στα τέλη της δεκαετίας του 2010 και τις αρχές της δεκαετίας του 2020. Κοινότητες γνώσης και περιοδικά, όπως *Η Κιουρί@* (2018) και τα *Τετράδια Κοινωνικής Πολιτικής* (2020), με αφιερώματα στις γυναικοκτονίες, όπως και το *Ας μιλήσουμε για τα MME #4 Media Jokers* (2021), με αφιέρωμα στο κίνημα #metoo, εστιάζουν ιδιαίτερα στην έμφυλη βία αλλά πρωτίστως συμμετέχουν στο δημόσιο διάλογο και υποστηρίζουν μεγάλες κινητοποιήσεις.⁴⁸ Το ίδιο διάστημα εκδίδονται και συλλογικοί τόμοι-αφιέρωμα που αναδεικνύουν, εκτός από τη βία κατά των γυναικών, την ομοφοβική και τρανσφοβική βία, όπως *Κουήρ Πολιτική, Δημόσια Μνήμη. 30 Κείμενα για τον Ζακ* (Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, 2020), *Γυναικοκτονίες. Διαπιστώσεις, ερωτήματα και ερωτηματικά* (Gutenberg, 2020), *Έμφυλη βία - Βία κατά των γυναικών* (Αλεξάνδρεια, 2021).⁴⁹ Η εκδοτική αυτή κίνηση δεν θα πρέπει να αποσυναρτηθεί από ορισμένα εμβληματικά κομβικά γεγονότα, που προκάλεσαν την έντονη κινητοποίηση ακαδημαϊκών κύκλων και κοινοτήτων γνώσης και προσέδωσαν δυναμική και ορατότητα στα ζητήματα της έμφυλης βίας. Τέτοιας εμβέλειας γεγονότα ήταν η δολοφονία του Ζακ Κωστόπουλου/της Zackie Oh, αλλά και η αύξηση των γυναικοκτονιών και η καθόλα προβληματική διαχείρισή τους από τα MME και πολιτικές περιοχές του δημόσιου χώρου.

---

⁴⁸. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/ekdoseis/afteromata-gia-tin-emfyli-via/>

⁴⁹. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/piges/ekdoseis/sylogikoi-tomoi/>

V. Επίλογος

Ολοκληρώνοντας την παρουσίαση αυτή, που ακτινογραφεί, ελπίζουμε, με σχετική πληρότητα τη βιβλιογραφική παραγωγή, θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι η εργασία καταλογογράφησης συνοδεύεται σταθερά από τη μέριμνα για την αποτύπωση και ανάδειξη της σχέσης των σπουδών φύλου με τα κινήματα και τον διεθνή διάλογο, τα κοινωνικο-πολιτικά και διανοητικά της συμφραζόμενα. Ασφαλώς, η ανακεφαλαίωση αυτή δεν μπορεί να αποτυπώσει τη συνθετότητα του επιστημονικού διαλόγου στην ερευνητική κοινότητα και τον δημόσιο χώρο. Γενικά, ο λόγος γύρω από την έμφυλη βία μοιάζει να έχει εξελιχθεί σε τρεις περιόδους, όχι απολύτως διακριτές ούτε βεβαίως στεγανές, καθεμία εκ των οποίων οριοθετείται όχι μόνο από την εξέλιξη των σπουδών φύλου αφ' εαυτή αλλά και από την ευρύτερη κοινωνικοπολιτισμική τους συνάφεια.

Κατά την περίοδο 1980-1990 δεσπόζει το φεμινιστικό κίνημα της Μεταπολίτευσης, με τις αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες να θέτουν τις βάσεις για την εισαγωγή αρχικά των γυναικείων και αργότερα των σπουδών φύλου, τη διάδοση του γυναικείου λόγου και την κριτική της πατριαρχίας. Η έμφυλη βία αναδείχθηκε ως κεντρικό ζήτημα, ιδίως σε σχέση με την έκτρωση, την αντισύλληψη, την αυτοδιάθεση του σώματος, τη βία κατά των γυναικών, συμπεριλαμβανομένου του βιασμού, και τον σεξισμό στα ΜΜΕ. Θεσμοί όπως η Εκκλησία, το Κράτος, η Δικαιοσύνη και η Αστυνομία αντιμετώπιστηκαν ως μηχανισμοί που αναπαράγουν κατεξοχήν τις έμφυλες ιεραρχήσεις και τη γυναικεία καταπίεση.

Η πλέον διαδεδομένη θεωρητική προσέγγιση ήταν ο ριζοσπαστικός φεμινισμός, με εστία την πατριαρχία και τη θέση της γυναίκας στο εσωτερικό της. Οι επεξεργασίες βασίζονταν σε πλούσιες πολιτικές αναλύσεις για τρέχουσες υποθέσεις βίας κατά των γυναικών, όπως και παρεμβάσεις σε δίκες για βιασμούς και δίκες γυναικών δραστών, σε σχολιασμό δημοσιευμάτων του Τύπου και αντιδράσεων πολιτικών και

εκκλησιαστικών παραγόντων. Ο λόγος αυτός μορφοποιήθηκε καταρχάς σε κείμενα του φεμινιστικού κινήματος και σε περιοδικά. Ταυτόχρονα, η εγκληματολογική-κοινωνιολογική έρευνα έδωσε τις πρώτες καταγραφές της έμφυλης βίας, μέσω νομικών και πολιτικών αναλύσεων για το βιασμό, την ενδοοικογενειακή βία και κακοποίηση παιδιών, αναδεικνύοντας τις θεσμικές διακρίσεις εις βάρος των γυναικών και την απουσία πολιτικών προστασίας των θυμάτων.

Κατά τη δεκαετία του 2000 νέες θεματικές διευρύνουν τον ορίζοντα των σπουδών φύλου, ιδίως με την ίδρυση Προγραμμάτων Σπουδών Φύλου στα ελληνικά πανεπιστήμια, γεγονός που προσέδωσε μια νέα δυναμική, ιδίως στην έρευνα και τη διάχυση του φεμινιστικού λόγου στην επιστημονική κοινότητα και τον ευρύτερο δημόσιο χώρο. Παράλληλα, αυξήθηκαν οι ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις, οι μονογραφίες και οι διδακτορικές διατριβές. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις, που τροφοδοτήθηκαν εξαιρετικά από την έρευνα για τη μετανάστευση και τη θέση των γυναικών στις χώρες υποδοχής, στράφηκαν εν πολλοίς στην κατανόηση του φύλου ως κοινωνικής κατασκευής και την αξιοποίησή του ως αναλυτικής κατηγορίας για τη μελέτη των σχέσεων εξουσίας, αποδίδοντας ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις διασταυρώσεις φύλου, έθνους, μετανάστευσης και σεξουαλικότητας. Εξάλλου, οι έννοιες της διαθεματικότητας και της αυτενέργειας επενδύονται στην εξέταση των δομικών ανισοτήτων, όπως και των καθημερινών πρακτικών αντίστασης και πολιτικής οργάνωσης.

Μεθοδολογικά, η κοινωνιολογική-εγκληματολογική έρευνα διατήρησε μια κεντρική θέση στο διάλογο, αλλά αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα οι εθνογραφικές μελέτες, οι αναλύσεις λόγου και αναπαραστάσεων, νομοθεσίας και πολιτικών. Ταυτόχρονα, γεγονός ότι όπως η εξέγερση του Δεκέμβρη 2008, που ακολούθησε τη δολοφονία του Αλέξη Γρηγορόπουλου, ενεργοποίησαν ένα έντονο ενδιαφέρον για την ανίχνευση της βίας που εγγράφεται στις διαταραγμένες έμφυλες κανονιστικότητες της ύστερης νεωτερικότητας. Επενδύθηκαν στην έρευνα νέα θεωρητικά και αναλυτικά εργαλεία της προβληματικής του φύλου, προερχόμενα

από την κοινωνιολογία της σεξουαλικότητας και της αρρενωπότητας, καθώς και την ιστορία των συναισθημάτων και της σεξουαλικότητας, που διεύρυναν την προβολή της έμφυλης βίας και προς άλλα κοινωνικά υποκείμενα, ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα.⁵⁰

Η περίοδος μετά το 2010 χαρακτηρίζεται από πολλαπλές κρίσεις και τον ευρύ αντίκτυπό τους σε όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής.⁵¹ Η οικονομική κρίση, η πανδημία, η άνοδος της ακροδεξιάς και η αύξηση των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών εντάχθηκαν στα ενδιαφέροντα των σπουδών φύλου και επηρέασαν ασφαλώς και

⁵⁰. Για μια ανάλυση σχετικά με τις αρρενωπότητες και τον «έμφυλο Δεκέμβρη» βλ. Α. Χαλκιά (2012), ενώ για την «κρίση αρρενωποτήτων» και τη διασταύρωση φύλου και έθνους βλ. Α. Χαλκιά (2022). Το ενδιαφέρον για τους ανδρισμούς και τη σεξουαλικότητα ενισχύεται την επόμενη δεκαετία, με την έκδοση σημαντικών συλλογικών τόμων, όπως *Ανδρισμοί. Αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο* (επιμ. Δ. Βασιλειάδου, Γ. Γιαννιτσιώτης, Α. Διαλέτη, Γ. Πλακωτός, 2019), *Ιστορίες για τη σεξουαλικότητα* (επιμ. Δ. Βασιλειάδου, Γ. Γκότση, 2020), *Μονοπάτια του φύλου και της σεξουαλικότητας* (επιμ. Μ. Λεοντσίνη, 2022), όπου διασταυρώνονται διάφοροι κλάδοι των Κοινωνικών Επιστημών και εμπλουτίζουν τη μελέτη του φύλου. Επιπλέον, το 2022 εκδίδεται μια συλλογή μεταφράσεων από τη διεθνή βιβλιογραφία, *Αντι-κείμενα σεξουαλικότητας. Κριτικές θεωρίες, διεπιστημονικές αναγνώσεις*, σε επιμέλεια Α. Αβραμοπούλου, Α. Χαλκίδου. Τέλος, το 2024 κυκλοφορεί το βιβλίο του Κ. Γιαννακόπουλου για την κουήρ ιστορία στην Ελλάδα *Ανδρικές ομοερωτικές σχέσεις στη μεταπολεμική Ελλάδα*, όπως και ο συλλογικός τόμος των Δ. Βασιλειάδου κ.ά. *Ενάντια στη θέλησή τους. Σηματοδοτήσεις της σεξουαλικής βίας στη νεότερη Ελλάδα*, με διαφορετικές κοινωνικο-ιστορικές μελέτες από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960.

⁵¹. Για τη βιοπολιτική της οικονομικής κρίσης ως «έκτακτης ανάγκης» βλ. Α. Αθανασίου (2012). Για την «ελληνική οικογένεια» ως κοινωνικοπολιτισμικής κατασκευής και τις μετατοπίσεις της την περίοδο της κρίσης από την οπτική των πολιτισμικών σπουδών βλ. Δ. Παπανικολάου (2018).

τον φεμινιστικό και ΛΟΑΤΚΙ+ ακτιβισμό. Εμφανίστηκαν νέα κοινωνικά κινήματα, που συνέδεσαν την έμφυλη βία με ευρύτερα ζητήματα, όπως η επισφάλεια, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η κουήρ ταυτότητα... Ανάμεσά τους ξεχώρισαν οι κινητοποιήσεις για τα δικαιώματα των ΛΟΑΚΤΙ+, που ανέδειξαν το ζήτημα της ομοφοβικής και τρανσφοβικής βίας, συνδεδεμένης με τη διάδοση ακροδεξιών ιδεολογιών και τον νεοσυντηρητικό αντι-φεμινισμό. Η θηλυκοποίηση της φτώχειας, καθώς και η άνηση διαχείριση της πανδημίας Covid-19, επιδείνωσαν τους όρους της καθημερινής ζωής, φωτίζοντας την έμφυλη βία όχι μόνο ως μείζον κοινωνικό πρόβλημα αλλά και ως κρίσιμο ζήτημα για την επιστημονική έρευνα και τις κινηματικές κοινότητες.⁵²

Την περίοδο αυτή η ακαδημαϊκή και εκδοτική παραγωγή περιλαμβάνει επιστημονικά άρθρα, εξειδικευμένα περιοδικά σπουδών φύλου και αυξανόμενο αριθμό μεταπτυχιακών και διδακτορικών διατριβών. Θεωρητικά και μεθοδολογικά, η έρευνα γίνεται περισσότερο διεπιστημονική και συνδέεται σταθερά πλέον με τον διεθνή διάλογο. Οι επιτελεστικές και κουήρ θεωρήσεις του φύλου, της σεξουαλικότητας και της βίας εμπλουτίζονται με μετααποικιακές φεμινιστικές προσεγγίσεις και τη διαθεματική προβληματική,⁵³ ενώ νέες εννοιολογήσεις όπως «βάνασες χρονικότητες», συνδέουν τη βιωμένη εμπειρία με τη δομική βία και τις συν-αισθηματικές και ενσωματωμένες διαστάσεις της.⁵⁴ Στο πλαίσιο αυτό, η έμφυλη βία αναλύεται σε σχέση με τις ορθολογικότητες και τις επιπτώσεις της νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης, δίνοντας στις ερμηνείες ευρύτερη ιστορική και πολιτική διάσταση και αναδεικνύοντας την παγκόσμια και βιοπολιτική της φύση.

---

⁵². Σχετικά με την επισφάλεια των νέων ερευνητριών/ών στο Πανεπιστήμιο βλ. Ν. Καμπούρη (2021).

⁵³. Εκτενέστερα, βλ. Α. Αθανασίου (2016), Ά. Καραστάθη (2018), Α. Ζαββού (2021).

⁵⁴. Ε. Αβραμοπούλου (2024).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αβδελά Έ. (1997). *Το φύλο στην ιστορία. Ελληνικές αναπαράστασεις. Μνήμων*, 19: 225-232.
- Αβδελά, Ε. (2006). Το φύλο στην ιστοριογραφία: Ένα δυο πράγματα που ξέρω για αυτό. *Σύγχρονα Θέματα*, 94: 12-29.
- Αβραμοπούλου, Ε., Χαλκίδου, Α. (επιμ.) (2022). *Αντι-κείμενα σεξουαλικότητας. Κριτικές θεωρίες, διεπιστημονικές αναγνώσεις* (Ο. Τσιακάλου μετ.). Αθήνα: Τόπος.
- Αβραμοπούλου, Ε. (2024). «Φλέγοντα» ζητήματα στο πεδίο της έμφυλης βίας και της κριτικής δημόσιας ανθρωπολογίας. Στο Ε. Αβραμοπούλου, Ε. Παπαγαρουφάλη (επιμ.), *Κριτική Δημόσια Ανθρωπολογία και Σπουδές Φύλου* (σσ. 49-68). Αθήνα: Τόπος.
- Αθανασίου, Α. (2006). *Gender Trouble: η φεμινιστική θεωρία και πολιτική μετά την αποδόμηση της ταυτότητας. Σύγχρονα Θέματα*, 94: 62-71.
- Αθανασίου, Α. (2016). *Μετααποικιακή Κριτική και Σπουδές Φύλου: Παρεμβαίνοντας σε αυτό που είναι δυνατό να ακουστεί*. Στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Αποδομώντας την αυτοκρατορία. Θεωρία και πολιτική της μετααποικιακής κριτικής* (σσ. 129-161). Αθήνα: Νήσος.
- Αθανασίου, Α. (2012). *Η κρίση ως κατάσταση «έκτακτης ανάγκης». Κριτικές και αντιστάσεις*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Βαρίκα, Ε. (1985/2000). *Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών. Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά, οικουμενικότητα* (σσ. 295-308). Αθήνα: Κατάρτι.

- Βασιλειάδου, Δ., Τζιάρας, Κ., Κωστόπουλος, Τ., Φωτάκης, Α., Κριτσωτάκη, Δ., Δελακοβία, Β. (2024). *Ενάντια στη θέλησή τους. Σημαιοδοτήσεις της σεξουαλικής βίας στη νεότερη Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Ψηφίδες.
- Βασιλειάδου, Δ., Γκότση, Γ. (επιμ.) (2020). *Ιστορίες για τη σεξουαλικότητα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Βασιλειάδου, Δ., Γιαννιτσιώτης, Γ., Διαλέτη, Α., Πλακωτός, Γ. (επιμ.) (2019). *Ανδρισμοί. Αναπαραστάσεις, υποκείμενα και πρακτικές από τη μεσαιωνική μέχρι τη σύγχρονη περίοδο*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γιαννακόπουλος, Κ. (1998). Πολιτικές σεξουαλικότητας και υγείας την εποχή του AIDS. *Σύγχρονα Θέματα*, 66: 76-86.
- Γιαννακόπουλος, Κ. (2024). *Ανδρικές ομοερωτικές σχέσεις στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: Ψηφίδες.
- Γιαννακόπουλος, Κ., Καντσά, Β. (επιμ.) (2021). Αφιέρωμα «Η ακαδημαϊκή εμπειρία του φύλου», *φεμινιστικά/feministika*, 4. Ανακτήθηκε από: <https://feministika.net/issue/tefhos4/>.
- Γκότση, Γ., Διαλέτη, Α., Φουρναράκη, Ε. (2015). Εισαγωγή. Στο Γ. Γκότση, Α. Διαλέτη, Ε. Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία: Αποτιμήσεις και παραδείγματα* (σσ. 7-52). Αθήνα: Ασίνη.
- Ζαββού, Α. (2021). Η φεμινιστική προβληματική της διαθεματικότητας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 156: 55-86.
- Ζαννου, Α. (2024). *Mapping gender studies, constructing an academic repository*. Ερευνητική έκθεση του προγράμματος «GeStuRe: Rereading gender studies and activism in Greece: Encounters on gender related violence». Πανεπιστήμιο Κρήτης. Προσβάσιμη στο: https://gesture.soc.uoc.gr/wp-content/uploads/2025/03/D2.1_Research_Report-v2.pdf.
- Καμπούρη, Ν. (2021), «Φύλο και επισφάλεια στην έρευνα και τη διδασκαλία στα πανεπιστήμια στην Ελλάδα». *φεμινιστικά/feministika*, 4. Ανακτήθηκε από: <https://feministika.net/fylo-kai-episfaleia-stin-erevna-kai-didaskalia/>

- Καντσά, Β., Παπαταξιάρχης, Ε. (2010). Χρήσεις του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες. Στο Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και Κοινωνικές Επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 1-50). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Καντσά, Β., Μουτάδη, Β., Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.). *Φύλο και Κοινωνικές Επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Καραμπά, Ε. (2020), «Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο: Αισθητικές τεχνικές διευρυμένου πεδίου». *φεμινιστικά/feministika*, 3. Ανακτήθηκε από: <https://feministika.net/centre-new-media-feminist-public-practices/>.
- Καραστάθη, Ά. (2018). Η ατμοσφαιρική της βίας υπό συνθήκες συνυφασμένων κρίσεων. *φεμινιστικά/feministika*, 1. Ανακτήθηκε από: <https://feministika.net/atmosferikotita-tis-vias-γρο-synhyfasmenes-kriseis/>
- Κοτζάμπαση, Α., Χρονάκη, Ζ. (επιμ.). (1996). *Οι γυναικείες σπουδές στην Ελλάδα και η ευρωπαϊκή εμπειρία*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Λαλιώτου, Ι., Μπενβενίστε, Ρ. (2006). Οι σπουδές του φύλου στο πανεπιστήμιο. *Σύγχρονα Θέματα*, 94: 35-37.
- Λαδά, Σ., Μιχοπούλου, Α., Παντούλη, Ο., Σαββίδου, Γ. (2024). *Η Ομάδα Γυναικείων Σπουδών ΑΠΘ (1983-2003). Αφετηρίες, διαδρομές, αναπλασιώσεις*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Λεοντσίνη, Μ. (επιμ.) (2022), *Μονοπάτια του φύλου και της σεξουαλικότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπακαλάκη, Α. (1997). Είναι η ανθρωπολογία των γυναικών για την ανθρωπολογία του φύλου ό,τι η παιδική ηλικία για την ωριμότητα; *Μνήμων*, 19: 211-22.
- Papadogiannis, N. (2017). Gender in modern Greek historiography. *Historein*, 16(1-2): 74-101.
- Παπανικολάου, Δ. (2018). *Κάτι τρέχει με την οικογένεια. Έθνος, πόθος και συγγένεια την εποχή της κρίσης*. Αθήνα: Πατάκης.

- Παπαρρήγα-Κωσταβάρα, Κ. (2007). *Βιασμός: Το έγκλημα, η δίκη, ο νόμος και οι κοινωνικές αντιλήψεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1992). Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό. Στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλου στη σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 209-250). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παυλίδου, Θ. Σ. (επιμ.) (2006). *Σπουδές φύλου. Τάσεις/εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες*. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Πετράκη, Γ., Στρατηγάκη, Μ. (επιμ.) (2022). *Εισαγωγή στις σπουδές φύλου: Θεωρία και έρευνα στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Στρατηγάκη, Μ. (2007). *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Χαλκιά, Α. (2012). Η κοινωνιολογία της σεξουαλικότητας, οι αρρενωπότητες και ο έμφυλος Δεκέμβρης. Στο Α. Αποστολλέλη, Α. Χαλκιά (επιμ.), *Σώμα, φύλο, σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚ πολιτικές στην Ελλάδα* (σσ. 215-249). Αθήνα: Πλέθρον.
- Χαλκιά, Α. (επιμ.) (2022). *Έθνος και φύλο σε κρίση. Αρρενωπότητες στο προσκήνιο*. Αθήνα: ΕΑΠ.
- Χαντζαρούλα, Π. (2006), *Ιστορία του φύλου και η αλλαγή του ιστοριογραφικού παραδείγματος*. *Σύγχρονα Θέματα*, 94: 43-49.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Διδακτορικές διατριβές ανά Πανεπιστήμιο και Τμήμα

Τμήμα, Πανεπιστήμιο	Διατριβές με άμεση σχέση	Διατριβές με έμμεση σχέση
Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας	8	14
Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας	2	4
Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής	1	3
Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ψυχολογίας	2	2
Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας		2
ΕΚΠΑ, ΤΕΑΠΗ	2	
ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιατρικής	2	2
ΕΚΠΑ, Τμήμα Νοσηλευτικής		1
ΕΚΠΑ, Τμήμα Νομικής	2	4
ΕΚΠΑ, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης	1	
ΕΚΠΑ, Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας	1	
ΕΚΠΑ, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας	1	1
ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας		1
ΕΚΠΑ, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ	1	1
ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλολογίας		3
ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας		2
ΕΚΠΑ, Τμήμα Φιλοσοφίας		1
ΑΠΘ, Τμήμα Νομικής	2	1
ΑΠΘ, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών	1	
ΑΠΘ, Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας	2	4
ΑΠΘ, Τμήμα Φιλολογίας	2	1
ΑΠΘ, Τμήμα Ψυχολογίας	1	5
ΑΠΘ, Τμήμα Θεάτρου		1
ΑΠΘ, Τμήμα Κινηματογράφου		1
ΑΠΘ, ΤΕΠΑΕ		1
ΑΠΘ, Παιδαγωγικό Δημοτικής Εκπαίδευσης		4
ΑΠΘ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών		1
ΑΠΘ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας		1
ΑΠΘ, Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής		2
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας	1	
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Νομικής	2	
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Παιδαγωγικό Δημοτικής Εκπαίδευσης		1
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας		1
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Επιστήμης Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού		1
Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας	4	6
Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών		1
Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας		2
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Παιδαγωγικό Νηπιαγωγών	1	4

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Φιλοσοφίας	1	
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας	1	2
Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας	1	
ΕΛΜΕΠΑ, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας		1
ΕΑΠ, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών	1	
ΕΜΠ, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών	1	
Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Τμήμα Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών	1	1
Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας		1
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής		2
Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Παιδαγωγικό Δημοτικής Εκπαίδευσης		1
Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Ιατρικής		1

2. Θεματικές ετικέτες και επιστημονικά πεδία

Θεματικές Ετικέτες	Επιστημονικά Πεδία
Αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα	Ανθρωπολογία
Δεύτερο κύμα φεμινισμού	Γλωσσολογία
Μετασποικιακός φεμινισμός	Εγκληματολογία
Ριζοσπαστικός φεμινισμός	Επικοινωνία
Φεμινισμός της κατάργησης	Ιστορία
Φεμινιστικές συλλογικότητες	Κοινωνική Πολιτική
Μαύρος φεμινισμός	Κοινωνιολογία
Σπουδές Φύλου	Κριτική Λογοτεχνία - Φιλολογία
Κίνημα	Νομική Επιστήμη
Ορατότητα	Πολιτική Επιστήμη
#metoo	Πολιτισμικές Σπουδές
Λεσβιακό κίνημα – Ομοφυλοφιλικό κίνημα	Φιλοσοφία
Έκτρωση - Σεξουαλικά και αναπαραγωγικά δικαιώματα - Αυτοδιάθεση	Ψυχολογία
ΛΟΑΤ Δικαιώματα	Ιατρική - Ψυχιατρική
Sex work - Σεξεργασία	Σπουδές Φύλου
Έμφυλη βία	
Βία κατά των γυναικών	
Βιασμός	
Αντοάμνα	
Πορνογραφία	
Σεξισμός	
Μισογυνισμός	
Σεξουαλική παρενόχληση και βία	
Ενδοοικογενειακή βία	
Πορνεία	
Τραύμα	
Γυνακοκτονία	
Δίκτυα υποστήριξης - Δομές	

Σχολικός εκφοβισμός	
Πατριαρχία	
Κοινωνική καταπίεση - περιορισμοί	
Εργασία	
Ανισότητες και διακρίσεις στην εργασία	
Επισφάλεια	
Κουρη	
Κουρη επιθυμία	
Φύλο και Σεξουαλικότητα	
Λεσβιακότητα	
Ομοφυλοφιλία	
Αρρενωπότητα	
Θηλυκότητα	
ΛΟΑΤΚΙ	
Ταυτότητα φύλου	
Γονεϊκότητα - συγγένεια	
Δίκαιο	
Νομοθεσία - Πολιτικές	
Δικαιοσύνη – Ποινικό Σύστημα	
Εγκληματικότητα	
Βιοπολιτική - Υγεία	
AIDS	
Covid 19 – πανδημία	
Οικονομική κρίση	
Μετανάστευση - Προσφυγικό	
Γυναίκες πρόσφυγες	
Trafficking	
Εργασιακή εκμετάλλευση μεταναστών	
Λόγος και αναπαραστάσεις	
MME	
Δημόσιος λόγος	
Έμφυλες αναπαραστάσεις	
Τέχνη	
Ιδεολογία	
Ρατσισμός	
Εθνικισμός	
Λευκότητα	
Ομοφοβία	
Τρανσφοβία	
Gender backlash	
Ικανοτισμός	

ΠΑΥΛΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

Ένα θραυσματικό αρχείο για την έμφυλη βία στην Ελλάδα

Εισαγωγή

Η επίκαιρη μελέτη της Kate Eichhorn *The Archival Turn in Feminism: Outrage in Order*, ξεκινά με τις αναμνήσεις της από το 2009, όταν παρευρέθηκε στο συνέδριο με τον τίτλο «Archiving Women» (2013). Η Eichhorn περιγράφει την έκπληξή της όταν συνειδητοποίησε ότι οι περισσότερες παρουσιάσεις στο συνέδριο «φαίνεται να είχαν λιγότερη σχέση με τις γυναίκες που αρχειοθετούν και περισσότερη με τις γυναίκες που αρχειοθετούνται» (2013, σελ. 2). Στη συνέχεια, αναστοχάζεται πάνω σε αυτή την αντιπαράθεση ανάμεσα στη θεώρηση των γυναικών ως υποκειμένων ενός αρχείου ή ως δρώντων της αρχειακής παραγωγής και στις πολλαπλές εντάσεις που δημιουργήσε κατά τη διάρκεια του συνεδρίου μεταξύ των παρευρισκόμενων ακαδημαϊκών, αρχειοθετριών, και ακτιβιστριών.

Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι ένα τέτοιο βιβλίο ξεκινά με ένα επεισόδιο σύγκρουσης που εκτυλίσσεται σε ένα ακαδημαϊκό περιβάλλον, όπου διαφορετικοί φεμινισμοί και ποικίλα αρχειακά εγχειρήματα συναντήθηκαν και συνομίλησαν. Αφήνοντας προς το παρόν αυτά τα επεισόδια στην άκρη, η παρούσα αναφορά ξεκινά με το βιβλίο της Eichhorn, καθώς υπήρξε καθοριστικό στην αρχική απόφαση να προσανατολιστεί το πρόγραμμα GeStuRe προς μια έρευνα για τα αρχεία και τις αρχειακές πρακτικές, ενώ ταυτόχρονα κατεύθυνε μια ερευνητική

τροχιά που ακολουθήθηκε κατά τη διάρκεια του έργου. Αυτό που η Eichhorn ονομάζει «αρχειακή στροφή στον σύγχρονο φεμινισμό» είναι ταυτόχρονα μια παρατήρηση και μια πρόσκληση που αποτυπώνει έναν σχετικά πρόσφατο μετασχηματισμό στις ακαδημαϊκές και κινηματικές φεμινιστικές χρήσεις του αρχείου, ενώ καλεί σε βαθύτερη εμπλοκή των σύγχρονων φεμινιστικών κινημάτων με τις πολιτικές της γενεαλογίας. Αντλώντας ιδιαίτερα από το έργο της Wendy Brown, η Eichhorn παρατηρεί ότι η στροφή του φεμινισμού προς το αρχείο «δεν είναι μια στροφή προς το παρελθόν αλλά ένας ουσιώδης τρόπος κατανόησης και επινόησης άλλων τρόπων ζωής στο παρόν» (2013, σελ. 9).

Η κύρια εστίαση των εμπειρικών μελετών περίπτωσης της Eichhorn, καθώς και των πολιτικών της εμπλοκών με φεμινιστικά και κούρη κινήματα, αφορά κυρίως τη Βόρεια Αμερική. Ένα από τα ερωτήματα που δεν θέτει στο κείμενό της είναι κατά πόσο τα ευρήματά της μπορούν να ταξιδέψουν πέρα από ηπείρους και συμφραζόμενα. Για τους σκοπούς του δικού μας ερευνητικού έργου, ένα σχετικό ερώτημα θα ήταν: Έχει υπάρξει μια αρχειακή στροφή στις σπουδές φύλου και στους ακτιβισμούς φύλου στην Ελλάδα; Αυτό είναι ένα σύνθετο, ανοιχτό ερώτημα, δύσκολο να απαντηθεί στο περιορισμένο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου. Στην καλύτερη περίπτωση, η έρευνά μας θα επισημάνει και θα στοχαστεί πάνω σε ορισμένα παραδείγματα, όπου το αρχείο και οι πρακτικές αρχειοθέτησης γίνονται κεντρικά στοιχεία φεμινιστικών και κούρη κινήματων και επιστημονικών εγχειρημάτων στο ελληνικό πλαίσιο.

Τα πρόσφατα ακαδημαϊκά κείμενα στον τομέα των σπουδών φύλου στην Ελλάδα, τα οποία προσεγγίζουν το αρχείο ως αντικείμενο έρευνας και/ή κατανοούν τις αρχειακές πρακτικές ως πολιτικές παρεμβάσεις στο παρόν, είναι σχετικά λίγα. Η έκδοση που πιθανότατα σηματοδοτεί μια σημαντική στροφή σε αυτή την τάση είναι ο συλλογικός τόμος *Κούρη Πολιτική/Δημόσια Μνήμη: 30 Κείμενα για τον Ζακ*, που δημοσιεύτηκε μετά τη βίαιη δολοφονία του ΛΟΑΤΚΙ ακτιβιστή Ζακ Κωστόπουλου/Zackie Oh στο κέντρο της Αθήνας, στις 21 Σεπτεμβρί-

ου 2018 (Αθανασίου κ.ά., 2020). Από την αρχή, στην εισαγωγή του τόμου, οι επιμελήτριες δηλώνουν με έμφαση ότι το εγχείρημα αυτό σχεδιάστηκε ως μέρος ενός πολιτικού αγώνα γύρω από το αρχείο, τις πολιτικές της δημόσιας μνήμης, και της λήθης. Στη συνέχεια, αρκετοί/ες συντελεστές/στριες του τόμου, όπως οι Βενετία Κάντσα, Κώστας Γιαννακόπουλος, Ειρήνη Αβραμοπούλου, Γρηγόρης Γκούγκουσης και Αγγέλικα Ψάρρά, συμερίζονται αυτή τη θέση, αναδεικνύοντας την εμφάνιση νέων αρχειακών πρακτικών ως βασικών συστατικών μιας κούρ φεμινιστικής πολιτικής του παρόντος και των σύγχρονων αντιστάσεων στη βία λόγω φύλου. Το *Κούρ Πολιτική, Δημόσια Μνήμη: 30 Κείμενα για τον Ζακ* δεν είναι μια ακαδημαϊκή έκδοση. Σχεδιάστηκε ως ένα εγχείρημα που θα έφερνε κοντά ανθρώπους που εργάζονται ως ερευνητές/ριες/τα και/ή ως ακτιβιστές/ριες/α κατά της έμφυλης βίας, της ομοφοβίας, της τρανσφοβίας και του ρατσισμού, στον απόηχο των κινητοποιήσεων που ξέσπασαν μετά τη δολοφονία του Ζακ Κωστόπουλου.

Αποτελεί, λοιπόν, η έκδοση του *Κούρ Πολιτική/Δημόσια Μνήμη: 30 Κείμενα για τον Ζακ* μια στιγμή συνειδητοποίησης μιας αρχειακής στροφής στις σύγχρονες κούρ φεμινιστικές πρακτικές στην Ελλάδα; Και πάλι, είναι δύσκολο να απαντηθεί αυτό το ερώτημα —ίσως να πρέπει και να αναδιατυπωθεί. Δεν είναι απαραίτητα αυτό το βιβλίο που θα μπορούσε να ιδωθεί ως αυτή η στιγμή ή μια στιγμή, αλλά μάλλον η ανάδυση του κινήματος *Δικαιοσύνη για τον Ζακ/Zackie Oh* ως ενός κινήματος εν εξελίξει, στο πλαίσιο του οποίου παρήχθη αυτός ο συλλογικός τόμος. Σε κάθε περίπτωση, η έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος GeStuRe, με τίτλο «Αναταραχή Αρχείου», προσπάθησε να στοχαστεί πάνω στις νέες αρχειακές πρακτικές που κάποιοι/ες από τους/τις συγγραφείς του τόμου επικαλέστηκαν ή φαντάστηκαν, προκειμένου να χαράξει μια μεθοδολογική και επιστημολογική πειραματική προσέγγιση στην κατασκευή αρχειακών μορφών και υλικών.

Θραύσματα - Αναταράσσοντας το αρχείο για την έμφυλη βία

Λαμβάνοντας υπόψη τους περιορισμούς του παρόντος ερευνητικού έργου, αποφάσισα να επικεντρωθώ πρωτίστως σε αυτό που μπορεί να ονομαστεί ως «φεμινιστικές και κουήρ αρχειοθετήσεις» στο ελληνικό πλαίσιο, σε σχέση με το ζήτημα της έμφυλης βίας. Εδώ άντλησα απευθείας από την εισαγωγή της Eichhorn τον συγκεκριμένο όρο (2013). Ο όρος «αρχειοθετήσεις» δεν αναφέρεται στις συμβατικές πρακτικές που επιτελούν οι αρχειονόμοι, βιβλιοθηκονόμοι και άλλοι για τη διατήρηση, τεκμηρίωση και ευρετηρίαση αρχειακού υλικού. Αντίθετα, οι «φεμινιστικές και κουήρ αρχειοθετήσεις» υποδηλώνουν ένα σύνολο παρεμβάσεων και πρακτικών που υπερβαίνουν τους συμβατικούς ορισμούς του αρχείου, σηματοδοτούν πρακτικές δημιουργίας αρχείων και παραγωγής και συλλογής αρχειακού υλικού ως δραστηριότητες παραγωγής γνώσης και ως φεμινιστικές και κουήρ πολιτικές παρεμβάσεις στο παρόν.

Ένας κατάλογος επιλεγμένων αρχείων και αρχειακών πρακτικών «φεμινιστικής και κουήρ αρχειοθέτησης» στην Ελλάδα παρουσιάζεται αναλυτικότερα στον ιστότοπο του έργου GeStuRe. Ο κατάλογος αυτός δεν αποτελεί πλήρη ούτε εξαντλητική καταγραφή τέτοιων αρχείων και πρακτικών. Συγκροτήθηκε μέσα από μια μάλλον αντίστροφη διαδικασία απ' ό,τι είχε αρχικά σχεδιαστεί: ξεκινώντας από στιγμές φεμινιστικής και κουήρ αρχειοθέτησης που σχετίζονται με σύγχρονους αγώνες ενάντια στην έμφυλη βία στην Ελλάδα, και επιστρέφοντας κατόπιν στα αρχεία και στις αρχειακές πρακτικές που επενδύουν σε αυτές τις πολιτικές του παρόντος.

Η συγκεκριμένη επιλογή αρχείων και αρχειακών πρακτικών έχει και μια τακτική διάσταση. Συγκροτήθηκε με τρόπο που θα μπορούσε να τροφοδοτήσει τη διαδικασία ανάπτυξης αυτού που αρχικά είχε ονομαστεί «ψηφιακό αντεργαλείο-αρχείο» του έργου. Η έννοια του «αντι-αρχείου», επίσης, εγκαταλείφθηκε σταδιακά· οι πρακτικές αρχειοθέτησης του έργου επανανοηματοδοτήθηκαν ως μια διαδικασία συ-

ναρμολόγησης και αφήγησης αποσπασματικών ιστοριών γύρω από την έμφυλη βία, που δυνητικά συγκροτούν ένα «διαταραγμένο αρχείο». Οι έννοιες του «διαταραγμένου αρχείου» και της «αναταραχής αρχείου» προέρχονται από το έργο του Δημήτρη Παπανικολάου, ο οποίος αντλεί κυρίως από τα πεδία της πολιτισμικής παραγωγής και των καλλιτεχνικών πρακτικών στο πλαίσιο της ελληνικής οικονομικής κρίσης (2017, 2018). Ακολούθησα τη διαταρακτική του μεθοδολογική λογική, η οποία προσεγγίζει καλλιτεχνικά έργα, όπως μυθιστορήματα, θεατρικές παραστάσεις, ταινίες, performances, εκθέσεις, ως αρχειακές πρακτικές, αν και η δική μου εστίαση διαφέρει. Επομένως, χρησιμοποιώ τις έννοιες αυτές ελεύθερα, με προσαρμογές και τροποποιήσεις, ως καθοδηγητικές μεθοδολογικές αρχές.

Για τη διαδικασία ενασχόλησης με την αρχειακή πρακτική και της δημιουργίας αρχειακού υλικού στο πλαίσιο του έργου GeStuRe, οι πρακτικές της «αναταραχής αρχείου» σήμαιναν ότι:

- Το διαταραγμένο αρχείο του προγράμματος GeStuRe δεν θα επιδίωκε να αποτελέσει ένα πλήρες, συνεκτικό αρχείο των συναντήσεων μεταξύ του ακαδημαϊκού φεμινισμού και του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα γύρω από το ζήτημα της έμφυλης βίας. Αντίθετα, έχει υιοθετήσει ένα αποσπασματικό πλαίσιο, όπου το αρχειακό υλικό του περιλαμβάνεται ως ένα ετερόκλητο σύνολο αφηγηματικών θραυσμάτων.

- Το διαταραγμένο αρχείο επιχειρεί να διαμορφώσει «έναν διάλογο με τα οικεία αρχεία του ανήκειν, της συγγένειας και του συναισθήματος» (Παπανικολάου, 2018, σ. 173), ειδικά σε σχέση με εμπειρίες έμφυλης βίας και με υποκειμενικότητες περιορισμένης ορατότητας.

- Το διαταραγμένο αρχείο πειραματίζεται με μια γενεαλογική προσέγγιση στη συγκρότηση νέου αρχειακού υλικού. Κύρια πρόθεσή του είναι να συγκροτήσει ανοίκειες, θραυσματικές αφηγήσεις και αναπαραστάσεις της έμφυλης βίας.

- Αυτές οι ανοίκειες αφηγήσεις και αναπαραστάσεις εξετάζονται μέσα από το πρίσμα μιας διαθεματικής προοπτικής για την έμφυλη βία,

ενταγμένης στα ελληνικά συμφραζόμενα. Τα αφηγηματικά θραύσματα του διαταραγμένου αρχείου περιλαμβάνονται και οργανώνονται με βάση την κατανόηση της έμφυλης βίας ως φαινομένου που δεν αφορά μόνο τις γυναίκες —και δη ως ομοιογενή κατηγορία— αλλά ως μια πάντα συγκείμενη σχέση εξουσίας και ανισότητας, που διαμορφώνεται από τις αρθρώσεις του φύλου, της σεξουαλικότητας, της φυλής, της τάξης, του έθνους και άλλων υπαγωγών ή διαφορών (Ζαββού, 2021).

- Τα παραπάνω συνδέονται, τέλος, και με μια ενδεχομενική αναζήτηση ενός άλλου αρχείου και με μια αποταύτιση από τις συμβατικές αντιλήψεις του αρχείου ως «πόρου» για την ακαδημαϊκή έρευνα και της αρχειακής έρευνας ως πρακτικής εξόρυξης ή ανασκαφής σε διασωθέντα έγγραφα και αρχειακά υλικά του παρελθόντος.

Αναταράσσοντας το αρχείο: Μεθοδολογικοί προβληματισμοί

Το πρόγραμμα GeStuRe έχει χαράξει μια σύνθετη ερευνητική τροχιά, που προβληματοποιεί τις συναντήσεις μεταξύ ακαδημαϊκών και κινηματικών φεμινισμών στην Ελλάδα. Αυτή η τροχιά έρχεται αντιμέτωπη με τη συχνά διαδεδομένη αντίληψη των «γυναικών» (και, ειδικότερα, των ταξικά και φυλετικά προνομιούχων γυναικών) ως των κανονιστικών υποκειμένων της φεμινιστικής θεωρίας και κινηματικής δράσης στην Ελλάδα. Σε αυτό το πλαίσιο, έχω υιοθετήσει μια διαθεματική προσέγγιση σε σχέση με την έρευνά μου για τις φεμινιστικές και κούρη πρακτικές αρχειοθέτησης: αυτή η διαθεματική οπτική καθοδηγεί τους τρόπους με τους οποίους έχω κατανοήσει και αναλύσει τις αρχειακές πρακτικές, τους τρόπους με τους οποίους έχω αξιοποιήσει αρχειακές συλλογές και υλικά, καθώς και τη διαδικασία μέσω της οποίας αναπτύχθηκε το «διαταραγμένο αρχείο» του έργου. Η έναρξη αυτού του εγχειρήματος, τρεις δεκαετίες μετά τη λεγόμενη «αρχειακή στροφή» στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, δεν καθιστά περιττό

—ειδικά στο ελληνικό πλαίσιο— να δηλωθεί εξ αρχής ότι αυτό το έργο δεν ενστερνίζεται την αντίληψη ότι μια «κανονική» αρχειακή συλλογή είναι ή πρέπει να θεωρείται ως ένα αποθετήριο εγγράφων και αντικειμένων. Η έρευνά μου δεν είναι αρχειακή με τη συμβατική έννοια: αντίθετα, προσεγγίζει το αρχείο ταυτόχρονα ως αντικείμενο έρευνας, ως τόπο συναισθηματικής αναζήτησης και ως χώρο πολιτικής παρέμβασης. Η αρχειακή μου έρευνα βασίζεται στο πλούσιο αναλυτικό πεδίο των τρανσφεμινιστικών και κουήρ αναγνώσεων του αρχείου και των αρχειακών πρακτικών. Αντλώ κυρίως από τη θεωρητικοποίηση του αρχείου από την Ann Cvetkovich και από τις μεθοδολογικούς της πειραματισμούς στη συγκρότηση ενός νέου Αρχείου Συναισθημάτων (Cvetkovich, 2003). Το να καταστεί η συμβολή της σχετική με το ελληνικό πλαίσιο —και ειδικότερα η τοποθέτησή της στις τομές μεταξύ των ακαδημαϊκών σπουδών φύλου και των φεμινιστικών ακτιβισμών στην Ελλάδα γύρω από το ζήτημα της έμφυλης βίας— αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα. Για την αντιμετώπισή του, βασίζομαι, όπως προαναφέρθηκε, σε μεγάλο βαθμό στην εισαγωγή της έννοιας της «αναταραχής αρχείου» από τον Δημήτρη Παπανικολάου, ως βασικό εργαλείο για την υλοποίηση μιας ποιητικής του διαταραγμένου αρχείου και ως μεθοδολογική λογική για τη φαντασία μη-κανονιστικών αρχείων σχετικά με την έμφυλη βία (Παπανικολάου, 2017, 2018).

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκε σε αυτό το έργο μετατοπίστηκε καθώς η ερευνητική διαδικασία εξελισσόταν. Στον αρχικό σχεδιασμό της έρευνας είχα σκοπό να ξεκινήσω από τη συνοπτική διατύπωση της Ann Stoler για την αρχειακή στροφή ως μια μετατόπιση από το «αρχείο-ως-πηγή στο αρχείο-ως-αντικείμενο» (2013, σ. 44). Μια συλλογή ελληνικών αρχείων θα συγκροτούνταν με σκοπό τη διερεύνηση του πώς αυτά συμβάλλουν στην κοινωνική παραγωγή γνώσης για το φύλο και τη σχετιζόμενη με το φύλο βία. Το κρίσιμο καθήκον θα ήταν τότε η ανάγνωση αυτών των αρχείων «κόντρα στο ρεύμα τους», εντοπίζοντας αποσιωπημένες φωνές, κρυμμένες υποκειμενικότητες και χαμένες μορφές.

Ωστόσο, ο αρχικός στόχος για αφιέρωση του πρώτου μέρους της έρευνας σε μια συνολική χαρτογράφηση των υπαρχόντων φεμινιστικών και κουήρ αρχείων εγκαταλείφθηκε σταδιακά, για λόγους που αναφέρω στη συνέχεια. Αντ' αυτού, επέλεξα να ανακατευθύνω την έρευνά μου προς την καταγραφή και την επισήμανση επιλεγμένων αρχείων και αρχειακών πρακτικών φεμινιστικών και κουήρ αρχειοθετήσεων στην Ελλάδα.

Αφενός, ο διαθέσιμος χρόνος για την ολοκλήρωση του έργου δεν επαρκούσε για μια συνολική χαρτογράφηση. Ένα προγενέστερο έργο, με στόχο τη χαρτογράφηση και καταλογογράφηση των γυναικείων αρχείων στην Ελλάδα, είχε δημοσιευτεί το 2015 και μια εφικτή λύση θα ήταν να βασιστώ στα ευρήματά του και να προσπαθήσω να το επεκτείνω ή να το επικαιροποιήσω με μεταγενέστερες εξελίξεις. Αυτή η δυνατότητα, όμως, ανέδειξε νέες και πιο σύνθετες μεθοδολογικές ανησυχίες. Ο υφιστάμενος κατάλογος ήταν μια χαρτογράφηση των «Γυναικείων αρχείων στην Ελλάδα». Θα είχε νόημα να επικαιροποιηθεί ή να επεκταθεί, προσθέτοντας μεταγενέστερα ή παλαιότερα παραμελημένα «φεμινιστικά» ή «κουήρ» αρχεία; Πώς σχετίζονται μεταξύ τους αυτοί οι τρεις όροι; Πού επικαλύπτονται, πότε είναι συμπληρωματικοί, πού εντοπίζονται εντάσεις μεταξύ τους; Πώς νοηματοδοτούνται αυτοί οι τρεις όροι από εκείνους που κάνουν τις αποδόσεις: ερευνητές, αρχειονόμους, ακτιβιστές —συμπεριλαμβανομένου και εμού— και με ποια κριτήρια; Τι αντικατοπτρίζουν τελικά αυτές οι διαφορετικές εννοιολογήσεις: μεθοδολογικά, πολιτικά ή ταυτοτικά ζητήματα;

Αναγνωρίζω τη σημασία αυτών των ερωτημάτων, ωστόσο κατέληξα στο συμπέρασμα ότι το ερευνητικό έργο που ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο του έργου GeStuRe δεν θα ήταν επ' ουδενί επαρκές για να τα αντιμετωπίσει διεξοδικά. Για κάτι τέτοιο, πιθανότατα θα απαιτούνταν εκτεταμένη εθνογραφική εργασία, τόσο με τη μορφή επιτόπιας έρευνας ορισμένων από αυτά τα αρχεία όσο και μέσω ευρείας ιστορικής έρευνας για τις κυκλοφορίες, τις εννοιολογήσεις και τις χρήσεις αυτών των αρχείων και των αρχειακών

υλικών τους στο πλαίσιο των σπουδών φύλου και των έμφυλων ακτιβισμών στην Ελλάδα.

Πριν αναλύσω λεπτομερέστερα τον τρόπο με τον οποίο εφαρμόστηκε το συγκεκριμένο μεθοδολογικό πλαίσιο και τα ευρήματα της έρευνας, θα ήθελα να επισημάνω ορισμένους περιορισμούς του. Το διαταραγμένο αρχείο του έργου δεν προέκυψε ως μέρος μιας συλλογικής, κοινοτικής και κινηματικά εδρασμένης προσπάθειας να ενεργοποιηθεί το πρόταγμα για μια «αναταραχή αρχείου». Η διαδικασία της συγκρότησής του ακολούθησε μια παραδοσιακή ερευνητική προσέγγιση, όπου ένας ακαδημαϊκός ερευνητής έλαβε μεθοδολογικές αποφάσεις, επέλεξε αρχειακό υλικό και συναρμολόγησε αφηγήσεις. Αυτή η διαδικασία είναι από μόνη της προβληματική, ειδικά όταν αντιπαρατίθεται με συλλογικές πρακτικές αρχειοθέτησης που έχουν υιοθετηθεί από αρκετές φεμινιστικές και κουήρ συλλογικότητες στην Ελλάδα.

Ακόμα περισσότερο, είναι προβληματική καθώς αυτός ο ερευνητής είναι cis άνδρας, μεσήλικας, λευκός, ετεροφυλόφιλος και σχετικά αποκομμένος από τις σύγχρονες φεμινιστικές και κουήρ κινητοποιήσεις ενάντια στην έμφυλη βία στην Ελλάδα. Η αναγνώριση της δικής μου θεσιακότητας (positionality) απαιτεί στοχαστικότητα απέναντι σε όλες τις μεθοδολογικές επιλογές που έκανα στο πλαίσιο της έρευνας για τις αρχειακές πρακτικές και της πρότασης αποσπασματικών εναλλακτικών αφηγήσεων για την έμφυλη βία.

Παράλληλα, προσπαθώ να ακολουθήσω το πολιτικό όραμα της bell hooks για τον φεμινισμό ως ένα «κίνημα για όλους», αναζητώντας συνέργειες και συμμαχίες ανάμεσα σε σύγχρονα φεμινιστικά και κουήρ κινήματα ενάντια στον σεξισμό, την εκμετάλλευση λόγω φύλου και την καταπίεση στην Ελλάδα, με αγώνες για κοινωνική δικαιοσύνη και κινητοποιήσεις κατά της καταπίεσης (hooks, 2000). Θα αναστοχαστώ περαιτέρω πάνω σε ορισμένους από αυτούς τους περιορισμούς που σχετίζονται με τη δική μου θέση ως ερευνητή του παρόντος ερευνητικού προγράμματος στην επόμενη ενότητα του κειμένου.

Δημιουργώντας ένα διαταραγμένο αρχείο για την έμφυλη βία

Τα αρχικά αποτελέσματα αυτής της έρευνας εκτείνονται σε δύο χώρους: αυτό το κείμενο, ως μια γραπτή ακαδημαϊκή εργασία, και την ιστοσελίδα του προγράμματος GeStuRe, στην ειδική κατηγορία με τον τίτλο «Αναταραχή Αρχείου» (Archive Trouble). Το υλικό του ιστότοπου οργανώνεται περαιτέρω σε δύο υποενότητες: η πρώτη ονομάζεται «Φεμινιστικές και Κουήρ Αρχαιοθετήσεις» και η δεύτερη «Θραύσματα: Αναταράσσοντας το Αρχείο». Οι δύο αυτοί χώροι και οι δύο υποενότητες δεν είναι συμπληρωματικοί ούτε επικαλύπτονται. Συντίθενται ως μια αποσπασματική αναπαράσταση της ερευνητικής διαδικασίας και, ταυτόχρονα, ως μια τεκμηρίωση της μεθοδολογικής πειραματικής προσέγγισης που χρησιμοποιήθηκε για την ανάπτυξη μιας εναλλακτικής αρχειοθέτησης σχετικά με την έμφυλη βία στην Ελλάδα. Θα προσπαθήσω να αναλύσω αυτή τη σύνθεση παρακάτω.

Χρονικά, η χρηματοδοτούμενη έρευνά μου ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 2023, με την έναρξη της «χαρτογράφησης φεμινιστικών και κουήρ αρχείων» που δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης στην Ελλάδα. Ξεκίνησα με μια ευρεία και ανοιχτή διαδικτυακή αναζήτηση, συγκεντρώνοντας έναν κατάλογο τέτοιων αρχείων καθώς τα εντόπιζα. Η έκταση των αρχείων και των συλλογών που φαίνονταν να υπάρχουν «εκεί έξω» —σε διάφορες ψηφιακές μορφές, σε βιβλιοθήκες, σε άλλους αρχειακούς χώρους, σε δημόσια κτίρια, ιδιωτικά σπίτια, συλλογικούς χώρους— ήταν συντριπτική. Ένιωσα να κατακλύζομαι: θα ήταν αδύνατο να ολοκληρώσω οτιδήποτε που έστω θα πλησίαζε κοντά σε μια συνολική χαρτογράφηση αυτών των αρχείων μέσα στο χρονικό πλαίσιο του ερευνητικού έργου. Εργαζόμουν απέναντι σε μια καταληκτική ημερομηνία που απείχε λιγότερο από έναν χρόνο.

Όπως διαπίστωσα λίγο αργότερα, ένα ερευνητικό έργο χαρτογράφησης που χρηματοδοτήθηκε από τη Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων και υλοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ) είχε ως αποτέλεσμα τη δημοσίευση, το 2015, ενός ολοκληρω-

μένου διαδικτυακού καταλόγου Γυναικείων Αρχείων στην Ελλάδα. Ο κατάλογος αυτός, με την ονομασία Κλειώ (από την μούσα της ιστορίας στην ελληνική μυθολογία), περιλαμβάνει 980 τέτοια αρχεία, υπο-αρχεία και συλλογές.¹ Παραμένει ενεργός μέχρι σήμερα, προσβάσιμος μέσω εξειδικευμένης βάσης δεδομένων και μηχανής αναζήτησης. Η ύπαρξη του καταλόγου Κλειώ μου έφερε ανακούφιση. Μπορούσα πλέον να βασιστώ σε αυτόν για τη χαρτογράφησή μου· ενδεχομένως να την επαναπροσδιορίσω ως την εργασία επικαιροποίησης του καταλόγου του Κλειώ, με την προσθήκη φεμινιστικών και κουήρ αρχειακών εγχειρημάτων που ξεκίνησαν μετά την ολοκλήρωση του ερευνητικού έργου του ΕΚΚΕ, το 2012. Θα μπορούσα επίσης να επιχειρήσω να εντοπίσω και να τεκμηριώσω άλλα, παλαιότερα αρχεία ή συλλογές που απουσιάζουν από τον δημοσιευμένο κατάλογο των γυναικείων αρχείων. Προέβλεπα ότι μια τέτοια ερευνητική διαδικασία θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για την ανάπτυξη ενός δυναμικού αντι-αρχείου: δίνοντας ορατότητα σε αρχεία και αρχειακές πρακτικές που δεν περιλαμβάνονται στον θεσμικό κατάλογο και εξετάζοντας τη λογική του αποκλεισμού τους.

Ξεκίνησα από αυτό που έμοιαζε ως προφανής παράλειψη στα θεσμικά αρχειακά εγχειρήματα: τα κουήρ αρχεία, οι κουήρ ιστορίες και οι κουήρ υποκειμενικότητες. Πράγματι, ούτε ο κατάλογος του Κλειώ περιλαμβάνει οποιαδήποτε αναφορά στον όρο queer, και μια παρόμοια προσέγγιση ακολουθείται και από άλλα θεσμικά φεμινιστικά αρχειακά έργα, όπως το «Ιστορικό Αρχείο» για την ισότητα των φύλων και η «Συλλογή προφορικών μαρτυριών από επιφανείς γυναίκες».² Παράλληλα, ξεκίνησα τη μελέτη του βιβλίου της Ann Cvetkovich *An*

¹ Βλ. τη συνοπτική παρουσίαση του καταλόγου των γυναικείων αρχείων Κλειώ, στην ιστοσελίδα του προγράμματος: <https://GeStuRe.soc.uoc.gr/arxeia/feministika-kai-kouir-archeia/katalogos-gynaikeion-archeion-kleio/>.

² Βλ. τη σύντομη συζήτηση εδώ: <https://GeStuRe.soc.uoc.gr/arxeia/feministika-kai-kouir-archeia/archeio-proforikon-martyrion-geniki-g/>

Archive of Feelings (2003), για να αποκτήσω βαθύτερη κατανόηση των πρακτικών κουήρ ανάγνωσης του αρχείου και της χρήσης κουήρ μεθόδων για τη συγκρότηση συλλογικών αρχειακών εγχειρημάτων από τη βάση.

Το έργο της Cvetkovich είχε άμεσο αντίκτυπο στο δικό μου. Με έκανε να συνειδητοποιήσω ότι οι προηγούμενοι δισταγμοί και ταλαντεύσεις μου για το πώς να προσεγγίσω αυτή την εργασία για την έμφυλη βία μέσα από αρχειακό υλικό και πρακτικές στην Ελλάδα συνδέονταν άμεσα με τη δική μου θεσιακότητα ως λευκού, ετεροφυλόφιλου, cis άντρα ερευνητή. Ένιωθα άβολα και αγχωμένος με την απόσταση που με χώριζε από τα υποκείμενα της έρευνας και από τους φεμινιστικούς και κουήρ ακτιβισμούς, που θεωρητικά θα κινούσαν αυτή την εργασία. Αντί να την αναγνωρίσω, να στοχαστώ πάνω της και να εργαστώ με και μέσα από αυτή την απόσταση, ξεκίνησα την έρευνά μου αποκρύπτοντας τη θέση μου. Η παρόρμηση να κατασκευάσω μια συνολική χαρτογράφηση των φεμινιστικών και κουήρ αρχείων στην Ελλάδα από μια εξωτερική, αποστασιοποιημένη γωνία θέασης —υιοθετώντας την ουδέτερη οπτική του άντρα-ερευνητή, που διεκπεραιώνει μια συμβατική τεκμηρίωση— ήταν το βασικό πρόβλημα από το οποίο ξεκίνησα. Βρήκα έναν τρόπο υπέρβασης αυτού του αδιεξόδου, προσπαθώντας να εργαστώ με το υπόδειγμα της Cvetkovich ως προς την αφηγηματική και συν-αισθηματική εμπλοκή της με εναλλακτικά αρχειακά υλικά και συλλογές, στην προσπάθεια συγκρότησης ενός ιδιότυπου αρχείου συναισθημάτων, σεξουαλικότητας και τραύματος, τα οποία εμψυχώνουν τις λεσβιακές δημόσιες κουλτούρες.

Η αρχική μου απόσταση σε σχέση με το πολιτικό και ερευνητικό πεδίο αυτού του προγράμματος, αλλά και απέναντι στις θραυσματικές αφηγήσεις του διαταραγμένου αρχείου, δεν έχει εξαφανιστεί και το ζητούμενο δεν ήταν να τη μειώσω ή να την παρακάμψω. Αντίθετα, επιχείρησα να διεξαγάγω την έρευνα μέσα από τις συν-αισθηματικές μου συγγένειες με το πεδίο των σπουδών φύλου στην Ελλάδα, ως cis άνδρας ερευνητής που έχει δραστηριοποιηθεί σποραδικά στα όρια αυτού

του ακαδημαϊκού πεδίου, καθώς και με τη θεματολογία των κινημάτων για το φύλο στην Ελλάδα, ως ερευνητής που έχει επιδιώξει να εγγράψει (τμήμα) του ακαδημαϊκού του έργου εντός των πρακτικών αντιρατσιστικών κινημάτων και αντιστάσεων.

Ως αποτέλεσμα, το διαταραγμένο αρχείο που συγκροτήθηκε μέσα από αυτή τη διαδικασία εστιάζει σε περιστατικά και αναπαραστάσεις τα οποία αναδύονται σε στιγμές κατά τις οποίες οι συναισθηματικές αποτυπώσεις της έμφυλης βίας διαπερνούν τον δημόσιο χώρο, κατά τις οποίες οι πρακτικές (μη) καταγραφής των σωμάτων χρώματος ως (συμμετεχόντων) στις αντιστάσεις απέναντι στην έμφυλη βία τίθενται υπό αμφισβήτηση, και κατά τις οποίες οι ηγεμονικές αρθρώσεις των εγχειριστικών φεμινισμών τίθενται υπό αμφισβήτηση.

Η χαρτογραφική άσκηση του προγράμματος μετατοπίστηκε συνολούθα σε μια σύνθεση δεκαπέντε καρτών/καρτελών, οι οποίες δημοσιεύθηκαν στον ιστότοπο του GeStuRe. Οι εν λόγω καρτέλες αποτυπώνουν συναισθηματικές συναντήσεις με δεκαπέντε επιλεγμένα αρχεία και αρχειακές πρακτικές, που δύνανται να χαρακτηρισθούν ως «φεμινιστικές και κούηρ αρχειοθετήσεις» στο ελληνικό πλαίσιο. Τα δεκαπέντε αυτά αρχεία και οι αρχειακές πρακτικές επελέγησαν καθότι χάραξαν την ερευνητική διαδρομή που ακολούθησα για την ανάπτυξη των θραυσματικών αφηγήσεων οι οποίες συναπαρτίζουν το διαταραγμένο αρχείο του προγράμματος.

Παρακάτω, θα εσιάσω αναλυτικότερα στα τρία ολοκληρωμένα θράυσματα του διαταραγμένου αρχείου του GeStuRe για την έμφυλη βία.

Θραύσμα πρώτο
 «Η συν-αισθηματική ζωή που διαπερνά τη δημόσια ζωή»
 (Cvetkovich, 2003, σ. 10)

Το πρώτο θραύσμα προέκυψε από μια διαδικασία αναζήτησης του ψηφιοποιημένου υλικού του «Ιστορικού Αρχείου» της πρώην Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων.³ Ανάμεσα σε άλλα τεκμήρια, το ψηφιοποιημένο αποθετήριο του Ιστορικού Αρχείου περιλαμβάνει σαρωμένα αντίγραφα περιοδικών που εκδόθηκαν από διάφορες ομάδες και συλλογικότητες του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος της δεκαετίας του 1970 και του 1980, όπως η *Σκούπα* (5 τεύχη), η *Δίνη* (9 τεύχη), το *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών* (3 τεύχη) και η *Κατίνα* (7 τεύχη), το λεσβιακό περιοδικό *Λάβρυς* (3 τεύχη), και το (κυρίως) γκέι περιοδικό *Αμφί* (12 τεύχη) από περίπου την ίδια περίοδο. Διάβασα αυτά τα τεύχη αρχικά υπό το πρίσμα της γενικότερης προσέγγισης του ερευνητικού προγράμματος: προσπαθώντας να διακρίνω διαφορετικές εννοιολογήσεις της έμφυλης βίας και σκεπτόμενος πώς αυτές ενδεχομένως αντανακλώνται στις θέσεις, τους λόγους και τις υποκειμενικότητες που συνθέτουν το πεδίο των σπουδών φύλου και των ακτιβισμών στην Ελλάδα σήμερα.

Σε όλα αυτά τα περιοδικά, που εκδόθηκαν στα τέλη της δεκαετίας του '70 και τη δεκαετία του '80, οι διασυνδέσεις ανάμεσα στη βία και το φύλο προκύπτουν ως κρίσιμο ζητούμενο. Και υπάρχουν, πράγματι, σημαντικές αποκλίσεις ανάμεσά τους. Στα περιοδικά του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος, η έμφυλη βία αντιμετωπίζεται πρωταρχικά ως ζήτημα βίας κατά των γυναικών εντός της οικογένειας και στη δημόσια σφαίρα —τα σχετικά άρθρα επικεντρώνονται στην πατριαρχία, στον βιασμό και στη βία εντός του σπιτιού. Αυτές οι εκδόσεις από τον χώρο του αυτόνομου γυναικείου κινήματος συνδέθηκαν στενά με

³. Βλ. τη σύντομη συζήτηση στο <https://GeStuRe.soc.uoc.gr/feministika-kai-kouir-archeia/istoriko-archeio-geniki-grammateia-is/>

τις φεμινιστικές κινητοποιήσεις ενάντια στη βία και τον βιασμό, που πολλαπλασιάστηκαν στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Οι φεμινιστικές κινητοποιήσεις διατύπωσαν πολλαπλά αιτήματα για τη μεταρρύθμιση του υφιστάμενου νομικού πλαισίου και την υιοθέτηση πολιτικών προστασίας για τις γυναίκες που βιώνουν έμφυλη βία. Μια συνοπτική και ενδεικτική έκφραση αυτών των αιτημάτων και των σχετικών συζητήσεων εντός του αυτόνομου γυναικείου κινήματος έχει δημοσιευτεί στην εκτεταμένη ειδική ενότητα για τη «Βία και τον βιασμό» στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού *Δίνη* (1987).

Η *Λάβρυς* (έκδοση που συνδέεται με την πρώτη λεσβιακή συλλογικότητα στην Ελλάδα, την «Αυτόνομη Ομάδα Ομοφυλόφιλων Γυναικών») και το *Αμφί* (που σχετίζεται με την πρώτη ομοφυλοφιλική οργάνωση στην Ελλάδα, το ΑΚΟΕ – Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλόφιλων Ελλάδας) διαφοροποιούνται. Δεν θα επεκταθώ εδώ σε περισσότερες λεπτομέρειες. Αρκεί να θυμηθούμε ότι η πρώτη δημόσια εκδήλωση της ΑΚΟΕ το 1977 συνδέθηκε με την κινητοποίηση των τρανς σεξεργατριών ενάντια στην κρατική καταστολή και την αστυνομική βία, ότι η βασική ομιλία σε αυτή την εκδήλωση έγινε από τη Μπέττυ Βακαλίδου, μια τρανς σεξεργάτρια, και ότι ένα από τα κύρια θέματα των δύο τελευταίων τευχών της *Λάβρυς* ήταν η κραυγή «γιατί οι φεμινίστριες επιμένουν να αγνοούν τις λεσβίες;» (Καντσά, 2000). Αυτές οι αποκλίσεις μπορεί να μοιάζουν γνώριμες και στο σήμερα, αλλά αποτυπώνουν και την ομοφοβία και τρανσφοβία της εποχής.

Το πρώτο θραύσμα του αρχείου προσπαθεί να μεταδώσει τη συναισθηματική ζωή που ξεπηδά από τις σελίδες του *Αμφί*. Σε έντονη αντίθεση με άλλα περιοδικά που αναφέρθηκαν, το *Αμφί* (παρόλο που σήμερα συχνά μνημονεύεται σε σχετικές συζητήσεις ως «κουλτουριάρικο»),⁴ ήταν μια έκδοση που προσκάλεσε τους αναγνώστες του να

⁴ Βλ. μερικές από τις συνεντεύξεις μελών του ΑΚΟΕ/ΑΜΦΙ στο ντοκιμαντέρ που προσπαθεί να καταγράψει την ιστορία τους: <https://GeStuRe.soc.uoc.gr/akoe-amfi-i-istoria-mias-epanastasis/>

μοιραστούν χωρίς φόβο τις προσωπικές τους ιστορίες και στη συνέχεια τις δημοσίευσε. Αυτές οι δημοσιευμένες βιωματικές αφηγήσεις συχνά καταγράφουν τραυματικές εμπειρίες έμφυλης βίας και κακοποίησης των ομοφυλόφιλων αναγνωστών του. Το *Αμφί* φιλοξενούσε μια σταθερή στήλη με τον τίτλο «Μαρτυρίες», η οποία εμφανίστηκε από το πρώτο κιόλας τεύχος του, που εκδόθηκε το 1978. Η στήλη περιελάμβανε ανοιχτές επιστολές προς το περιοδικό από ανώνυμους, επώνυμους ή ψευδώνυμους αναγνώστες, με περιστασιακές απαντήσεις από τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού ή μέλη αυτής. Αυτή η στήλη, παρούσα σε όλα τα τεύχη του περιοδικού καθ' όλη τη 12ετή διάρκεια της κυκλοφορίας του, χρησιμοποιήθηκε ως ένα «φόρουμ για προσωπικές ιστορίες που είναι επίσης κοινωνικές και πολιτισμικές» (Cvetkovich, 2003, σ. 26).

Το πρώτο θραύσμα του διαταραγμένου αρχείου του προγράμματος GeStuRe περιστρέφεται γύρω από ένα επεισόδιο στο οποίο αυτές οι προσωπικές αφηγήσεις συστημικής έμφυλης βίας μεταφέρονται «εκτός τόπου» —πέρα από τη στήλη του περιοδικού και στο ανοιχτό, ετεροκανονικό πεδίο των πολιτικών αγώνων της εποχής.

Το ΑΚΟΕ αποφάσισε να συμμετάσχει στις μαζικές κινητοποιήσεις για την πέμπτη επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, τον Νοέμβριο του 1978. Το ΑΚΟΕ βρισκόταν με ένα μικρό τραπέζι στον χώρο του Πολυτεχνείου, όπου πουλούσε βιβλία και τεύχη του περιοδικού *Αμφί*, ενώ διένειμε ένα τετρασέλιδο φυλλάδιο που είχε συνταχθεί ειδικά για την περίπτωση.

Μέλη αριστερών φοιτητικών οργανώσεων προσπάθησαν να εκδιώξουν βίαια το ΑΚΟΕ από τον χώρο. Το ΑΚΟΕ κατηγορήθηκε ότι «ενεργεί αντίθετα προς το πολιτικό πνεύμα της εξέγερσης του Πολυτεχνείου». Τα μέλη του δεν αποχώρησαν, αλλά αναγκάστηκαν να μετακινήσουν το τραπέζι τους κοντά στους πάγκους αναρχικών ομάδων, όπου αισθάνονταν πιο ασφαλείς. Λίγες εβδομάδες αργότερα, ένα άρθρο με τίτλο «Ο Θάνατος του Πολυτεχνείου» δημοσιεύθηκε στο αριστερό περιοδικό *Αντί*, δηλώνοντας με έμφαση ότι η παρουσία της

ΑΚΟΕ ήταν η πιο «προφανής έκφραση εκφυλισμού» των επετειακών εκδηλώσεων (Νικολινάκος, 1978).

Το περιστατικό αναφέρεται και σχολιάζεται σε τεύχος του *Αμφί* που εκδόθηκε το 1979 (πιθανώς το μοναδικό ίχνος του γεγονότος) (*Αμφί*, 1979).⁵ Όπως σημειώνεται εκεί, η σύγκρουση ξέσπασε με αφορμή και το τετρασέλιδο φυλλάδιο του ΑΚΟΕ —ή μάλλον την τέταρτη σελίδα του φυλλαδίου που, όπως αναφέρεται στο περιοδικό, «πολλοί δεν κατάλαβαν το νόημά της». Σε αυτό το τεύχος του *Αμφί* έχουν επανεκτυπωθεί όλα τα κείμενα του φυλλαδίου. Δεν κατάφερα να εντοπίσω το αυθεντικό φυλλάδιο. Είναι πολύ πιθανό να έχει χαθεί, καθώς το αρχείο του ΑΚΟΕ και του *Αμφί* δεν έχει διασωθεί.

Οι τρεις πρώτες σελίδες του φυλλαδίου είναι γραμμένες στο ύφος των τυπικών πολιτικών προκηρύξεων της Αριστεράς της εποχής. Ένα κείμενο παρουσιάζει την ιδρυτική διακήρυξη του ΑΚΟΕ, ένα άλλο συνδέει τον αγώνα του ΑΚΟΕ για την απελευθέρωση της ομοφυλοφιλικής επιθυμίας με το Πολυτεχνείο, και το τρίτο συνοψίζει την εκστρατεία της ενάντια στο προτεινόμενο ομοφοβικό νομοσχέδιο για την «προστασία από τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα», που είχε κατατεθεί στη Βουλή από τη μεταπολιτευτική δεξιά κυβέρνηση της εποχής (*Αμφί*, 1979).

Και μετά, μια ριζική αλλαγή στον τόνο και στο ύφος του φυλλαδίου: στην τέταρτη σελίδα, που «πολλοί δεν συνέλαβαν το νόημά της», η προσωπική ιστορία ενός έφηβου αγοριού. Σε πρώτο πρόσωπο, λοιπόν, το αγόρι αφηγείται την επιστροφή του στο σπίτι μετά τη συμμετοχή του σε μια πορεία για την επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, μαζί με τη μικρότερη αδελφή του, τον πατέρα, και τον θείο του (*Αμφί*, 1979). Η σύντομη ιστορία κορυφώνεται με ένα ξέσπασμα βίαιης οργής ενάντια στο έφηβο αγόρι, με αφορμή την αποκάλυψη για την ομόφυλη

⁵ Βλ. μερικές από τις συνεντεύξεις μελών του ΑΚΟΕ/ΑΜΦΙ στο ντοκιμαντέρ που προσπαθεί να καταγράψει την ιστορία τους: <https://GeStuRe.soc.uoc.gr/akoe-amfi-i-istoria-mias-epanastasis/>

ερωτική του σχέση με έναν συμμαθητή του. Το έφηβο αγόρι έρχεται αντιμέτωπο με το παγωμένο, «γεμάτο φαρμάκι» βλέμμα της μητέρας του, που τον υποδέχεται στο σπίτι τους με την επωδό «δέστε τον ένοχο», την υποβόσκουσα βίαιη αρρενωπότητα του πατέρα του, που «θα τον σκοτώσει» αν μάθει τι έγινε, γιατί έτσι αντιδράει σε αυτά τα θέματα. Το αγόρι βγαίνει τρομοκρατημένο από το σπίτι και ξεκινά να σκέφτεται προς ένα σχέδιο επιβίωσής του, για το πώς θα επικοινωνήσει με τον συμμαθητή του χωρίς να τους καταλάβουν, για το τι θα κάνουν μετά. Οικείες στιγμές από τους εορτασμούς της εξέγερσης του Πολυτεχνείου τοποθετούνται στο παρασκήνιο αυτής της τραυματικής αφήγησης. Στην πορεία προς το ξέσπασμα της βίας που θα τον στοχοποιήσει, το έφηβο αγόρι στριμώχνεται σε ένα τρόλει γεμάτο με συμμετέχουσες/οντες στους εορτασμούς, ακούει ευχάριστα τις πολιτικές συζητήσεις των ενήλικων αντρών για τον ρεβιζιονισμό, την επανάσταση και τη σημασία τέτοιων επετείων, αγγίζει μια φωτογραφία του Μίκη Θεοδωράκη που ανταλλάσσουν οι διαδηλωτές μεταξύ τους. Όταν η βία ξεσπά, έχει την ευκαιρία να δραπετεύσει από το σπίτι του, εξαιτίας του ότι ο πατέρας και ο θείος του παραμένουν βυθισμένοι στις πολιτικές τους συζητήσεις με αφορμή το Πολυτεχνείο και δεν ακούν το τι έχει αποκαλυφθεί σχετικά με τις σεξουαλικές του επιθυμίες (Εικόνα 3).

Η παρουσία της τέταρτης σελίδας του φυλλαδίου του ΑΚΟΕ για το Πολυτεχνείο προκαλεί μια αποσταθεροποιητική ένταση, η οποία ίσως εξηγεί και τη διαμάχη που ξέσπασε όταν κυκλοφόρησε στον δημόσιο χώρο τον Νοέμβριο του 1978. Αυτή η ένταση έχει μια συναισθηματική διάσταση: τα συναισθήματα φόβου και έμφυλης καταπίεσης που βιώνει το έφηβο αγόρι διαταράσσουν την παγιωμένη συναισθηματική οικονομία που συνδέεται με τις κυρίαρχες αφηγήσεις της εξέγερσης του Πολυτεχνείου, την αλληλεγγύη και συμπαράσταση στους αριστερούς αγωνιστές του, τον σεβασμό και θαυμασμό για τον αγώνα και τον ηρωισμό τους, την οργή για την πολιτική βία που υπέστησαν από το χουντικό καθεστώς, το πένθος για τους νεκρούς αγωνιστές του. Δια μέσου αυτής της αναταραχής αναδύονται κρίσιμα και άβολα ερωτήματα για το

ποια θέση (δεν) είχαν οι σεξουαλικές μειονότητες στον απελευθερωτικό ορίζοντα που έθετε η ελληνική επαναστατική αριστερά και για το πώς η έμφυλη βία ενάντια σε ομοφυλόφιλα άτομα αναπαραγόταν στο εσωτερικό των αριστερών κοινωνικών κινημάτων.

Μια από τις ριζοσπαστικές χειρονομίες του Αρχείου Συναισθημάτων της Ann Cvetkonich είναι η αναδιατύπωση της πρότασης της Toni Morrison ότι τα «γεγονότα» και η «αλήθεια» δεν είναι το ίδιο πράγμα. Στο πλαίσιο της μελέτης της για τις λεσβιακές δημόσιες κουλτούρες, η Cvetkonich αναδεικνύει την ανάγκη να επινοούμε αρχεία όταν αυτά δεν υπάρχουν, ιδιαίτερα σε σχέση με αφηγήσεις και υποκειμενικότητες που δεν έχουν καταγραφεί στο παρελθόν. Σε αυτό το πλαίσιο, συζητά το παράδειγμα της ταινίας *Watermelon Woman* (1996) της Cheryl Dunye, η οποία βασίζεται στη δημιουργία μιας σειράς φανταστικών αρχείων για την επινοημένη ζωή μιας λεσβίας Αφροαμερικανίδας ηθοποιού, που έπαιζε στερεοτυπικούς ρόλους υπηρέτριας στις παλιές ταινίες του Χόλιγουντ (Cvetkonich, 2003, σελ. 240-42).

Αντλώντας έμπνευση από αυτό το έργο, το θραύσμα του διαταραγμένου αρχείου του προγράμματος βασίζεται σε μία ελεύθερη επανασύσταση του «χαμένου» τετρασέλιδου φυλλαδίου που μοίραζε το ΑΚΟΕ κατά την 5η επέτειο της αντιδικτατορικής εξέγερσης του Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο του 1978.

ΕΝΑ ΘΡΑΥΣΜΑΤΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Εικόνες 1-3: Φυλλάδιο ΑΚΟΕ (Μια ελεύθερη επανασύστασή του)

Θραύσμα δεύτερο Καταγραφή της παρουσίας γυναικείων και μεταναστευτικών έγχρωμων σωμάτων

Το δεύτερο θραύσμα εμπνέεται από ένα απόσπασμα από το βιβλίο *The Feminist Killjoy Handbook* της Sara Ahmed (2023). Εκεί, η Ahmed επιτελεί μια «αρχειακή εργασία», προσπαθώντας να επανασχεδιάσει γενεαλογίες μέσα από παλαιότερα κείμενα μαύρων Βρετανίδων φεμινιστριών συγγραφέων, όπως αυτά που περιλαμβάνονται στον συλλογικό τόμο *Charting the Journey*, που εκδόθηκε το 1988. Αντλεί ιδιαίτερα από το κεφάλαιο της Antar Brah "Journey to Nairobi" (ο τίτλος παραπέμπει στη Παγκόσμια Συνδιάσκεψη που πραγματοποιήθηκε στο

πλαίσιο της Δεκαετίας του ΟΗΕ για τις Γυναίκες στην πρωτεύουσα της Κένυας το 1985). Η Ahmed στοχάζεται πάνω στην αφήγηση της Brah για τις πρώτες της επαφές με τον φεμινισμό ως έγχρωμη γυναίκα και για το πώς οι συνεχείς προσπάθειες να τεθεί η φυλή στο επίκεντρο των δημόσιων φεμινιστικών συζητήσεων και να συνδεθεί ο αντιρατσισμός με άλλα πολιτικά φεμινιστικά αιτήματα αποσιωπήθηκαν κατάφωρα σε πολλές φεμινιστικές εκδηλώσεις, συναντήσεις και εργαστήρια των δεκαετιών του '70 και '80. Η Ahmed σημειώνει χαρακτηριστικά:

«Ο φεμινισμός έγινε λευκός όχι επειδή οι μαύρες και άλλες έγχρωμες γυναίκες δεν ήταν εκεί, μιλώντας, διεκδικώντας, δημιουργώντας, αλλά επειδή μας αγνοούσαν, δεν μας κατέγραφαν ως παρούσες» (2023, σ. 65).

Οι παρατηρήσεις της Ahmed αναδιαμόρφωσαν μια γενικότερη αμηχανία την οποία συχνά ένιωθα κατά τη διάρκεια της ερευνητικής μου εργασίας μέσα και με φεμινιστικά αρχεία στο ελληνικό συγκείμενο. Μαύρες, μελαμψές και μετανάστριες γυναίκες καθίστανται περιθωριακές ή αόρατες από πολλές φεμινιστικές αρχειοθετήσεις στον ελληνικό χώρο, ακόμη και στο πλαίσιο πρόσφατων αρχειακών εγχειρημάτων των τελευταίων 15 ετών.

Οι ογδόντα οκτώ γυναίκες που παρουσιάζονται στο φεμινιστικό αρχείο των Ελλήνων Γυναικών Αρχιτεκτόνων είναι όλες λευκές.⁶ Στις φεμινιστικές τους βιογραφίες, που συντάχθηκαν ειδικά για αυτό το αρχειακό έργο, η παρουσία έγχρωμων γυναικείων υποκειμένων δεν καταγράφεται. Οι έγχρωμες και μετανάστριες γυναίκες δεν καταγράφονται ούτε ως πιθανές συνεργάτιδες των Ελληνίδων αρχιτεκτονιστών, ούτε ως πηγές έμπνευσής τους, ούτε ως γυναίκες μετανάστριες

---

⁶ Βλ. το <https://GeStuRe.soc.uoc.gr/psifiako-archeio-ellinidon-architekton/>

που ενδεχομένως φρόντιζαν τα σπίτια και τα παιδιά των λευκών γυναικών αρχιτεκτόνων όσο εκείνες εργάζονταν. Ομοίως, οι εξήντα δύο επιφανείς γυναίκες, των οποίων οι βιογραφικές συνεντεύξεις απαρτίζουν το αρχείο προφορικών μαρτυριών για την ισότητα των φύλων και την ιστορία του γυναικείου κινήματος είναι επίσης όλες λευκές (έργο που υλοποιήθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – ΕΚΚΕ για την Γενική Γραμματεία Ισότητας των Φύλων).⁷ Σε όλα αυτά τα αρχεία, η απουσία έγχρωμων γυναικείων σωμάτων περνά απαρατήρητη και ασχολίαστη, και η παραγόμενη λευκότητα του ελληνικού φεμινισμού δεν τίθεται προς περαιτέρω προβληματισμό και αναστοχασμό.

Το δεύτερο αρχειακό θραύσμα ακολουθεί την προτροπή της Ahmed για την καταγραφή των έγχρωμων και μεταναστριών γυναικών ως παρούσες στην ιστορία των (ελληνικών) φεμινισμών. Θα ήθελα, σε αυτό το σημείο, να αναφερθώ συνοπτικά στη δουλειά φεμινιστικών και κούήρ συλλογικοτήτων που έχουν αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα και έχουν ιδιαίτερα σημαντική συνεισφορά στην προσπάθεια αυτής της καταγραφής. Τέτοιες προσπάθειες είναι οι αρχειακές πρακτικές που υιοθετεί το *This is not a Feminist project*,⁸ μια σειρά από κοινοτικά μαθήματα και άλλες δράσεις που οργανώνει το Φεμινιστικό Αυτόνομο Κέντρο Έρευνας (ΦΑΚ), εκδηλώσεις που φιλοξενεί το Αθηναϊκό μουσείο κούήρ τεχνών (ΑΜΟQA) και άλλες.⁹

Το οπτικοακουστικό υλικό που περιλαμβάνεται στη ιστοσελίδα του GeStuRe, ως το δεύτερο θραύσμα του διαταραγμένου του αρχείου, προέρχεται από τις συναντήσεις μου με μεταναστευτικές οργανώσεις στα τέλη της δεκαετίας του 2000 και στις αρχές του 2010, ιδίως στο πλαίσιο των προσπαθειών τους να δημιουργήσουν τις δικές τους

⁷. Βλ. το <https://GeStuRe.soc.uoc.gr/arxeia/feministika-kai-kouir-archeia/archeio-proforikon-martyrion-geniki-g/>

⁸. Βλ. το <https://GeStuRe.soc.uoc.gr/feministika-kai-kouir-archeia/this-is-not-a-feminist-project/>

⁹. Βλ. το <https://GeStuRe.soc.uoc.gr/feministika-kai-kouir-archeia/queer-archeia-ypo-kataskevi/>

ιστοσελίδες και άλλα ψηφιακά μέσα, τόσο για τη δικτύωση και την πολιτική τους ενδυνάμωση όσο και για την αρχειοθέτηση της ιστορίας και της δράσης τους. Δύο τέτοιες οργανώσεις ήταν η Ένωση Αφρικανών Γυναικών και η DIWATA - Determined Independent Women in Action for Total Advancement, που ιδρύθηκε από Φιλιππινέζες μετανάστριες στην Αθήνα. Οι ιστοσελίδες που δημιουργήθηκαν τότε έχουν σε μεγάλο βαθμό εξαφανιστεί σήμερα. Τα περισσότερα από τα υλικά —βίντεο, φωτογραφίες, σχέδια, γράμματα, κείμενα— που είχαν συλλεχθεί με κόπο από πολλά μέλη αυτών των οργανώσεων για να γίνουν ορατά στον δημόσιο χώρο, δεν είναι πλέον διαθέσιμα στο διαδίκτυο.

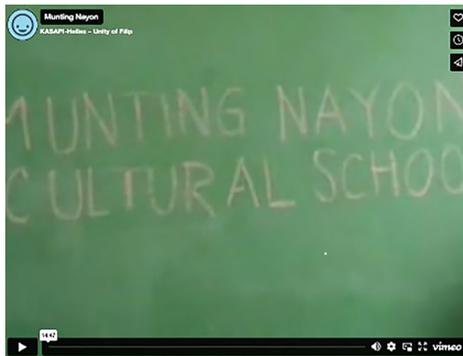
Εκείνη την περίοδο, είχα αναλάβει να συντονίσω τη συλλογή όλου αυτού του υλικού για τις δύο μεταναστευτικές οργανώσεις και την ψηφιακή δημοσίευσή του στις νέες τους ιστοσελίδες. Προσπάθησα να ανακτήσω κάποιο από αυτό το υλικό, αναζητώντας αποθηκευμένα αρχεία στον παλιό, πλέον αχρησιμοποίητο υπολογιστή μου, και στο αρχειοθετημένο ηλεκτρονικό μου ταχυδρομείο από εκείνη τη χρονική περίοδο.

Εμπνευσμένο από τις πειραματικές μεθόδους αρχειοθέτησης της Svetkonich, αυτό το δεύτερο θραύσμα επιχειρεί να αναδείξει και τη συναισθηματική αξία εφήμερων ή περιθωριακών τεκμηρίων, που συνδέονται με τη νοσταλγία, την προσωπική μνήμη και το τραύμα (2003, σσ. 243-244).

Εικόνα 4: Βίντεο της Ένωσης Αφρικανών Γυναικών

Από την αναζήτηση στο προσωπικό μου αρχείο προκύπτει ότι το πρώτο βίντεο¹⁰ που κατάφερα να ανακτήσω έχει γυριστεί μάλλον το 2009, στον τότε χώρο των γραφείων της οργάνωσης που βρισκόταν στην οδό Κοσμά Αιτωλού 2, στην περιοχή του Λυκαβηττού στην Αθήνα. Γυναίκες-μέλη της οργάνωσης μιλούν σε αυτό το βίντεο για την ίδρυσή της και την ιστορία της έως τότε, τις κινητοποιήσεις και τις διεκδικήσεις τους, που επικεντρώνονταν στην αναγνώριση των παιδιών μεταναστευτικής καταγωγής που είχαν γεννηθεί ή μεγαλώσει στην Ελλάδα ως πολίτες, σε ζητήματα νομιμοποίησης της δικής τους διαμονής στη χώρα, και άλλων εργασιακών τους δικαιωμάτων. Μιλούν και για τους χώρους της οικιακής εργασίας όπου απασχολούνται κατά κύριο λόγο, τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν σε σχέση με την παροχή φροντίδας σε παιδιά και ηλικιωμένες/ους ελληνικών οικογενειών, αλλά και τις εντάσεις και την εκμετάλλευση που βιώνουν στο πλαίσιο της σχέσης τους με τις/ους ελληνίδες/ες εργοδότες/τους.

Εικόνα 5: Βίντεο του παιδικού σταθμού Munting Nayon

¹⁰. Το βίντεο είναι διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του προγράμματος: <https://gesture.soc.uoc.gr/thrafsma-3/>

Το δεύτερο βίντεο¹¹ που κατάφερα να ανακτήσω έχει γυριστεί μάλλον το 2010, στον χώρο όπου λειτουργούσε τότε ο παιδικός σταθμός Munting Nagon, στην οδό Μηθύμνης 18 στην Κυψέλη. Μιλούν η τότε διευθύντρια του Munting Nagon και δύο εργαζόμενες-δασκάλες στον παιδικό σταθμό. Το βίντεο δημιουργήθηκε στο πλαίσιο των κινητοποιήσεων για την διάσωση του παιδικού σταθμού μετά από σχετική απόφαση της πρώην νομαρχίας Αττικής που διέτασσε το κλείσιμό του και την σφράγιση του κτιρίου όπου στεγαζόταν λόγω ακαταλληλότητας. Οι αφηγήσεις των τριών γυναικών εναλλάσσονται στο βίντεο με οπτικο-ακουστικά αποσπάσματα από την καθημερινή λειτουργία του παιδικού σταθμού.

Αυτά τα δύο βίντεο, και άλλο «χαμένο» υλικό των δύο μεταναστευτικών οργανώσεων που έχει αναρτηθεί στην ιστοσελίδα του προγράμματος GeStuRe, δεν προσφέρουν κάποια συνεκτική εικόνα για τις δράσεις και τους τρόπους με τους οποίους αυτές δυνητικά αποσταθεροποιούν φυλετικοποιημένες/εθνοτικοποιημένες αντιλήψεις για το τι συνιστά «πρέπουσες» αντι-ρατσιστικές/φεμινιστικές κινητοποιήσεις στο ελληνικό πλαίσιο. Έτσι, ίσως δεν είναι και απαραίτητα χρήσιμο να αναλυθούν περαιτέρω ως αυτόνομα αρχειακά υλικά που μπορεί να έχουν αξία ως πόροι για την ακαδημαϊκή έρευνα.

Σε μια πρόσφατη ακαδημαϊκή δημοσίευση, μια παρόμοια προσπάθεια καταγραφής επιχειρεί να αναδείξει το πώς οι ακτιβιστικές δράσεις της Ένωσης Αφρικανών Γυναικών κατάφεραν να ενσωματώσουν θεματικές πρακτικές της «αδελφότητας και του αγώνα». Οι αγώνες της οργάνωσης γύρω από την πολιτειότητα τοποθετούνται από τους συγγραφείς του άρθρου σε ένα διττό πλαίσιο «μάθησης από τις» αλλά και «συμβολής στις» Μαύρες και Αφροφεμινιστικές παραδόσεις (Gousis & Gill, 2023). Μια εναλλακτική ακαδημαϊκή καταγραφή, πιο συγγενής με τη μεθοδολογία της αναταραχής αρχείου, επιχειρείται σε ένα

---

¹¹. Το βίντεο είναι διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του προγράμματος: <https://gesture.soc.uoc.gr/thrafsma-3/>

παλιότερο άρθρο της Αλεξάνδρας Ζαββού (2014). Αντί να υιοθετήσει μια αφηρημένη προσέγγιση, η Ζαββού δίνει προσοχή και αναστοχάζεται γύρω από τις εντάσεις, την πολυσημία και τις σημασιολογικές παραφωνίες που προκλήθηκαν από την καμπάνια «Όχι στον Ρατσισμό από την Κούνια» και τη διαδήλωση του Δεκεμβρίου του 2005 που την εκκίνησε. Η στρατηγική επιλογή της αφίσας της καμπάνιας που ιδιοποιήθηκε τη γνωστή διαφήμιση της Benetton, η οποία απεικονίζει μια ομάδα μαύρων και λευκών μωρών. Τα ηχοτοπία της διαδήλωσης: τα παιδιά των Αφρικανών γυναικών που τραγουδούσαν παραδοσιακά ελληνικά κάλαντα με αγγλικούς στίχους προσαρμοσμένους για την περίπτωση, καθώς και τη γνωστή μελωδία του τραγουδιού του John Lennon «All we are saying is give peace a chance» με τους στίχους «All we are asking is give us a chance». Η εκκίνηση της πορείας από την πλατεία Ομονοίας με τα παιδιά να φωνάζουν το σύνθημα «Greek women and men, we are your children. We want our rights!», που ακούστηκε «ανακρίβες και άκομψο» στα αυτιά πολλών ελλήνων/ίδων ακτιβιστριών/στών που συμμετείχαν στη διαδήλωση (Zavos, 2014). Τέτοιες στιγμές στις οποίες εστιάζει το άρθρο θέτουν υπό διερώτηση τις διασταυρώσεις των αγώνων των γυναικών μεταναστριών με τις ιστορίες των ελληνικών φεμινισμών. Η καμπάνια της Ένωσης Αφρικανών Γυναικών δεν αυτο-προσδιορίστηκε (και) σαν μια φεμινιστική κινητοποίηση ούτε ενσωμάτωσε ευθέως παγιωμένες φεμινιστικές ακτιβιστικές πρακτικές, παρότι υποστηρίχθηκε από πολλές ελληνικές φεμινιστικές οργανώσεις της εποχής. Εμμένοντας σε αυτό το πεδίο μιας κριτικής διερώτησης, η αρχειακή χειρονομία της καταγραφής της παρουσίας γυναικείων και μεταναστευτικών έγχρωμων σωμάτων προσπαθεί να διανοίξει διαθεματικές προοπτικές στις σύγχρονες φεμινιστικές αρχιεθετήσεις στο ελληνικό συγκείμενο.

Θραύσμα τρίτο
Φάσμα απο-εγκλεισμού και η καταργητική επιταγή
(Terwiel, 2020)

...Μία εξέγερση στο Εμπειρικό Αναμορφωτήριο Θηλέων τον Δεκέμβριο του 1977

Μία Κυριακή του Δεκεμβρίου του 1977, οι έγκλειστες του Εμπειρικού αναμορφωτηρίου θηλέων εξεγείρονται. Στο δρόμο για την κυριακάτικη λειτουργία στην εκκλησία διαφεύγουν, ανεβαίνουν σε παραπλήσιες ταράτσες, μάντρες, φωνάζουν συνθήματα και αργότερα συλλαμβάνονται. Έξι από αυτές, θεωρούμενες ως «πρωταίτιες», προφυλακίζονται στον Κορυδαλλό, αναμένοντας να δικαστούν για «υποκίνηση σε στάση».

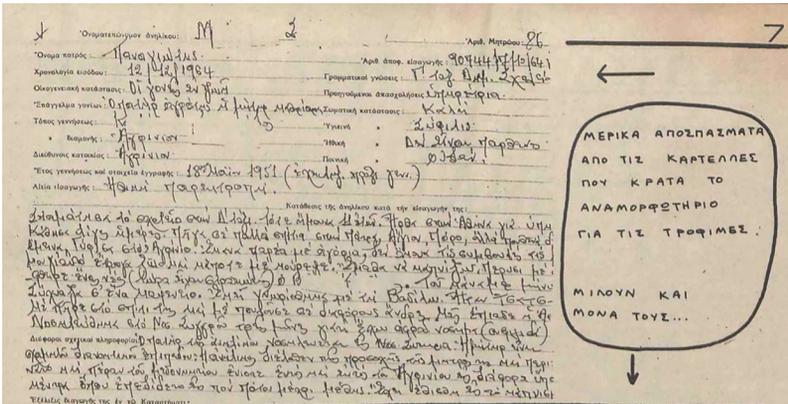
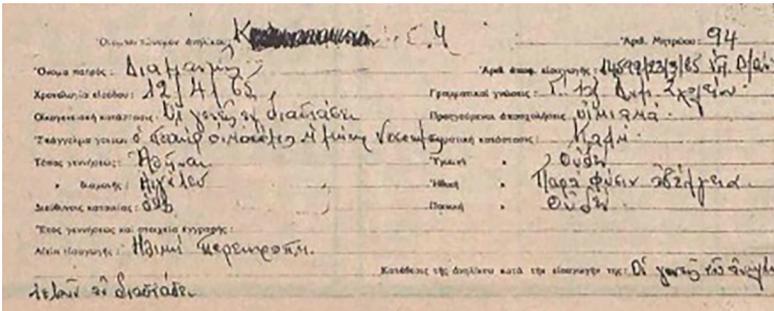
Άρθρο που δημοσιεύεται τον Φεβρουάριο του 1978 στο περιοδικό *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών*, με τίτλο «Παραμορφωτήρια», είναι αφιερωμένο στην εξέγερση των εγκλειστων κοριτσιών του Εμπειρικού αναμορφωτηρίου θηλέων (1978). Ένα χαρακτηριστικό απόσπασμά του αναφέρει:

«..στους νέους που γιά κακή τους τύχη, κοντά στ' άλλα, γεννήθηκαν γυναίκες, όπου η προγαμιαία σχέση λέγεται πορνεία κι η παραμικρή ανυπακοή στις εντολές ή στις αίμομιχτικές διαθέσεις του πατέρα θεωρείται ανταρσία κι ενοχή. Όπου «ηθική» για τη γυναίκα σημαίνει «καθαρότητα» του κορμιού της.

Αρκεί ένα χαρτί από την αστυνομία, μια αίτηση των γονιών της ή των συγγενών για να κλειστούν οι νέοι αυτοί στ' άναμορφωτήρια, επειδή θεωρούνται "Ηθικός Κίνδυνος" γιά τήν κοινωνία, (ποιος είν' αυτός που έχει το δικαίωμα να το κρίνει;)».

Το κείμενο του άρθρου συνοδεύεται από φωτογραφίες τριών πραγματικών καρτελών εγκλεισμένων κοριτσιών του Εμπειρίκειου αναμορφωτήριου θηλέων. Περιλαμβάνονται στην έκδοση σε χειρόγραφη μορφή, όπως αρχικά είχαν καταχωρηθεί από τους υπαλλήλους του σωφρονιστικού ιδρύματος. Το άρθρο δεν αναφέρεται με άμεσο τρόπο στις τρεις καρτέλες των κρατουμένων κοριτσιών. Δεν περιλαμβάνεται ούτε κάποια πληροφορία για το πώς ανακτήθηκαν από τις τρεις συγγραφείς του άρθρου (οι οποίες υπογράφουν ως Κλάρα - Λία - Φαίδρα) και για το γιατί αποφάσισαν να τις δημοσιεύσουν.

Εικόνες 6-8: Οι καρτέλες των εγκλεισμένων κοριτσιών του Εμπειρίκειου αναμορφωτήριου

και «φυλακών», και με ένα μήνυμα αλληλεγγύης στα έξι κορίτσια που βρίσκονταν σε αναμονή δίκης.

Στα επόμενα τρία τεύχη του περιοδικού *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών* που εκδόθηκαν συνολικά, δεν βρέθηκαν άλλα σχετικά δημοσιεύματα με αυτή την εξέγερση ούτε άλλες πληροφορίες για την εξέλιξη της δικαστικής υπόθεσης των κρατούμενων κοριτσιών που βρίσκονταν στις φυλακές Κορυδαλλού.

Τριανταοκτώ χρόνια αργότερα, το άρθρο «Παραμορφωτήρια» επανεκδόθηκε από το περιοδικό της φεμινιστικής συλλογικότητας *μιγάδα* (Ψηφίδες Μνήμης από το Αρχείο 71, 2015). Στη νέα έκδοση, το αρχικό κείμενο του 1978 έχει ψηφιοποιηθεί. Η ομάδα του περιοδικού *μιγάδα* έχει προσθέσει μια εισαγωγή που προσπαθεί να πλαισιώσει το αρχικό δημοσίευμα με μια σύντομη ανάλυση της θεσμικής λειτουργίας των αναμορφωτηρίων θηλέων. Στο νέο άρθρο έχουν ενσωματωθεί και δύο από τις αρχικές τρεις καρτέλες των κρατούμενων του Εμπειρίκιου αναμορφωτήριου θηλέων σε ψηφιακή μορφή.

Αυτή η θραυσματική αφήγηση εμπνέεται από άτυπες συζητήσεις με αφορμή την επίσκεψη της Angela Davis στην Ελλάδα, για την ετήσια διάλεξη στη μνήμη του Νίκου Πουλαντζά τον Δεκέμβριο του 2017, συζητήσεις στις οποίες συμμετείχα κι εγώ (Davis, 2018). Οι συζητήσεις αυτές περιστράφηκαν γύρω από την ένταση που αναδύθηκε ανάμεσα στην ενθουσιώδη υποδοχή της Davis και του περιεχομένου της ομιλίας της με τίτλο «Φεμινισμός της κατάργησης: Θεωρίες και πρακτικές του καιρού μας» (σε μια εκδήλωση με μεγάλη προσέλευση και δημοσιότητα), και τις τρέχουσες στρατηγικές πολλών φεμινιστικών οργανώσεων στην Ελλάδα. Αυτές φαίνεται συχνά να στρέφονται σε εντελώς διαφορετικές κατευθύνσεις, κινητοποιούμενες κυρίως γύρω από δικαστικές διαμάχες για βίαια εγκλήματα που συνδέονται με το φύλο, ζητώντας τη μεταρρύθμιση της αστυνομίας και του δικαστικού συστήματος, την αυστηροποίηση της ποινικής διαδικασίας, τη σκληρότερη μεταχείριση των δραστών, και μερικές φορές ενστερνιζόμενες και πρακτικές αυτοδικίας.

Παρόλα αυτά, η ανάγνωση των λόγων και πρακτικών των ελληνικών φεμινισμών της Μεταπολίτευσης ως μια ξεκάθαρη και ομοιογενοποιημένη υιοθέτηση μιας σωφρονιστικής λογικής καταπολέμησης της έμφυλης βίας είναι προβληματική. Ο υπότιτλος του τρίτου θραύσματος του αρχείου προέρχεται από ένα άρθρο της Anna Terwiel (2020). Η Terwiel υποστηρίζει εκεί ότι, αντί να σκεφτόμαστε με όρους δυαδικών αντιθέσεων μεταξύ σωφρονιστικού και καταργητικού φεμινισμού, ένα «φάσμα απο-εγκλεισμού» μπορεί να συνιστά ένα χρησιμότερο εννοιολογικό πλαίσιο για την ανάλυση και την επιδίωξη της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Η έρευνα σε αρχειακό υλικό της δεκαετίας του 1970 και 1980, που συνδέεται με τις φεμινιστικές κινητοποιήσεις κατά της βίας και των βιασμών στο ελληνικό πλαίσιο, προσπαθεί να αναδείξει όψεις του που προβληματοποιούν την αντίληψη μιας διχοτόμησης μεταξύ φεμινιστικών προσεγγίσεων της έμφυλης βίας που είναι πλήρως «σωφρονιστικές» απέναντι σε άλλες που είναι πλήρως «καταργητικές».

Τα τρία αυτά θραύσματα και η διαδικασία συγκρότησής τους δεν συνιστούν σε καμία περίπτωση ένα περιεκτικό αρχείο που αποτυπώνει διασταυρώσεις ακαδημαϊκών και κινηματικών λόγων γύρω από την έμφυλη βία στην Ελλάδα ούτε και μια ολοκληρωμένη μεθοδολογική πρόταση για τη δημιουργία τέτοιων αρχείων. Τα τρία αρχειακά θραύσματα μπορεί ίσως να έχουν μια περαιτέρω παραγωγική συμβολή αν «αλλάξουν χέρια» στο πλαίσιο της δημόσιας συζήτησης για τις ερευνητικές και πολιτικές δυνατότητες που ανοίγονται από φεμινιστικές και κούηρ αρχειακές πρακτικές στο τώρα. Η έννοια των αρχειακών υλικών που 'αλλάζουν χέρια' προέρχεται και πάλι από τη δουλειά της Sarah Ahmed και τον τρόπο με τους οποίους σκιαγραφεί τις τωρινές συνδέσεις μας με κλασικά φεμινιστικά κείμενα. Θα κλείσω αυτό το κεφάλαιο με ένα απόσπασμα που προέρχεται από αυτή την παρουσίαση της Ahmed, όπου μοιράστηκε τις σκέψεις της για το βιβλίο της Ann Oakley *Sex, Gender and Society*:

«Ο στοχασμός γύρω από τα αρχεία που συγκεντρώνει αυτό το βιβλίο ήταν για μένα μια πολύ ωφέλιμη άσκηση: στο Κεφάλαιο 6, «Sex and gender», η Αν αναφέρεται στο έργο του John Money, ο οποίος ανέπτυξε τη θεωρία του για το βιολογικό και κοινωνικό φύλο δουλεύοντας με μεσοφυλικά υποκείμενα. Επέλεξα αυτή τη λεπτομέρεια επειδή μας δείχνει ότι τα φεμινιστικά αρχεία ήταν εξ αρχής κουήρ αρχεία και πηγάζουν από τις περιπτωσιολογικές μελέτες εκείνων των σωμάτων που δεν ευθυγραμμίζονται. Αυτό το θεωρώ πολύ σημαντικό, και μιλάω ως κάποια που τοποθετείται στις κουήρ σπουδές αλλά και στις σπουδές φύλου, καθώς πολύ συχνά το έργο των κουήρ σπουδών μοιάζει να ξεχνά το παλαιότερο φεμινιστικό έργο των σπουδών φύλου [...] Οι φεμινιστικές και οι κουήρ σπουδές θα μπορούσαν να μάθουν από τις αμοιβαίες τους ιστορίες μέσα από τον στοχασμό στη βάση των κοινών τους υλικών ή αρχείων. Τότε λοιπόν, η αντίληψή μας για τα “υλικά” θα διευρυνόταν αυτομάτως και δεν θα συμπεριελάμβανε μόνο κείμενα και έγγραφα, ή περιπτωσιολογικές ιστορίες — σαν ένα άτομο που μετασχηματίζεται σε έγγραφο— αλλά και σώματα και ζωές» (2017).

Επίλογος

Κλείνοντας το παρόν κείμενο, θα ήθελα να αναφερθώ εν συντομία σε ορισμένες αρχειακές πρακτικές και εγχειρήματα που αποδείχθηκαν εξαιρετικά χρήσιμα για αυτή την έρευνα και τα οποία θα μπορούσαν να αποτελέσουν μια ένδειξη για το προς ποιες κατευθύνσεις θα μπορούσαν δυνητικά να «αλλάξουν χέρια» τα υλικά και οι θραυσματικές αφηγήσεις αυτού του αρχείου που δημιουργήσαμε. Ένας από τους βασικούς μεθοδολογικούς περιορισμούς της ανάπτυξης του διαταραγμένου

αρχείου του GeStuRe, μέχρι τώρα, ήταν η κατά βάση μονοπρόσωπη διαδικασία δημιουργίας του. Όπως και αυτό το κείμενο, το διαταραγμένο αρχείο προέκυψε ως μία ακόμη ατομική, μοναχική εργασία ενός ερευνητή.

Τρία πρόσφατα εγχειρήματα στον ελληνικό χώρο αποτέλεσαν ιδιαίτερες πηγές έμπνευσης στο πλαίσιο ανάδυσης κοινοτικών αρχειακών πρακτικών που προσπαθούν να μετατοπίσουν τα όρια του αρχειακού ακτιβισμού:

1. Η συλλογική, σε εξέλιξη, προσπάθεια δημιουργίας ενός κοινοτικά διαχειριζόμενου Αρχείου HIV/AIDS στην Ελλάδα από τη Θετική Φωνή, την Ελληνική Ένωση Οροθετικών. Αξίζει να σημειωθεί ότι το αρχείο αυτό σκοπεύει να περιλαμβάνει και αρχειακό υλικό για την έμφυλη βία.

2. Το ερευνητικό και επιμελητικό εγχείρημα του Φεμινιστικού Αυτόνομου Κέντρου Έρευνας (ΦΑΚ), το οποίο ολοκληρώθηκε με τη δημοσίευση ενός βιβλίου που μπορεί να διαβαστεί και ως αρχείο από μόνο του: «Έλα να σου Πω: Φεμινιστικές, Λεσβιακές και Κουήρ Αφηγήσεις της Μεταπολιτευτικής Περιόδου» (Καραστάθη και Πολυκάρπου, 2021). Το βιβλίο αυτό, γραμμένο στα ελληνικά, πειραματίζεται με μεθοδολογίες κουήρ φεμινιστικής προφορικής ιστορίας για τη σύνθεση θραυσματικών αφηγήσεων που αναδεικνύουν τη συστημική βία του καθεστώτος έμφυλης και σεξουαλικής κανονικότητας στο ελληνικό πλαίσιο.

3. Τα δυναμικά αρχεία που δημιουργούνται από τις ίδιες τις μεταναστευτικές κοινότητες στο πλαίσιο του πιο θεσμικού εγχειρήματος για τη δημιουργία ενός Αρχείου Αλβανικής Μετανάστευσης από τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) και του πιο από τα κάτω συλλογικού κοινοτικού έργου «the AfroGreeks» της ομάδας Documatism.

Όλα τα παραπάνω εγχειρήματα δείχνουν, με διαφορετικούς τρόπους, ότι οι αρχειακές πρακτικές ενάντια στην έμφυλη βία είναι εγγενώς συνδεδεμένες με συλλογικές συν-αισθηματικές εμπειρίες που μπορούν να γεννήσουν συλλογικές απαντήσεις στο παρόν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ahmed, S. (2023). *The Feminist Killjoy Handbook*. London: Penguin.
- Ahmed, S. (2018). Αλλάζοντας χέρια: Μερικές σκέψεις για το Sex, Gender and Society της Ann Oakley (Ο. Τσιάκαλου μετ.), *φεμινιστικά*, 1. Ανακτήθηκε από: <https://feministika.net/allazontas-cheria-sex-gender-society-ann-oakley/>
- Αμφί (1979, Άνοιξη), Τεύχος 1 (Β' περίοδος). Ανακτήθηκε από: <http://62.103.24.240/media/OCR%20PDF's/%CE%91%CE%9C%CE%A6%CE%99/>
- Αθανασίου, Α., Παπανικολάου, Δ., Γκουγκούσης Γ. (επιμ.) (2020). *Queer Πολιτική, Δημόσια Μνήμη: 30 Κείμενα για τον Ζακ*. Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ.
- Cvetkovich, A. (2003). *Archive of feelings: Trauma, Sexuality, and Lesbian Public Cultures*. Durham, NC: Duke University Press.
- Αφιέρωμα: Βία-βιασμοί (1987, Οκτώβριος). Δίνη, *φεμινιστικό περιοδικό*, τεύχος 2: 4-55. Ανακτήθηκε από: <http://62.103.24.240/media/OCR%20PDF's/DINH/>
- Davis, A. (2018). *Φεμινισμός της κατάργησης: Θεωρίες και πρακτικές του καιρού μας*. Αθήνα: Νήσος.
- Eichhorn, K. (2013). *The archival turn in feminism: Outrage in order*. Philadelphia: Temple University Press.
- Gianniri, L. (2023). "Out and about": a haptic exploration of queer and feminist archives in post-dictatorship Greece. (Διδακτορική διατριβή). Birkbeck: University of London.
- Gousis, C., & Gill, A. K. (2023). Understanding acts of citizenship: stories of black activism in Greece. *Citizenship Studies*, 27(5): 605-622.

- hooks, B. (2000). *Feminism is for everybody: Passionate politics*. London: Pluto Press.
- Kantsa, V. (2000). *Daughters Who do not Speak, Mothers Who do not Listen. Erotic relationships among Women in Contemporary Greece*. (Διδακτορική διατριβή). London School of Economics: University of London.
- Καραστάθη, Α., Πολυκάρπου, Μ. (επιμ.) (2021). *Έλα να σου πω: Φεμινιστικές, Λεσβιακές και Κουήρ Αφηγήσεις της Μεταπολίτευσης*. Αθήνα: Φεμινιστικό Αυτόνομο Κέντρο Έρευνας.
- Νικολινάκος, Μ. (1979, 2 Δεκεμβρίου). Ο Θάνατος του Πολυτεχνείου. *Αντί*, 113: 10-11.
- Manesi, D. D. (2021). *Queer and Lesbian Feminism in Greece Politics, Identities, Subjectivities* (Διδακτορική διατριβή). Goldsmiths: University of London.
- Ψηφίδες Μνήμης από το Αρχείο 71 (2015, Καλοκαίρι-Φθινόπωρο). *μιγάδα**, 12. Ανακτήθηκε από <https://migada71.wordpress.com/wp-content/uploads/2019/05/12-cea8ceb7cf86ceafceb4ceb5cf82-cebccebd.pdf>
- Papailias, P. (2005). *Genres of Recollection. Archival Poetics and Modern Greece*. New York: Palgrave Macmillan.
- Παπανικολάου, Δ. (2018). *Κάτι Τρέχει με την Οικογένεια: Έθνος, Πόθος και Συγγένεια την Εποχή της Κρίσης*. Αθήνα: Πατάκης.
- Papanikolaou, D. (2017). Archive trouble. Στο K. Botanona, C. Chrissopoulos και J. Cooman (επιμ.), *Culturescapes Greece: Archaeology of the Future* (σσ. 38–51). Basel: Christoph Merian Verlag.
- Παραμορφωτήρια (1978, Φεβρουάριος). *Για την Απελευθέρωση των Γυναικών*, 1: 6-7. Ανακτήθηκε από: <http://62.103.24.240/media/OCR%20PDF's/APELEYTHERWSH/>

- Πολυκάρπου, Β. (2019). *Το λοατκι+ κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης υπό το πρίσμα της διαθεματικότητας* (Μεταπτυχιακή διατριβή). Ανακτήθηκε από: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2888072>
- Stoler, A.L. (2010). *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton: Princeton University Press.
- Terwiel, A. (2020). What Is Carceral Feminism? *Political Theory*, 48(4): 421-442.
- Ζαββού, Α. (2021). Η φεμινιστική προβληματική της διαθεματικότητας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 156: 55-86.
- Zavos, A. 2014. Gender and the Politics of Immigrant Protest in Greece. Στο K. Marciniak και I. Tyler (επιμ.), *Immigrant Protest: Politics, Aesthetics, and Everyday Dissent* (σσ. 225-242). New York: State University of New York Press.

ΕΛΠΙΔΑ ΚΑΡΑΜΠΙΑ

Θεσμιζουσα θεληματικότητα, διαταραγμένο αρχείο
και αρχειακός εγγραμματισμός

Σημειώσεις πάνω στο υλικό του ερευνητικού προγράμματος GeStuRe.

Ως απόκριση στην αρχειακή έρευνα GeStuRe για τις σπουδές φύλου και την έμφυλη βία στην Ελλάδα —η οποία, μέσα από τη μελέτη της πλαisiώσης της έμφυλης βίας, ανιχνεύει τις αποδόσεις, τις αναπαραστάσεις και τις εννοήσεις της, αλλά και τις μετατοπίσεις στον λόγο, στα εργαλεία, στις τοποθετήσεις και στις στοχεύσεις, στη διδασκαλία, τις κινηματικές πρακτικές, που διαμορφώσαν τις εξελίξεις στις σπουδές φύλου— θα ήθελα να σκεφτούμε το αρχείο ως αγωνιστικό: μια δομή που αναγνωρίζει τη σύγκρουση ως μόνιμη και μετασχηματίζει την αντιπαλότητα σε αγωνιστική μορφή μέσω της θεσμοθέτησης της διαφωνίας χωρίς να την εξαλείφει· ένα πεδίο θεσμιζουσας θεληματικότητας και κριτικού εγγραμματισμού.

Με άλλα λόγια, προτείνω το αρχείο ως χώρο όπου η τεκμηρίωση λειτουργεί ως πράξη παρέμβασης και συγκρότησης νέων κοινωνικών και πολιτικών χώρων, ιδιαίτερα όταν διασταυρώνεται με πολυτροπικές καλλιτεχνικές και παιδαγωγικές διαμεσολαβήσεις. Η ανάδειξη αυτής της θεσμιζουσας διάστασης και η σύνδεσή της με έκκεντρες αρχειοθετήσεις, καθώς και η διατύπωση μιας παιδαγωγικής του αρχειακού, αγωνιστικού εγγραμματισμού, με απασχόλησαν ήδη από τη δεκαετία του 2000. Τότε άρχισα να μελετώ και να καταγράφω πιο συστηματικά το φαινόμενο του «αρχειακού πυρετού», της αρχειακής

στροφής, της «φαντασμαγορίας του αρχείου» στο πεδίο της τέχνης που —για πολλούς λόγους— αναδύθηκε ιδιαίτερα στο τέλος του 20^{ου} αιώνα, συνδεόμενη με σεισμικές αλλαγές σε παγκόσμιο επίπεδο. Η κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ και η εγκαθίδρυση ενός νέου μονοπολιακού παγκόσμιου καθεστώτος, σε συνδυασμό με την ψηφιακή τεχνολογική έκρηξη που μετέτρεψε την οικονομία σε δίκτυο πληροφορίας και ισχύος, καθιστώντας την οικονομία της γνώσης σε *par excellence* πεδίο εξουσίας, συγκρότησαν μια νέα τάξη πραγμάτων, στην οποία τα αρχεία αποκτούν εκ νέου κρίσιμο ρόλο.¹

Αξιοποιώντας τις θεωρήσεις των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe (Laclau, Mouffe 1985/2021 και Mouffe 2000/2008) για τα πεδία αγωνισμού και ανταγωνισμού στο πρόταγμα μιας ριζοσπαστικής δημοκρατίας,² μελέτησα περιπτώσεις καλλιτεχνικών παρεμβάσεων στο

¹ Αυτή η συζήτηση εκτείνεται πέραν της εστίασης του παρόντος κειμένου, αλλά έχει σημασία να λεχθεί ότι ο ρόλος αυτός θα συνδεθεί με ποικίλους αγώνες που ξεσπούν στο πλαίσιο αυτής της νέας τάξης πραγμάτων.

² Οι Ernesto Laclau και Chantal Mouffe, μέσα από την ριζοσπαστική δημοκρατική θεωρία που αναπτύσσουν, διαμορφώνουν μια διακριτή εννοιολόγηση των όρων *αγωνισμός* (*agonism*) και *ανταγωνισμός* (*antagonism*), η οποία αποτελεί θεμέλιο για την κατανόηση της πολιτικής ως πεδίου σύγκρουσης εν εξελίξει. Ο ανταγωνισμός χαρακτηρίζεται από μια σχέση *εχθρότητας* μεταξύ συλλογικών ταυτοτήτων που δεν αναγνωρίζουν την αμοιβαία νομιμότητα των θέσεών τους και δεν μοιράζονται ένα κοινό συμβολικό πλαίσιο. Αντιθέτως, ο αγωνισμός προϋποθέτει την αναγνώριση του «άλλου» ως *νόμιμου αντιπάλου*, επιτρέποντας τη θεσμική και δημοκρατική άρθρωση της σύγκρουσης. Η Mouffe υποστηρίζει ότι η αγωνιστική διάσταση είναι απαραίτητη για μια ζωντανή και πλουραλιστική δημοκρατία, καθώς αποδέχεται την αναπόφευκτη ύπαρξη κοινωνικών αντιπαράθεσεων και δημιουργεί όρους για πολιτική συμπερίληψη και ηγεμονικές μετατοπίσεις μέσω συγκρούσεων εντός ενός κοινού δημοκρατικού πλαισίου. Μέσω αυτής της διάκρισης, η πολιτική καθίσταται πεδίο αγωνιστικής διαφοροποίησης και όχι καταστροφικής ρήξης, προτείνοντας έναν ριζοσπαστικό εκδημοκρατισμό των κοινωνικών σχέσεων. Στον ορί-

αρχείο και τις πρότεينا όχι ως τέχνη ή ως καλλιτεχνική/ερευνητική μεθοδολογία, που ασκεί κριτική στους θεσμούς, αλλά κυρίως ως διακριτό είδος δημόσιας τέχνης: μια πρακτική θέσμισης, μια δυναμική διαδικασία που συγκροτεί νέους κοινωνικούς και πολιτικούς χώρους. Μια πρακτική που αφορά την πρωτότυπη διαδικασία του «λέγειν» και «τεύχειν» (Καστοριάδης, 2010). Στη θεώρηση αυτή, η τεκμηρίωση δεν είναι ουδέτερη αποτύπωση· είναι ήδη παρέμβαση, το πρώτο βήμα στη διαμόρφωση μορφών ζωής, σχέσεων και κοινοτήτων.

Στη σημερινή συνθήκη κλιμακούμενης αυταρχικότητας, συρρίκνωσης δημόσιων θεσμών και διάβρωσης των δημοκρατικών φαντασιακών, καθίσταται αναγκαίο να προτάξουμε τους θεσμούς και τις παιδαγωγικές ως κεντρικά πεδία πολιτικού αγώνα. Καθώς οι δημόσιες υποδομές αποδυναμώνονται και τα ιδιωτικά συμφέροντα αποικίζουν ολοένα και περισσότερο τις συνθήκες παραγωγής γνώσης, η διεκδίκηση των θεσμών καθίσταται αναγκαία: όχι όμως για να αποκατασταθούν και να επιβεβαιωθούν ως είχαν, αλλά για να επανεφευρευθούν και να επαναδιατυπωθούν μέσα από αγωνιστικές πρακτικές και φεμινιστικές, ριζοσπαστικές παιδαγωγικές. Το να μιλάμε σήμερα για θεσμούς και παιδαγωγικές δεν αποτελεί ακαδημαϊκή ενασχόληση αλλά κρίσιμη παρέμβαση για τη διαφύλαξη της δυνατότητας δημοκρατικής ζωής και την καλλιέργεια των κριτικών γραμματισμών που απαιτούνται για την αντιμετώπιση της βίας του παρόντος.

Πρόκειται για καλλιτεχνικές δράσεις που συμμετέχουν στη θεμελίωση, επαναδιατύπωση ή ενεργοποίηση θεσμικών και κοινωνικών δομών, αναδεικνύοντας την ικανότητα της τέχνης όχι μόνο να αποκαλύπτει τις ενδεχομενικότητες του θεσμικού αλλά και να θεσμίζει νέες σχεσιακές και πολιτικές μορφές. Οι θεωρίες των Laclau και Mouffe, καθώς και η «συγκρουσιακή αισθητική», όπως την περιγράφει ο Oliver Marchart

---

ζοντα εντούτοις της συνεχούς ενδυνάμωσης των αντιδραστικών, αντιδημοκρατικών δυνάμεων που βιώνουμε αυτή τη στιγμή, τα συμφραζόμενα αυτής της συζήτησης τίθενται υπό επανεξέταση.

στο ομώνυμο βιβλίο του (Marchart 2019), ανοίγουν πρόσφορο έδαφος προκειμένου να ξανασκεφτούμε τη στιγμή της θέσμησης καθαυτής: τη στιγμή κατά την οποία το κοινωνικό συγκροτείται και οι εναλλακτικές καταστέλλονται· όπου γίνεται κατανοητή η τέχνη ως θεσμίζουσα δύναμη, διαταράσσοντας τις υπάρχουσες και θεμελιώνοντας νέες φαντασιακές και συλλογικές μορφές ζωής.

Αυτή η προοπτική γίνεται χειροπιαστή μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα —όπως προκύπτουν από την πολύ σημαντική αποδελτίωση υλικού που έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος— που φωτίζονται στην έρευνα GeStuRe. Τα θραύσματα υλικού που ενεργοποιούνται —από τις μαρτυρίες στο περιοδικό *Αμφί*, μέχρι τις αρχειοθετημένες καρτέλες/φακέλους των ανήλικων κοριτσιών, έγκλειστων στο Εμπειρίκειο Αναμορφωτήριο— δεν αποτελούν απλώς τεκμήρια βίας. Είναι επιτελεστικές πράξεις που μετατρέπουν το τραύμα σε αφετηρία αντίστασης· που εγκαθιδρύουν νέους τόπους δημόσιας εμφάνισης και δημοσίευσης των όρων ύπαρξής τους.

Σε αυτή την κατεύθυνση καθίσταται σαφές ότι η απουσία συγκεκριμένων υποκειμένων από τα επίσημα αρχεία δεν είναι απλώς κενά του αρχείου αλλά μια φασματική δυνατότητα: μια δυναμική ικανότητα επανεμφάνισης, διεκδίκησης και ανατροπής των θεσμικών κανόνων που καθόρισαν την ίδια την απουσία τους. Η απουσία των μεταναστριών από τα θεσμικά αρχεία, στην οποία αναφέρεται ο Παύλος Χατζόπουλος στο κείμενό του,³ ενεργοποίησε τη θεληματική, θεσμίζουσα ενέργειά τους, αναλαμβάνοντας οι ίδιες την πρωτοβουλία για δημιουργία δικών τους συλλογικών αρχείων (π.χ. Ένωση Αφρικανών Γυναικών· DIWATA από Φιλιππινέζες μετανάστριες κ.ά.). Αυτή η ανάληψη δράσης καταδεικνύει ότι η αρχειοθέτηση —όπως και το ίδιο αρχείο που διαμορφώνει η παρούσα έρευνα, στη δυναμική των θραύσματος/τεκμηρίων προς ένα διαταραγμένο αρχείο, στα οποία εστιάζει ο Χα-

---

³. Βλ. P. Hatzopoulos (2024), https://gesture.soc.uoc.gr/wp-content/uploads/2025/03/D3.1_Research_Report.pdf.

τζόπουλος— δεν είναι ποτέ μόνο ζήτημα μνήμης και καταγραφής αλλά και πεδίο πολιτικής θέσμησης. Πρόκειται για χώρους δημόσιας εμφάνισης, που γίνονται ξανά κρίσιμοι στην τωρινή μας συνθήκη, υπό το βάρος καθεστώτων βίας σε παγκόσμιο επίπεδο, της ανόδου της ακροδεξιάς, συνεχόμενων πολέμων, μιας ακόμη γενοκτονίας και ενός απίστευτου «κυνηγιού μαγισσών» στη βάση μιας πρωτοφανούς anti-woke ρητορικής: ενός απειλητικού σκηνικού που δημιουργεί εκ νέου «δυσεπιλεγμένα υποκείμενα», για να θυμηθούμε τον όρο της Sylvia Wynter⁴ (στο McKittrick, 2015).

Η θεσμιζούσα λογική του αρχείου αναδεικνύεται ακριβώς στη ρωγμή μεταξύ καταγραφής και απουσίας. Όπως δείχνει η Saidiya Hartman στο ποίημα/δοκίμιο *The Plot of Her Undoing* (Hartman, 2019), η υποταγή δεν είναι στιγμιαίο γεγονός αλλά συνεχής παραγωγή μέσα από το ίδιο το αρχείο: από τη νομική ταξινόμηση· τις καταγραφές· τα συμβόλαια ιδιοκτησίας· τις λίστες γυναικείων σωμάτων· τη σεξουαλική βία· τις αφαιρέσεις ονομάτων. Με άλλα λόγια, η «υποταγή» δεν είναι μεμονωμένη στιγμή αλλά συνεχές που παράγεται από τους ίδιους τους θεσμούς και τα τεχνικά τους εργαλεία.

---

⁴ Η Sylvia Wynter, μέσα από την έννοια της «δυσεπιλογής», αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο ο νεωτερικός δυτικός λόγος συγκροτεί μια κανονιστική φιγούρα του Ανθρώπου, αποκλείοντας όσους δεν αντιστοιχούν σε αυτήν. Οι φυλετικές, οικονομικές και αποικιοκρατικές ιεραρχίες εμφανίζονται ως φυσικές και αυτονόητες, παρότι αποτελούν ιστορικές κατασκευές εξουσίας. Η Wynter υποστηρίζει ότι η υπέρβαση αυτού του καθεστώτος απαιτεί έναν ριζικό επαναπροσδιορισμό του ανθρώπινου.

Ωστόσο, το *undoing*⁵ —η διάρρηξη της αφήγησης και του σεναρίου που μας υπερκαθορίζει— προκύπτει από μικρές κινήσεις. Κινήσεις που δεν συνιστούν ηρωικές ανατροπές αλλά μικρές ρωγμές: σιωπηρές αποχωρήσεις, αρνήσεις, περιπλανήσεις, χειρονομίες που δεν αναγνωρίζονται εύκολα ως αντίσταση. Η Hartman τονίζει ότι το «her» δεν είναι άτομο αλλά συλλογική φιγούρα: μια χορωδία σωμάτων που φέρουν το βάρος της καταγραφής και ταυτόχρονα την επιθυμία της απόδρασης.

Τέτοιες κινήσεις εντοπίζονται, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, από την έρευνα, και εμφανίζονται στο κείμενο του Π. Χατζόπουλου ως θραύσματα/τεκμήρια ενός διαταραγμένου, ανυπάκουου αρχείου: τα αρχεία των μεταναστριών, το γράμμα ενός ανώνυμου εφήβου αγοριού για την επέτειο του Πολυτεχνείου, με τη βαριά αίσθηση του απόκληρου —που μας θυμίζει τα «θεληματικά υποκείμενα στην άκρη του τραπεζιού» της Sara Ahmed— μέχρι την εξέγερση των εγκλειστων κοριτσιών του Εμπειρίκειου αναμορφωτήριου θηλέων. Η θεληματικότητα βρίσκεται πρωτίστως σε αυτές τις ίδιες μικρές ιστορίες ανυπακοής και αντίστασης και στο σχηματισμό τους σε διαταραγμένα αρχεία, σε

⁵. Ο όρος *undoing* παρουσιάζει μεταφραστική δυσκολία στα ελληνικά, καθώς δεν αποδίδεται εύκολα με ένα αντίστοιχο γερούνδιο που να διατηρεί την ενεργητική διάστασή του. Στα αγγλικά, το *undoing* περιγράφει όχι μόνο το αποτέλεσμα (πτώση, καταστροφή, αποδόμηση) αλλά και την εν εξελίξει πράξη της ανατροπής, της διάλυσης ή της ξεθεμελίωσης ενός υποκειμένου, μιας ζωής ή μιας δομής. Στα ελληνικά, οι διαθέσιμες αποδόσεις («καταστροφή», «πτώση», «αποδόμηση», «αναίρεση») τείνουν να ονοματοποιούν το τελικό στάδιο, χάνοντας το στοιχείο της κίνησης προς την κατάλυση, καθώς και την υποδήλωση μιας ενεργούς διαδικασίας αποσύνθεσης, αλλά και την αμεσότητα, μη λόγια διάσταση που έχει η λέξη *undoing* στα αγγλικά. Για τον λόγο αυτό, η επιλογή της μετάφρασης απαιτεί προσεκτική στάθμιση ανάμεσα στο σημασιολογικό εύρος του όρου και στις συμβάσεις της ελληνικής γλώσσας, που θα επιδιώκει να διατηρηθεί όσο γίνεται η ενεργητική και δυναμική ποιότητά του. Μια τέτοια μετάφραση εκκρεμεί και για αυτό διατηρείται ο αγγλικός όρος στο κείμενο.

ανεπαίσθητες χειρονομίες απέναντι στο μεγάλο αφήγημα της Ιστορίας, που αρνούνται να ενταχθούν στην κανονιστική αφήγηση.

Σε αυτό το πλαίσιο, η συμβολή της έννοιας της θεσμιζουσας θεληματικότητας συνδέεται με την πρόταση για πολυτροπικές διαμεσολαβήσεις του αρχείου. Το αρχείο δεν επιβιώνει μόνο στο χαρτί και στα αποθετήρια· αποκτά νέα δύναμη μέσα από θεατρικές, λογοτεχνικές, εικαστικές και κινηματογραφικές παρεμβάσεις, μέσα από podcasts, εκθέσεις και εκπαιδευτικές δράσεις. Αυτές οι πρακτικές δεν αποτελούν αποκλειστικά «μετάφραση» ή μετεγγραφή του υλικού. Η τέχνη, σε αυτή τη διαδικασία, λειτουργεί ως σημείο μετάβασης.

Πρόκειται για μορφές που ενισχύουν την πολιτική επιδραστικότητα του αρχείου, τη συμμετοχή του στην κυβερνησιμότητα, την ικανότητά του να εμπλέκει θεσμούς και κοινωνικά σώματα σε νέες σχέσεις ευθύνης και λογοδοσίας. Το αρχείο διεκδικεί την εμφάνιση: από τις βιβλιοθήκες μέχρι τα δικαστήρια, τους εκθεσιακούς χώρους, τα σχολεία και τους δρόμους, αδιάκριτα. Είναι το σημείο όπου η αντιπαλότητα εμφανίζεται ως το συντακτικό —ή θεμελιώδες— όριο της κοινωνίας: η εμφάνιση εκείνης της αδιάλυτης σύγκρουσης, όπου οι ταυτότητες είναι τόσο ριζικά αντίθετες ώστε η ορθολογική διαμεσολάβηση ή το κοινό πλαίσιο δεν μπορεί να τις συμφιλιώσει. Η χωρικότητα και η χρονικότητα του αρχείου μπορούν έτσι να κατανοηθούν ως συνεχές που δεν διαμορφώνεται από σταθερές τοποθεσίες αλλά από την ική (vital) επικαιρότητα —την ικανότητά του να παράγει δημότητα και να ενεργοποιεί ανταγωνιστικές τοποθετήσεις. Οι αλληλεπιδράσεις επιμένουν, επανεμφανίζονται και αποκτούν νέο νόημα, σχηματίζοντας ασύγχρονες αστερισμικές μορφές δημόσιας ζωής. Τα θεληματικά αρχεία εκτυλίσσονται μέσα σε αυτά τα συνεχή, καθιστώντας τη δημότητα διαρκή, διασκορπισμένη διαδικασία που συγκροτείται από αντιμαχόμενα σώματα, υποδομές και μέσα.

Εκθέσεις, δημοσιεύσεις, περφόρμανς, podcasts, καταλήψεις δρόμων, μαρτυρίες, προφορική και δημόσια ιστορία: αυτές οι μεσολαβήσεις ενισχύουν τις αρχειακές πρακτικές προσδίδοντάς τους πολιτική αντοχή.

Η μετατροπή αρχειακού υλικού σε πολυμορφικές δημόσιες μορφές δεν είναι ζήτημα αισθητικής αντανάκλασης· είναι ιδρυτική χειρονομία, μικρής κλίμακας παρα-θεσμός, παιδαγωγική της δημότητας.

Θα ήθελα εδώ μια μικρή παράκαμψη. Στο υλικό που διέτρεξα γίνεται ιδιαίτερη αναφορά, για παράδειγμα, στον ρόλο που έπαιξαν τα περιοδικά ως δίαυλοι ανάμεσα στην ακαδημία και τα κινήματα. Αναφέρεται επίσης ότι από νωρίς παρατηρείται διάχυση του διαλόγου ανάμεσα στην Ανθρωπολογία και την Ιστορία, και στη διεύρυνσή του προς τη Κοινωνιολογία, την Εγκληματολογία, τις Πολιτικές Επιστήμες, τα Παιδαγωγικά και την Ψυχολογία, καθώς και η μετατόπιση από την νομικοεγκληματολογική προσέγγιση προς τις σπουδές φύλου. Ενδιαφέρον είναι ότι αυτές οι διασυνδέσεις και διευρύνσεις δεν αναφέρονται στο εγχώριο πεδίο της τέχνης και της θεωρίας της. Αυτό ίσως δηλώνει πως ο λόγος που προέρχεται από αυτό το πεδίο δεν νοείται ως αξιολογικός αλλά κυρίως υπογραμμίζει την επιτακτικότητα αυτών των διασταυρώσεων και τη σημασία της κατανόησης ότι οι πολυτροπικές διαμεσολαβήσεις ισχυροποιούν τις παρεμβάσεις μας και τη συμμετοχή μας στο θεσμίζουν —κάτι που το επισημαίνω και ως αυτοκριτική στο πεδίο των καλλιτεχνικών σπουδών.

Η μετάβαση από την παρουσίαση του υλικού σε δημόσιες μορφές έως τη μεταποίησή του σε απρόβλεπτες φόρμες λειτουργεί όχι μόνο ως αλλαγή μέσου αλλά ως μετατόπιση της σχέσης με το αρχείο: από την απόσταση στην εγγύτητα, από την αναφορά στη συμμετοχή. Δεν πρόκειται απλώς για αισθητική μεταγραφή αλλά για επιτελεστική πράξη δημόσιας συγκρότησης.

Επειδή όμως το θεσμίζουν δεν συνοδεύεται από άμεσες και γρήγορες αλλαγές στους θεσμούς, κατανοούμε ότι απαιτείται επιμονή —ότι συχνά χρειάζεται να δεχτούμε πως η διαδικασία δεν αφορά τον βιολογικό μας χρόνο αλλά εκτείνεται πέραν αυτού· ότι απαιτεί μακροπρόθεσμη επένδυση και ότι, διαμορφώνοντας τα αρχεία μας, ασκούμαστε σε αυτές τις δυνητικές επενδύσεις.

Σε συνάρτηση με αυτή τη στόχευση κατανοούμε και την παιδαγωγική —ή μάλλον την παιδευτική— διάσταση του αρχείου: η θεσμίζουσα θεληματικότητα θέτει τις βάσεις για μια παιδαγωγική του αρχειακού εγγραμματισμού. Πρόκειται για πρακτικές που μας εκπαιδεύουν, μας μαθαίνουν και μας «ξεμαθαίνουν» ρόλους, θεσιακότητες, νόρμες, οραματισμούς, επιτελέσεις· που μας μαθαίνουν να αφουγκραζόμαστε σιωπές, ελπίδες, επιθυμίες· να αρχειοθετούμε αλλιώς, να μιλάμε και να υπάρχουμε αλλιώς· να ακούμε, να βλέπουμε και να ερμηνεύουμε αλλιώς· να ασκούμεσθε στην πολιτειότητα.

Ο αρχειακός εγγραμματισμός δεν αφορά μόνο τεχνικές διαχείρισης υλικού —αν και αυτό παραμένει κρίσιμο, σε σχέση με το πώς ομαδοποιούμε, ταξινομούμε, τι βάζουμε μέσα και τι αφήνουμε έξω— αλλά την ικανότητα να αναγνωρίζουμε το αρχείο ως πολιτικό πεδίο και να συμμετέχουμε μέσω των αρχείων μας στη διαδικασία του θεσμίζειν, φανταζόμενοι συλλογικά τους κόσμους όπου θέλουμε να ζούμε.

Στοχαστές των ριζοσπαστικών παιδαγωγικών, από τον Paulo Freire και τη bell hooks έως τον Frantz Fanon και τον Henry Giroux, κατανοούν την εκπαίδευση ως πεδίο σύγκρουσης, στο οποίο οι υποκειμενικότητες διαμορφώνονται και μετασχηματίζονται. Οι παιδαγωγικές τους —τυπικές και μη τυπικές— υποστηρίζουν ότι η μάθηση δεν είναι μόνο μετάδοση γνώσης και πληροφορίας αλλά πολιτική, σχεσιακή πρακτική που αποδομεί ιεραρχίες, διαμορφώνει νέες συναρθρώσεις και αναδεικνύει την ενσώματη δράση. Υπό αυτή την έννοια, η αγωνιστική, θεσμιστική διάσταση του αρχείου δεν μπορεί παρά να εμπεριέχει και την παιδευτική διάσταση. Σε αυτό τον ορίζοντα, το αρχείο αναδύεται ως παιδαγωγικός χώρος αγωνιστικού εγγραμματισμού: τόπος αντίστασης, μάθησης και γίγνεσθαι, όπου το νόημα γίνεται διαφιλονικούμενο για να προκύψουν νέες μορφές δράσης.

Η Αλεξάνδρα Ζαββού, στο κείμενό της,⁶ αναφέρει ότι η ίδια η χαρτογράφηση ανέδειξε φάσεις ανάπτυξης, καθοριστικές στιγμές και σημεία πύκνωσης/μετατόπισης του διαλόγου για την έμφυλη βία. Παράγοντας υλικό για πρακτικές αρχειακού εγγραμματισμού στην έρευνα και στη διδασκαλία σε τυπικά περιβάλλοντα εκπαίδευσης, μπορούμε να σκεφτούμε και ποικίλα περιβάλλοντα μη τυπικής εκπαίδευσης στα οποία θα μπορούσαμε να στοχεύουμε —περιβάλλοντα που λειτουργούν ως οιονεί κόμβοι θεσμίζουσας θεληματικότητας, όπως είναι το FAK, το Απογμα, το Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών.

Με αυτή την έννοια, το αρχείο μετατρέπεται από αποθετήριο σε εργαστήριο κοινωνικού σχεδιασμού. Η θεσμίζουσα θεληματικότητα των φεμινιστικών και κουήρ αρχειοθετήσεων ανοίγει πεδίο για σύσταση κοινοτήτων που βρίσκονται σε κατάσταση «borderland»,⁷ σε έναν μεθοριακό χώρο—όπως το περιγράφει η Gloria Anzaldúa (Anzaldúa 1987)— και που, ακριβώς λόγω αυτής της μεθοριακής θέσης, μπορούν να φανταστούν άλλους τρόπους συνύπαρξης. Το αρχείο γίνεται ταυτόχρονα μνήμη και προοπτική, ίχνος και υπόσχεση.

Έτσι, όπως φαίνεται και από τα κείμενα της έρευνας, τα φεμινιστικά μεταπολιτευτικά περιοδικά *Σκούπα*, *Δίνη*, *Κατίνα*, *Σφίγγα*, *Λαβρύς*, *Αμφί* θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως οι πρώτοι μεθοριακοί τόποι λόγου για την έμφυλη βία, αποκαλύπτοντας ρητούς και άρητους α-

---

⁶ Βλ. Ζαννου (2024), https://gesture.soc.uoc.gr/wp-content/uploads/2025/03/D2.1_Research_Report-v2.pdf.

⁷ Η Gloria Anzaldúa χρησιμοποιεί τον όρο *borderland* για να περιγράφει τον «ενδιάμεσο» χώρο —γεωγραφικό, πολιτισμικό και ψυχοκοινωνικό— όπου συναντιούνται, συγκρούονται και αλληλεπιδρούν ετερότητες, γεννώντας υβριδικές ταυτότητες και αυτό που η ίδια ονομάζει *mestiza consciousness*. Στην ελληνική βιβλιογραφία ο όρος έχει αποδοθεί ποικιλοτρόπως, μεταξύ άλλων ως «μεθοριακοί χώροι/μεθοριακές ζώνες», «οριακοί χώροι», «χώροι των συνόρων», «ενδιάμεσοι χώροι», αντανάκλώντας την πολυσημία και τη διαθεωρητική του χρήση.

νταγωνισμούς —π.χ. μεταξύ αριστεράς και φεμινισμού— αλλά και γεφυρώνοντας χώρους και αγώνες.

Στη συγκυρία όπου οι βίαιοι μηχανισμοί κανονικοποίησης επανεμφανίζονται, τα θεληματικά αρχεία αποτελούν πράξεις ελπίδας στο παρόν. Είναι χειρονομίες που, όπως θα έλεγε η Hannah Arendt, καθιστούν δυνατή την εμφάνιση στη δημόσια σφαίρα· πράξεις που δείχνουν πώς τα σώματα πραγματώνονται μέσα από συγκεκριμένα καθεστώτα υλικότητας· πρακτικές που αποτελούν οι ίδιες μορφές εξουσίας σε δράση. Αλλά ταυτόχρονα ενσαρκώνουν την αναγκαιότητα να κρατήσουμε ανοιχτή την ελπίδα ενάντια στον μηδενισμό.

Το *undoing*, η αποσταθεροποίηση, δεν είναι απώλεια ούτε περιορίζεται σε μια τεχνική «αντί-» (αντιαρχείο, αντι-αρχειακή αντίστιξη που εμμένει στη διατήρηση των διπόλων). Είναι η συνθήκη που εστιάζει στην κατάφαση: στο να θεσμίζουμε νέους κόσμους. Οι φωνές, τα σώματα και τα θραύσματα στα εναλλακτικά αρχεία της έμφυλης βίας στην Ελλάδα αποτελούν ήδη θεσμίζουσες χειρονομίες: μικρές, αλλά καθοριστικές πράξεις που μετατρέπουν το αρχείο σε πεδίο δημοκρατικής διεύρυνσης, καλλιτεχνικής πειραματικής πράξης και πολιτικής φαντασίας —την αφετηρία, άλλωστε, της διαδικασίας θέσμησης.

Ως επίλογο, θα ήθελα να ακούσουμε μαζί το έργο της Βάλιας Παπαστάμου (σε αυτό τον ιστότοπο μπορεί να ακούσετε το έργο <https://www.centrefeministmedia.arch.uth.gr/program/undoing-the-glossary>) *Undoing the Glossary (a future sample)*, βασισμένο στο κείμενο της Saidiya Hartman *The Plot of Her Undoing*. Το έργο, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος *Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο*, λειτουργεί ως ποιητική-θεσμίζουσα παρέμβαση. Στο πρότζεκτ, το κείμενο της Hartman εισάγεται σε API εφαρμογές για γλωσσική ανάλυση συναισθήματος. Από το αρχικό κείμενο και τα δεδομένα των αναλύσεων παράγεται νέο κείμενο, που εμφανίζεται ως σενάριο μιας ψηφιακής εφαρμογής-μποτ. Το ηχητικό δείγμα (sample), μέσω της φωνής του μποτ, αναφέρεται σε μια πιθανή ανατροπή (*Undoing*) του γλωσσαριού:

λειτουργεί ως «προνύμφη» (larval subject) που προτείνει επιλογές συν-αισθήματος, αντιστέκεται στα ψηφιακά δεδομένα, εντοπίζει λάθη στον κώδικα και προσκαλεί άλλους στη διαδικασία.

Η αφήγηση του μποτ-ως-φωνή θέτει ζητήματα για την εμπρόθετη δράση (agency) και το πώς ένα μποτ μπορεί να εμφανιστεί ως υποκείμενο που αρχίζει να χειραφετείται. Το *Undoing the Glossary (a future sample)* αναπτύσσεται μέσα από προσομοιώσεις μιας γλώσσας που μοιάζει προγραμματιστικά παραγόμενη από πατριαρχικά κυρίαρχα μοντέλα κωδίκων. Εξετάζει τη γνώση που ενσωματώνεται στα προγραμματιστικά μοντέλα για την παραγωγή νέων γλωσσικών δεδομένων και τους τρόπους «εκπαίδευσής» τους ώστε να εξάγουν «επιθυμητά» αποτελέσματα βάσει του κριτηρίου του συν-αισθήματος.

Παράγει μια υβριδική αφήγηση για το πώς «μαθαίνουμε να παρακινούμαστε συναισθηματικά» μέσα από τη διάλυση και διαφοροποίηση της πληροφορίας. Στρέφεται στη σχέση κώδικα και ασυνειδήτου, στην αποσύνδεση της αναπαράστασης, στη «διττή ομιλία» (double-speaking) κώδικα και γλώσσας και σε πρακτικές που διερωτώνται για τον έλεγχο της ανθρώπινης συνείδησης μέσω της ελαστικότητας των δυνάμεων του συν-αισθήματος.

Η φωνή του ηχητικού έργου δεν γεμίζει τα κενά του αρχείου —των ομιλιών και των δεδομένων που εισάγονται στους κώδικες προγραμματισμού— αλλά τα αφήνει ανοιχτά, επιτρέποντας στην απουσία να μιλήσει ως δυνατότητα. Η καλλιτεχνική χειρονομία ενεργοποιεί το αρχείο ως ζωντανό, ριζοσπαστικό χώρο· τόπο μνήμης αλλά και φαντασίας, όπου η θεσμίζουσα θεληματικότητα αποκτά αισθητική και πολιτική υλικότητα, μετουσιώνεται σε πράξη ελπίδας, σε εγκλητική φωνή, και μας προσκαλεί να (επανα)φανταστούμε τους κόσμους στους οποίους θέλουμε να ζούμε.

Η εγκλητική φωνή είναι το γλωσσικό-αρχειακό σχήμα μέσα από το οποίο τα υποκείμενα καλούνται να αναγνωρίσουν τον εαυτό τους· μια κλήση που δεν είναι ποτέ ουδέτερη: άλλοτε εγκαθιδρύει πειθαρχία και υπαγωγή, άλλοτε ανοίγει χώρο για θεσμίζουσα θεληματικότητα και ανατροπή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Ahmed, S. (2022). Ξενέρωτες φεμινίστριες (και άλλα θεληματικά υποκείμενα). Στο Ε. Καραμπά & Ι. Λυκουριώτη (επιμ.), *Φεμινιστικές θεωρίες, αισθητικές πρακτικές και παγκοσμιοποιημένες τεχνολογίες* (σσ. 47–61). Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- Anzaldúa, G. (1987). *Borderlands/La frontera: The new mestiza*. San Francisco: Aunt Lute.
- Arendt, H. (1958/1986). *Η ανθρώπινη κατάσταση*. Αθήνα: Γνώση.
- Fanon, F. (1963). *The wretched of the earth*. New York: Grove Press.
- Freire, P. (1968/2009). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*. Αθήνα: Κέδρος.
- Giroux, H. A. (1983). *Theory and resistance in education: Toward a pedagogy for the opposition*. Boston: Bergin & Garvey.
- Hartman, S. (2019). The plot of her undoing. Στο *Wayward lives, beautiful experiments: Intimate histories of riotous black girls, troublesome women, and queer radicals*. New York: W. W. Norton.
- Hatzopoulos, P. (2024). *Archive Trouble*. Ερευνητική έκθεση του προγράμματος «GeStuRe: Rereading gender studies and activism in Greece: Encounters on gender related violence». Πανεπιστήμιο Κρήτης. Προσβάσιμη στο: https://gesture.soc.uoc.gr/wp-content/uploads/2025/03/D3.1_Research_Report.pdf.
- hooks, b. (1994). *Teaching to transgress: Education as the practice of freedom*. New York, London: Routledge.
- Καστοριάδης, Κ. (1975/2010). *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Κέδρος.

- Laclau, E., & Mouffe, C. (1985/2021). *Ηγεμονία και σοσιαλιστική στρατηγική: Προς μια ριζοσπαστική δημοκρατική πολιτική*. Τρίκλαλα: Επέκεινα.
- Marchart, O. (2019). *Conflictual aesthetics: Artistic activism and the public sphere*. Berlin: Sternberg Press.
- McKittrick, K. (Ed.). (2015). *Sylvia Wynter: On being human as praxis*. Durham: Duke University Press.
- Mouffe, C. (2000/2008). Το δημοκρατικό παράδοξο. Αθήνα: Πόλις.
- Zavvou, A. (2024). *Mapping gender studies, constructing an academic repository*. Ερευνητική έκθεση του προγράμματος «GeStuRe: Rereading gender studies and activism in Greece: Encounters on gender related violence». Πανεπιστήμιο Κρήτης. Προσβάσιμη στο: https://gesture.soc.uoc.gr/wp-content/uploads/2025/03/D2.1_Research_Report-v2.pdf.

ΜΑΡΙΑ ΤΑΜΠΟΥΚΟΥ

Το αρχείο ως δυναμικό πεδίο εμπλοκών και αντιστασιμότητας

Σε αυτό το κεφάλαιο προσεγγίζω το αρχείο όχι ως παθητική δεξαμενή μνήμης αλλά ως ενεργό πεδίο σχέσεων, όπου οι πράξεις διατήρησης, επιμέλειας και λήθης συνυφάνονται σε ένα πλέγμα εξουσίας, συναισθήματος και αναθεώρησης. Το επιχείρημα που διατρέχει το κείμενο είναι ότι το αρχείο —ιδίως όταν αφορά γυναικείες, επαναστατικές και ριζοσπαστικές ζωές— πρέπει να νοηθεί ως χώρος εμπλοκής και αντιστασιμότητας: ως ένας τόπος όπου το υλικό και το άυλο, το τεκμήριο και η ανάγνωση, το γεγονός και η επινόηση αλληλοδιεισδύουν, δημιουργώντας νέες μορφές ιστορικής και πολιτικής ύπαρξης.¹

Η περίπτωση της Emma Goldman αναδεικνύει παραδειγματικά αυτή τη διττή φύση του αρχείου. Η απέλασή της από τις Ηνωμένες Πολιτείες, το 1919, εν μέσω της Ερυθράς Τρομοκρατίας (Red Scare), δεν αποτέλεσε το τέλος της πολιτικής της παρουσίας αλλά την αρχή μιας αποσπασματικής, διακρατικής μνήμης χωρίς τόπο. Το αρχείο της —ένα διάσπαρτο σύνολο από επιστολές, φυλλάδια, αστυνομικούς φακέλους, φωτογραφίες και απομνημονεύματα— δεν συγκροτεί ένα σταθερό αποτύπωμα αλλά έναν ρυθμό επιμονής: κάθε τεκμήριο αντι-

¹ Η ομιλία μου στην ημερίδα του Gesture τον Σεπτέμβριο του 2025 και αυτό το κεφάλαιο βασίζονται σε ιδέες που ανέπτυξα εκτενέστερα, με περισσότερες περιπτώσεις μελέτης, σε άρθρο μου που δημοσιεύτηκε τον Νοέμβριο του 2025 στο *Labour History* (Tamboukou 2025).

στέκεται στην οριστικοποίηση, διατηρώντας τη διασπορά, την ασυνέχεια και την επιστροφή ως συστατικά της μνήμης.

Καθοριστικής σημασίας είναι η κατανόηση αυτού του συνόλου μέσα από μια προσεκτική προσέγγιση στις ιδιαιτερότητες της αρχειακής έρευνας —όχι μόνο ως προς το τι έχει διασωθεί αλλά και ως προς τις συνθήκες της διατήρησής του: πώς, πού και από ποιον/α/ο. Η Clara Louise Vlessing (2023) έχει δείξει ότι οι «μεταθανάτιες ζωές» επαναστατριών, όπως η Goldman, διαμορφώνονται από την αλληλεπίδραση μεταξύ «μνημονικών φορέων» και κειμενικών πηγών, όπως για παράδειγμα οι επιστολές, οι φωτογραφίες και η αυτοβιογραφία της Goldman. Σε μια μελέτη τριών περιπτώσεων, Emma Goldman, Louise Michelle and Sylvia Pankhurst, η Vlessing τονίζει ότι η διαρκής πολιτισμική ανάμνηση της Goldman βασίστηκε εν μέρει στην επαναξιολόγησή της από τα φεμινιστικά κινήματα του λεγόμενου δεύτερου κύματος στα τέλη του εικοστού αιώνα. Αυτή η δυναμική διαμορφώνει όχι μόνο την ορατότητα μιας μορφής, όπως η Goldman, αλλά και τους όρους με τους οποίους η μνήμη της συνεχώς κατασκευάζεται, ερμηνεύεται και κινητοποιείται. Σε αυτό το πλαίσιο, η μνήμη δεν είναι ποτέ δεδομένη αλλά αποτέλεσμα διαρκών διαδικασιών επανεγγραφής και επανανοηματοδότησης.

Σε άλλη μελέτη, η Clare Hemmings (2018, σσ. 6-8) έχει προτείνει ένα τριμερές σχήμα κατανόησης του αρχείου της Goldman, το οποίο διακρίνει τρεις αλληλοεξαρτώμενες διαστάσεις: (α) το υποκειμενικό αρχείο αφορά τα ίδια τα γραπτά, τις επιστολές και τις αυτοβιογραφικές μαρτυρίες της Goldman —το πεδίο όπου το υποκείμενο διαμορφώνει και μεταμορφώνεται από τη γραφή του, (β) το κριτικό αρχείο περιλαμβάνει τις βιογραφικές και ιστοριογραφικές αποτυπώσεις, δηλαδή τις εκδοχές της ζωής της όπως αναδομούνται από άλλους/ες/α, μέσα σε διαφορετικά καθεστώτα γνώσης και ανάγνωσης, και (γ) το θεωρητικό αρχείο αφορά τις μεταγενέστερες φεμινιστικές, πολιτικές και κούρη επανεγγραφές της, όπου η Goldman γίνεται φορέας εννοιολογικής επένδυσης και θεωρητικής παραγωγής.

Αυτές οι τρεις διαστάσεις δεν αποτελούν ξεχωριστά επίπεδα αλλά διαφορετικές ρυθμίσεις του ίδιου αρχειακού πεδίου. Η δύναμη και ο κίνδυνος του σχήματος της Hemmings έγκειται στο ότι καθιστά ορατές τις σχέσεις ανάμεσα στη γραφή, την ανάγνωση και τη θεωρητικοποίηση, αλλά ταυτόχρονα κινδυνεύει να παγιώσει τις διακρίσεις μεταξύ τους, να εξομαλύνει την αταξία, την υλικότητα και την περιπλοκότητα της αρχειακής ζωής. Το αρχείο, όπως το εννοώ εδώ, δεν είναι η συνισταμένη αυτών των επιπέδων αλλά το πεδίο της μεταξύ τους εμπλοκής. Αυτό που διακυβεύεται δεν είναι απλώς η ερμηνεία ενός συνόλου τεκμηρίων αλλά η ίδια η σχέση ανάμεσα στο υλικό και το άυλο, στο σώμα και το ίχνος, στο γεγονός και τη φαντασιακή του ανασύνθεση. Η αντιστασιμότητα του αρχείου έγκειται ακριβώς στην ικανότητά του να παραμένει ανοιχτό, να διαφεύγει κάθε απόπειρας σύνοψης και να επιμένει στις ρωγμές που το συγκροτούν. Με άλλα λόγια, το αρχείο δεν εξαντλείται ούτε στον λόγο ούτε στο τεκμήριο: είναι ο τόπος όπου το ένα επιμένει μέσα στο άλλο και όπου η ιστορική γνώση προκύπτει όχι από την αποκατάσταση αλλά από την αναγνώριση της εμπλοκής —αυτής της ασταθούς, δημιουργικής και αναγκαίας συνθήκης που καθιστά τη μνήμη πολιτικά ζωντανή και απείθαρχη.

Αρχειακή Ευαισθησία

Σε αυτό το πλαίσιο, η δική μου προσέγγιση, αναπτυγμένη σε συνεργασία με συναδέλφους στο Ηνωμένο Βασίλειο (Moore et al., 2016, σσ.19-20), εστιάζει σε αυτό που έχουμε ονομάσει «αρχειακή ευαισθησία» —μια στάση γνώσης αλλά ταυτόχρονα και ένας μεθοδολογικός προσανατολισμός που καθοδηγεί την ανάγνωση, την ερμηνεία και την κινητοποίηση των αρχειακών υλικών. Η αρχειακή ευαισθησία δεν περιορίζεται σε μια ακαδημαϊκή προσοχή στη λεπτομέρεια· είναι μια διπλή στάση: αφενός, αναγνωρίζει τα αρχεία ως ζωντανά και πολυ-

σήμαντα πεδία, όπου το νόημα δεν είναι εγγενές στα τεκμήρια αλλά αναδύεται μέσα από τις σχέσεις τους με άλλα έγγραφα, τις υλικότητες, τις χειρονομίες ανάγνωσης και το κοινωνικό πλαίσιο. Αφετέρου, λειτουργεί ως μεθοδολογικός φακός, που επιτρέπει να εντοπίζουμε πώς τα αρχειακά ίχνη παράγονται, κυκλοφορούν, διαμορφώνονται εκ νέου και συχνά ανακατασκευάζουν την ίδια την έννοια της ιστορικής παρουσίας.

Η αρχειακή ευαισθησία επιμένει στη συγκεκριμενοποίηση: στο να παρατηρούμε όχι μόνο τι έχει διασωθεί αλλά και πώς και γιατί διατηρήθηκε· πώς οι συνθήκες παραγωγής, φύλαξης και πρόσβασης επηρεάζουν το νόημά του· και πώς τα κενά, οι σιωπές και οι απουσίες δεν είναι απλώς ελλείψεις αλλά ενεργά στοιχεία της αρχειακής δυναμικής. Τα αρχεία δεν είναι ουδέτερα αποθετήρια ούτε απλώς εκφράσεις λόγου· είναι πλέγματα εξουσίας, υλικότητας και συγκίνησης, συχνά ραγισμένα από ασυνέχειες, αντιφάσεις και αναπάντεχες επανενεργοποιήσεις.

Η αρχειακή ευαισθησία μάς καλεί λοιπόν να ακολουθούμε τα ίχνη χωρίς προκατασκευασμένες ενότητες. Προτρέπει να παραμένουμε ευέλικτοι/ες/α στις ανατροπές που τα τεκμήρια επιφέρουν στις κατηγορίες ανάλυσης, να δεχόμαστε τη διακοπή, την αμφισημία και την ανακατεύθυνση της σκέψης. Είναι μια προσέγγιση που συνδυάζει επιστημολογική προσοχή με ηθική και πολιτική ευαισθησία: μας υπενθυμίζει ότι η εργασία με το αρχείο δεν είναι απλώς άσκηση γνώσης αλλά και σχέση με ανθρώπους, μνήμες και πρακτικές που υπερβαίνουν την ακαδημαϊκή σφαίρα, και ότι κάθε ανάγνωση είναι εν μέρει ανακατασκευη της ιστορίας και της μνήμης.

Με αυτό τον τρόπο η αρχειακή ευαισθησία γίνεται εργαλείο τόσο κριτικής όσο και δημιουργικής έρευνας: μας επιτρέπει να αναγνωρίζουμε την ασταθή, πολυφωνική και πολιτικά φορτισμένη φύση των αρχείων ενώ ταυτόχρονα ανοίγει δρόμους για νέες αναγνώσεις, νέες αφηγήσεις και νέες μορφές ιστορικής και κοινωνικής φαντασίας.

Η έννοια της αρχειακής ευαισθησίας παρέχει το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο για να κατανοήσουμε τις «αρχειακές μεταθανάτιες ζωές» γυναικών όπως η Goldman. Η έννοια των «αρχειακών μεταθανάτιων ζώων», αντλημένη από το έργο της Ann Rigney (2012) στις σπουδές μνήμης, προσφέρει ένα γόνιμο πλαίσιο για να σκεφτούμε τον τρόπο με τον οποίο τα κείμενα, τα αντικείμενα και οι μορφές συνεχίζουν να παράγουν νόημα μέσα από κυκλοφορίες, προσλήψεις και επαναπλαισιώσεις. Αντί να θεωρούμε τη μνήμη ως αποτέλεσμα, η Rigney αναδεικνύει τη δυναμική της διαδικασίας — τις μετατοπίσεις μέσα από τις οποίες η πολιτισμική μνήμη συγκροτείται, αποδομείται και ανανεώνεται. Εδώ, η έννοια αυτή μεταφέρεται από το πεδίο της μνήμης στην αρχειακή θεωρία, φωτίζοντας πώς τα ίχνη συμμετέχουν ενεργά στη συνεχή αναδιαμόρφωση των παραγνωρισμένων ιστορικών μορφών και πώς ενεργοποιούνται εκ νέου σε νέα πολιτικά και ερμηνευτικά συμφραζόμενα. Βασική θεωρητικός στο πεδίο σπουδών μνήμης, η Rigney επισημαίνει ότι τα κείμενα, τα αντικείμενα και τα τεκμήρια δεν παραμένουν στατικά: μετακινούνται, ανακατασκευάζονται και αποκτούν νόημα μέσα από την κυκλοφορία και τις αναγνώσεις τους. Η αρχειακή ευαισθησία μάς επιτρέπει να παρακολουθούμε αυτές τις δυναμικές διαδικασίες, αναγνωρίζοντας ότι τα ίχνη δεν καταγράφουν απλώς γεγονότα αλλά συμμετέχουν ενεργά στην αναδημιουργία της μνήμης και της ιστορίας.

Με αυτό τον τρόπο, το αρχείο παύει να είναι απλώς αποθετήριο σταθερών σημασιών και γίνεται κινητικό και πολλαπλό οικοσύστημα. Οι «αρχειακές μεταθανάτιες ζωές» φανερώνουν πώς οι πολιτικές, κοινωνικές και φεμινιστικές αναγνώσεις επανενεργοποιούν τα τεκμήρια σε νέα συμφραζόμενα, αναδιαμορφώνοντας την ορατότητα και τη σημασία των υποκειμένων που έχουν παραμεληθεί ή αποκλειστεί. Η ανάγνωση αυτών των ιχνών με αρχειακή ευαισθησία συνεπάγεται ευαισθησία στις χρονικότητες, στις υλικότητες και στις συγκινησιακές επενδύσεις, αναδεικνύοντας ότι η μνήμη δεν είναι ποτέ πλήρης ή μονοδιάστατη.

Με άλλα λόγια, η αρχειακή ευαισθησία συνδέει το «υλικό» με το «άυλο», το τεκμήριο με την ανάγνωση, το γεγονός με την επινόηση. Επιτρέπει να σκεφτούμε το αρχείο όχι ως μέσο απλής πρόσβασης σε δεδομένα αλλά ως χώρο ενεργής ιστορικής, πολιτικής και συγκινησιακής παραγωγής γνώσης. Στη μελέτη της Goldman, αυτή η προοπτική αναδεικνύει πώς οι επιστολές, οι προκηρύξεις, οι φακέλοι παρακολούθησης και τα απομνημονεύματα ανασχηματίζουν συνεχώς την εικόνα της ίδιας της ζωής της, επανεγγράφοντας την ιστορία μέσα από τη ρευστότητα, τη διακοπή και την επαναφορά των αρχειακών ιχνών.

Η φεμινιστική προσέγγιση στο αρχείο βασίζεται σε ένα σώμα στοχαστικού έργου που αποκαλύπτει τη ζωντάνια, την αταξία και την πολιτική δυναμική των αρχειακών ιχνών. Η Arlette Farge (1989), μέσα από τη διερεύνηση των αστικών αρχείων του 18^{ου} αιώνα, επιμένει στην αποσπασματική και θραυσματική φύση των τεκμηρίων, αναδεικνύοντας πώς ακόμα και μικρά, φαινομενικά ασήμαντα ίχνη —μια σημείωση περιθωρίου, μια αλληλογραφία, ένα αποσπασματικό ημερολόγιο— ανοίγουν παράθυρα σε κοινωνικές πρακτικές, συγκινήσεις και καθημερινές στρατηγικές επιβίωσης. Η Farge μάς διδάσκει ότι η ιστορική γνώση δεν προκύπτει αποκλειστικά από τη συστηματική συγκρότηση των αρχείων αλλά μέσα από την ευαισθησία στην ασυνέχεια, την ατέλεια και την υποκειμενική παρουσία της ζωής μέσα στα έγγραφα.

Από αυτή την αίσθηση εγγύτητας με το αρχείο ξεκινά και η Carolyn Steedman (2001), που τονίζει τη συγκινησιακή και φαντασιακή του διάσταση, όπως και τις υλικές και ταξικές συνθήκες που καθορίζουν τόσο τα έγγραφα όσο και τον τρόπο που τα διαβάζουμε. Μέσα από την ανάλυση προσωπικών ιστοριών και εργοστασιακών αρχείων, η Steedman δείχνει ότι οι ιστορικές αφηγήσεις διαμορφώνονται από σχέσεις επιθυμίας, απώλειας και υποκειμενικής επένδυσης, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τις υλικές πρακτικές διατήρησης, καταγραφής και ανάγνωσης. Η Steedman φέρνει στο προσκήνιο την συναισθηματική και κοινωνική ενέργεια που συνοδεύει τα ίχνη της ιστορίας, υ-

πενθυμίζοντας ότι η εργασία πάνω στο αρχείο δεν είναι ποτέ απλώς διανοητική ή τεχνική αλλά ενσώματη και συγκινησιακά φορτισμένη.

Σε μια ουσιαστική μετατόπιση του τρόπου που σκεφτόμαστε το αρχείο, η Ann Laura Stoler (2009) προτείνει την ανάγνωσή του ως τόπου επιστημολογικού άγχους, όπου η γνώση και η εξουσία διαμορφώνονται ταυτόχρονα. Στο έργο της πάνω στην αποικιοκρατική ιστορία, το αρχείο εμφανίζεται ως πεδίο όπου η ένταση ανάμεσα στο τεκμήριο και την αφήγηση αποκαλύπτει τις ίδιες τις πολιτικές συνθήκες παραγωγής γνώσης. Η Stoler μάς διδάσκει να βλέπουμε το αρχείο ως διαμεσολαβημένο χώρο όπου η εξουσία, η σιωπή και η παρουσία συνυπάρχουν, δημιουργώντας ένα συνεχές πεδίο αμφισβησίας και ερμηνευτικών συγκρούσεων.

Το αρχείο, λοιπόν, δεν είναι απλώς χώρος γνώσης· είναι χώρος δημιουργίας, αμφισβήτησης και πολιτικής παρέμβασης, όπου η μνήμη, η ιστορία και η ανάγνωση συνδιαμορφώνονται συνεχώς, μέσα από εμπλοκές, αντιστάσεις και πολλαπλές δυναμικές. Η Farge, η Stoler και η Steedman απλώς έθεσαν τα θεμέλια για ένα πλούσιο σώμα φεμινιστικής βιβλιογραφίας γύρω από το αρχείο που συνεχώς επεκτείνεται και εμπλουτίζεται.² Και σε αυτό τον χώρο, κάθε τεκμήριο, κάθε σιωπή, κάθε χειρονομία ανάγνωσης γίνεται σημείο ενεργού ιστορικής και πολιτικής παρουσίας.

Η πρόσφατη στροφή προς τα ψηφιακά αρχεία περιπλέκει αυτές τις μεθοδολογικές εντάσεις. Παρότι υπόσχεται νέες μορφές πρόσβασης και κυκλοφορίας, κινδυνεύει να παγιώσει παλαιές σιωπές ή να επινοήσει νέες. Ωστόσο, μέσα από αυτές τις μετατοπίσεις αναδύεται ένα πλούσιο θεωρητικό πεδίο, που φέρνει στο προσκήνιο την πολιτική της διατήρησης και την αστάθεια του ιστορικού νοήματος.³ Η συζήτηση γύρω από το αρχείο ανοίγει έτσι προς τη σφαίρα της μνήμης — προς τις διαδικα-

² Η επισκόπηση της βιβλιογραφία σχετικά με φεμινιστικές προσεγγίσεις στην αρχειακή θεωρία υπερβαίνει τα όρια αυτής της εισαγωγικής ανάλυσης. Βλέπε, Moore et al., 2016; Cifor and Wood 2017.

³ Βλέπε Hunter, 2017; Laite 2020; Rigney and Salerno, 2024.

σίες μέσα από τις οποίες το παρελθόν επιβιώνει, μετασχηματίζεται και ανακυκλώνεται μέσα σε νέες μορφές υλικότητας και αφήγησης.

Σε αυτό το πλαίσιο, η Red Chidgey (2018) έχει προτείνει την έννοια της πολλαπλότητας ή «συναρμογής μνήμης» (memory assemblages) —ένα σύνολο ιστορικά συγκυριακών ζωτικότητων που κυκλοφορούν σε διαφορετικές κλίμακες και τόπους, συγκροτώντας την κατανοησιμότητα μνημονικών οντοτήτων σύμφωνα με τις φιλοσοφικές θεωρήσεις των Gilles Deleuze και Felix Guattari (1988). Ανιχνεύοντας το πώς οι φεμινιστικές μνήμες διακινούνται μέσα από διαμεσολαβημένες κουλτούρες, η Chidgey τονίζει την ετερογένεια και τη συγκυριακότητα αυτών των συναρμογών, καθώς και τη δυναμική τους να λειτουργούν ως πολιτικά εργαλεία φαντασίας. Στο ίδιο πνεύμα, η Sophie van den Elzen (2025) εξετάζει «συναρμογές μνήμης» γύρω από την κατάργηση της δουλείας ως συλλογικά αποτελέσματα μιας ενεργούς, παροντικής εργασίας πάνω στα υλικά ίχνη —μιας εργασίας που επεμβαίνει όχι στο ίδιο το παρελθόν αλλά στους τρόπους με τους οποίους το παρελθόν συνεχίζει να κυκλοφορεί.

Παρόλο που η έννοια της πολλαπλότητας/συναρμογής (agencement/assemblage) έχει καλλιεργηθεί στις σπουδές μνήμης, δεν έχει ακόμη αξιοποιηθεί συστηματικά στη θεωρία του αρχείου. Οι μεθοδολογικές δυνατότητες που ανοίγονται όταν σκεφτούμε το αρχείο ως πολλαπλότητα —κινητική, μη ολική, συγκινησιακά φορτισμένη— παραμένουν σε μεγάλο βαθμό ανεξερεύνητες. Όπως παρατηρούν πρόσφατα η Anne Rigney και ο Daniele Salerno (2024), παρότι το αρχείο αναγνωρίζεται στις σπουδές της μνήμης ως κρίσιμος παράγοντας στη συγκρότηση της πολιτισμικής μνήμης, σπάνια έχει μελετηθεί αυτόνομα, ως ενεργό μέσο και μορφή γνώσης. Μια αξιοσημείωτη εξαίρεση είναι το έργο της Aleida Assmann (2012), που θεμελιώνει τη σκέψη πάνω στη σχέση μεταξύ αρχείου και μνήμης, επιμένοντας ότι η μεταξύ τους ένταση —και όχι η ταύτιση— είναι εκείνη που διατηρεί ζωντανή την πολιτισμική εργασία της ιστορίας.

Βασιζόμενη στην έννοια του *agencement/assemblage* ή πολλαπλότητας των Gilles Deleuze και Félix Guattari (1988) σε αυτό κεφάλαιο, όπως και σε προηγούμενες μελέτες μου, προσεγγίζω το αρχείο ως μια συγκυριακή διαμόρφωση —δυναμική, μη-γραμμική και αποτελούμενη από ετερόκλητα, και συχνά αντιφατικά στοιχεία.⁴ Οι πολλαπλότητες/εμπλοκές/συναρμογές/ αποτελούν ασταθείς αστερισμούς κειμενικών και υλικών ιχνών, διαμεσολαβητικών τεχνολογιών, θεσμικών λογικών και έντονων συναισθηματικών φορτίσεων. Στο πλαίσιο αυτό, το αρχειακό νόημα δεν εδράζεται σε κανένα σταθερό περιεχόμενο αλλά διαρκώς συγκροτείται και αποσυναρμολογείται μέσα στον χρόνο και σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Το αρχειακό σύνολο δεν περιορίζεται στη διατήρηση της ιστορίας αλλά την αναδιαμορφώνει, ανοίγοντας ερμηνευτικές δυνατότητες που αντιστέκονται στην τελεσίδικη απόδοση νοήματος και καλούν σε επαναδραστηριοποίηση.

Στον πυρήνα αυτής της επιστημολογικής και μεθοδολογικής προσέγγισης βρίσκεται η έννοια της αντιστασιμότητας, που προέρχεται από την πολιτική φιλοσοφία της Hannah Arendt (1998), αλλά έχει συζητηθεί περαιτέρω από τη Bonnie Honig (1995). Η αντιστασιμότητα δεν συνιστά απλώς μια μορφή αντίστασης· αντιθέτως, σηματοδοτεί μια συντακτική ανοιχτότητα, μια συνθήκη μη ολοκλήρωσης, αναθεωρησιμότητας και αστάθειας. Όπως το διατυπώνει η Olivia Guaraldo, πρόκειται για το «πεδίο του αμφισβητήσιμου, του διορθώσιμου, του μεταβλητού» (2001, σ. 24). Να προσεγγίσουμε το αρχείο ως αντιστάσιμο σημαίνει να αναγνωρίσουμε την ευαλωτότητά του στη μετατόπιση και την επαναφήγηση αλλά και τη δυνατότητά του να ανοίξει εναλλακτικά μέλλοντα. Η μνήμη, μας υπενθυμίζουν οι Sharon Crozier-De Rosa και Vera Mackie, «δεν είναι ποτέ σταθερή» (2018, σ. 2).

Μέσα σε αυτό το πνεύμα, το αρχειακό σύνολο αναδύεται ως πεδίο έντασης όπου τα κενά, οι διαγραφές και οι αντιστάσεις συνυπάρχουν με πράξεις συναρμολόγησης και επανενεργοποίησης. Τα ίχνη που περιέχει

⁴ Βλ. Tamboukou, 2014, 2016.

—επιστολές, σημειώσεις, φωτογραφίες, διοικητικά έγγραφα, απομνημονεύματα— δεν μαρτυρούν απλώς γεγονότα· μεταφέρουν ρυθμούς, χειρονομίες και ασυνέχειες που ανανεώνουν τη δυνατότητα του παρελθόντος να μιλήσει εκ νέου. Σε αυτή τη συνεχή παλινδρόμηση μεταξύ διατήρησης και διαρροής, η αντιστασιμότητα δεν αφορά μόνο την επιβίωση των τεκμηρίων αλλά και τη δυνατότητά τους να αντιστέκονται στις οριστικές ερμηνείες —να παραμένουν ανοιχτά σε νέες αναγνώσεις, να επανεγγράφονται, να διαφεύγουν κάθε ταξινόμηση.

Αν το αρχείο ενέχει πάντοτε μια βία, μια επιλεκτικότητα, έχει επίσης και μια βαθιά απείθεια. Τα τεκμήριά του δεν υπακούουν στην πρόθεση του/της θεματοφύλακα ή της/του ιστορικού· συχνά αναδύονται απρόσμενα, σε διαφορετικές χρονικότητες, επανενεργοποιώντας σχέσεις που είχαν σιωπήσει. Το αρχείο λειτουργεί έτσι ως χώρος εμπλοκής, όπου αφηγήσεις, καθεστώτα ορατότητας και μορφές γνώσης διαπλέκονται και συγκρούονται, παράγοντας μια διαρκώς μεταβαλλόμενη ιστορική επιφάνεια. Ένα τέτοιο αρχείο δεν καταγράφει απλώς το «τι υπήρξε» αλλά μας ωθεί να αναρωτηθούμε τι θα μπορούσε να έχει υπάρξει και τι ενδέχεται ακόμη να αποκτήσει σημασία.

Από αυτή την οπτική, θα προχωρήσω σε μια σύντομη χαρτογράφηση ενός αντιστάσιμου αρχειακού πεδίου ως δυναμικής πολλαπλότητας/ συναρμογής (agencement), όπου οι σχέσεις, τα ίχνη και οι πρακτικές συνυφαίνονται σε ανοιχτές μορφές ιστορικής δυνατότητας, αντλημένου από τη μελέτη μου για την ιστορία των γυναικών στο εργατικό κίνημα της Γαλλίας του 19ου αιώνα. (Tamboukou, 2015)

Τα Εικονικά Fonds της Jean-Désirée

Η Désirée Veret-Gay (1810–1891), ιδρυτική συντάκτρια της φεμινιστικής εφημερίδας *La Femme Libre*⁵ και εξέχουσα μορφή των φεμινιστικών και εργατικών επαναστατικών κινημάτων του 19^{ου} αιώνα, παραμένει σε μεγάλο βαθμό άορατη στους θεσμικούς αρχειακούς χώρους. Στην αναζήτησή μου για τα γραπτά της, χρησιμοποιώντας το επιλεγμένο όνομα Jean-Désirée και εστιάζοντας σε μια φεμινιστική γενεαλογία των εργατριών ένδυσης, δεν συνάντησα μόνο την απουσία ενός επιμελημένου αρχείου· βρέθηκα αντιμέτωπη με έναν βαθύτερο θεσμικό αποκλεισμό. Σε αντίθεση με τα παραδοσιακά fonds —αρχαιακές οντότητες συγκροτημένες ιστορικά γύρω από πρόσωπα, οικογένειες ή θεσμούς— δεν υπάρχουν *Fonds Désirée Veret-Gay* στην Εθνική Βιβλιοθήκη ή στα Εθνικά Αρχεία της Γαλλίας, ή οπουδήποτε αλλού στο παγκόσμιο αρχειακό τοπίο.

Η ανάγνωση του αρχείου ως πολλαπλότητας —μια ρευστή, δυναμική συναρμογή (*assemblage*) κειμένων, υλικών, ταξινομήσεων και παραλείψεων— επιτρέπει να μετατοπίσουμε την έννοια της απουσίας σε πεδίο δημιουργικής δυνατότητας. Τα fonds δεν συγκεντρώνουν απλώς έγγραφα· συγκροτούν θεσιακότητες, διαμορφώνουν λόγους και γενεαλογίες, και ενσαρκώνουν εξουσία. Από φουκωική σκοπιά, αποκαλύπτουν τις διασυνδέσεις της γνώσης και τις ιεραρχίες που τη στηρίζουν.

---

⁵ Η εφημερίδα άλλαξε πολλά ονόματα κατά τα δύο χρόνια της έκδοσής της (1832–1834), με τελικό τίτλο το *La Tribune des Femmes*, ο οποίος διατηρήθηκε για μεγαλύτερο διάστημα. Οι συνεχείς αυτές μεταμορφώσεις δεν ήταν απλώς τυπικές· αντανακλούσαν τις εσωτερικές διαφωνίες, τις διαφορετικές στρατηγικές και τις μεταβαλλόμενες ιδεολογικές προσεγγίσεις μέσα στα πρώτα φεμινιστικά κινήματα της Ευρώπης γενικότερα και της Γαλλίας ειδικότερα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Κάθε νέο όνομα σήμαινε έναν διαφορετικό τόνο, μια νέα έμφαση, και ενσωμάτωνε την πολυπλοκότητα των διαρκώς εξελισσόμενων φεμινιστικών λόγων. Βλέπε Tamboukou 2015, σ. 98, για την ιστορία και αλλαγές της ονοματοδοσίας.

Όμως, αυτή η κριτική πρέπει να επεκταθεί: τα fonds λειτουργούν ταυτόχρονα ως τόποι επιστημολογικής τάξης και ως πολλαπλότητες αντιστασιμότητας, όπου τα ίχνη, οι ρωγμές και οι παραλείψεις διατηρούν τη δυναμική τους — παραμένουν ανοιχτά σε νέες αναγνώσεις, επανενεργοποιούνται και επανασυνδέονται, επιτρέποντας στο παρελθόν της Jean-Désirée να συνεχίσει να κυκλοφορεί και να σημαίνει με τρόπους που ξεφεύγουν από τις θεσμικές επιβολές.

Η απουσία *Fonds Désirée Veret-Gay* ή *Fonds Jean-Désirée* δεν αποτελεί λοιπόν απλώς ένα κενό· είναι αποτέλεσμα της αρχαιακής κανονικότητας και των ετεροπατριαρχικών λογικών που δομούν την ίδια τη μνήμη. Οι επιστολές της βρίσκονται διάσπαρτες, ενσωματωμένες στα *Fonds Enfantin* και *Fonds Considerant*, που φέρουν τα ονόματα των ηγετών του Σαιν-Σιμωνισμού και του Φουριερισμού — των πρώτων ουτοπικών σοσιαλιστών, όπως τους ονόμασαν οι Μαρξ και Έγκελς. Επιπλέον, τα κειμενικά της ίχνη παραμένουν διασκορπισμένα σε αποσπασματικές και συχνά λανθασμένα ταξινομημένες συλλογές, κρυμμένα πίσω από λαβυρινθώδη συστήματα καταλόγων. Ακόμη και φεμινιστικά αρχεία, όπως η *Bibliothèque Marguerite Durand* ή τα ψηφιακά *Archives du Féminisme*, δεν έχουν συγκεντρώσει τα τεκμήριά της.

Αυτή η αστάθεια εντείνεται από ό,τι ονομάζω «αποσιώπηση καταλόγων»: δεν πρόκειται για εξαφάνιση των ίδιων των εγγράφων αλλά για τη διαγραφή της δυνατότητας αναζήτησής τους, η οποία επιτείνεται από την επιλογή του ονόματος, την άρνηση και την αναδημιουργία. (Tamboukou 2025, 17). Η ριζοσπαστική απόρριψη από τη Jean-Désirée των πατριαρχικών επωνύμων — «Πρέπει να δίνουμε στα παιδιά το δικό μας όνομα και να παίρνουμε μόνο το όνομα της μητέρας μας και του Θεού» έγραψε στην εφημερίδα της— αποτέλεσε μια παρέμβαση στη φυλετικά έμφυλη λογική της ονοματοθεσίας.⁶ Όπως επισημαίνει η Carolyn Eichner, πρόκειται για την πρώτη ρητή

⁶ *Apostolat des Femmes-La Femme Nouvelle* 1(7): 70, November 4, 1832. [initially *La Femme Libre*].

απόρριψη του πατριαρχικού επωνύμου στην «έμφυλη ιστορία της ονοματοθεσίας». (2014, σ. 661) Ωστόσο, αυτή η ριζοσπαστική πράξη, που ανέτρεφε τη λογική της αρχιερακής οργάνωσης, συνέβαλε ταυτόχρονα στη διασπορά του αρχείου και σε λάθη παραπομπής, καθιστώντας τις γυναίκες ακόμη πιο αόρατες μέσα στις ιστορικές αφηγήσεις.

Ας πάρουμε, για παράδειγμα, την αναζήτησή μου για δύο επιστολές της Jean-Désirée προς τη σύντροφό της, εργάτρια και ακτιβίστρια Jeanne Deroin —μέρος ενός συνόλου 11 επιστολών μεταξύ τους (9 από τη Deroin, 2 από τη Jean-Désirée) που καταγράφονται στη βιβλιογραφία της φεμινιστικής ιστορικού Michèle Riot-Sarcey (1994, σ. 346) ως ευρισκόμενες στα «Boxes 42 and 47» του Fonds Bouglé στην *Bibliothèque Historique de la Ville de Paris* (BHVP), όπου διεξήγαγα αρχιερακή έρευνα για φεμινίστριες εργάτριες ακτιβίστριες μεταξύ 2012 και 2015.

Η αναζήτησή μου για τις επιστολές της Jean-Désirée προς την Jeanne Deroin αποκάλυψε τις αθέατες δυναμικές των αρχείων. Το Fonds Bouglé, όπως καταγράφονταν παλαιότερα, δεν υπήρχε πια στον επίσημο κατάλογο της BHVP· τα έγγραφα είχαν επαναταξινομηθεί ως *Archives Marie-Louise Bouglé*, μια μετάθεση που αποκαλύπτει την ετερογένεια και την πολυπλοκότητά τους. Ήταν μια ετερόκλητη πολλαπλότητα φεμινιστικών υλικών —ένα *agencement/assemblage*— που δεν συγκεντρώθηκε ή οργανώθηκε από το κράτος αλλά γεννήθηκε από το έργο ζωής μιας γυναίκας, όπως θα δούμε παρακάτω. Παράλληλα, το παλαιότερο σύστημα των «κουτιών» είχε διαλυθεί· κατά την επίσκεψή μου, τον Σεπτέμβριο του 2014, ούτε το προσωπικό της βιβλιοθήκης μπορούσε να εντοπίσει τις επιστολές. Χρειάστηκαν επτά μήνες, αρκετά emails με αρχειονόμους και μια επιστροφή τον Απρίλιο του 2015, προτού καταφέρω να τις εντοπίσω —όχι μέσα από τους επίσημους καταλόγους αλλά χάρη σε μια ασαφή υποσημείωση σε ένα προσχέδιο συνεδριακής ανακοίνωσης για τα χρόνια εξορίας της Deroin στο Λονδίνο, που βρήκα στη *Bibliothèque Marguerite Durand* (BMD).⁷

⁷ Vaughan, B. Baker, Jeanne Deroin: The Years in Exile, in Proceed-

Η ίδια η ιστορία της συλλογής Bouglé αντανακλά αυτή τη στρωματωμένη επισφάλεια των αρχείων. Η Marie-Louise Bouglé (1883–1936), φεμινίστρια και αυτοδίδακτη αρχειονόμος, άρχισε να συγκροτεί τη συλλογή της το 1921, ενώ εργαζόταν ως γραμματέας. Στόχος της δεν ήταν απλώς η διατήρηση εγγράφων αλλά η δημιουργία μιας φεμινιστικής βιβλιοθήκης που θα συγκροτούσε ένα αντι-δημόσιο πεδίο, συγκεντρώνοντας βιβλία, φυλλάδια, περιοδικά, δοκίμια και αλληλογραφία που αναδεικνύουν τις ζωές και τους αγώνες των γυναικών. Άνοιξε τη βιβλιοθήκη της στο κοινό το 1923, δύο φορές την εβδομάδα, στηριζόμενη αποκλειστικά σε εθελοντική εργασία.

Μετά τον θάνατό της το 1936, ο σύζυγός της, André Mariani, διατήρησε τη συλλογή, η οποία ενσωματώθηκε στη BHVP το 1946. Τα βιβλία εντάχθηκαν στις γενικές συλλογές, ενώ τα χειρόγραφα, όπως ήταν αναμενόμενο, τοποθετήθηκαν σε υπόγεια αποθήκη, καθιστώντας τα ουσιαστικά αόρατα. Μόνο όταν η μεταπτυχιακή φοιτήτρια Maïté Albistur τα επανεντόπισε το 1977, καταλογογραφήθηκαν ως ξεχωριστή συλλογή, αρχικά με την ονομασία Fonds Bouglé, η οποία αργότερα αναθεωρήθηκε σε *Archives Marie-Louise Bouglé*. (Albistur, 1985) Ακόμη και σήμερα, η σύγχυση μεταξύ αυτών των δύο συστημάτων ονομασίας παραμένει, όπως φαίνεται από τις ασυνέπειες στον ιστότοπο των *Archives du Féminisme*.

Η αναζήτησή μου για τις επιστολές της Jean-Désirée και της Jeanne Deroïn μετατράπηκε σε μια άμεση εμπειρία της εύθραυστης, στρωματωμένης ιζηματογένεσης της φεμινιστικής αρχειακής εργασίας. Τα τεκμήρια συσσωρεύτηκαν, αποκρύφθηκαν, επαναταξινομήθηκαν και τελικά αναδύθηκαν μερικώς, αποκαλύπτοντας ότι οι αρχειακές πολλαπλότητες ή τα αρχειακά *assemblages* δεν γίνονται προσβάσιμα μόνο μέσω της θεσμικής τάξης. Απαιτούν μια σωματική, συγκινησιακή και διαχειμενική εργασία: την παρακολούθηση θραυσμάτων, αποσπα-

---

ings of the Western Association of French History. Saskatoon, Saskatchewan, October 15–18, 1997, 1–16, n20. [Archived paper, Bibliothèque Marguerite Durand, Broc. MF 1674].

σμάτων, υποσημειώσεων και συγκυριακών ιχνών. Κάθε ανακάλυψη δεν είναι απλώς εύρεση τεκμηρίων· είναι μια συνάντηση με τη ρευστότητα του παρελθόντος, με τις φωνές των γυναικών να αντιστέκονται, να επανενεργοποιούνται και να επεκτείνονται πέρα από τα όρια των θεσμικών αφηγήσεων.

Η εμπειρία αυτή φωτίζει την πορώδη, άνιση και συχνά αδιαφανή φύση των αρχειακών πολλαπλοτήτων. Τα αρχεία δεν είναι ποτέ στατικά· οι συλλογές μετακινούνται, ανασυντίθενται και συχνά διαφεύγουν από τις καθιερωμένες κατηγοριοποιήσεις. Η πλοήγηση μέσα σε αυτά απαιτεί όχι μόνο τεχνική γνώση αλλά επιμονή, προσοχή και ευαισθησία στις ασυνέχειες. Η Jean-Désirée και η Deroiin υπάρχουν μέσα από τα ίχνη τους αλλά η ανάγνωσή τους απαιτεί να ακούμε, να παρατηρούμε και να ακολουθούμε τις κινήσεις του παρελθόντος. Τα αρχεία αντιστέκονται· και η συνάντησή μας μαζί τους σημαίνει να αφήνουμε τις φωνές του παρελθόντος να επανενεργοποιηθούν, να συνδεθούν και να ανασυντεθούν, ανανεώνοντας συνεχώς την ιστορική αφήγηση και ανοίγοντας νέες δυνατότητες αντίληψης, ιστορικής γνώσης και νοηματοδότησης.

Όταν λοιπόν το 2016 η Bibliothèque Marguerite Durand (BMD) δέχθηκε πρόταση μεταφοράς της στη Bibliothèque Historique de la Ville de Paris (BHVP), έγινα αμέσως μάρτυρας ενός κρίσιμου διακυβεύματος. Η δημοτική αρχή της πόλης του Παρισιού αιτιολόγησε τη μετεγκατάσταση σε όρους εξοικονόμησης και συγκράτησης του κόστους· η συγχώνευση δύο συλλογών παρουσιαζόταν ως λύση «καλύτερης αξιοποίησης» των δημοτικών χώρων.⁸

Η συνειδητοποίηση αυτού του διπλού διακυβεύματος —μνήμης και οικονομίας, αυτονομίας και δημοτικής λογικής— υπέδειξε αμέσως ότι σε κρίση βρισκόταν όχι μόνο η φυσική ύπαρξη της βιβλιοθήκης αλλά το υποκείμενο της φεμινιστικής αρχειακής αυτονομίας. Η πρόταση δεν

---

⁸. Βλ. <https://www.50-50magazine.fr/sauvons-la-bibliotheque-marguerite-durand/>

συνιστούσε απλώς αλλαγή διεύθυνσης· ερχόταν να επαναπροσδιορίσει τον χαρακτήρα της φεμινιστικής μνήμης ως πολιτικής πρακτικής. Όπως τόνισε η ιστορικός Christine Bard, η ενσωμάτωση της BMD στη BHVP θα μετέτρεπε τη συλλογή σε «νεκρό αρχείο» —απογυμνωμένο από το φεμινιστικό του πλαίσιο, ενσωματωμένο σε μια γενικευμένη δημοτική λογική και αδρανοποιημένο ως τόπος συλλογικής μνήμης. (Cenedese 2023)

Ωστόσο, η αντίδραση δεν έμεινε σε λόγια· αποτέλεσε αφετηρία μιας φεμινιστικής αρχειακής πολιτικής εν κινήσει. Επιστολές, ψηφίσματα, δημόσιες παρεμβάσεις και συλλογικές κινητοποιήσεις αναδείχθηκαν ως πρακτικές υπεράσπισης της αυτονομίας της BMD. Το αρχείο —το οποίο κινδύνευε να γίνει απολύτως άορατο— αναδείχθηκε ως πεδίο διαπραγμάτευσης, συλλογικής δράσης και εναλλακτικής συγκρότησης της μνήμης.⁹ Με αυτή τη συνειδητοποίηση, αναπροσδιορίζω τη BMD όχι ως μια «απλή βιβλιοθήκη» αλλά ως ζωντανό αρχείο συναρμογή (*archival assemblage*) —όπου η σημασία της δεν βρίσκεται μόνο στο περιεχόμενό της αλλά και στην ενεργητικότητα της κοινοτικής και συλλογικής φροντίδας που το διατηρεί, το ενεργοποιεί και το επανεγγράφει διαρκώς.

Η εκστρατεία υπέρ της BMD αποκάλυψε το διττό αδιέξοδο των φεμινιστικών αρχείων: η θέση τους στο περιθώριο των θεσμικών δομών τα κατατρέπει επισφαλή, αλλά αυτή η περιθωριοποίηση τα καθιστά ταυτόχρονα χώρο δυναμικής αντιστασιμότητας. Δεν πρόκειται για στατικές συλλογές που αναμένουν διατήρηση αλλά για ζωντανές πολλαπλότητες που συντηρούνται μέσω πρακτικών φροντίδας, μνήμης και αντίστασης. Όπως εύστοχα παρατήρησε η Bard, η BMD είναι «τόπος μνήμης, πολιτισμού και πολιτικής», και το υλικό της δεν αποτελεί απλώς τεκμήρια του παρελθόντος· είναι, στην ουσία, «τα αρχεία του μέλλοντος». (Cenedese 2023, 135)

⁹. Βλ. <https://actualitte.com/article/21802/bibliotheque/paris-la-bibliotheque-des-femmes-marguerite-durand-restera-dans-ses-locaux>

Τα παραπάνω περιστατικά —η προσωπική μου αρχειακή εμπειρία και η συλλογική αντίδραση στην πρόταση μεταφοράς της BMD— δείχνουν πως τα φεμινιστικά αρχεία λειτουργούν ως δυναμικά πεδία, όπου η πολιτική της ταξινόμησης, της πρόσβασης και της ιστορικής αναγνώρισης βρίσκεται σε συνεχή ρευστότητα. Πρόκειται για πολλαπλότητες —όχι μόνο εγγράφων αλλά και αγώνων, επιθυμιών και χρονικών ρηγμάτων— χώρους όπου η φεμινιστική μνήμη αντιστέκεται στη διαγραφή και επιμένει στη μελλοντική της αναγνωσιμότητα. Με αυτή την έννοια, οι αρχειακές πολλαπλότητες δεν συγκροτούνται μόνο από την αποσπασματικότητά τους· ενεργοποιούνται μέσω αυτής. Όταν εγκατέλειψα την ιδέα μιας σταθερής, θεσμικής συλλογής και άρχισα να χαρτογραφώ τα συγχυρικά και διασκορπισμένα ίχνη της Jean Désirée, το αρχείο φανέρωσε την αντιστάσιμη του φύση: την ικανότητά του να διακόπτει τη γραμμική ιστοριογραφία, να επανασυναρμολογεί φυγόκριτα ίχνη και να αποσταθεροποιεί κατεστημένες αποκλειστικές καταγραφές. Οι κατάλογοι ενδέχεται να επιχειρούν τη σταθεροποίηση νοημάτων, αλλά ταυτόχρονα καλούν σε αμφισβήτηση. Η αναζήτησή μου έδειξε πως δεν επρόκειτο απλώς για «εύρεση». Ήταν χορός με τις μετακινήσεις ενός αρχείου που, παρότι θεσμικά αμφίβολο, αναδύεται ως τόπος αντίστασης και ιστορικής επανεγγραφής.

Μέσα από αυτό τον προβληματισμό, δημιούργησα εικονικά αρχεία (virtual fonds) για τη Jean-Désirée και τις συντρόφισσές της στον αγώνα για τα δικαιώματα των γυναικών.¹⁰ Τα virtual fonds δεν προσπαθούν να μιμηθούν τη θεσμική τάξη· αντιθέτως, προσφέρουν έναν εναλλακτικό χώρο αρχειακής σκέψης, έναν ψηφιακό τόπο όπου η μνήμη ανασυντίθεται με τρόπους που αποφεύγουν την αυστηρή κατηγοριοποίηση και την κλειστή θεσμική λογική.

Ο χώρος αυτός συνθέτει ένα ζωντανό, δυναμικό συναρμολόγημα (agencement/assemblage) διασκορπισμένων αρχειακών θραυσμάτων: επιστολών, κειμένων και δημοσιεύσεων της Véret-Gay, τα οποία τεκ-

¹⁰ <https://sites.google.com/site/mariatamboukou/the-book-archive/virtual-fonds/desiree-veret-gay>

μηνιώνονται προσεκτικά ως προς την πραγματική αλλά και τη λογοτεχνική τους τοποθεσία.

Η συλλογή αντλεί στοιχεία από μια ποικιλία πηγών, από τα Archives Nationales de France, όπως τα Fonds Fourier και Considerant, μέχρι τη Bibliothèque Historique de la Ville de Paris (Archives Marie-Louise Bouglé), τη Bibliothèque nationale de France (Fonds Infantin, Fonds Saint-Simonien, Correspondance du Globe) και ψηφιακές συλλογές όπως η Gallica. Περιλαμβάνει επίσης τις εφημερίδες *La Voix des Femmes*, *La Femme Libre*, *La Politique des Femmes* και *L'Opinion des Femmes*, που αποτυπώνουν την ενεργή συμμετοχή της Jean-Désirée στον δημόσιο λόγο του φεμινιστικού κινήματος, αλλά και το εγχειρίδιό της *Éducation rationnelle de la première enfance* (1868) και δευτερογενείς μελέτες για την ιστορία του φεμινισμού στη Γαλλία.

Αυτός ο ψηφιακός χώρος αντιστέκεται στις παραδοσιακές ταξινομήσεις· η δομή του δεν επιδιώκει την πλήρη θεσμική συνοχή αλλά επιτρέπει στα ίχνη να αναδυθούν μέσα από σχέσεις, συγκυρίες και χρονικά ρήγματα. Μέσα από αυτή τη σχεσιακή προσέγγιση, τα virtual fonds λειτουργούν ως φεμινιστική παρέμβαση: αναδεικνύουν όχι μόνο το τι θυμόμαστε αλλά και το πώς συγκροτείται η μνήμη, ενεργοποιώντας ένα δυναμικό πεδίο όπου η φωνή της Jean-Désirée και των συντρόφισσών της μπορεί να επανενεργοποιηθεί, να ανασυντίθεται και να συνδεθεί με νέες υποκειμενικότητες εκτός κυρίαρχων πλαισίων.

Με αυτό τον τρόπο, η ενεργοποίηση της διασπαρμένης αρχειακής παρουσίας της Jean-Désirée αποκαλύπτει τις δομές που την έχουν αποκρύψει ιστορικά και ταυτόχρονα ανοίγει έναν ανοικτό χώρο για τη φεμινιστική ιστοριογραφική δημιουργία. Τα virtual fonds δεν αποτελούν απλώς μια συγκέντρωση τεκμηρίων αλλά ένα ζωντανό πεδίο, όπου η μνήμη κινείται, επανασυνδέεται και αναδιαμορφώνεται συνεχώς, αναδεικνύοντας την αντιστασιμότητά της και τη δυνατότητά της να παράγει νέες αφηγήσεις για το παρελθόν και το μέλλον.

Τον Ιούλιο του 2020, στην κορύφωση της πανδημίας, μια μεταπτυχιακή φοιτήτρια από το Πανεπιστήμιο της Ουτρέχτης μού έγραψε: «Ε-

χω επωφεληθεί βαθιά από το fonds που παρουσιάζετε στον ιστότοπό σας και από τις γνώσεις που προσφέρετε για την ιστορία της αρχειακής οργάνωσης». (προσωπικό αρχείο) Αυτή η απλή, αλλά σημαντική αναφορά, ενσωμάτωσε το έργο της στην ίδια την πολλαπλότητα των virtual fonds που έχω δημιουργήσει για τη Jean-Désirée και τις συντρόφισσές της. Η εμπλοκή της με το ψηφιακό αρχείο μετατράπηκε σε μια πράξη αντιστάσιμης δημιουργίας: μια διαρκώς εξελισσόμενη, σχεσιακή κατασκευή που αντιστέκεται στην κανονιστική έλξη της θεσμικής αρχειακής τάξης, επιτρέποντας στα τεκμήρια να επανενεργοποιούνται και να αναδύονται μέσα από νέες αναγνώσεις.

Η εμπειρία αυτή αποκαλύπτει τον δυναμικό χαρακτήρα των virtual fonds: δεν πρόκειται για μια τελική ή πλήρη καταγραφή της ζωής και του έργου της Jean-Désirée αλλά για ένα ζωντανό πεδίο, όπου οι ιστορικές φωνές και οι αρχειακές σχέσεις συνεχίζουν να συντίθενται, να μετασχηματίζονται και να δημιουργούν νέες δυνατότητες γνώσης. Ο αντίκτυπος της διαδικτυακής αυτής πολλαπλότητας έγινε ακόμη πιο σαφής όταν η διδακτορική διατριβή της τότε φοιτήτριας δημοσιεύτηκε, περιλαμβάνοντας τα virtual fonds της Jean-Deroïn στις βιβλιογραφικές αναφορές.¹¹ Με αυτό τον τρόπο, τα ψηφιακά αρχεία της Jean-Désirée και των συντροφισσών της εισέρχονται στον ευρύτερο ακαδημαϊκό κανόνα, όχι ως σταθερές συλλογές, αλλά ως ζωντανές, διασυνδεδεμένες και συνεχώς επανασυναρμολογούμενες πολλαπλότητες —ένα πραγματικό παράδειγμα της δύναμης των αντιστάσιμων, φεμινιστικών αρχείων να επανεισαγάγουν τις αποκρυμμένες ιστορικές φωνές στην κυρίαρχη αφήγηση.

Αντιστασιμότητα λοιπόν δεν σημαίνει απλώς διατάραξη αλλά την εμπλεκόμενη οντότητα και συνδυαστική ικανότητα των αρχειακών πολλαπλοτήτων να αρθρώνουν νέες σχέσεις, να ενεργοποιούν φεμινιστική ιστοριογραφία και να επαναδιαμορφώνουν το χώρο της πολιτικής μνήμης. Στην περίπτωση της Jean-Désirée, τα εικονικά fonds γίνονται

¹¹ <https://sites.google.com/site/mariatamboukou/the-book-archive/virtual-fonds/fonds-jeanne-deroin>.

φεμινιστική παρέμβαση όχι μόνο μέσω της ανακάλυψης αλλά μέσα από την άρνηση της τελείωσης.

**Από την πολλαπλότητα στη αντιστασιμότητα:
αρχειακές πρακτικές και φεμινιστική ιστοριογραφία**

Κλείνοντας, επιστρέφω στις έννοιες της πολλαπλότητας (assemblage/agencement) και της αντιστασιμότητας (resistibility) ως κεντρικά εργαλεία στην αρχειακή θεωρία, τα οποία προσφέρουν νέα οπτική στην έρευνα της ιστορίας των γυναικών. Η σύνδεση της Emma Goldman, της οποίας το αρχείο έχει μια διαταραγμένη και επισφαλή ιστορία, με τη Jean-Désirée και άλλες ακτιβίστριες του 19^{ου} αιώνα έγκειται στην κοινή τους αντίσταση στην ανάγνωση μέσα από ιστοριογραφικά σχήματα που επιδιώκουν είτε την εξιλέωση είτε την κανονικοποίησή τους. Η Jean-Désirée χάνεται σε ίχνη σχεδόν αδύνατα να αποκρυπτογραφηθούν, ενώ η Goldman υπερχειλίζει από περίσσεια και επανάληψη, υπογραμμίζοντας ότι η ιστορική παρουσία δεν είναι ποτέ ομοιόμορφη ή μονοδιάστατη.

Η προσέγγιση αυτών των μορφών ως αρχειακών πολλαπλοτήτων ή συναρμογών επιτρέπει να αναγνωρίσουμε ένα πεδίο όπου συνυπάρχουν παρουσία και απουσία, υλικότητα και μεσολάβηση, τάξη και διαταραχή. Το αρχείο καθίσταται έτσι ένα ενδεχομενικό και ασταθές πεδίο, όπου το νόημα συντίθεται και αποσυντίθεται συνεχώς. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αντιστασιμότητα αναδύεται ως θεωρητική πρόκληση: η έμφυτη ικανότητα του αρχείου να διακόπτει, να αποκρύπτει ή να αποσταθεροποιεί την ιστορική λύση. Η ανάγνωση της αντιστασιμότητας απαιτεί ευαισθησία στις στρεβλώσεις, τα κενά και τις υπερχειλίσεις του αρχείου, όχι ως ελλείψεις αλλά ως αυτόνομα πολιτικά και ιστορικά στοιχεία που επιτρέπουν τη δημιουργία νέων γνώσεων και μνημών.

Η εστίαση στις πολλαπλότητες και στην αντιστασιμότητα αναδεικνύει μια αρχειακή θεωρία και μεθοδολογία που μετατοπίζει την προσοχή από την αποκατάσταση στη δόνηση, από την ένταξη στη δυσαρμονία. Η αντίσταση των αρχείων δεν προκύπτει εκτός της δομής τους αλλά μέσα από τις ασυνέχειες και τις υπερχειλίσεις τους —εκεί όπου το τεκμήριο αποσύρεται, κορέννυται ή διασπάται, ανοίγοντας χώρο για νέες μορφές πολιτικής μνήμης. Η αρχειακή αντιστασιμότητα, έτσι, δεν αποτελεί μόνο πρόκληση προς την ιστοριογραφική επιθυμία αλλά και μέσο για να σκεφτούμε παρελθόντα και μέλλοντα που δεν υποτάσσονται αλλά διαρκώς επανεγγράφονται και επαναδιεκδικούνται.

Η σύνδεση με το πρόγραμμα GeStuRe είναι καθοριστική σε αυτή την προοπτική. Το GeStuRe εξετάζει την παραγωγή γνώσης για το φύλο και τη βία μέσω αρχειακής έρευνας, ψηφιακών αποθετηρίων και πρακτικών «αντι-αρχείου», αναδεικνύοντας τον δυναμικό χαρακτήρα των τεκμηρίων και των συλλογών Τα virtual fonds που δημιούργησα για τη Jean Désirée και τις συντρόφισσές της εντάσσονται σε αυτή τη δυναμική ως πρακτική ενσάρκωση της αντιστασιμότητας: αμφισβητούν τις κανονιστικές ταξινομήσεις, διευρύνουν την πρόσβαση, και επανατοποθετούν το φεμινιστικό αρχείο στο επίκεντρο της μελέτης και της συλλογικής δράσης. Στο πλαίσιο του GeStuRe, η έρευνα για φύλο και βία προχωρά μέσω ανασύνθεσης, επαναπραγμάτευσης και δημοσιοποίησης συλλογικών τεκμηρίων, υπογραμμίζοντας ότι τα αρχεία είναι ζωντανά, πολυεπίπεδα και συνεχώς αναπροσδιοριζόμενα πεδία έρευνας.

Με αυτό τον τρόπο, η αρχειακή θεωρία και μεθοδολογία αναδιατάσσονται: η έμφαση μετατοπίζεται από την αποκατάσταση στη δόνηση, από την ένταξη στη δυσαρμονία, από την τελική τάξη στην ενδεχόμενη ανοικτότητα. Τα αρχεία παύουν να είναι παθητικές συλλογές για διατήρηση και γίνονται πεδία δράσης, όπου η αντιστασιμότητα λειτουργεί ως οδηγός για την ανάγνωση, την επανενεργοποίηση και τη δημιουργία ιστορικών αφηγήσεων που αντέχουν στο χρόνο χωρίς να υποτάσσονται σε προκαθορισμένα σχήματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Albistur, M. (1985). Une nouvelle demeure de Clio ou les archives Marie-Louise Bouglé, *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, 1 (1): 27-28, https://www.persee.fr/doc/mat_0769-3206_1985_num_1_1_403984
- Arendt, H. (1998 [1958]). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Assmann, A. (2012). *Cultural Memory and Western Civilization: Arts of Memory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cenedese, M-L. (2023) Reflections on the Feminist Archive-The Case of the Bibliotheque Marguerite Durand, in *Feminist Philosophy: Time, History and the Transformation of Thought*, S. Myrebøe, V. Pálmadóttir & J. Sjöstedt [Eds.], 127-44. Stockholm: Södertörn Academic Studies.
- Cifor, M. & Wood, S. Critical Feminism in the Archives. *Journal of Critical Library and Information Studies* 1 2 , <https://journals.litwinbooks.com/index.php/jclis/article/view/27>;
- Chidgey, R. (2018). *Feminist Afterlives: Assemblage Memory in Activist Times*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Crozier-De Rosa, S. and Mackie, V. (2018). *Remembering Women's Activism*. London: Routledge.
- Deleuze, G. and Guattari, F. 1988 [1980]. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, B. Massumi (trans). London: The Athlone Press.

- Eichner, C. (2014). In the Name of the Mother: Feminist Opposition to the Patronym in Nineteenth-Century France, *Signs, Journal of Women in Culture and Society* 39 (3): 659-683, <https://doi.org/10.1086/674321>
- Farge, A. (1989). *Le goût de l'archive*. Paris: Gallimard. Translated in English as *The Allure of the Archive*, 2013, by T., S. Railton. New Haven & London: Yale University Press.
- Guaraldo, O. (2001). *Storylines: Politics, History and Narrative from an Arendtian Perspective*. Jyväskylä, Finland: SoPhi, University of Jyväskylä.
- Hemmings, C. (2018). *Considering Emma Goldman, Feminist Political Ambivalence and the Imaginative Archive*. Durham: Duke University Press.
- Honig, B. (1995). Toward an Agonistic Feminism: Hannah Arendt and the Politics of Identity. In *Feminist Interpretations of Hannah Arendt*, B. Honig (Ed.), σσ. 135-166. Baltimore: University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Hunter, K. M. (2017). Silence in Noisy Archives: Reflections on Judith Allen's "Evidence and Silence - Feminism and the Limits of History" (1986) in the Era of Mass Digitisation, *Australian Feminist Studies* 32, (91-92): 202-212.
- Laite, J. (2020). The Emmet's Inch: Small History in a Digital Age. *Journal of Social History* 53 (4): 963-989.
- Moore, N., Salter, A., Stanley, L. and Tamboukou, M. (2016). *The Archive Project: Archival Research in the Social Sciences*. London: Routledge.
- Rigney, A. (2012). *The Afterlives of Walter Scott: Memory on the Move*. Oxford: Oxford University Press.
- Rigney, A. and Salerno, D. (Eds) (2024). *Archiving Activism in the Digital Age*. Amsterdam: The Institute of Network Cultures.

- Riot-Sarcey, M. (1994). *La démocratie à l'épreuve des femmes: Trois figures critiques du pouvoir 1830-1848*. Paris: Editions Albin Michel.
- Steedman, C. (2001). *Dust*. Manchester: Manchester University Press.
- Stoler, A. (2009). *Along the Archival Grain: Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton: Princeton University Press.
- Tamboukou, M. (2014). Archival Research: Unravelling space/time/matter entanglements and fragments, *Qualitative Research* 14(5): 617-633.
- Tamboukou, M. (2015). *Sewing, Fighting and Writing: Radical Practices in Work, Politics and Culture*, London: Rowman & Littlefield.
- Tamboukou, M. (2016). *Gendering the memory of work: women workers' narratives*. London: Routledge.
- Tamboukou, M. (2025). Labour Activists' Archival Assemblages and Resistibility in Memory Work: Emma Goldman, Jean Désirée, and Rose Pesotta, *Labour History* 129: 9-32.
- Van den Elzen, S. (2025). *Slavery in the International Women's Movement, 1832-1914: Memory Work and the Legacy of Abolitionism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vlessing, C. (2023). *Remembering Revolutionary Women: The Cultural Afterlives of Louise Michel, Emma Goldman and Sylvia Pankhurst* (PhD diss., Utrecht University).

ΝΕΛΛΗ ΚΑΜΠΟΥΡΗ

Φεμινιστικές συν-αισθηματικές οικονομίες:
διερευνώντας τα όρια μεταξύ σπουδών και κινημάτων
του φύλου στην Ελλάδα

Εισαγωγή: Με αφορμή το #MeToo¹

Η έρευνα του GeStuRe ξεκίνησε σε μια περίοδο όπου φαινόταν ότι το #MeToo είχε επιδράσει θετικά τόσο στην ενίσχυση των φεμινιστικών και κουήρ κινημάτων όσο και στην ανανέωση των σπουδών φύλου στην Ελλάδα. Στον δημόσιο λόγο, το #MeToo ανέδειξε «θαρραλέες γυναίκες», οι οποίες «βγήκαν μπροστά» όχι μόνο με σκοπό την επούλωση των «προσωπικών τραυμάτων» της έμφυλης βίας αλλά και την έκφραση αλληλεγγύης προς άλλες νεότερες γυναίκες (Κεφαλληνού, 2022). Οι παλαιότερες φεμινίστριες ενεργοποιήθηκαν ξανά σε ακτιβιστικές δράσεις, πορείες, διαδηλώσεις και συζητήσεις, και οι υπάρχουσες ομάδες άρχισαν να αποκτούν νέα μέλη και να δέχονται ευρύτερη υποστήριξη μετά από χρόνια αποδυνάμωσης. Παρά τις απαγορεύσεις και τον εγκλεισμό της πανδημίας, δημιουργήθηκαν πολλές νέες φεμινιστικές ομάδες, ενώ πολλαπλασιάστηκαν και μαζικοποιή-

---

¹. Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλες τις συμμετέχουσες στην έρευνα για τις συζητήσεις μας, την Ειρήνη Αμπουμόγλι για τη συνεργασία μας στη συλλογή των συνεντεύξεων, καθώς και την Αλεξάνδρα Ζαββού, τη Βασιλική Πολυκάρπου και τον Παύλο Χατζόπουλο για τα πολύτιμα σχόλιά τους.

θηκαν οι διαδηλώσεις και πρωτοβουλίες ενάντια στην έμφυλη βία, φέρνοντας κοντά παλαιότερες και νεότερες γενιές φεμινιστριών από διαφορετικά κύματα.

Το #MeToo ήρθε να δώσει νέα ώθηση στο αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα, που από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 είχε αποδυναμωθεί με την επικράτηση θεσμικών φεμινισμών, που συνδέονταν κυρίως με τα πολιτικά κόμματα και εστίαζαν τις δράσεις τους στην άσκηση πίεσης σε πολιτικές και νομοθετικές εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις (Βαρίκα, 2000). Στη δεκαετία του 2000 έγιναν προσπάθειες σύστασης νέων φεμινιστικών πρωτοβουλιών —στο πλαίσιο τόσο διεθνών συνεργασιών (Kyriakidou, 2010) όσο και διαθεματικών συναντήσεων μεταξύ φεμινιστικών, αντιρατσιστικών και συνδικαλιστικών κινήματων— όπως η δικτύωση και οι δράσεις που αναπτύχθηκαν μετά τη δολοφονική επίθεση ενάντια στην Κωνσταντίνα Κούνεβα (Kambouri & Zanos, 2010). Με το #MeToo, όμως, τα θέματα φύλου απέκτησαν κεντρική θέση στον δημόσιο λόγο .

Εντούτοις, ο «εορταστικός» τόνος για το #MeToo, που υιοθετήθηκε από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ), έδωσε βήμα κυρίως στις λευκές Ελληνίδες φεμινίστριες της μεσαίας τάξης, αποσιωπώντας και παραγκωνίζοντας θηλυκότητες από κατώτερα κοινωνικά στρώματα, την κοινότητα ΛΟΑΤΚΙ και τις μεταναστευτικές κοινότητες (Tsaliki, 2023). Στα Μέσα Μαζικής Δικτύωσης (ΜΜΔ), όμως, πολλαπλασιάστηκαν οι ελληνικές φεμινιστικές και κουήρ σελίδες, ενώ απέκτησαν κοινό που τις ακολουθεί συστηματικά, σχολιάζει και συμμετέχει. Καθιερώθηκαν έτσι πλατφόρμες για ανώνυμες καταγγελίες, συζητήσεις και προβλήθηκαν φεμινιστικές και κουήρ δημοσιογραφικές φωνές, που παράγουν νέες μορφές διαδικτυακού ακτιβισμού (Ασημακόπουλος & Σεράφης, 2025), που αντιπαρατίθεται προς τις ολοένα και πιο διαδεδομένες ιδεολογίες ενάντια στο φύλο (anti-gender) (Afouxenidis & Petridis, 2023; Siapera & Papadopoulou, 2023; Vasilaki & Souvlis, 2023).

Η άνοδος του #MeToo στα ΜΚΔ και στους δρόμους είχε άμεση επίδραση στα πανεπιστήμια, όπου αυξήθηκε το ενδιαφέρον για τα μαθήματα του φύλου, ιδίως από φοιτήτριες και φοιτητ@, και πολλαπλασιάστηκαν οι ακαδημαϊκές δημοσιεύσεις και τα διδακτορικά,² τα ερευνητικά προγράμματα και οι δημόσιες συζητήσεις για θέματα φύλου. Παρά τις θεωρητικές και πολιτικές διαφωνίες, ακαδημαϊκοί διαφορετικών κυμάτων των σπουδών του φύλου συνεργάστηκαν ενεργά σε μεταπτυχιακά προγράμματα, στη διδασκαλία και στην έρευνα, στο πλαίσιο των διεργασιών για την ίδρυση Επιτροπών Ισότητας των Φύλων (Ε.Ι.Φ.), με τον Νόμο 4604, το 2019 —που είχε ψηφιστεί νωρίτερα σε όλα τα πανεπιστημιακά και ερευνητικά ιδρύματα— καθώς ορίστηκαν από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε) ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη λήψη ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων (EIGE, 2025).

Μαζί με τις ενεργές φεμινιστικές ομάδες ξεπήδησαν και νέες κούρη φεμινιστικές συλλογικότητες, χώροι και δικτυώσεις που ανανέωσαν τα κείμενα, τις στρατηγικές, τις κινητοποιήσεις, την αισθητική αλλά και τις συζητήσεις γύρω από τα ζητήματα του φύλου (Λούκα, Κεφαλληνού, και Αναζίκου, 2025). Η δολοφονία του Ζακ Κωστόπουλου, κούρη ακτιβιστή και ντραγκ καλλιτέχνη, γνωστού και ως Zackie Oh, αποτέλεσε αφορμή για δράσεις αγωνιστικού πένθους. Στο πλαίσιο αυτό ισχυροποιήθηκε η παραγωγή κούρη κοινωνικής έρευνας «ως ενσώματα και συν-αισθηματική εργασία της κριτικής θεωρίας, που επιτρέπει να σκεφτόμαστε διαφορετικά, με άλλες, αλλιώς και αλλού» (Αθανασίου, Γκουγκούσης, Παπανικολάου, 2020, σ. 19). Άρχισαν έτσι να διακινούνται κούρη και αντιρατσιστικές φεμινιστικές κριτικές αναλύσεις, που αμφισβήτησαν τον θεσμικό φεμινισμό. Αυτό συνέβη τόσο στα Πανεπιστήμια όσο και σε αυτόνομες ομάδες, που ανέπτυξαν νέα συλλογικά εγχειρήματα παραγωγής της γνώσης για το φύλο, συνεχίζοντας την

² Βλέπε τη Βάση Δεδομένων που συγκροτήθηκε στο πλαίσιο του έργου GeStuRe, με στόχο να αποτελέσει έναν πόρο για την έρευνα στις σπουδές φύλου στην Ελλάδα γύρω από ζητήματα έμφυλης βίας. <https://gesture.soc.uoc.gr/databases-gr/>.

παράδοση των δράσεων και περιοδικών των αυτόνομων φεμινιστικών και ΛΟΑΤΚΙ ομάδων της μεταπολίτευσης. Αυτά τα εγχειρήματα έθεσαν ερωτήματα όχι μόνο σχετικά με την εστίαση στις γυναίκες ως ενιαία και ομογενή κατηγορία αλλά οδήγησαν σε αρχεία και δημοσιεύσεις που έχουν σκοπό να μιλήσουν για όλα όσα αποσιωπούνται από την Ελληνική φεμινιστική ιστορία, λόγω εθνότητας, φυλής, κοινωνικής τάξης και σεξουαλικότητάς (Καραστάθη και Πολυκάρπου, 2021).

Όταν ξεκινήσαμε την έρευνα του GeStuRe, έμοιαζε σαν να είχαν αποκρυσταλλωθεί οι θετικές επιπτώσεις του #MeToo στα κινήματα και στις σπουδές φύλου. Είχαν έρθει πιο κοντά και είχαν συνδεθεί οι πιο γυναικοκεντρικές με τις κούρη φεμινιστικές τάσεις, κάνοντας τις συζητήσεις και τις δράσεις για την έμφυλη βία διαθεματικές, συμπεριληπτικές και πολύμορφες. Και πράγματι, αυτό συνέβη σε πολλές περιπτώσεις. Όπως επισημαίνει η Φ., ακτιβίστρια και ερευνήτρια που συμμετείχε στο αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα από τη μεταπολίτευση και μετά:

«Σου δίνει πολύ μεγάλη χαρά, όταν έχεις μεγαλώσει, να βλέπεις ότι οι επόμενες που έρχονται, η επόμενη γενιά, αγόρια και κορίτσια και ΛΟΑΤΚΙΑ, βάζουν άλλα αιτήματα που είναι πολύ ρηξικέλευθα, είναι πολύ πιο δημιουργικά και είναι μπροστά, είναι μπροστά, ανοίγουνε θέματα. Είμαστε πολύ χαρούμενες γι' αυτό, γιατί πέρασε μια περίοδο βαθιάς σιωπής και παρακμής το φεμινιστικό κίνημα. Τα '90s ήτανε μια τέτοια περίοδος. Ήτανε μια δεκαετία βαθιάς σιωπής, απογοήτευσης, απόσυρσης, αορατότητας ήταν μια τέτοια περίοδος».

Αυτές οι συναντήσεις οδήγησαν στην παραγωγή ασφαλών συμπεριληπτικών χώρων εντός των φεμινιστικών κινήματων, που επέτρεψαν διαγενεακούς δεσμούς. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά το Μυρτώ Τζιλιμπουνίδη (2025), στο ντοκιμαντέρ *Στη Βουή του Κόσμου*:

«Εγώ πάντα σκεφτόμουν, σαν κουήρ τρανς άτομο, πώς μπορώ να συνδεθώ... Στα δικά μου οικογενειακά τραπέζια εγώ δεν χώρεσα ποτέ. Οι ιστορίες τους δεν με αφορούσαν και τόσο πολύ. Στα οικογενειακά τραπέζια με φεμινίστριες και λεσβίες της προηγούμενης γενιάς νομίζω ότι ήταν η πρώτη στιγμή που απάλυνα, ένιωσα και σκέφτηκα: “Α, οκ. Έχω βήματα να πατήσω. Έχω πράγματα να κάνω”». (Τσιλιμπουνίδη, στο Λούκα, Κεφαλληνού, και Αναζίκου, 2025, 1.04.56-1.05.19)

Παρόλα αυτά, συνέχισαν να υπάρχουν υποβόσκουσες αντιθέσεις και διαφωνίες, οι οποίες εντάθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας του GeStuRe, όταν το 2025 ξέσπασε έντονη διαμάχη γύρω από ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε στην ιστοσελίδα της φεμινιστικής ομάδας Το Μωβ, το οποίο ασκούσε κριτική στη χρήση του όρου «άτομα με μήτρα», σε μια καμπάνια για τη δωρεάν διάθεση προϊόντων περιόδου από τη Νεολαία του πολιτικού κόμματος της Νέας Αριστεράς (Βωβού, 2025). Η συγγραφέας, φεμινίστρια με δεκαετίες σημαντικής δράσης στα αυτόνομα κινήματα και στα κινήματα της αριστεράς, με το άρθρο αυτό είχε ως στόχο να αναδείξει «τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ του γυναικείου-φεμινιστικού κινήματος και του ΛΟΑΤΚΙ+ κινήματος, στην προσπάθεια που διευρύνεται πλέον για εξαφάνιση της έννοιας της γυναίκας από τη σκέψη, την κοινωνία, τα κινήματα». Το άρθρο κατακρίθηκε ευρέως, από κουήρ φεμινιστικές, ΛΟΑΤΚΙ και τρανς ομάδες, για βιολογισμό και τρανσφοβία. Παράλληλα, όμως, έγινε συλλογή υπογραφών, με τη συμμετοχή πολλών ακαδημαϊκών φεμινιστριών, για την υποστήριξη του Μώβ και δημοσιεύτηκαν κείμενα υποστήριξης. Η διαμάχη αυτή ανέδειξε ότι οι σχέσεις μεταξύ των φεμινιστικών κινήματων διαφορετικών κυμάτων, τάσεων και γενεών, καθώς και οι συσχετίσεις μεταξύ φεμινιστικών και ακτιβιστικών πρακτικών και σπουδών του φύλου στην Ελλάδα, είναι πολύ πιο πολύπλοκες από όσο έμοιαζε στα πρώτα στάδια του #MeToo.

Το παρόν κεφάλαιο αναλύει τις σχέσεις μεταξύ των σπουδών του φύλου και των κινημάτων. Βασίζεται σε συνεντεύξεις που πραγματοποιήσα σε συνεργασία με την Ειρήνη Αμπουμόγλι, στο πλαίσιο του προγράμματος GeSTuRe, με φεμινίστριες ακαδημαϊκούς, ερευνήτριες, δημοσιογράφους, καλλιτέχνες, εργαζόμενες σε ΜΚΟ και ακτιβίστριες. Εστιάζει κυρίως στο πώς παράγονται οι σπουδές φύλου και τα φεμινιστικά κινήματα στην Ελλάδα ως πεδία συν-αισθηματικών σχέσεων, που ξεχειλίζουν και ξεχύνονται το ένα στο άλλο. Θέτει ερωτήματα σχετικά με το πώς οι συν-αισθηματικές αυτές σχέσεις διαπερνούν τα όρια του προσωπικού και του συλλογικού, του ιδιωτικού και του δημοσίου, της ακαδημίας και των κινημάτων. Επιχειρεί να συνομιλήσει με αντίστοιχες έρευνες, αρχεία και αυτο-εθνογραφικά κείμενα, τα οποία διερευνούν τις σχέσεις μεταξύ σπουδών φύλου και φεμινιστικών κινήματων στην Ελλάδα και σε άλλα πολιτισμικά και γεωγραφικά συμφραζόμενα. Παρόλο που, σε πολλά σημεία, η ανάλυση αναδεικνύει αρνητικά αισθήματα εξάντλησης, αγωνίας, απογοήτευσης και άγχους, αναδεικνύει επίσης και συν-αισθήματα έντασης, ενδυνάμωσης και αγωνιστικότητας αλλά και σχέσεις αλληλοφροντίδας και αλληλοστήριξης, που ξεκινούν από ακτιβιστικές πρωτοβουλίες, δίκτυα και συνεργασίες, και εκβάλλουν στη διδασκαλία και την έρευνα, διαπερνώντας τα όρια μεταξύ των αυτόνομων φεμινιστικών κινήματων και των επίσημων σπουδών φύλου.

Φεμινιστικές συν-αισθηματικές οικονομίες

Η έννοια του συν-αισθήματος (affect) θέτει πολλά θεωρητικά και μεθοδολογικά ερωτήματα, καθώς μοιάζει αρκετά ανοιχτή, ώστε να μπορούμε σε αυτή να συμπεριλάβουμε πολλαπλές ορατές και αόρατες εκφάνσεις των κοινωνικών σχέσεων, που προέρχονται από και συνδέονται με συχνά ανεπαίσθητες και ασαφείς σκέψεις, τρόπους, εντάσεις,

αντιδράσεις, κινήσεις των σωμάτων, συναισθήματα και αισθήσεις (για μια εκτενή ανάλυση βλ. Αβραμοπούλου, 2018). Η πολλαπλότητα όλων όσα μπορούν να συμπεριληφθούν στην έννοια του συν-αισθήματος, αλλά και το γεγονός ότι δεν εκφράζεται εύκολα μέσα από τη γλώσσα, την καθιστά μια έννοια δύσκολη στην ανάλυση. Η δυσκολία αυτή μάς βάζει σε μια διαδικασία αναζήτησης, για μια «γλώσσα που μπορεί να κάνει το συν-αίσθημα να μιλήσει (και να ακουστεί), τη στιγμή που εκείνο έχει την τάση συνεχώς να ορίζεται μέσα από την πολλαπλότητα και τη διαφυγή» (Αβραμοπούλου, 2018, 11).

Στο παρόν άρθρο προσπάθησα να αναζητήσω τη γλώσσα αυτή στα κείμενα της Σάρα Άχμεντ και να αναλύσω τις συνεντεύξεις που συλλέξαμε μέσω της έννοιας της «συν-αισθηματικής οικονομίας» — την οποία αναπτύσσει σε σχέση με τον εθνικισμό και τον ρατσισμό στο βιβλίο *Οι πολιτισμικές πολιτικές του συναισθήματος* (Ahmed, 2004). Η Άχμεντ δεν προσεγγίζει τα συν-αισθήματα ως ψυχικές καταστάσεις, που βγαίνουν από μέσα μας και αποτυπώνονται στα υποκείμενα, αλλά ως πολιτισμικές πρακτικές, που είναι σχεσιακές και παραγωγικές. Τα συν-αισθήματα για την Άχμεντ δεν είναι στατικά χαρακτηριστικά, που προσκολλώνται στα σώματα, αλλά δυναμικά στοιχεία, που κινούνται από σώμα σε σώμα, αλληλοεπιδρούν με τα αντικείμενα και με το φυσικό και τεχνητό περιβάλλον. Τα αρνητικά και θετικά αισθήματα (feelings), όπως η οργή, ο φόβος, ο ενθουσιασμός, η χαρά ή η περηφάνεια, «κινούνται» και αποκτούν αξία η οποία μέσω της επανάληψης στη γλώσσα τα κάνει να συσσωρεύονται και να αυτονομούνται από κάθε σώμα ξεχωριστά και να γίνονται συλλογικά. Για παράδειγμα, η Άχμεντ αναλύει τον ρατσισμό ως μια συν-αισθηματική οικονομία φόβου, η οποία μπορεί να προσκολληθεί και να απαξιώσει δυνητικά οποιοδήποτε μαύρο ή μελαμψό σώμα, ακριβώς επειδή, σε συγκεκριμένες συνθήκες, ο φόβος του άλλου είναι διάχυτος και τον μοιράζονται πολύ διαφορετικά μέλη μιας κοινότητας. Επομένως, η παραγωγικότητα των συν-αισθημάτων εκφράζεται μέσω ενσώματων πρακτικών, που διαμορφώνονται και διαμορφώνουν σχέσεις εξουσίας. Τα συν-αι-

σθήματα εκφράζονται ως αρνητικές σχέσεις αντιπαλότητας, μίσους, φόβου για τους άλλους, αλλά και ως θετικές σχέσεις συλλογικότητας, κοινότητας και αλληλεγγύης.

Στο βιβλίο της *Ζώντας μια φεμινιστική ζωή*, η Άχμεντ αναλύει, μέσα από αυτοβιογραφικές ιστορίες, τις συν-αισθηματικές διαστάσεις των φεμινισμών τους οποίους έχει βιώσει (Ahmed, 2017). Από τη μία πλευρά, υποστηρίζει ότι οι φεμινισμοί αποτελούν μια μετατόπιση σε σχέση με τον κόσμο γύρω μας. Ως φεμινίστριες κινητοποιούμαστε από την αίσθηση ότι κάτι δεν πάει καλά με τις ζωές μας και τον τρόπο που έχουμε μάθει να αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο. Η φεμινιστική δράση πηγάζει από άβολα αισθήματα, από την ανάγκη μας να στραφούμε ενάντια στα εμπόδια και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε στη ζωή μας, χωρίς συχνά να είμαστε σίγουρες ποια είναι αυτά. Την στιγμή που αναγνωρίζουμε τη βία του φύλου, αρχίζουμε να επανερμηνεύουμε τον κόσμο. Στρεφόμαστε για παράδειγμα ενάντια στη βία του φύλου, είτε την βιώνουμε εμείς άμεσα είτε τα άτομα που βρίσκονται στο οικογενειακό, εργασιακό, ή φιλικό μας περιβάλλον (σ. 27).

Το παράδοξο με τις φεμινιστικές συν-αισθηματικές οικονομίες είναι ότι δεν περιορίζονται σε δημόσιους χώρους αλλά συμπεριλαμβάνουν και καθημερινές πρακτικές. Με το που αρθρώνουμε άβολα αισθήματα τα οποία μας βασανίζουν —την οργή, την αδικία, την αγανάκτηση μας για την έμφυλη καταπίεση— γινόμαστε οι ίδιες το πρόβλημα για τους άλλους γύρω μας επειδή αναδεικνύουμε μια δυσάρεστη πραγματικότητα και καταστρέφουμε την ευδαιμονία τους. Αυτό δεν συμβαίνει μόνο γιατί ο φεμινιστικές ζωές στρέφονται προς καθημερινές πρακτικές που εναντιώνονται έμπρακτα στις έμφυλες ανισότητες, καταπίεσεις και βία, αλλά και γιατί οι ίδιες οι φεμινίστριες, στην καθημερινή ζωή, καταστρέφουμε πολλές από τις κοινωνικές προσδοκίες των άλλων για εμάς, αμφισβητώντας τους προδιεγραμμένους τρόπους με τους οποίους περιμένουν ότι θα είμαστε ευτυχισμένες και τους ενδεδειγμένους έμφυλους ρόλους και διαδρομές οι οποίες θεωρούνται ιδανικές για τις γυναίκες. Οι φεμινίστριες δεν αναπαρίστανται απλά στερεοτυπικά

ως kill joys αλλά γίνονται kill joys («χαρασκοτώστρες»), παράγουν δηλαδή αρνητικές συν-αισθηματικές οικονομίες γύρω τους, που καταστρέφουν την κανονικότητα (Ahmed, 2017 και για τη μετάφραση βλ. Στασινόπουλος, 2021).

Παράλληλα, όμως, για την Άχμεντ υπάρχουν πολλών ειδών φεμινισμοί, που συγκροτούνται μέσα από ποικίλα συλλογικά πολιτικά εγχειρήματα, τα οποία έχουν ως στόχο τον μετασχηματισμό των έμφυλων σχέσεων, άλλοτε συγκλίνοντας σε κοινές τοποθετήσεις, δικτυώσεις και δράσεις και άλλοτε αποκλίνοντας ριζικά (Ahmed, 2017). Οι φεμινιστικές συλλογικότητες και ομάδες, παρά τις διαφορές και τις διαφωνίες τους, παράγουν γνώση και σχέσεις αλληλοστήριξης και αλληλοφροντίδας, που με τη σειρά τους ενδυναμώνουν τα υποκείμενα και ανοίγουν κόσμους στους οποίους οι φεμινίστριες μπορούν να σταματήσουν να αισθάνονται ενοχή, πόνο και αποξένωση. Παρόλο που, και στα φεμινιστικά κινήματα, πολλές συμμετέχουσες βιώνουν αισθήματα εξάντλησης, αγωνίας, απογοήτευσης και άγχους, και κάποιες φορές μπορεί επίσης να νιώθουν ότι καταστρέφουν τη χαρά των άλλων φεμινιστριών και μη, οι πρακτικές αλληλοφροντίδας και αλληλοστήριξης, που γεννιούνται μέσα από τις δράσεις τους, παράγουν νέους τρόπους να φανταστούμε τον κόσμο.

Μεθοδολογία της έρευνας

Το άρθρο αυτό βασίζεται σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος GeSTuRe, από τον Νοέμβριο του 2024 έως τον Ιούνιο του 2025. Στο πλαίσιο αυτό υιοθετήσαμε ποιοτική μεθοδολογία, καθώς θεωρήσαμε ότι η ποσοτικοποίηση δεν θα βοηθούσε στη διερεύνηση των βασικών ερευνητικών ερωτημάτων, δηλαδή τη σχέση μεταξύ φεμινιστικών κινήματων και σπουδών φύλου και τη σημασία του ζητήματος της έμφυλης βίας στην Ελλάδα. Συνολικά,

πραγματοποιήσαμε έντεκα βιογραφικές συνεντεύξεις με καθηγήτριες/τες διαφορετικών βαθμίδων, εικοσιμία ημιδομημένες συνεντεύξεις με ακτιβίστριες, δημοσιογράφους ή/και ερευνήτριες και διδακτορικές φοιτήτριες των σπουδών του φύλου, καθώς και δύο ομάδες εστιασμένης συζήτησης: μία με έξι υποψήφιες διδακτορικές φοιτήτριες και μία με επτά καλλιτέχνιδες. Όλες οι συμμετέχουσες στις βιογραφικές και ημι-δομημένες συνεντεύξεις ήταν λευκές με ελληνική υπηκοότητα, γεγονός που καταδεικνύει την εθνοκεντρική θέσπιση των ελληνικών πανεπιστημίων και ερευνητικών κέντρων. Συνολικά, τρεις μόνο από τις συμμετέχουσες στην έρευνα ήταν μεταναστευτικής καταγωγής και ανήκαν στη δεύτερη γενιά.

Η έρευνα οργανώθηκε με τέτοιο τρόπο ώστε να αναδεικνύει τις συνέχειες και τις ασυνέχειες, τις διασυνδέσεις, τις αλληλεξαρτήσεις αλλά και τις ρήξεις που παράγονται μεταξύ ακαδημαϊκών και ακτιβιστικών φεμινισμών και τους τρόπους με τους οποίους αυτές επηρεάζουν τις κινηματικές πρακτικές και την παραγωγή της γνώσης γύρω από το φύλο στην Ελλάδα σήμερα. Δώσαμε προτεραιότητα σε υποκείμενα που συνδυάζουν ακτιβιστική με ερευνητική δράση ή που διενεργούν έρευνα ή/και διδασκαλία που εστιάζει στα κινήματα. Προσπαθήσαμε να συμπεριλάβουμε στην έρευνα κάποιες αναγνωρισμένες φωνές, καθώς και άλλες που δεν είναι τόσο «διακεκριμένες και προβεβλημένες» από τους δημόσιους θεσμούς των σπουδών του φύλου και δεν εκπροσωπούνται στα θεσμικά φεμινιστικά αρχεία. Εστιάσαμε στις σχέσεις μεταξύ κινήματων και ακαδημαϊκών θεσμών, ως ερευνητικά ερωτήματα, χωρίς να θεωρούμε δεδομένες τις βιογραφικές συνέχειες μεταξύ τους.

Εκινήσαμε με τις ημιδομημένες συνεντεύξεις με ακτιβίστριες και ερευνήτριες και στη συνέχεια υλοποιήσαμε τις βιογραφικές συνεντεύξεις, όπου ζητούσαμε από τις συμμετέχουσες ακαδημαϊκούς να μας αφηγηθούν ιστορίες ζωής (life stories) (Roulston, 2013). Δεν δώσαμε έμφαση σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα ή ιστορικές περιόδους ούτε και στην περιοδολόγηση και την ακρίβεια των γεγονότων, αλλά αντιμετωπίσαμε τις βιογραφίες που μας αφηγήθηκαν ως μαρτυρίες του

παρόντος, μέσα από το πρίσμα του οποίου ερμηνεύεται το παρελθόν (Τσιώλης, 2023; Βαν Μπουσκότεν, 2023; 2004). Στο τελευταίο στάδιο της έρευνας πραγματοποιήσαμε δύο ομάδες εστιασμένης συζήτησης, με ομάδες που θέλαμε να συμπεριλάβουμε στην έρευνα λόγω του σημαντικού ρόλου που παίζουν στις σπουδές φύλου και στα φεμινιστικά κινήματα τα τελευταία χρόνια. Η πρώτη ομάδα αποτελούνταν από υποψήφιες διδακτόρισες στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και η δεύτερη από καλλιτέχνιδες από τον χώρο του θεάτρου, των εικαστικών και της λογοτεχνίας/ποίησης. Στις συζητήσεις αυτές ακολουθήσαμε το μοντέλο των οδηγών των ημιδομημένων συνεντεύξεων, προσπαθώντας να αφήσουμε μεγαλύτερο περιθώριο για συζήτηση μεταξύ των συμμετεχουσών.

Η επιλογή του συνδυασμού αυτών των μεθόδων βασίστηκε κυρίως στην εκτίμησή ότι η ομάδα των ακτιβιστριών και ερευνητριών ήταν πιο ετερογενής και χρειάζονταν οδηγοί συνεντεύξεων για να υπάρξει συνοχή στα ευρήματα. Επίσης, μετά από κάποιες προκαταρκτικές συζητήσεις, διαπιστώσαμε ότι οι περισσότερες βίωναν πίεση χρόνου και δεν μπορούσαν να δεσμευτούν για τις πιο πολύωρες και απαιτητικές βιογραφικές συνεντεύξεις. Παρόλα αυτά υπήρξε ευελιξία και οι οδηγοί συνέντευξης εμπειρείχαν πολλές ερωτήσεις που ευνοούσαν βιογραφικές αναφορές —γεγονός που μας επέτρεψε στη συνέχεια να τις συσχετίσουμε με τις βιογραφικές συνεντεύξεις που έγιναν με ακαδημαϊκούς των σπουδών του φύλου. Για παράδειγμα, το πρώτο ερώτημα που θέταμε στις ημιδομημένες συνεντεύξεις ήταν: «Πώς ξεκινήσατε να ασχολείστε με τα θέματα φύλου;». Το ερώτημα αυτό δεν είχε ως στόχο να μας οδηγήσει σε μια κοινή αφετηρία αλλά να βοηθήσει τις συμμετέχουσες να ανατρέξουν σε μνήμες που είχαν ξεχαστεί ή απωθηθεί και να προσπαθήσουν να τις ξανασκεφτούν σε σχέση με το παρόν τους. Συγχρόνως, στο τέλος των βιογραφικών συνεντεύξεων θέταμε και ερωτήματα, σχετικά με θεματικές, που είχαν προκύψει ως σημαντικά από τις ημι-δομημένες συνεντεύξεις.

Πριν από τις συνεντεύξεις προετοιμαζόμασταν μελετώντας την ερευνητική δουλειά των συμμετεχουσών. Στη διάρκεια των συνεντεύξεων η βασική μας προτεραιότητα ήταν να ακούμε προσεκτικά και να δίνουμε χρόνο και χώρο για να μας αφηγηθούν τις δικές τους ιστορίες, με τον δικό τους τρόπο. Με πολλές από τις συμμετέχουσες, όμως, υπήρχε ένα κλίμα οικειότητας, καθώς ήταν φίλες, γνωστές και συνάδελφοι, με αποτέλεσμα κάποιες συνεντεύξεις να γίνουν αφορμή να ξανασκεφτούμε τα φεμινιστικά προτάγματα και τις δικές μας εμπειρίες. Στις περιπτώσεις αυτές μοιραζόμασταν μαζί τους τις σκέψεις και τους προβληματισμούς μας. Αποφεύγαμε, επομένως, τη στάση του ουδέτερου, σιωπηλού, και ανέκφραστου ερευνητή και πασχίζαμε —συχνά χωρίς επιτυχία— να διαμορφώσουμε ένα κλίμα ανταλλαγής και αμοιβαιότητας, μιλώντας τους για τα ευρήματα της έρευνας, για τους προβληματισμούς, τις σκέψεις και τα βιώματά μας (Oakley, 1981). Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά τη διαμάχη σχετικά με τη φεμινιστική τρανσφοβία, σε όλες τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήσαμε το βάρος των αφηγήσεων μετατοπίστηκε προς το θέμα αυτό.

Παρόλο που οι περισσότερες συνεντεύξεις έγιναν εξ αποστάσεως, προκάλεσαν πολλαπλές συν-αισθηματικές αντιδράσεις που διαπέρασαν τα ψηφιακά κανάλια επικοινωνίας της πλατφόρμας Zoom, που χρησιμοποιήσαμε. Ηχογραφήσαμε και κρατούσαμε σημειώσεις για να καταγράψουμε κάποιες παρατηρήσεις για τη γραμμικότητα και τη ροή της αφήγησής, αλλά και για τις κινήσεις του σώματος, τις συναισθηματικές αντιδράσεις, τον τόνο της φωνής του υποκειμένου, ακόμα και τις δικές μας σκέψεις και συναισθηματικές αντιδράσεις στο άκουσμα των αφηγήσεων. Το ζήτημα του χρόνου έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στις συν-αισθηματικές διαστάσεις των βιογραφικών συνεντεύξεων, καθώς οι μνήμες που ανασυγκροτούσαν από το παρελθόν και η σειρά με την οποία τις παρουσίαζαν κάθε φορά συνδέονταν με το παρόν τους (Thomson, Owens, Redman & Webb, 2023). Δώσαμε ιδιαίτερη έμφαση στην καταγραφή αυτών των αποσπασμάτων, που επανέφεραν μνήμες, αλλά και στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ μας, τις σιωπές, τις

αμηχανίες, τα κενά, την οργή, τις επιθετικές αντιδράσεις, τις εντάσεις, τα ανεβάζσματα ή κατεβάζσματα του τόνου της φωνής, τα γέλια, τον ενθουσιασμό ή την απογοήτευση.

Όπως υποστηρίζει η Άχμεντ, η φεμινιστική έρευνα μοιάζει συχνά με ένα «σφουγγάρι», το οποίο ρουφά αποσπάσματα του παρελθόντος (Ahmed, 2017, 22). Σε κάποιες περιπτώσεις, τα αποσπάσματα των συνεντεύξεων έμοιαζαν να είναι θολά ή να μην συνδέονται μεταξύ τους και να παραμένουν αποσπασματικά. Σε άλλες περιπτώσεις, όμως, τα διασκορπισμένα αυτά κομμάτια του παρελθόντος συνδέονταν με το παρόν, κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων, παράγοντας αφηγήσεις που αρθρώνονταν και νοηματοδοτούνταν με φεμινιστικούς όρους, συνδέοντας το προσωπικό με το πολιτικό. Στην ανάλυση των βιογραφικών συνεντεύξεων μας προβλημάτισε ιδιαίτερα η «επιτελεστικότητα» τους (Τσιώλης, 2023). Προσπαθήσαμε να καταλάβουμε κατά πόσο συγκροτούνταν ενιαίες αφηγήσεις, οι οποίες συνδέονταν με κοινωνικά αναγνωρίσιμες υποκειμενικές θέσεις (Riemann, 2006; Rosenthal, 2004; Russell, 2012). Τις αντιμετωπίσαμε ως βιωμένες εμπειρίες και διερευνήσαμε κατά πόσο αναπαράγουν «αποκρυσταλλωμένες μορφές της εξιστορημένης ιστορίας ζωής» και μοτίβα «αυτοπαρουσίασης», που τους επέτρεπαν να «υιοθετούν και ηγεμονικούς ή αντιηγεμονικούς λόγους» (Τσιώλης, 2023, 23). Οι δύο επόμενες ενότητες εστιάζουν στην ανάλυση των βιογραφικών συνεντεύξεων με καθηγήτριες και των ημιδομημένων συνεντεύξεων με ακτιβίστριες, ερευνήτριες και των ομάδων εστιασμένης συζήτησης.

Φεμινιστικές διαδρομές

Τις τελευταίες δεκαετίες, η συλλογή γυναικείων βιογραφιών έχει αναδειχθεί ως κρίσιμη φεμινιστική ιστοριογραφική στρατηγική ενάντια στον παραγκωνισμό των γυναικών από την επίσημη ιστορία των επι-

στημών (Ρεντετζή, 2006). Οι φεμινιστικές επιστημονικές βιογραφίες ακολουθούν συνήθως μια προδιαγεγραμμένη γραμμική διαδρομή: ξεκινώντας από τα φεμινιστικά κινήματα, οι φεμινίστριες ακαδημαϊκοί παρεμβαίνουν και μετασχηματίζουν τους επίσημους επιστημονικούς θεσμούς και ανανεώνουν τον δημόσιο λόγο. Αυτό το μοντέλο εξιστόρησης έχει αποκρυσταλλωθεί ως μοτίβο «αυτοπαρουσίασης» φεμινιστριών που έχουν αποκτήσει ηγεμονικές θέσεις στις ακαδημαϊκές ιεραρχίες. Εξάλλου, η γραμμικότητα αυτή υιοθετείται και στις εδραιωμένες ιστορίες των σπουδών του φύλου, οι οποίες παρουσιάζουν το πέρασμα από τα φεμινιστικά κινήματα στις γυναικείες σπουδές και στις σπουδές φύλου ως μια νομοτελειακή εξέλιξη, αποσιωπώντας την συνύπαρξη διαφορετικών και ενίοτε ανταγωνιστικών τάσεων σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και πολιτισμικό πλαίσιο (Hemmings, 2005).

Ένα παράδειγμα στο Ελληνικό πλαίσιο είναι το Αρχείο της Γενικής Γραμματείας Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΓΓΙΑΔ), το οποίο αποτελείται από «62 συνεντεύξεις (ηχητικά ντοκουμέντα ή βίντεο και τις απομαγνητοφωνήσεις τους) γυναικών-πληροφορητριών που διακρίθηκαν είτε για τη συμμετοχή τους στο γυναικείο κίνημα, είτε σε συλλογικές ή ατομικές δράσεις κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, του Εμφυλίου και της Δικτατορίας, είτε υπήρξαν πρωτοπόρες σε διάφορους τομείς του δημόσιου βίου (εργασία, εκπαίδευση, πολιτική, συνδικαλισμός, γράμματα, τέχνες)» (ΓΓΙΑΔ, 2025). Παρά την αναμφισβήτητη ιστορική αξία πολλών μαρτυριών που συγκεντρώνει το αρχείο αυτό, τόσο η επιλογή των φεμινιστριών όσο και η αλληλουχία των ερωτήσεων στις συνεντεύξεις μαρτυρά τον γραμμικό τρόπο με τον οποίο καταγράφονται οι φεμινιστικές ζωές. Η φράση «που διακρίθηκαν» προσδίδει στις ζωές αυτές την αίσθηση της ολοκλήρωσης ενός στόχου που ξεκινά από τη «συμμετοχή τους στο γυναικείο κίνημα είτε σε συλλογικές ή ατομικές δράσεις» και καταλήγει στον «δημόσιο βίο», όπου επήλθε η καταξίωση (ΓΓΙΑΔ, 2025). Κατά παράδοξο τρόπο, η γραμμικότητα των συνεντεύξεων και η έμφαση που δίνεται σε διακεκριμένες φωνές ενισχύει τη «μεταφεμινιστική φαντασίωση» της

ισότητας (Ahmed, 2017, 5), την πίστη δηλαδή ότι η έμφυλη ισότητα έχει ήδη κατακτηθεί πλέον χάρη σε αυτές τις διακεκριμένες γυναίκες. Παρόλο που καμία φεμινίστρια δεν αποδέχεται ότι ο φεμινισμός έχει κατακτήσει όλους του τους στόχους, το αρχείο αυτό μεταφέρει την αίσθηση ότι εναπόκειται ατομικά στη καθεμία και στον καθέναν από εμάς να δουλέψουμε σκληρά, όπως οι διακεκριμένες φεμινίστριες που αναδεικνύει, για να καταφέρουμε να εξαλείψουμε τις έμφυλες ανισότητες, αδικίες και καταπιέσεις στη δημόσια ζωή.

Παρόλο που κάποιες από τις αφηγήσεις που συλλέξαμε ακολουθούν το μοντέλο ροής της γραμμικής φεμινιστικής βιογραφίας, οι περισσότερες αναδεικνύουν ακατάστατες διαδρομές με πιασμοί και ασυνέχειες που μαρτυρούν εντάσεις μεταξύ θεσμικών και ακτιβιστικών χώρων, αλλά και μεταξύ των σπουδών του φύλου και των γυναικείων σπουδών (Ahmed, 2017, 57). Οι εντάσεις αυτές και η έλλειψη γραμμικότητας αποδίδονται από τα ίδια τα υποκείμενα στην ελλιπή θεσμοθέτηση και τον κατακερματισμό των σπουδών του φύλου καθώς δεν έχουν έως τώρα ιδρυθεί αυτόνομα τμήματα γυναικείων σπουδών ή σπουδών φύλου στην Ελλάδα. Οι αφηγήτριες αποφεύγουν, επομένως, το κυρίαρχο γραμμικό μοντέλο αφήγησης της φεμινιστικής ζωής, αντανακλώντας παράλληλα και ευρύτερους κριτικούς προβληματισμούς γύρω από τις φεμινιστικές αφηγήσεις και τη σημασία της επιθυμίας (Homans 1994). Υιοθετώντας «ακατάστατα» μοντέλα αφήγησης προβληματοποιούν ή και αμφισβητούν τις ηγεμονικές θέσεις, τις οποίες συχνά κατέχουν στις ακαδημαϊκές ιεραρχίες, και προβάλλουν επιθυμίες για συλλογικότητα και φροντίδα στην παραγωγή της γνώσης. Σε πολλές περιπτώσεις, οι επιθυμίες αυτές τις φέρνουν αντιμέτωπες με το Πανεπιστημιακό περιβάλλον, στο οποίο οι σπουδές φύλου αντιμετωπίζονται με καχυποψία (Søndergaard, 2005).

Η αίσθηση της αδικίας

Οι ακατάστατες αυτές διαδρομές, συνήθως, ξεκινούν στην παιδική ή εφηβική ηλικία, όταν ως κορίτσια αρχίζουν να συνειδητοποιούν τις κοινωνικές αδικίες και καταπιέσεις που προκαλούνται εξαιτίας του διάχυτου σεξισμού και της ομοφοβίας ή τρανσφοβίας που βιώνουν οι ίδιες και άλλα συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα. Η Β. αναφέρει:

«Στην παιδική ηλικία, στην εφηβεία, δεν ξέρω. Ας πούμε, θυμάμαι και στο σχολείο, στο γυμνάσιο, οι φίλες μου πειραχτικά λέγανε: “Είσαι η φεμινίστρια εσύ”. Δηλαδή, κάτι στο πώς έβλεπα εγώ τον κόσμο. Τα σχόλια, όπως συζητάγαμε. Αλλά δεν υπάρχει κάτι έτσι που να μπορώ να πω ότι “Α, έγινε το τάδε και τότε”. Ήταν σαν να είναι πάντα μέρος του πώς έβλεπα τον μικρόκοσμό μου ως ανήλικη, ότι έβλεπα έντονες έμφυλες δυναμικές. Και τον σεξισμό ιδιαίτερα. Και την ομοφοβία. Θυμάμαι, με διάφορους γκέι συμμαθητές μου, που τότε βρισκόntonταν στη μπούκα πολύ επιθετικών σχολείων, πρακτικών, ότι πάντα εγώ ήμουν κάπως, ότι μου φαινόταν ακατανόητο, εξοργιστικό. Τέτοιου τύπου. Θα έλεγα η δικιά μου θέαση του μικρόκοσμου».

Η ευαισθησία για τα φεμινιστικά ζητήματα δεν συνδέεται απαραίτητα με συγκεκριμένα περιστατικά ή με ακραία βιώματα έμφυλων ανισοτήτων, καταπιέσεων ή βίας, αλλά με το αίσθημα της αδικίας που κατακλύζει τις ζωές τους και πηγάζει κυρίως από τους περιορισμούς του φύλου που βιώνουν οι μεγαλύτερες γυναίκες και τις αντιφατικές προσδοκίες που υπάρχουν για τις ίδιες στις οικογένειές τους (Ahmed, 2017). Ξεκινώντας από την παιδική ηλικία, διαισθάνονται ότι οι επιθυμίες των γονιών για αυτές βασίζονται σε στερεοτυπικές προσλήψεις της γυναικείας ευτυχίας: να σπουδάσουν, να παντρευτούν, να βρουν

μια καλή «γυναικεία» δουλειά, η οποία να απαιτεί τις ελάχιστες ώρες εργασίας και να είναι αρκετά ευέλικτη ώστε να μπορούν να συνδυάζουν την εργασία με τη φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων. Ξανακοιτώντας στο παρόν τις δουλειές που κάνουν, διαπιστώνουν ότι δεν συνάδουν με τα πρότυπα μιας «καλής» γυναικείας δουλειάς, όπως τη φαντάζονται οι γονείς τους, καθώς απαιτούν πολύωρη εργασία και συχνά ταξίδια για διδασκαλία ή έρευνα που δύσκολα συνδυάζονται με τη φροντίδα. Όπως συμβαίνει και σε άλλους επιστημονικούς κλάδους, οι επιθυμίες των άλλων που τους επιβάλλουν να συμμορφώνονται με τα ενδεδειγμένα πρότυπα θηλυκότητας, σεξουαλικότητας και φροντίδας συχνά εσωτερικεύονται και οδηγούν σε δύσκολες ακαδημαϊκές διαδρομές (για την ελληνική περίπτωση βλέπε Καμπούρη, Κίκη-Παπαδάκη, Χατζόπουλος, 2016; Tsououfli, 2018). Σε αντίθεση, όμως, με άλλες ακαδημαϊκούς, οι φεμινίστριες αναφέρουν πολύ πιο ξεκάθαρα και συνειδητά στις βιογραφίες τους τις εντάσεις που υπάρχουν μεταξύ των προτύπων της θηλυκότητας στην Ελλάδα και των δικών τους διαδρομών.

Με την ενηλικίωση και την εισαγωγή στα ελληνικά πανεπιστήμια στις δεκαετίες του 1980 και 1990, πολλές θυμούνται ότι δεν υπήρχαν μαθήματα, δημοσιεύσεις, συζητήσεις, έρευνα γύρω από τις σπουδές φύλου και τον φεμινισμό με εξαίρεση κάποια μαθήματα και συνέδρια για τις γυναικείες σπουδές. Όπως δείχνει η σχετική βιβλιογραφία, οι πρωτοβουλίες, που συγκροτούνταν στα πανεπιστήμια από φεμινίστριες καθηγήτριες, ερχόντουσαν αντιμέτωπες με δυσπιστία και αντιστάσεις από το ανδροκρατούμενο ακαδημαϊκό σύστημα (Παυλίδου, 2006). Η Ομάδα Γυναικείων Σπουδών του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), η οποία λειτούργησε από το 1983 ως το 2013, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των εμποδίων που αντιμετώπιζαν οι ακαδημαϊκές φεμινίστριες (Λαδά, Μιχοπούλου, Παντούλη & Σαββίδου, 2024). Καθώς η έρευνα και η διδασκαλία των σπουδών φύλου δεν είχαν θεσμοθετηθεί, η φεμινιστική παραγωγή γνώσης συντελούνταν κυρίως στα αυτόνομα ή αριστερά φεμινιστικά κινήματα (Καντσά &

Παπαταξιάρχης, 2010), στα οποία συμμετείχαν και πολλές μετέπειτα ακαδημαϊκοί.

Στις αφηγήσεις των φεμινιστριών ακαδημαϊκών η συμμετοχή σε αυτόνομες φεμινιστικές πρωτοβουλίες συνδέεται άμεσα με την διαμόρφωσή τους σαν φεμινιστικά υποκείμενα τα οποία μάχονται ενάντια στις καταπιέσεις του φύλου στην καθημερινή ζωή, καθώς τις βοηθά να αναθεωρήσουν τις προσωπικές σχέσεις, αλλά και στις σπουδές τους. Κάποιες αποφασίζουν να στραφούν στην συγγραφή διπλωματικών εργασιών και διδακτορικών διατριβών προς θεματικές έρευνας που συνδέονται με τις κινηματικές τους εμπειρίες. Η συμμετοχή στα κινήματα στα χρόνια των σπουδών χαρακτηρίζεται, όμως, από αμφιθυμία: Είναι επίπονη, προκαλεί εντάσεις και συγκρούσεις, ιδιαίτερα όταν συνδυάζεται με την παραγωγή ερευνητικού. Οι φεμινίστριες φοιτήτριες ή υποψήφιες διδακτόρισες αντιμετωπίζονται συχνά με δυσπιστία και κατηγορούνται για οικειοποίηση και εκμετάλλευση των κοινών φεμινιστικών αγώνων από συντρόφισσές τους, ενώ παράλληλα οι άνδρες ακαδημαϊκοί που επιβλέπουν την έρευνά τους ή συνεργάζονται μαζί τους τις αντιμετωπίζουν σαν να παράγουν γνώση κατώτερης ποιότητας. Ξεκινώντας από τα φοιτητικά χρόνια, υπάρχει έντονη επιθυμία για σύνδεση της έρευνας και της θεωρίας με τα φεμινιστικά κινήματα, για συλλογική δράση και γνώση. Η ματαίωση των επιθυμιών για μια φεμινιστική ζωή που συνδυάζει την ακτιβιστική δράση με την έρευνα αποτελεί μια θεματική που διατρέχει πολλές αφηγήσεις και περιγράφεται σαν να συνεχίζεται στα χρόνια που ακολουθούν. «Δεν μπόρεσα ποτέ να ενταχθώ πραγματικά», «Πάντοτε διατηρούσα μια απόσταση», «Ήμουν κοντά στα κινήματα, αλλά ποτέ δεν μπορούσα να ταυτιστώ πλήρως». Οι φράσεις αυτές προφέρονται διστακτικά. Ίσως συνυφαίνουν μία απογοήτευση που διατρέχει πολλές βιογραφικές αφηγήσεις και θέτουν υπό προβληματισμό το κατά πόσο πραγματικά φεμινιστική είναι η ζωή τους.

Οι σπουδές στο εξωτερικό αποτελούν, αντίθετα, ένα κομβικό σημείο μεταστροφής των βιογραφιών, όπου όλα μοιάζουν πρωτόγνωρα και

επιτρέπουν μετακινήσεις σε προσωπικό και ακαδημαϊκό επίπεδο συγχρόνως. Για κάποιες, οι μετατοπίσεις αυτές τοποθετούνται χρονικά στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές του 1990 όταν φεύγουν από την Ελλάδα για προπτυχιακές, μεταπτυχιακές ή διδακτορικές σπουδές. Διαφαίνονται έτσι ευρύτερα ανοίγματα που έχουν να κάνουν και με την προσωπική ζωή και τον τρόπο που γίνεται ορατή στο δημόσιο χώρο η σεξουαλικότητα και η φυλή. Η Θ. περιγράφει τη μετακόμισή της στις αρχές της δεκαετίας του 1990 για σπουδές στο Λονδίνο:

«Καταρχάς ήταν το πολιτισμικό σοκ τού να βρίσκεται σε ένα μέρος που είναι Μητρόπολη. Γιατί η Αθήνα, σε εκείνη τη φάση, ήταν —ή, τέλος πάντων, οι δικές μου αναμνήσεις από το τι ήταν η Αθήνα σε εκείνη τη φάση— δεν ήταν μόνο ένα πράγμα για όλο τον κόσμο. Ήταν ένα μέρος τρομερά πιο πολιτισμικά περιορισμένο και περιοριστικό. Δηλαδή ήταν μονοκαλλιέργεια, ήταν τρομερά mainstream. Παρότι, προφανώς, είχαν αρχίσει να έρχονται οι πρώτες γενιές μεταναστών. Αυτό το πράγμα δεν εγγραφόταν πουθενά δημόσια. Και ήταν ένα μέρος βαθιά συντηρητικό πολιτισμικά, σεξουαλικά, αλλά ακόμα και σε επίπεδο pop-culture... Και αυτό το πράγμα ήταν τρομερά ενδιαφέρον και αναζωογονητικό... Στο Λονδίνο υπήρχε μια, καταρχάς, υπαρκτή και δημοσίως αναγνωρίσιμη γκέι σκηνή, από clubs, από βιβλιοπωλεία, από pop εκδόσεις. Ήδη ο κόσμος ήταν out γενικά στο Soho και ήταν ορατή και δημόσια ορατή και με όρους κοινούς, πεζούς, κυριολεκτικούς, ας πούμε, η γκέι σεξουαλικότητα και διεκδικήσεις πιο κουήρ, οι οποίες δεν είχαν ακόμα εκείνο το όνομα στην τρέχουσα γλώσσα, αλλά σαφώς υπήρχαν σαν πρακτικές. Αυτό το πράγμα ήταν πολύ σημαντικό και πολύ αναζωογονητικό».

Στην αφήγηση αυτή, οι δημόσιοι χώροι μοιάζουν να κατακλύζονται από ερεθίσματα, καθώς, σε αντίθεση με την Ελλάδα, οι κούρ και μετααποικιακές κουλτούρες είναι εδραιωμένες, χωρίς να έχουν θεσμοθετηθεί και εμπορικοποιηθεί στον βαθμό που συνέβη αργότερα. Αυτό παράγει μια αίσθηση ενός ανοίγματος της καθημερινής ζωής, που περιγράφεται με ενθουσιασμό και συνυφαίνεται με γενικότερους προβληματισμούς γύρω από τις θεωρητικές αναζητήσεις που αναδύονται την περίοδο εκείνη, προσανατολίζοντας τις αφηγήτριες από τις γυναικείες στις σπουδές φύλου και διαθεματικότητας.

Στις περιγραφές των σπουδών στο εξωτερικό φαίνεται πολύ ξεκάθαρα η επιρροή των αγγλοσαξονικών σπουδών φύλου της δεκαετίας του 1990, καθώς οι περισσότερες σπουδάζουν είτε στις ΗΠΑ είτε στη Μεγάλη Βρετανία. Εκεί τους δίνεται για πρώτη φορά η δυνατότητα να δουλέψουν σε χώρους όπου οι σπουδές φύλου έχουν ήδη καταγράψει μια πορεία θεσμικής κατοχύρωσης και θεωρητικής ανάπτυξης. Ενώ στην Ελλάδα η φεμινιστική συζήτηση παραμένει επικεντρωμένη στις γυναίκες ως ενιαία και ομοιογενή κατηγορία, εκεί όπου σπουδάζουν συμμετέχουν σε μια κριτική στροφή ενάντια στις ουσιοκρατικές και διπολικές προσλήψεις του φύλου. Παρακολουθούν μαθήματα για πρώτη φορά σε περιβάλλοντα όπου οι συζητήσεις για το φύλο ενσωματώνουν την οπτική της διαθεματικότητας, με έμφαση στις κατηγορίες της φυλής και της σεξουαλικότητας, που αποκτούν ειδικό βάρος κάτω από την επιρροή της μαύρης φεμινιστικής κριτικής, των ΛΟΑΤΚΙ κινημάτων και των μετααποικιακών σπουδών. Παρόλο που η ακαδημαϊκή αυτή αναγνώριση τους προσφέρει πόρους που δεν υπήρχαν τότε στην Ελλάδα (ασφαλείς χώρους, πρόσβαση σε βιβλιογραφία, ομιλίες, μαθήματα, συνέδρια και κινηματικές πρωτοβουλίες), σε κάποιες αφηγήσεις αντιμετωπίζεται με κριτικό τρόπο, αντανακλώντας προβληματισμούς σχετικά με τη θεσμική αφομοίωση και την εμπορευματοποίηση των σπουδών φύλου που ακολούθησε. Η Ε. εξηγεί:

«Έναν χρόνο ήμουν σε ένα κέντρο θεωρίας φύλου στην Αμερική... Ναι, νιώθω δηλαδή ότι τότε άρχισα να συμμετέχω ενεργά σε μια σύνθεση, κάπως, του θεωρητικού και του πολιτικού... Είναι μια στιγμή που η θεωρία φύλου βρίσκεται σε μια, νομίζω εγώ τώρα, αναδρομικά σκεπτόμενη, μια από τις πιο δημιουργικές της στιγμές, τέλος πάντων, που είναι η κούρη στιγμή, η στιγμή του μεταδομιστικού κούρη φεμινισμού. Μια πολύ ζωντανή συζήτηση στην Ακαδημία και έξω απ' αυτή για το ζήτημα της, ας πούμε, πολιτογράφησης, θεσμοθέτησης των σπουδών φύλου στο πανεπιστήμιο. Πολλές συζητήσεις γύρω από το τι σημαίνει να συμμετέχουν, να ανήκουν, τέλος πάντων, οι σπουδές φύλου στον ακαδημαϊκό χάρτη, ποια είναι τα οφέλη αλλά και τι προβλήματα απορρέουν από αυτό. Πόσο, τέλος πάντων, αυτό θα μπορούσε να λειτουργήσει αφομοιωτικά και πώς αντιστεκόμαστε σ' αυτό».

Οι μνήμες από τις σπουδές και την έρευνα στα αγγλοσαξονικά πανεπιστήμια είναι ενδυναμωτικές, καθώς συνδέουν τη θεωρία του φύλου με προσωπικές εμπειρίες σε μητροπόλεις, όπου οι δημόσιοι χώροι είναι πιο συμπεριληπτικοί, ιδιαίτερα για τις ΛΟΑΤΚΙ και μεταποικιακές κοινότητες και ομάδες. Με τις μνήμες αυτές οι βιογραφίες πολιτικοποιούνται, δίνοντας έμφαση σε κομβικές περιόδους για τη διαμόρφωση των υποκειμενικοτήτων τους, καθώς ορίζουν την πολιτική και θεωρητική τους θεσιακότητα που βάζει τους ΛΟΑΤΚΙ και αντιρατσιστικούς αγώνες στο επίκεντρο του φεμινισμού, παράγοντας έτσι κούρη φεμινισμούς (βλέπε Mulinari & Rätzzel, 2007). Οι αφηγήσεις αυτές, όμως, συχνά γίνονται μέσα από το πρίσμα της εμπειρίας του παρόντος στα Ελληνικά Πανεπιστήμια, όπου οι κούρη και μεταποικιακές συναντήσεις μοιάζουν ακόμα δύσκολες. Μέσα από το πρίσμα των σύγχρονων αγγλοσαξονικών πανεπιστημίων, βέβαια, όπου οι ιδεολογίες του νεοφιλελευθερισμού και των ιδεολογιών ενάντια στο φύλο οδηγούν σε

κλεισίματα σχολών και απαξίωση των κουήρ φεμινιστικών και ΛΟΑΤ-ΚΙ προσεγγίσεων, διαπιστώνουμε ότι επικρατεί μια πολύ διαφορετική συνθήκη σε σχέση με αυτή που θυμούνται.

Διδακτική εμπειρία

Οι βιογραφικές αφηγήσεις των καθηγητριών αποτυπώνουν τις αλλαγές που συντελέστηκαν στα ελληνικά πανεπιστήμια, καθώς από τη δεκαετία του 2000 άρχισαν να παράγονται πιο εξειδικευμένες επιστημονικές δημοσιεύσεις και να ανοίγουν οι ακαδημαϊκές συζητήσεις σχετικά με τις γυναίκες στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, τα οικονομικά της εργασίας και τις πολιτικές επιστήμες, καθώς και σχετικά με το φύλο στην κοινωνική ανθρωπολογία και την ιστορία, και πιο αποσπασματικά στις σπουδές χώρου, την ψυχολογία και τη γλωσσολογία (Καντσά & Παπαταξιάρχης, 2010). Ισχυροποιήθηκαν, επίσης, ερευνητικά κέντρα, όπως το Κέντρο Διοτίμα, που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία φεμινιστριών, και το Κέντρο Έρευνας για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), με κρατική πρωτοβουλία, ενώ κάποια πανεπιστημιακά τμήματα άρχισαν να προσλαμβάνουν καθηγήτριες για τη διδασκαλία μαθημάτων σχετικά με τις γυναίκες και το φύλο. Ειδικά μετά το 2003, πολλά ελληνικά πανεπιστήμια ανοίγουν θέσεις διδασκαλίας για θέματα φύλου, ενώ παράλληλα αρχίζουν να χρηματοδοτούνται από ευρωπαϊκούς και εθνικούς πόρους διατμηματικά εκπαιδευτικά προγράμματα, ερευνητικά κέντρα, δραστηριότητες και δημοσιεύσεις με στόχο την προώθηση των σπουδών του φύλου, λόγω της προτεραιοποίησης της οριζόντιας ενσωμάτωσης του φύλου στις πολιτικές της ΕΕ για την έρευνα (Στρατηγάκη, 2008).

Οι πρώτες διδακτικές ή ερευνητικές εμπειρίες συνδέονται, σε πολλές βιογραφίες, με επιστροφή στην Ελλάδα, και περιγράφονται ως εμπειρίες ματαίωσης και απογοήτευσης. Τόσο οι προσπάθειες ένταξης της διάστασης του φύλου ως ερευνητικό και διδακτικό αντικείμενο

όσο και οι αλλαγές στη λειτουργία των ιδρυμάτων, προκειμένου να προωθηθούν μέτρα για την ισότητα των φύλων, έρχονται αντιμέτωπες με τις έμφυλες σχέσεις εξουσίας εντός των ακαδημαϊκών θεσμών (Tildesley, Lombardo και Verge, 2022). Ορισμένες συμμετέχουσες περιγράφουν την επιστροφή τους από το εξωτερικό σαν ένα σφάλμα που προκλήθηκε είτε από την λανθασμένη εκτίμησή τους, είτε από την αρνητική αντιμετώπισή τους από συναδέλφους στο εξωτερικό, είτε από νοσταλγικές παρορμήσεις, είτε και άλλους εξωγενείς παράγοντες. Σε κάποιες αφηγήσεις, η επιστροφή στη «δύσκολη» ή ακόμα και «ζοφερή» πραγματικότητα των ελληνικών ακαδημαϊκών ιδρυμάτων συνδέεται με ανάγκες φροντίδας παιδιών και ηλικιωμένων, που ανατρέπουν σχέδια για παραμονή τους στο εξωτερικό. Πολλές θυμούνται ότι επέστρεψαν θεωρώντας ότι η ζωή στην Ελλάδα θα τους επιτρέψει να συνδυάσουν καλύτερα τη φροντίδα με την ακαδημαϊκή καριέρα, κάτι που αποτελεί άλλη μια πηγή ματαίωσης που διατρέχει τις διαδρομές ζωής τους. Η προσδοκώμενη συμφιλίωση δεν έρχεται ποτέ. Σε κάποιες από τις συνεντεύξεις τίθενται προσωπικά ζητήματα, που αφορούν τον γάμο, την οικογενειακή ζωή και τη φροντίδα παιδιών και ηλικιωμένων, ιδιαίτερα ιστορίες «άπιαστης μητρότητας» και επιβάρυνσης από τη φροντίδα ηλικιωμένων, που δημιουργούσαν εμπόδια στις ακαδημαϊκές και ακτιβιστικές διαδρομές (Καναβέλη και Κοσσυφολόγου, 2023). Σε πολλές βιογραφικές αφηγήσεις η επιστροφή στην Ελλάδα περιγράφεται σαν μια εμπειρία που συνδυάζει την αδυναμία επιτέλεσης των γονεϊκών καθηκόντων, εξαιτίας των απαιτητικών υποχρεώσεων της έρευνας και της διδασκαλίας, με την αδυναμία επιτέλεσης των ακαδημαϊκών καθηκόντων λόγω των υποχρεώσεων φροντίδας.

Επιπλέον, κάποιες από αυτές καταλήγουν να είναι πεισμένες από τον διπλό φόρτο εργασίας και έρχονται αντιμέτωπες με τον σεξισμό που ήταν διάχυτος στους πανεπιστημιακούς χώρους. Η Ν. περιγράφει τις εμπειρίες από την πρώτη ερευνητική δουλειά που βρήκε στο πανεπιστήμιο, στο πλαίσιο των προγραμμάτων ΕΠΕΑΕΚ:

«Έπρεπε τότε το φύλο, ως κατηγορία ανάλυσης —τότε έτσι το καταλαβαίνανε στην Ελλάδα— να εισαχθεί παντού. Μα δεν είχε εισαχθεί παντού... Στα πρώτα ΕΠΕΑΕΚ, τότε που έγιναν, για το φύλο όπως το έχουμε τώρα... να φανταστείς ότι υπήρχαν πανεπιστήμια που έδιναν χρήματα σε συναδέλφους άσχετους, κυρίως άνδρες και γυναίκες, για να εισαγάγουν θεματικές φύλου στα μαθήματά τους. Υπήρχε αντίσταση μεγάλη και κυρίως θυμηδία. Εμένα αυτό είναι πάντα, και ακόμα και τώρα, που με ενοχλεί πάρα πολύ. Το να σε κοροϊδεύουν... Αλλά πιστεύω ότι φοβόντουσαν. Δεν πιστεύω ότι ήταν ότι δεν είχαν σπουδάσει. Φοβόντουσαν... Κατά τα άλλα, μια μάτσο κατάσταση ασύλληπτη, ασύλληπτη, ασύλληπτη μάτσο, αριστερό μάτσο, με πολλά μουστάκια».

Όπως φαίνεται στο παραπάνω απόσπασμα, τη δεκαετία του 2000 υπήρχαν ακόμα βαθιά εδραιωμένες μορφές σεξισμού στα ελληνικά πανεπιστήμια, που οδηγούσαν στη συστηματική υποβάθμιση των σπουδών φύλου και στην αντιμετώπισή τους σαν υποδεέστερου τομέα έρευνας. Οι χρηματοδοτήσεις που ξεκίνησαν το 2003 έδωσαν ευκαιρίες για να παραχθεί σημαντικό διδακτικό και ερευνητικό έργο, αλλά δεν κατάφεραν να ανατρέψουν ουσιαστικά την απαξίωση των σπουδών του φύλου, καθώς συχνά η συμπερίληψη του φύλου περιορίστηκε απλά σε μια «προσθήκη και ανακάτεμα των γυναικών».

Παράλληλα, το αντικείμενο των σπουδών φύλου συγκροτήθηκε την περίοδο εκείνη ως μια εφήμερη συνθήκη ενσωμάτωσης, απόλυτα συνδεδεμένη με τις ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις, γεγονός που δημιούργησε πολλές εντάσεις. Σε ένα πρώτο επίπεδο, οι εντάσεις αυτές εκδηλώνονταν μεταξύ των μελών ερευνητικών ομάδων από τις σπουδές φύλου και από άλλους κλάδους που ασχολούνταν με το φύλο, προσθέτοντας τις γυναίκες επιφανειακά, εφήμερα και περιστασιακά, προκειμένου να λάβουν χρηματοδοτήσεις. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, όμως, αναδύονταν

και εσωτερικές εντάσεις στους κόλπους των φεμινιστριών ερευνητριών, οι οποίες δεν είχαν μόνο μια αφηρημένη θεωρητική βάση αλλά συνδέονταν με ζητήματα πληρωμών, ιεραρχιών και κατανομής του χρόνου τους.

Οι φεμινίστριες ακαδημαϊκοί θυμούνται ότι ο κόπος και ο χρόνος που κατέβαλαν για την παραγωγή μαθημάτων, δημοσιεύσεων και αρχείων δεν αντιστοιχούσε στις αμοιβές τους ούτε αναγνωριζόταν επαρκώς στο πλαίσιο των θεσμικών ιεραρχιών εντός των προγραμμάτων σπουδών και των ακαδημαϊκών τμημάτων. Παράλληλα, εμφανίστηκαν γραφειοκρατικά και τεχνικά προβλήματα ως προς τη διατήρηση των αρχείων των έργων ΕΠΕΑΚ για την ανάπτυξη των σπουδών φύλου στα ελληνικά πανεπιστήμια, υπονομεύοντας τη βιωσιμότητά τους μετά την ολοκλήρωση των χρηματοδοτήσεων. Οι αφηγήσεις που περιγράφουν αυτά τα προβλήματα μαρτυρούν ότι πρωτοβουλίες —όπως το Εργαστήριο Σπουδών Φύλου του Παντείου Πανεπιστημίου— που στήθηκαν στη βάση της φεμινιστικής αλληλεγγύης, με σκοπό να διατηρήσουν την ιστορία του φεμινιστικού κινήματος και να προαγάγουν την έρευνα, έγιναν πηγή εντάσεων μεταξύ των φεμινιστριών που συμμετείχαν στη δημιουργία τους. Στις βιογραφίες αυτές οι εντάσεις περιγράφονται ως πηγή απογοήτευσης, καθώς εντάσσουν τις σπουδές φύλου στο ευρύτερο πλαίσιο των ανταγωνισμών και της τοξικής ατμόσφαιρας των ακαδημαϊκών θεσμών. Παρόλο, όμως, που αυτές οι εντάσεις παραμένουν ζωντανές στις μνήμες τους, φαίνεται ότι οι φεμινίστριες ακαδημαϊκοί καταφέρνουν να συνεχίζουν να συνεργάζονται σε άλλα εγχειρήματα, όπως σε μεταπτυχιακά και ερευνητικά προγράμματα και τις Επιτροπές Ισότητας των Φύλων.

Παράγοντας φροντιστική γνώση

Οι βιογραφικές συνεντεύξεις συμπεριλαμβάνουν, όμως, και αφηγήσεις οι οποίες περιγράφουν με πολύ θετικούς όρους τις φεμινιστικές συνεργασίες μεταξύ παλαιότερων και νεότερων γενιών, ακαδημαϊκών σπουδών φύλου και φεμινιστικών κινημάτων. Παρά τις διαγενεακές ανισότητες, οι αφηγήτριες εκφράζουν έντονα και θετικά συναισθήματα αναφορικά με τις συναντήσεις αυτές, είτε συμβαίνουν σε τμήματα στα οποία υπερτερούν οι καθηγήτριες που, ανεξάρτητα από την εξειδίκευσή τους υιοθετούν έμφυλες προσεγγίσεις και φεμινιστικές πρακτικές, είτε σε πανεπιστημιακές τάξεις και ερευνητικά προγράμματα όπου συνεργάζονται φεμινίστριες καθηγήτριες και ακτιβίστριες ως ερευνήτριες. Οι αφηγήσεις αυτών των «συναντήσεων» περιγράφονται με κινήσεις και λέξεις που εκφράζουν ανακούφιση, ικανοποίηση και μια αίσθηση αισιοδοξίας για την παραγωγή της γνώσης και την διδασκαλία που απουσιάζει από τις υπόλοιπες βιογραφικές διαδρομές. Σε αυτές τις «συναντήσεις» συμβάλλει η αύξηση των μεταπτυχιακών προγραμμάτων φύλου που προσφέρονται σήμερα από το Πάντειο Πανεπιστήμιο, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, η δημιουργία φεμινιστικών και ΛΟΑΤΚΙ αρχείων, οι μεταφράσεις σημαντικών κειμένων των σπουδών φύλου, η εκπόνηση συναφών διδακτορικών διατριβών και ερευνητικών προγραμμάτων, οι ακαδημαϊκές εκδηλώσεις και συνέδρια που έχουν γίνει πιο δημοφιλή μετά το #MeToo.

Οι «συναντήσεις» αυτές βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με την καθημερινότητα των τοξικών ανταγωνισμών, του σεξισμού, των ειρωνικών σχολίων και της απαξίωσης της δουλειάς ακαδημαϊκών κύκλων, καθώς παράγουν πρωτότυπη κουήρ φεμινιστική θεωρία. Η Θ. υποστηρίζει:

«Αλλά για κάποιους λόγους, που αυτούς θα μπορούσαμε να τους συζητήσουμε και που σίγουρα αποτελούν το αντικείμενο ενός διδακτορικού του μέλλοντος, η οπτική η ίδια των φοι-

τητών μου φαίνεται εμένα ότι είναι πολύ πιο επηρεασμένη από την κούηρ οπτική ή πολύ πιο ανοιχτή σε αυτή, στην πολλαπλότητα τέλος πάντων, για να το πω με αυτόν τον λειψό τρόπο, από ό,τι προηγουμένως. Άρα, για μένα, από την πλευρά της διδάσκουσας, έχει υπάρξει μια πραγματική απτή μετατόπιση, που τη βλέπω δηλαδή στις συνομιλίες μου, ας πούμε, μέσα και έξω από το αμφιθέατρο. Δεν είμαι ακριβώς σίγουρη σε τι οφείλεται αυτή η μετατόπιση, μάλλον σε πολλά πράγματα. Και στη δημοσιότητα που πήρε το #MeToo — και το αίτημα, ας πούμε, για απελευθέρωση σεξουαλικότητας μπορεί να βγήκε από εκεί, στον βαθμό που βγήκε. Και στην ορατότητα των γκέι κινημάτων και στην ορατότητα των κούηρ διεκδικήσεων μετά τον ΖΑΚ. Πολλά πράγματα μαζί. Και σίγουρα στις επιρροές της pop-κουλτούρας, χίλια τα εκατό... — και, εντάξει, μιλάμε για μια συγκεκριμένη ηλικία ατόμων. Και στην ψηφιακή επικοινωνία, ενδεχομένως».

Οι κούηρ προσεγγίσεις στις σπουδές φύλου, οι οποίες καθόρισαν την πολιτική θεσιακότητα πολλών ακαδημαϊκών που σπούδασαν στο εξωτερικό, βρίσκουν μεγαλύτερη απήχηση στο ελληνικό παρόν, καθώς υιοθετούνται από τις νεότερες γενιές φεμινιστριών. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, τόσο τα θεωρητικά όσο και τα κινηματικά ζητήματα της πολλαπλότητας και της διαθεματικότητας ήρθαν στο επίκεντρο των κινηματικών δράσεων του φύλου στην Ελλάδα μετά το #MeToo και τη δολοφονία του Ζακ Κωστόπουλου/Zackie Oh. Στις βιογραφικές αφηγήσεις μπορούμε να διακρίνουμε αυτές τις αλλαγές στις συχνές αναφορές σε «φοιτητά» που δεν ταυτίζονται με τα κανονιστικά δίπολα του φύλου αλλά και σε αναφορές στην εντονότερη ορατότητα και ακουσιτικότητα ρευστών σεξουαλικοτήτων στα ΜΜΕ, στα ΜΜΔ και στη δημοφιλή κουλτούρα, που ενισχύουν την παραγωγή θεωρίας. Συγχρόνως, υφίστανται και κάποιες αναφορές στις βιογραφικές αφηγήσεις,

οι οποίες δείχνουν ότι υπάρχουν περισσότερες φοιτήτριες, φοιτητές και φοιτητά της δεύτερης γενιάς, που προέρχονται από μεταναστευτικές οικογένειες, στα Ελληνικά Πανεπιστήμια και ευνοούν την ανάπτυξη βιωματικών δράσεων και προβληματισμών γύρω από τις διασταυρώσεις του φύλου με τη φυλή, την τάξη και την εθνότητα.

Οι αφηγήσεις των καθηγητριών αναδεικνύουν ως σημαντική τη δημιουργία ομάδων, οι οποίες αναπτύσσονται χάρη σε κοινές φεμινιστικές θεωρητικές αναζητήσεις που διαπερνούν τα όρια μεταξύ γενεών και μεταξύ ακαδημίας και κινημάτων. Από την πλευρά των καθηγητριών, οι χώροι αυτοί διαμορφώνονται ως τόποι αμοιβαιότητας και συμπερίληψης, παρόλο που, όπως διαπιστώνουν και οι ίδιες, συνεχίζουν να διαταράσσονται από τις ανισότητες μεταξύ γενεών. Η Ε. περιγράφει πώς αυτές οι συναντήσεις παράγουν ένα ανακουφιστικό αίσθημα του «ανήκειν»:

«Το ότι έχω αυτή τη σχέση με φοιτητά, με φοιτήτριες, υποψήφιας, διδακτόρισες, μεταπτυχιακές, μεταπτυχιακά, αυτό είναι πράγματι που μου δίνει μια τεράστια ανάσα και μια αίσθηση πραγματικής κοινότητας, που δεν τη νιώθω ως πούμε πάντα με συναδέλφους —και θέλω να πω ότι αυτή είναι για μένα η κοινότητα. Είναι και κάποιες συναδέλφισσες σίγουρα, αλλά νομίζω ότι αυτό είναι για μένα ό,τι αντιλαμβάνομαι ως κοινότητα ή, θα έλεγα, τα κοινά της έρευνας, που στην πραγματικότητα έχουν μέσα τους και κριτική θεωρία και κριτική πράξη, με τρόπους που κάπως διαπλέκουν τον ερευνητικό με τον κοινωνικό αναστοχασμό και ταυτόχρονα διερευνούν και νέες δυνατότητες, νέες δυνατότητες εξασφάλισης, υπεράσπισης και διαχείρισης πόρων, πόρων με την ευρύτερη έννοια, όχι μόνο οικονομικών πόρων. Εννοώ και πόρων που μπορεί να είναι συναισθηματικοί, συντροφικοί ή ένας δημοκρατικός τρόπος παραγωγής γνώσης, αυτό για μένα είναι πόρος. Προφανώς, δεν υποτιμώ —ειδικά σήμερα, υπό το πρίσμα αυτής της ραγδαίας, βίαιης περιστολής της έρευνας, υπό το βάρος

της λογικής, της καπιταλιστικής αγοράς, της λογικής και λογιστικής, της καπιταλιστικής αγοράς— νομίζω ότι είναι πάρα πολύ σημαντικό να προσπαθούμε να διεκδικούμε χρηματοδοτήσεις για να γίνεται έρευνα».

Το χτίσιμο αυτών των νέων φεμινιστικών κοινοτήτων παραγωγής γνώσης αποτελεί κομβικό σημείο στις ακαδημαϊκές διαδρομές, καθώς δημιουργούν σχέσεις συλλογικότητας, φροντίδας και αγωνιστικότητας στις κατά τα άλλα αρκετά μοναχικές διαδρομές τους. Μέσω των κοινοτήτων αυτών παράγονται συν-αισθηματικοί δεσμοί, που διαπερνούν τα διαφιλονικούμενα και δύσκολα όρια που χωρίζουν την ακαδημία και τα κινήματα. Στα αποσπάσματα που εστιάζουν σε αυτές τις συναντήσεις, η φεμινιστική γνώση δεν παράγεται ως αποτέλεσμα ατομικής προσπάθειας, όπως επιβάλλουν οι νεοφιλελεύθερες πρακτικές αξιολόγησης, αλλά μέσα από μια συλλογική προσπάθεια να σκεφτόμαστε μαζί με πολλά άλλα (de la Bellacasa, 2012). Η γνώση που προέρχεται από διαδικασίες όπου σκεφτόμαστε μαζί αποτυπώνεται σε υβριδικές εκδόσεις, που συνδυάζουν τα κείμενα ακτιβιστριών/τών και ακαδημαϊκών (Αποστολλέλη και Χαλκιά, 2012; Αθανασίου, Γκουγκούσης, Παπανικολάου, 2021) αλλά και σε ερευνητικές συνεργασίες εκτός των πανεπιστημίων —για παράδειγμα στο Κέντρο Διοτίμα, το οποίο έχει καταφέρει να φέρει κοντά φεμινίστριες διαφορετικών γενιών και τάσεων, Ελληνίδες και μετανάστριες, ή στο Feminist Autonomous Centre for Research (FAC), το οποίο ανέπτυξε σημαντικές πρωτοβουλίες και εγχειρήματα για τη διεύρυνση της κουήρ και διαθεματικής έρευνας στην Ελλάδα μέσω διεθνικών συνεργασιών.

Οι πολύμορφες φεμινιστικές κοινότητες διαμορφώνονται σε αντιπαράθεση με τον θεσμικό φεμινισμό των πολιτικών κομμάτων, του κράτους, των Πανεπιστημίων, των ερευνητικών κέντρων αλλά και κάποιων φεμινισμών που στρέφονται ενάντια στην συμπεριληπτικότητα. Αυτό αναδεικνύεται σε πολλές αφηγήσεις που συλλέξαμε, ιδιαίτερα

αφού ξέσπασε η διαμάχη γύρω από τη δημοσίευση του κειμένου της ομάδας Μωβ ενάντια στον όρο «άτομα με μήτρα». Συμμετέχουσες διαφορετικών ηλικιών, μιλώντας για αυτό το γεγονός, θυμούνται με θυμό την κριτική που τους έχει ασκηθεί από άλλες φεμινίστριες — ακτιβίστριες και ακαδημαϊκούς—για τη χρήση ρευστών εννοιών, όπως «θηλυκότητες», που δηλώνουν αναγνώριση και συμπόρευση με τις τρανς γυναίκες, κορίτσια, άνδρες, και αγόρια. Θυμούνται επίσης με αγανάκτηση να ακούν σε διαλέξεις, συζητήσεις, ομιλίες, σεμινάρια και διαδηλώσεις τοποθετήσεις και απόψεις που βασίζονται σε ουσιοκρατικές προσλήψεις του φύλου, που ταυτίζουν τις γυναίκες με την αναπαραγωγή και τη μητρότητα. Οι προσλήψεις αυτές συνδυάζονται με φοβικές στάσεις απέναντι στη σεξεργασία και την παρενθεσία και καταργητικές απόψεις σχετικά με την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας, ενώ, όπως αναφέρει η Φ., φτάνουν έως την υποστήριξη «της επιστροφής της θανατικής ποινής για τους θύτες της έμφυλης βίας». Στις αφηγήσεις τους, η τρανσφοβική φεμινιστική ρητορική συχνά ταυτίζεται με τις ενάντια στο φύλο (anti-gender) ιδεολογίες και τις τρανσφοβικές καμπάνιες της ακροδεξιάς. Πολλές αφηγήσεις αντιμετωπίζουν αυτές τις ουσιοκρατικές φεμινιστικές απόψεις ως επιθέσεις ενάντια στις φροντιστικές κουήρ φεμινιστικές πρακτικές παραγωγής γνώσης. Τα έντονα αισθήματα που εκφράζονται και από τις δύο πλευρές κυκλοφορούν μεταξύ της ακαδημίας και των κινημάτων, δημιουργώντας μια φεμινιστική οικονομία που δεν βασίζεται —εάν βασίστηκε ποτέ— στη δυναμική της διαγενεακής αλληλεγγύης που αναπτύχθηκε στα πρώτα χρόνια μετά το #MeToo.

Σε αντίθεση, επομένως, με τις φεμινιστικές βιογραφίες που προωθούν ένα γραμμικό μοντέλο αφήγησης, που ξεκινά από τις κινηματικές δράσεις και καταλήγει στη θεσμική αναγνώριση, οι αφηγήσεις των ακαδημαϊκών φεμινιστικών διαδρομών που συγκεντρώσαμε στην έρευνά μας επιστρέφουν διαρκώς σε αυτόνομες, συλλογικές και φροντιστικές μορφές γνώσης, όπου η θεωρία παράγεται σε συνομιλία ή σε συνεργασία με τις κινηματικές πρακτικές αλλά και μέσα από διαφω-

νίες και εντάσεις μεταξύ αντιμαχόμενων φεμινιστικών τάσεων. Ενώ οι διαμάχες μοιάζουν να διαρκούν πολύ και να αποδυναμώνουν τα φεμινιστικά κινήματα και τις σπουδές φύλου, οι εφήμερες διαγενεακές και διαθεματικές «συναντήσεις» διασχίζουν τις φεμινιστικές διαδρομές ως επιθυμίες που εμπνέουν την παραγωγή θεωρίας μέσα από τη δημιουργία πιο φροντιστικών σχέσεων με τα/τις νεότερα/ες και πιο επισφαλής/είς ερευνητά/τριες. Η ανάπτυξη των σπουδών φύλου συνδέεται άμεσα με την ανάδυση νεοφιλελεύθερων μορφών παραγωγής της γνώσης, που εντείνουν τις ανισότητες μεταξύ όσων έχουν επισφαλείς θέσεις εργασίας, στα όρια της ακαδημίας, και όσων βρίσκονται εντός τους (Pérez και Montoya, 2018).

Ένα μετέωρο παρόν

Στη διάρκεια του προγράμματος GeStuRe, μαζί με τις βιογραφικές συνεντεύξεις με καθηγήτριες πραγματοποιήσαμε και ημιδομημένες συνεντεύξεις με ακτιβίστριες, δημοσιογράφους ή/και ερευνήτριες, διδακτορικές φοιτήτριες και καλλιτέχνιδες. Το κοινό των συμμετεχουσών αυτών είναι ότι μοιράζονται την έντονη ανάγκη να αντισταχθούν, με την ακαδημαϊκή, δημοσιογραφική ή καλλιτεχνική έρευνά τους, στην έμφυλη βία και τις έμφυλες ανισότητες. Διαφοροποιούνται, όμως, ως προς την εστίαση και τη σύνδεσή τους με τα φεμινιστικά κινήματα. Πολλές διδακτορικές φοιτήτριες που ασχολούνται με θέματα εγκληματολογίας, μέσω μαζικής ενημέρωσης και κοινωνικής πολιτικής, καθώς και κάποιες δημοσιογράφοι, εστιάζουν την έρευνά τους στις γυναίκες και αναπτύσσουν δεσμούς που σχετίζονται περισσότερο με κρατικούς θεσμούς και ΜΚΟ. Αντίθετα, οι διδακτορικές φοιτήτριες/τα και ερευνήτριες/τα που προσεγγίζουν το φύλο από τη σκοπιά της ανθρωπολογίας ή της κοινωνιολογίας, καθώς και οι καλλιτέχνιδες/α, είναι πιο ενεργές στα φεμινιστικά κινήματα και στρέφουν τα ερευνη-

τικά τους ενδιαφέροντα προς τη διαθεματικότητα στην έρευνα. Αυτές οι διαφοροποιήσεις συνδέονται στενά με συγκεκριμένες καθηγήτριες σε συγκεκριμένα τμήματα, γύρω από τις οποίες παράγονται πολλαπλοί φεμινιστικοί δεσμοί που διαπερνούν την ακαδημία και τη συνδέουν με τους θεσμούς της ισότητας των φύλων και τα φεμινιστικά κινήματα.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές, όμως, είναι συχνά ρευστές στις ζωές των φεμινιστριών, οι οποίες μοιράζονται μεταξύ διαφορετικών φεμινιστικών τάσεων και χώρων. Η Ρ. για παράδειγμα, συνδυάζει το γράψιμο κούρ φεμινιστικών κειμένων με εργασία σε έναν θεσμικό φορέα που προωθεί την ισότητα των γυναικών και των ανδρών. Όπως μας εξηγεί, όταν την ρώτησα πώς τα συνδυάζει, υπάρχουν πολλοί τρόποι να διασταυρωθούν διαφορετικοί φεμινισμοί στο πολιτικό πεδίο.

«Κοίτα να δεις, ανέπτυξα τακτικές επιβίωσης. Θα σου πω μια βασική. Έμαθα να διαβάζω τις πολιτικές με άλλο τρόπο. Δηλαδή, να καταλαβαίνω τι κρύβεται πίσω από μια πολιτική... Αυτό είναι κάτι που μου δίδαξε η διαδρομή μέσα στους θεσμούς. Να μπορώ να διαβάζω πίσω από τα κείμενα της πολιτικής και πώς μπορώ αυτά τα πράγματα να τα δουλεύω προς άλλη κατεύθυνση στο πεδίο. Ένα είναι αυτό. Το δεύτερο είναι ότι εντάξει, εγώ μέσα στους θεσμούς έμαθα να αγωνίζομαι. Είμαι από τους ανθρώπους που όποια διοίκηση και αν έχει περάσει ξέρει ποια είμαι. Δεν συστήνομαι ως κάτι διαφορετικό από αυτό που είμαι. Όλες με ξέρουν, εντάξει. Και, παρόλα αυτά, είμαι εκεί...Το άλλο κομμάτι, με την προσωπική —και θα σου πω και πιο θεσμικά— με την προσωπική διαδρομή, βρίσκεις συμμάχους πάντα σε αυτούς τους χώρους. Το αντιλαμβάνεσαι, εντάξει. Το έχουμε ζήσει όλες μας σε τέτοιους θεσμικούς φορείς, ας πούμε, με περισσότερη ή λιγότερη ένταση. Πάντα θα βρεις και συμμάχους. Και λόγω του αντικειμένου, εδώ οι σύμμαχοι, πολλές φορές, είναι ο ίδιος ο πληθυσμός που σου απευθύνεται».

Παράλληλα, όμως, οι/τα περισσότερες/α ερευνήτριες και ερευνητά που ασχολούνται με κούρη και διαθεματικές φεμινιστικές προσεγγίσεις βιώνουν επισφάλεια και επιστημική βία στους θεσμούς παραγωγής γνώσης.

Επισφάλεια στις σπουδές φύλου

Οι ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις για την ένταξη του φύλου στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα, που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 2000, έδωσαν ώθηση στην έρευνα για το φύλο αλλά παρήγαγαν και ένα πεδίο επισφάλειας, το οποίο κατά τις επόμενες δεκαετίες διευρύνθηκε. Οι ερευνήτριες στην Ελλάδα, που εισέρχονται στην έρευνα και τη διδασκαλία μετά το 2008, το κάνουν κυρίως με εφήμερες συμβάσεις, σε επισφαλείς, κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας, που απαιτούν υπερεργασία, οι οποίες προέρχονται είτε από χρηματοδοτήσεις που κερδίζουν οι ίδιες είτε από χρηματοδοτήσεις που εξασφαλίζουν τα πανεπιστήμια και οι επιστημονικά υπεύθυνες/οι, με τις οποίες συνεργάζονται μετά από απλήρωτες ανταγωνιστικές διαδικασίες αιτήσεων. Στη διεύρυνση της επισφάλειας στην έρευνα συμβάλλουν οι πολιτικές λιτότητας ενάντια στην οικονομική κρίση στην Ελλάδα, που οδηγούν σε ουσιαστικό περιορισμό ή ακόμα και παύση των προσλήψεων στα δημόσια Πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα.

Παρόλο που οι σπουδές φύλου διευρύνονται και προσφέρουν πόρους στις νέες γενιές, την ίδια περίοδο τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς, μεταβάλλονται ριζικά, εξαιτίας της επικράτησης των νεοφιλελεύθερων μέτρων λιτότητας και των νέων εργασιακών σχέσεων επισφάλειας (Gill, 2009). Σε πολλές από τις συνεντεύξεις με ερευνήτριες και ακτιβίστριες, οι φεμινιστικές ζωές εμφανίζονται σαν να είναι μετέωρες στο παρόν μεταξύ των επιθυμιών για συμμετοχή στην παραγωγή της γνώσης και των περιοριστικών

υλικών συνθηκών της επισφάλειας στην έρευνα. Όπως μας είπε το Ζ., επισφαλές εργαζόμενο στον χώρο της έρευνας, με ενεργή ακτιβιστική δράση, οι συνθήκες εργασίας είναι σκληρές, οι πληρωμές καθυστερούν και συχνά είναι ανεπαρκείς για τον κόπο και τον χρόνο που απαιτείται για την υλοποίηση της εκάστοτε έρευνας. Εξάλλου, πολλές φορές οι ίδιοι οι όροι χρηματοδότησης, ακόμα και στις περιπτώσεις εκπόνησης διδακτορικών διατριβών, διαμορφώνουν ασφυκτικό πλαίσιο χρόνου και αμοιβών εργασίας. Σε κάποιες περιπτώσεις, η ερευνητική δουλειά που αναφέρεται σε ακτιβιστικούς χώρους αντιμετωπίζεται ως προέκταση της εθελοντικής δράσης τους, ως «χόμπι», που δεν αξίζει να αμείβεται, να τηρεί ωράρια και να αναγνωρίζεται. Χαρακτηριστικά, εξηγεί το Ζ.:

«Νομίζω ότι, γενικά, είναι κάπως δύσκολα να τρέχουν τα ερευνητικά εντός ελληνικών πανεπιστημίων. Υπάρχει μια δυσκολία με τη συνεργασία, ξέρεις, με τη γραφειοκρατία, με το τι σημαίνει ΕΛΚΕ... Οπότε, όταν εγώ τουλάχιστον, που προερχόμουν από ένα άλλο συγκείμενο, κάπως θεώρησα ότι «Α, οκ, είναι σαν να μας λέτε ότι είναι πολύ ωραίο το χόμπι αυτό που θέλουμε να κάνουμε, η Ακαδημία». Με τα γνωστά, δηλαδή καθυστερήσεις πληρωμών για δέκα μήνες, μη αναγνώριση πραγμάτων ως επιστημονικά, εντάξει, και επειδή το θέμα έχει και αυτή την ιδιαιτερότητα με τρομερό *misgendering* τρανς ακαδημαϊκών που ουσιαστικά συμμετείχαν, ξέρεις, όλο αυτό... Σας θαυμάζω, αλλά έχω παραιτηθεί από την ιδέα ότι μπορεί ποτέ να δουλέψω εντός του Ιδρύματος του Πανεπιστημίου. Θέλω να είστε εκεί και θέλω να μου λέτε τι μπορώ να κάνω για να χαμογελάτε κάθε μέρα, γιατί είναι δύσκολο, το ξέρω, να είστε εκεί και να είστε αυτές που είστε. Αλλά, ναι, όχι, έχω παραιτηθεί από αυτή την ιδέα».

Η παραγωγή της φεμινιστικής γνώσης, τουλάχιστον στην περίπτωση νέων ερευνητριών, μοιάζει να επηρεάζεται από τις υλικές συνθήκες αλλά και από τη συναισθηματική ευαλωτότητα των υποκειμένων που την παράγουν, τα οποία υποχρεώνονται να εργάζονται υπερβολικά, ενώ για μεγάλα διαστήματα μένουν χωρίς πληρωμή, αναγνώριση και φροντίδα. Οι φεμινιστικές τους θεσιακότητες πολύ συχνά τις/τα οδηγούν σε πρακτικές υπερεργασίας, καθώς γράφουν, διδάσκουν και παράγουν καλλιτεχνικά φεμινιστικά έργα. Στους «νέους θεσμούς παραγωγής της γνώσης, όπως στο «νέο» πανεπιστήμιο ή στα «νέα» καλλιτεχνικά κέντρα, ευνοούνται τα «ανοίγματα» της έρευνας προς την κοινωνία των πολιτών, ενώ ο χρόνος που απαιτείται από τις/τα επισφαλείς/α ερευνήτριες/α για να ανταπεξέλθουν στις ερευνητικές τους υποχρεώσεις επιμηκύνεται τόσο πολύ ώστε να καταλαμβάνει δυνητικά ολόκληρη τη ζωή τους, εκμηδενίζοντας τελικά και τις δυνατότητές τους για κινηματική δράση (Pereira, 2015). Η παραγωγή γνώσης εντός της νεοφιλελεύθερης συνθήκης εντείνει τις διαγενεακές ανισότητες εντός των σπουδών φύλου, καθώς οι ακαδημαϊκές διαδρομές των επισφαλών παραμένουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα στατικές, χωρίς εργασιακά δικαιώματα, προοπτικές ανέλιξης ή σταθερές σχέσεις εργασίας (Καμπούρη, 2021).

Η επισφάλεια δεν αφορά μόνο τις εργασιακές σχέσεις αλλά ολόκληρη την ύπαρξη, καθώς είναι μια «συν-αισθηματική εμπειρία» (Ivancheva, Lynch, and Keating 2019, σ. 450), η οποία παράγει συνεχή αβεβαιότητα γύρω τις προσωπικές σχέσεις, τη φροντίδα και τον ακτιβισμό. Οι φεμινιστικές συν-αισθηματικές οικονομίες επηρεάζονται τόσο από την εργασιακή επισφάλεια (precarity) όσο και από την οντολογική επισφάλεια (precariousness) του φύλου, της φυλής, και της σεξουαλικότητας (Lorey, 2015). Εμπειρίες βίας και έλλειψης φροντίδας στην παραγωγή της γνώσης έχουν βαθύτερες επιπτώσεις στις γυναίκες, στα ΛΟΑΤΚΙ, στα μαύρα και έγχρωμα υποκείμενα, τα οποία συνήθως αισθάνονται εκτοπισμένα καθώς εντάσσονται στα Πανεπιστήμια ή σε καλλιτεχνικά κέντρα για να κάνουν έρευνα ως επισφαλείς/ή. Οι προ-

τεραιότητες των ερευνητικών χρηματοδοτήσεων ευνοούν «ανοίγματα προς την κοινωνία» και τα κοινωνικά κινήματα και πριμοδοτούν τη διαφορετικότητα και την ισότητα των φύλων στις ερευνητικές ομάδες (Pereira, 2015). Αυτή, όμως, η συμπερίληψη γίνεται μόνο με όρους προσωρινότητας, εφήμερα και αποσπασματικά. Συχνά, οι επισφαλείς φεμινίστριες γίνονται «χαροσκοτώστρες» όχι μόνο γιατί μιλάνε για τον σεξισμό, την ομοφοβία και την τρανσφοβία στην ακαδημία, αλλά και γιατί διαμαρτύρονται για την επισφάλεια στην έρευνα, καταστρέφοντας τα αισθήματα ευδαιμονίας που νιώθουν τα πιο προνομιούχα μέλη των Πανεπιστημιακών κοινοτήτων για την φαινομενική συμπεριληπτικότητα στην έρευνα (Burton & Bowman, 2022).

Σε πολλές αφηγήσεις ακτιβιστριών που συλλέξαμε μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων, η δημιουργία κουήρ φεμινιστικών χώρων παραγωγής γνώσης, που συνδέουν τις σπουδές φύλου με τα φεμινιστικά κινήματα, αποτελούν ένα αντίδοτο στην επισφαλοποίηση της ζωής. Η παραγωγή της γνώσης για το φύλο, από τις ακτιβίστριες, επηρεάζεται από την πολιτικοποίηση «προσωπικών εμπειριών του φύλου» και την επεξεργασία θεωρητικών εννοιών περισσότερο μέσα από συλλογικές διαδικασίες και λιγότερο μέσα από «συναντήσεις» με τις εγχώριες ακαδημαϊκές πρακτικές, οι οποίες μοιάζουν, όπως μας εξήγησε η Ι., «αποκομμένες από τον πραγματικό κόσμο». Η ακτιβίστρια Γ. αναλύει τη σχέση της με την ακαδημία με τον ακόλουθο τρόπο:

«Ενώ βρίσκω πάρα πολύ χρήσιμη, και έχω χρησιμοποιήσει τη δουλειά που γίνεται στην ακαδημία, δηλαδή διαβάζω πολύ, και μ' αρέσει να διαβάζω και διδακτορικά, θεωρία, ιστορία, βιβλία κτλ., πιστεύω ότι η γνώση, η πρωτογενής, παράγεται στις ομάδες και στις κοινότητες. Και εγώ εκεί μέσα, ας πούμε, προσπαθώ να είμαι... Οργανώνει τη γνώση η ακαδημία, στη δικιά μου αντίληψη, έτσι τώρα λέω, αλλά το πρωταρχικό της υλικό είναι αυτό που παράγεται... εκεί στις κοινότητες. Κάθε χώρος έχει τις πειθαρχήσεις του. Έχει η ακαδημία επί-

σης... πολύ έντονες πειθαρχήσεις σε σχέση με το τι είναι δημοσιεύσιμο, τι είναι γνώση. Παρ' όλο που, εντάξει, υπάρχουν και εκεί, είτε μέσα, δηλαδή, οι άνθρωποι που σπρώχνουν, και κατηγορίες ολόκληρες ακαδημαϊκών που σπρώχνουν, παρ' όλα αυτά υπάρχουν έντονες πειθαρχήσεις, γιατί υπάρχουν και οι φιλοδοξίες των ανθρώπων και τα τέτοια. Υπάρχουν, μετά, οι χρηματοδοτήσεις. Εσείς που είστε από μέσα, τα ξέρετε καλύτερα. Αλλά αυτά κάπως παράγουν δίπλα σε αυτό που μπορεί να προσφέρει πολιτικά η ακαδημία, παράγει και έναν περιορισμό. Αυτό, βέβαια, ναι. Αλλά η βαθιά μου πίστη είναι αυτή, ότι η πρωταρχική γνώση παράγεται εκεί και μετά όλοι οι άλλοι».

Η Γ. τοποθετεί τις φεμινιστικές ομάδες στο πεδίο της παραγωγής «πρωταρχικής γνώσης» που βασίζεται στην αλληλεξάρτηση, επειδή γεννιούνται μέσα από συλλογικές αποφάσεις και διαδικασίες, ενώ, παράλληλα, αμφισβητούν την ακαδημαϊκή αυθεντία και αναγνωρίζουν τα έμφυλα βιώματα, πολιτικές θεσιακότητες, εμπειρίες και συν-αισθηματά ως «πόρους». Όπως επισημαίνει η Ι., η γνώση η οποία βγαίνει μέσα από κινηματικές διαδικασίες ξεπερνά κατά πολύ αυτή των «ειδικών», ακριβώς επειδή προέρχεται από τη συλλογικότητα, την αλληλεγγύη και την αλληλοφροντίδα.

Παράλληλα, όμως, συναντήσαμε σε αυτές τις συνεντεύξεις και φεμινίστριες οι οποίες διασχίζουν τα όρια μεταξύ της ακαδημίας και των κινημάτων και επιδιώκουν να συνδυάζουν την ακτιβιστική δράση με την έρευνα στις σπουδές φύλου. Όπως και στις ακαδημαϊκές βιογραφίες, πολλές από αυτές τις υποκειμενικότητες ξεκινούν από την παιδική και εφηβική ηλικία, θέτοντας ερωτήματα σχετικά με το φύλο και τη σεξουαλικότητα. Κάποιες/α θυμούνται ιστορίες έμφυλης αδικίας και καταπίεσεων, που τις/τα έκαναν να θυμώσουν: ιστορίες για οικογένειες που δεν αποδέχονταν τη σεξουαλικότητά, την αγωνιστικότητά, τη

μη-κανονικότητά τους. Θυμούνται επίσης συμμαθητές/τριες, δασκάλους και καθηγητές που τις κορόιδευαν και τις υποχρέωναν να συμμορφωθούν με τα θηλυκά ή αρσενικά πρότυπα του φύλου, καθώς και τις στιγμές όπου κατάφερναν να γίνουν «χαρσοκοτώστρες».

Οι ιστορίες τους, όμως, καταδεικνύουν ότι έχουν πρόσβαση σε πόρους που δεν ήταν διαθέσιμοι στις προηγούμενες γενιές. Ως επιρροές αναφέρουν φεμινίστριες μητέρες, θείες ή οικογενειακές φίλες, καθηγήτριες, βιβλία, άρθρα, ταινίες, ντοκιμαντέρ, αλλά και πανεπιστημιακά προπτυχιακά και μεταπτυχιακά μαθήματα για το φύλο. Το προσωπικό συνδέεται με το ακαδημαϊκό με άμεσο τρόπο, καθώς τα μαθήματα και τα ερευνητικά προγράμματα των σπουδών φύλου, τα οποία παρακολουθούν, παράγουν ασφαλείς χώρους, όπου μπορούν να εκφραστούν ελεύθερα και να μιλήσουν δημόσια για τη σεξουαλικότητα και το φύλο —κάτι το οποίο δεν είναι εφικτό σε άλλα οικογενειακά ή επαγγελματικά περιβάλλοντα στα οποία κινούνται (Qef, 2021). Βλέπουμε εδώ ότι, πολύ συχνά, οι επιθυμίες για κοινούς ασφαλείς τόπους που εκφράζουν οι φεμινίστριες καθηγήτριες έχουν θετικό αντίκτυπο. Σε αντίθεση με τις βιογραφικές αφηγήσεις των ακαδημαϊκών προηγούμενων γενιών, που αφηγούνται τη ζωή τους με πιο θεωρητικούς όρους και χωρίς άμεσες αναφορές στη σεξουαλικότητα ως προσωπικό βίωμα, για τις ερευνήτριες και τα ερευνητά νεότερων γενιών η σεξουαλικότητα συχνά αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό των ιστοριών που αφηγούνται. Οι συναντήσεις μεταξύ ακαδημίας και κινημάτων ανοίγουν πεδία συζήτησης των διασταυρώσεων της σεξουαλικότητας και του φύλου, που δεν ήταν το ίδιο ανοιχτά για τις προηγούμενες γενιές φεμινιστριών ακαδημαϊκών.

Συχνά, αυτοί οι πόροι συνδυάζονται στις αφηγήσεις των ερευνητριών με συμμετοχή σε αυτόνομα κούρη φεμινιστικά ή/και αριστερά ή αναρχικά κινήματα, στα οποία πραγματεύονται ζητήματα φύλου σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο. Θυμούνται συγκεκριμένες καθηγήτριες που τις επηρέασαν, σχολές όπου οι σπουδές φύλου βρίσκονται σε άνθηση και υπήρχε ελευθερία ως προς τα θέματα που μπορούσαν να

μελετηθούν, εκδόσεις, ομιλίες και συνέδρια-ορόσημο που διαμόρφωσαν τη σκέψη τους για το φύλο, αλλά και συμμετοχή σε κούρη δράσεις, συζητήσεις και αντιπαραθέσεις με τις (συχνά τοξικές) αρρενωπότητες των αριστερών κινημάτων, που υποβαθμίζουν τη σημασία του φύλου και της σεξουαλικότητας στην πολιτική δράση. Πολλές φορές, οι επιθυμίες γύρω από τη γνώση για τη σεξουαλικότητα και το φύλο τις/τα κινητοποιούν να συμμετέχουν σε μαθήματα, σπουδές και έρευνα αλλά και να διεκδικούν και να καταφέρνουν να έχουν μεγαλύτερη ορατότητα και ακουσιτικότητα εντός ανδροκρατούμενων ακτιβιστικών ομάδων και πρωτοβουλιών.

Η επισφάλεια διαποτίζει την έρευνα και καθορίζει τις διαγενεακές σχέσεις (Καμπούρη, 2021). Παράγονται έτσι σχέσεις αντιπαλότητας μεταξύ των φεμινιστριών που βρίσκονται εντός της ακαδημίας και αυτών που ζουν στις παρυφές της. Οι σχέσεις αυτές συνδέονται με την ηλικία αλλά όχι με τρόπους που είναι πάντοτε ευδιάκριτοι, καθώς για πολλές ερευνήτριες δεν είναι πλέον ένα σύντομο μεταβατικό στάδιο πριν από την απόκτηση μιας ακαδημαϊκής θέσης, όπως συνέβαινε στις ακαδημαϊκές βιογραφίες των προηγούμενων γενιών, αλλά ένα «εκτεταμένο παρόν», που διαρκεί πολύ. Οι ίδιες οι επισφαλείς ερευνήτριες νιώθουν ότι οι λόγοι τους, που προέρχονται τόσο από την έρευνα και τη θεωρία όσο και από τη φεμινιστική τους δράση, βρίσκονται στο περιθώριο και νομιμοποιούνται μόνο μέσω της αναγνώρισης που τους προσφέρουν όσες βρίσκονται εντός της ακαδημίας. Τη συνθήκη αυτή περιγράφει η Χ.:

«Αλλά νομίζω ότι παίζει ρόλο ότι η γενιά μου είναι η γενιά που θα μπει και αν θα μπει. Δηλαδή, μια μειονότητα της γενιάς μου θα έχει πρόσβαση σε αυτή τη γνώση σε 15 χρόνια. Δηλαδή, τώρα... Ξέρουμε ότι θα μπουν άτομα που είναι 45-50 χρονών, καλώς κακώς το διαγενεακό φέρει ένα βάρος του πολιτικού. Δεν το λέω όμως, καταλαβαίνεις, δηλαδή προφανώς έχω φίλες 60-50, που είναι στα συγκαλά τους. Είμαστε

πιο πολλοί on the same page από φίλες μου που είναι 30 και 25. Αλλά θεωρώ ότι αυτή η τόσο αργή απορρόφηση στη θεσμική ακαδημία φέρνει εμπόδια στη νομιμοποίηση των δικών μας λόγων. Δηλαδή, και είναι πολύ διαφορετικό να είσαι καθηγήτρια, μέλος ΔΕΠ, και να βγάλεις και τρεις δημοσιεύσεις ή να έχεις επίδραση σε ένα φοιτητικό κοινό, από το να γράφεις κάποια αρθράκια».

Οι διαγενεακές ανισότητες αποκτούν πολιτική χροιά όταν καθορίζουν τι μπορεί να θεωρηθεί και να καταξιωθεί ως αξιόπιστη και έγκυρη γνώση. Οι ίδιες οι επισφαλείς ερευνήτριες εντάσσονται μεν στην ερευνητική κοινότητα αλλά μόνο για προσωρινά διαστήματα και χωρίς να αναγνωρίζεται η αξία τους. Οι γνώσεις και οι εμπειρίες τους νομιμοποιούνται μόνο μέσα από τους επίσημους θεσμούς παραγωγής γνώσης. Η διαγενεακότητα, επομένως, δεν καθορίζεται από αυστηρούς ηλικιακούς παράγοντες αλλά από την ένταξη με όρους επισφάλειας στην ακαδημία. Έτσι, οι διαγενεακές «συναντήσεις» γίνονται συχνά πηγή άγχους και ανασφάλειας παρά ευχαρίστησης, ικανοποίησης και φροντίδας. Πολλές από τις επιστημονικά υπεύθυνες ερευνητικών προγραμμάτων, που βασίζονται σε τέτοιου είδους διαγενεακές συνεργασίες, εκφράζουν απογοήτευση για τους ρόλους που καλούνται να παίξουν στις επίσημες ακαδημαϊκές γραφειοκρατίες αλλά και αναστοχάζονται σχετικά με τα προνόμιά τους και τα προνόμια των συναδέλφων τους σε σχέση με τις επισφαλείς ερευνήτριες, με τις οποίες συνεργάζονται. Η επισφάλεια στην έρευνα, όμως, διαταράσσει τις φεμινιστικές οικονομίες με τόσο έντονο τρόπο, ώστε ακόμα και αυτές οι προσπάθειες αναστοχασμού και κριτικής των προνομίων συχνά μοιάζουν να μην είναι αρκετές για να επαναφέρουν τις διαγενεακές συν-αισθηματικές σχέσεις που επιθυμούν.

Επιστημική βία

Σε κάποιες συνεντεύξεις που κάναμε με επισφαλείς φεμινίστριες, μιλάνε για εμπειρίες «επιστημικής βίας» στα Ελληνικά πανεπιστήμια, ερευνητικά και καλλιτεχνικά κέντρα. Η έννοια αυτή προέρχεται από τη μεταποικιακή φεμινιστική κριτική ενάντια στις Αγγλοσαξονικές δομές παραγωγής γνώσης. Η κριτική αυτή υποστηρίζει ότι τα υπεξούσια υποκείμενα κατασκευάζονται ως ανίκανα να μιλήσουν αλλά, ακόμα και όταν μιλάνε, οι αφηγήσεις τους δεν μπορούν να ακουστούν γιατί δεν θεωρούνται ότι είναι αξιόπιστες και αυθεντικές (Spirvak, 2010). Αποκτά επομένως σημασία να διερωτόμαστε σε διαφορετικό πολιτισμικό πλαίσιο και ιστορικές περιόδους: ποιος/α/ο γνωρίζει, ποιος/α/ο θεωρείται ως αυθεντία, ποιος/α/ο μπορεί να μιλήσει και να ακουστεί. Στα Αγγλοσαξονικά πανεπιστήμια η επιστημική βία συνδέεται άμεσα με τη «συν-αισθηματική αδικία»: επειδή ο Ευρωκεντρισμός είναι βαθιά ριζωμένος, φωνές που δεν προέρχονται από αυτή την παράδοση είτε αποσιωπώνται είτε παραγκωνίζονται (Zembylas, 2024).

Παρά το θεωρητικό άνοιγμα στη μεταποικιακή θεωρία και τη διαθεματικότητα των κοινωνικών σχέσεων της φυλής, της κοινωνικής τάξης και του έθνους, οι σπουδές φύλου στην Ελλάδα δεν ανοίξει ακόμα τις πόρτες τους με ξεκάθαρο και διαυγή τρόπο σε υποκείμενα άλλων φυλών και εθνοτήτων (Αθανασίου, 2018). Αν και τη δεκαετία του 2000 υπήρχαν σημαντικές κινηματικές συνεργασίες μεταξύ γυναικείων μεταναστευτικών και φεμινιστικών οργανώσεων στην Ελλάδα, και πολλές ακαδημαϊκές έρευνες στράφηκαν προς τις γυναικείες μεταναστευτικές ομάδες και πρακτικές, η παραγωγή της γνώσης για το φύλο φαίνεται ότι συνεχίζει να επιτελείται κυρίως από λευκές Ελληνίδες (Καμπύρη, 2025). Για τις νέες ερευνήτριες και ακτιβίστριες της δεύτερης γενιάς, σημαντικά φεμινιστικά ζητήματα, όπως αυτά της έμφυλης βίας, αποτελούν δύσκολα διαχειρίσιμα πεδία, που πολλές φορές προτιμούν να μη θίγουν. Όπως επεσήμανε η Σ., ακτιβίστρια και ερευνήτρια δεύτερης γενιάς, οι αποσιωπήσεις προέρχονται κυρίως από

την αδυναμία να επεξεργαστούν ζητήματα φύλου με τρόπους που δεν αναπαράγουν τους ρατσιστικούς λόγους και τα στερεότυπα ενάντια στους οποίους αγωνίζονται:

«Μια αδυναμία που έχουμε εμείς είναι ότι πολλές από τις γυναικοκτονίες πέρυσι είχαν γίνει από Αλβανούς ενάντια Αλβανών γυναικών. Δεν έχουμε τα εργαλεία να το σχολιάσουμε αυτό. Νομίζω ότι μας φέρνει σε άβολη θέση, γιατί άμα σχολιάζουμε είναι σαν να λέμε ναι, είναι τέρατα οι Αλβανοί. Δηλαδή οι μπαμπάδες μας, οι θείοι μας, οι άντρες μας. Από την άλλη όμως δεν μπορεί και να μη γίνει σχόλιο το ότι, λόγω της πατριαρχικής δομής και της αλβανικής κοινωνίας, κυρίως μετά το 1990, όχι ότι πριν δεν ήταν, αλλά το 1990 και μετά ήταν καταλύτης στο πώς διαμορφώθηκαν οι σχέσεις. Και το βλέπουμε και με την πορνεία αυτό το πράγμα. Δεν έχουμε τα εργαλεία να το συζητήσουμε».

Όπως βλέπουμε στο παραπάνω απόσπασμα, οι ερευνήτριες της δεύτερης γενιάς αισθάνονται ότι βρίσκονται σε δύο θεσιακότητες συγχρόνως, που τις βιώνουν ως ασύμβατες: ενώ ως γυναίκες τάσσονται ενάντια στην έμφυλη βία, διστάζουν να συζητήσουν για το θέμα αυτό, ώστε να αποφύγουν να αναπαραγάγουν ρατσιστικά στερεότυπα και λόγους.

Τα δυσεπίλυτα αυτά διλήμματα και αδιέξοδα σε σχέση με τη διαθεματικότητα εμφανίζονται και αναφορικά με καταγγελίες περιστατικών κακοποίησης ή βίας στην κοινότητα, τα οποία μπορεί να θεωρηθούν ως «προδοσία». Όπως αναφέρει και η Χ., κούρη ερευνήτρια και ακτιβίστρια:

«Και γνωρίζω ότι από συνομιλίες μου με άτομα από τη μαύρη κοινότητα υπάρχει αντίστοιχη λογική... Αλλά υπάρχει μια δυσκολία και στη μαύρη κοινότητα και σε εμάς να πούμε, να κατηγορήσουμε ανθρώπους της κοινότητάς μας για κάτι

τέτοιο. Γιατί ξέρουμε ότι θα το πάρουν τα θηρία και θα το κάνουν επί δέκα και θα το διαστρεβλώσουν, για να δαιμονοποιήσουν έναν ολόκληρο χώρο. Είτε είναι μια κοινωνική ομάδα είτε ένας πολιτικός χώρος. Οπότε, τα αντανεκλαστικά πολλές φορές είναι όχι να μην αναφερθεί αυτό στην άλλη σφαίρα, ας αναφερθεί μεταξύ πέντε ανθρώπων. Γιατί μετά την πατήσαμε».

Μια «μέση λύση», που ενίοτε επιλέγεται έναντι της σιωπής από φεμινίστριες ακτιβίστριες δεύτερης γενιάς ή και από εκείνες που δραστηριοποιούνται ευρύτερα σε κινηματικούς χώρους, είναι να συζητούνται τα θέματα έμφυλης βίας σε περιορισμένο και ελεγχόμενο κύκλο ανθρώπων, αποφεύγοντας τη δημοσιότητα που θα έβαζε τις κοινότητες ή τις πολιτικές ομάδες στο στόχαστρο μιας, ρατσιστικά ή ιδεολογικά ορμώμενης, κοινωνικής κριτικής.

Όπως επισημαίνει η Ρ., η ίδια δυσκολία πραγμάτευσης των πολλαπλών και συνυφασμένων ταυτοτήτων που φέρουν τα άτομα, είτε πρόκειται για μεταναστευτικής προέλευσης υποκείμενα είτε όχι, ισχύει και για τις κουήρ φεμινιστικές αναλύσεις γενικότερα:

«Για κάποιον λόγο, ό,τι γραφόταν μέχρι πρόσφατα, τα ΛΟΑΤΚΙ υποκείμενα δεν τα θεωρητικοποιούσε ως εθνικά υποκείμενα ή ως λευκά υποκείμενα. Δηλαδή, δεν τα θεωρητικοποιούσε σε σχέση με το έθνος και σε σχέση με τη φυλή. Οι ΛΟΑΤΚΙ ήταν μόνο στη σεξουαλικότητα. Λες και είναι μονοδιάστατες οι ταυτότητες».

Η εστίαση των κουήρ ερευνητικών εγχειρημάτων στη διάσταση της σεξουαλικότητας, εις βάρος της θεωρητικοποίησης τεμνόμενων κοινωνικών διακρίσεων ή προνομίων που εγκαθιστούν, ειδικότερα δε σε σχέση

με τις κεντρικές αναλυτικές κατηγορίες του έθνους και της φυλετικοποίησης, καθιστά τις προσεγγίσεις αυτές ερμηνευτικά και πολιτικά προβληματικές. Ο εθνοκεντρισμός και η έλλειψη αναστοχασμού για τη λευκότητα αποτελούν σημαντικά ελλείμματα των σύγχρονων σπουδών φύλου στην Ελλάδα, που αποτυπώθηκαν και στην έρευνά μας. Παρόλο που ακολουθήσαμε τις ενδεδειγμένες πρακτικές σε θέματα ηθικής και δεοντολογίας της έρευνας (έντυπα πληροφόρησης, φόρμες συναίνεσης, δυνατότητα απόσυρσης αποσπασμάτων μετά το τέλος της συνέντευξης, κ.ά), υπήρχαν πολλές στιγμές όπου διαπιστώναμε σιωπές που συνδέονταν με τη φυλή, την εθνότητα και τη σεξουαλικότητα. Συμμετέχουσες φίλτραραν όσα «μοιράζονταν» μαζί μας, γεγονός που καταδεικνύει ότι δεν ένιωθαν αρκετά ασφαλείς με τις διαδικασίες αυτές.

Στο πλαίσιο των ημι-δομημένων συνεντεύξεων, η «επιστημική βία» στα ελληνικά πανεπιστήμια συζητάται επίσης από ΛΟΑΤΚΙ ερευνητ@, τα οποία επιμένουν στις αφηγήσεις τους ότι, παρόλο που υπάρχουν ευκαιρίες για ερευνητικά προγράμματα που εστιάζουν σε κουήρ φεμινιστικές θεματικές, η ένταξη αυτών των θεματικών στα υφιστάμενα προγράμματα σπουδών, ως διδασκόμενα μαθήματα, αποτελεί σημείο τριβής και συχνά τους κλείνει την πόρτα του πανεπιστημίου. Καθίσταται επομένως πολύ πιο δύσκολο ερευνητ@ που ασχολούνται με ζητήματα σεξουαλικότητας να βρουν πιο σταθερές θέσεις εργασίας στα Πανεπιστήμια, όπως γίνεται φανερό από την ολιγωρία στην υιοθέτηση ουδέτερων άρθρων προσφώνησης στα επίσημα έγγραφα και τις διαδικασίες προσλήψεων, αλλά και από την απροθυμία δημιουργίας ασφαλών χώρων για την έκφραση ρευστών έμφυλων ταυτοτήτων, ιδιαίτερα για τα μη δυαδικά και τρανς ερευνητ@ στα πανεπιστήμια. Σε ένα πλαίσιο όπου οι λόγοι και οι πρακτικές ενάντια στο φύλο πολλαπλασιάζονται και οι κουήρ ζωές απειλούνται σε καθημερινή βάση από τη βία ακροδεξιών πολιτικών ομάδων, η αδυναμία των θεσμών παραγωγής της γνώσης στην Ελλάδα να σταθούν με ξεκάθαρους τρόπους ενάντια στην ομοφοβία και την τρανσφοβία αποτελεί μια ιδιαίτερα προβληματική μορφή συν-αισθηματικής αδικίας.

Χαρακτηριστικά, ένας τρανς άνδρας που συμμετείχε στην έρευνα μάς διηγήθηκε πως όταν δίδασχε σε μια προσωρινή, επισφαλή θέση σε ένα ελληνικό πανεπιστήμιο, η Επιτροπή Ισότητας Φύλων του πανεπιστημίου, στο οποίο εργαζόταν ως επισφαλής, προσωρινά, ψήφισε ενάντια στο αίτημα για υποστήριξη του ενάντια στη στοχοποίηση και στις δημόσιες απειλές που δεχόταν από ακροδεξιές ομάδες. Στην ιστορία αυτή, η σημαντική συμβολή μίας μόνο καθηγήτριας των σπουδών φύλου, η οποία άσκησε πίεση για τη δημόσια έκδοση κειμένου υποστήριξης προς το επισφαλές και βαλλόμενο τρανς άτομο, αντιπαράβάζεται προς τις έμφυλες προκαταλήψεις που κυριαρχούν στους πανεπιστημιακούς θεσμούς, ακόμα και από φεμινίστριες των γυναικείων σπουδών σε περιπτώσεις βίας ή αδικίας κατά ΛΟΑΤΚΙ ατόμων. Ενώ για τα περισσότερα επισφαλή συμμετέχοντα της έρευνας είναι ξεκάθαρο ότι η έμφυλη βία κατά των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων αποτελεί καθημερινό βίωμα και ακτιβιστικό διακύβευμα που είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τον σεξισμό και τη βία κατά των γυναικών, αυτό δεν γίνεται εύκολα αποδεκτό στο πλαίσιο της ακαδημίας. Η αντίθεση αυτή προκαλεί ρήξεις και ματαιώσεις, οι οποίες αντιμετωπίζονται με συν-αισθηματικές στρατηγικές.

Οι φεμινιστικές ζωές των επισφαλών κούηρ ερευνητριών χαρακτηρίζονται από συν-αισθηματικές «προσκολλήσεις» (affective attachments) (Ahmed, 2004) στα κινήματα και από στρατηγική αποστασιοποίηση από τους θεσμούς παραγωγής της γνώσης. Η προσκόλληση επιτελείται και με θετικό αλλά και με αρνητικό τρόπο: σε κάποιες περιπτώσεις εκδηλώνεται ως αλληλοφροντίδα και αλληλεγγύη και σε άλλες ως μια συνεχής —συχνά εμμονική— ενασχόληση με τις εσωτερικές εντάσεις, τα προβλήματα και τις διαφωνίες που αναταράσσουν ακαδημαϊκά και ακτιβιστικά περιβάλλοντα. Η αισθηματική αυτή προσκόλληση δικαιολογεί την υπερεργασία σε συνθήκες επισφάλειας, καθώς τα κείμενα, οι δράσεις, οι ομιλίες, τα δρώμενα, τα έργα που παράγουν δεν τα αντιμετωπίζουν απλά σαν μια εργασία αλλά ως πολιτικές δράσεις.

Πολλές από τις συνεντεύξεις των επισφαλών ερευνητριών μαρτυρούν την εξάντληση που νιώθουν και σε σχέση με την κινηματική τους δράση αλλά και σε σχέση με την έρευνα, καθώς παλεύουν σε οριακές συνθήκες, τόσο εξαιτίας της οντολογικής ευαλωτότητάς τους μπροστά στην επιστημική βία όσο και λόγω της εργασιακής επισφάλειας που βιώνουν. Η Β. αναλύει αυτό το συναίσθημα που συναντήσαμε σε πολλές από τις αφηγήσεις:

«Κοίταξε, νομίζω ότι η κόπωση από τα κινήματα έρχεται πολύ, σου το λέω βλέποντάς το και σ' εμένα, που μου έχει έρθει κόπωση από τα κινήματα και τα αθηναϊκά και στα όσα συμμετείχα τέλος πάντων, από το 2008 και έπειτα. Δηλαδή η κόπωση ότι, ρε παιδί μου, δεν αλλάζει τίποτα. Ή οι αλλαγές είναι τόσο μικρές, που δεν μου κάνουν ρε παιδί μου. Δεν έχω άλλο αντοχή για να παλέψω για αυτό το τόσο. Και ότι κόπωση φυσικά δημιουργεί και όλη αυτή η αυτο-αμφισβήτηση. Εννοώ ότι, ξέρεις, έχεις να σκεφτείς δέκα φορές πράγματα ειδικά στο κουήρ feminist κίνημα... Έχεις να σκεφτείς τη δική σου την ταυτότητα με όρους μη ταυτοτικούς. Έχεις να σκεφτείς, εννοώ ρε παιδί μου, ξέρεις, να αποδομήσεις ας πούμε πολλά σου στεγανά. Έχεις να αντιμετωπίσεις τις κριτικές των TERFs ας πούμε ή τις κριτικές των δευτεροκυματικών, που δεν καταλαβαίνουν την έννοια του κοινωνικού φύλου. Έχεις να αντιμετωπίσεις μετά τους ξέρω εγώ cis γκέι, που ζουν σε ένα συννεφάκι και που νομίζουν, ξέρω εγώ, ότι όλα είναι ο γκέι γάμος, ας πούμε, ή τελείωσε. Κατάλαβες και ταυτόχρονα μετά και τον φασισμό και τον εκφασισμό και την άνοδο της ακροδεξιάς και την απογοήτευση που προκύπτει από το ότι νιώθεις ανήμπορη, ας πούμε, σε π.χ., σε ό,τι συμβαίνει στην Παλαιστίνη. Εγώ νιώθω μια τεράστια, τεράστια ανημποριά. Δηλαδή όλα αυτά κάπως έρχονται και προστίθενται. Και αυτό, κλατάρεις. Γιατί κάπως πρέπει να ζήσεις, κάπως

πρέπει να συνεχίσεις να είσαι λειτουργική και να κάνεις, στη δικιά μου την περίπτωση, τη διατριβή, το επόμενο βήμα να σκεφτώ postdoc, αιτήσεις, ιστορίες. Οπότε, ναι, η κόπωση είναι παρούσα».

Η οικονομική και εργασιακή επισφάλεια διασταυρώνεται με την οντολογική επισφάλεια λόγω φύλου. Ενώ «κάπως πρέπει να ζήσουν» σε ένα περιβάλλον εντατικοποίησης της έρευνας, γράφοντας διατριβές και κάνοντας αιτήσεις για μεταδιδακτορική χρηματοδότηση, αντιμετωπίζουν και τις εντάσεις, διαμάχες αλλά και ματαιώσεις των φεμινιστικών αγώνων, οι οποίοι τις κινητοποιούν αλλά και τις καταβάλλουν. Οι λόγοι ενάντια στο φύλο προκαλούν στα άτομα αγωνία και φόβο, αλλά και επιθυμίες για αγωνιστική δράση, οι οποίες αποτυπώνονται τόσο στην ακτιβιστική όσο και στη θεωρητική και ερευνητική τους δουλειά.

Σε προσωπικό επίπεδο, όμως, η συσσώρευση ματαιώσεων σε μια φεμινιστική ζωή οδηγεί σε κινήσεις απόσυρσης από την ακαδημαϊκή παραγωγή γνώσης και σε προσπάθειες διερεύνησης άλλων πιθανών επαγγελματικών διεξόδων, λιγότερο κοπιαστικών και επίπονων σωματικά και συναισθηματικά, εκτός της ακαδημίας ή εκτός της Ελλάδας. Παράλληλα με αυτές τις στρατηγικές αποκόλλησης, οι φεμινιστικές ζωές των ερευνητριών παραμένουν συν-αισθηματικά αγκιστρωμένες στα φεμινιστικά κινήματα, στις συλλογικότητες και στις κοινότητες που τα παράγουν: εκεί, τα επισφαλή ερευνητ@ θεωρούν ότι, παρά τις ματαιώσεις, συνεχίζει να παράγεται γνώση από τα κάτω, η οποία βασίζεται στη φροντίδα και την αλληλεγγύη. Ακόμα και όταν βρίσκουν δουλειά στο εξωτερικό, συνεχίζουν να συμμετέχουν διαδίκτυα στις δράσεις και τις συζητήσεις των ελληνικών κινημάτων, να δημοσιεύουν ακτιβιστικά κείμενα και να παράγουν λόγους που αντικατοπτρίζουν τις επιθυμίες τους. Μέσα από αυτές τις «περίπλοκες, αμφίσημες και ακατάστατες» ατομικές και συλλογικές διαδρομές (Ahmed, 2017, 57),

παράγονται νέες φεμινιστικές συν-αισθηματικές οικονομίες, που δεν υπάγονται στο γραμμικό μοντέλο της υποδειγματικής φεμινιστικής βιογραφίας. Οι ακατάστατες φεμινιστικές ζωές των επισφαλών κουήρ ερευνητριών εκκινούν μια διαρκώς μετέωρη θεσιακότητα, όπου η πρωτότυπη γνώση που παράγεται στα κινήματα έρχεται να αναταράξει την παραγωγή της ακαδημαϊκής γνώσης για το φύλο στην Ελλάδα.

Συμπεράσματα: από τη γραμμικότητα στο μετέωρο παρόν

Στη διάρκεια μιας συνέντευξης με μια νεαρή διδακτορική φοιτήτρια, τη ρώτησα αν έχει παρατηρήσει σημαντικές αλλαγές ως προς το φύλο σε σχέση με τα πρώτα στάδια των σπουδών της. Η Χ. μού απάντησε:

«Ναι, νομίζω ότι δεν ξέρω αν υπάρχει αυτό που θα λέγαμε, ας πούμε, πρόοδος με τη γραμμική της αύξηση. Πρόοδος, ναι. Αχ, πώς να το πω;...Νομίζω ότι υπάρχουν πολύ διαφορετικές εντατικοποιήσεις. Δηλαδή, όταν ξεκίνησα εγώ να παρακολουθώ το ζήτημα των γυναικοκτονιών, ακόμα και μέχρι το '21, το διακύβευμα ήταν αν θα το λέμε γυναικοκτονία. Κάπως μετά το #MeToo ξεκινήσαμε να λέμε γυναικοκτονίες. Αβέρτα. Δηλαδή, μέχρι και ο Ανδρέας Λοβέρδος και λέει γυναικοκτονίες και θέλουμε και συγκεκριμένη πρόβλεψη μέσα στον νόμο, ο οποίος διαπόμπευε οροθετικές το 11. Και είναι υπεύθυνος για όλες αυτές τις γυναίκες και το τι συνέβη σε αυτές. Και κάπως, ναι, δεν ξέρω αν θα το λέγαμε πρόοδο αυτό το πράγμα... Οπότε, νομίζω ότι σίγουρα υπάρχει μια περισσότερη ορατότητα, το οποίο δεν θεωρώ ότι είναι απαραίτητα κακό. Θεωρώ ότι δεν έχει μόνο, βέβαια, την όψη της ενδυνάμωσης. Νομίζω ότι υπάρχει και μια άλλη όψη, λίγο πιο κρυφή, πιο σκοτεινή αν θες... Δηλαδή, η ακροδεξιά, η πιο συντηρητική

πλευρά της δεξιάς, αν υπάρχει μόνο συντηρητική πλευρά της δεξιάς, τέλος πάντων, και δεν είναι όλοι το ίδιο τέτοιο, δεν είναι ότι δεν θα αναγνωρίσουν τις γυναικοκτονίες, αλλά ότι κάπως δεν θα κάνουν κάτι για να σπάσουν τα στερεότυπα, τα έμφυλα που οδηγούν σε αυτό το πράγμα, γιατί πρέπει να εξυπηρετηθεί ένα τρίπτυχο πατρής θρησκεία οικογένεια στη μία πλευρά ή, από την άλλη, να εξυπηρετηθεί ένα αντιμεταναστευτικό μίσος. Οπότε, κάπως νομίζω ότι απλά πλέον έρχεται πάλι ως διακύβευμα το ζήτημα των γυναικοκτονιών και του φύλου ενδεχομένως, αλλά με άλλους όρους, πολιτικής χρησιμότητας, εργαλειοποίησης... Και γενικότερα, νομίζω ότι όλες αυτές οι συζητήσεις πλέον δεν μπορούν να υπάρχουν και να γίνονται χωρίς να λαμβάνουν όψη την ακροδεξιά. Με την έννοια ότι κάπως, στη νέα της σύσταση, αυτή τη στιγμή το μεταναστευτικό πάντα θα είναι το target της, αλλά πλέον είναι και το anti-gender σε πολύ μεγάλο, πολύ έντονα στο προσκήνιο, ρε παιδί μου, ότι κάπως ακριβώς επειδή υπάρχει αυτή η ορατότητα θα υπάρχουν και αυτές οι αντίστοιχες επιθέσεις».

Στην απάντηση αυτή θεωρώ ότι συνοψίζεται ένα βασικό συμπέρασμα της έρευνας για τη φεμινιστική δράση και σκέψη: ότι ακολουθούν τον αναπάντεχο τρόπο με τον οποίο ξεπηδούν δυναμικές αντιστάσεις και ρωγμές στους κυρίαρχους λόγους και παράλληλα τους επιθετικούς τρόπους με τους οποίους το φύλο επανέρχεται στο προσκήνιο αρνητικά ως αντικείμενο συντηρητισμού και μίσους. Αυτές οι αντιφάσεις μάς κάνουν να αντιλαμβανόμαστε καλύτερα τις φεμινιστικές ζωές ως ακατάστατες διαδρομές, που τις ωθούν επιθυμίες για φροντίδα αλλά και αντιστάσεις στην έμφυλη βία και τον ρατσισμό.

Οι συν-αισθηματικές οικονομίες των σπουδών του φύλου και των φεμινιστικών κινημάτων στην Ελλάδα αναδεικνύουν ότι δημιουργούνται

κοινοτήτες παραγωγής γνώσης που οδηγούν σε ρωγμές στον κυρίαρχο λόγο, οι οποίες όμως είναι συνήθως εφήμερες και σηματοδοτούνται από την εργασιακή επισφάλεια, τις διαγενεακές ανισότητες και την επιστημική βία ενάντια στις μεταναστευτικές και κουήρ φεμινιστικές προσεγγίσεις. Συγχρόνως, η ανάλυση των φεμινιστικών συν-αισθηματικών οικονομιών αναδεικνύει ότι μετά από μια περίοδο προσωρινής αίσθησης σύμπνοιας μεταξύ κινημάτων και ακαδημίας, η οποία δημιουργήθηκε με την άνοδο του #MeToo, οι επίσημοι θεσμοί παραγωγής γνώσης στην Ελλάδα δεν καταφέρνουν να συγκροτήσουν και να διατηρήσουν ασφαλείς χώρους ενάντια στην άνοδο των ακροδεξιών λόγων ενάντια στο φύλο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις τούς αναπαράγουν με τη μορφή τρανσφοβικών και ομοφοβικών πρακτικών, που εντείνουν τους αποκλεισμούς της φυλής, της εθνότητας, της τάξης και της σεξουαλικότητας. Το φεμινιστικό διακύβευμα, επομένως, είναι πώς θα κάνουμε πιο διαθεματική, πιο εξωστρεφή, συμπεριληπτική και πιο φροντιστική την παραγωγή της γνώσης, πώς θα εντατικοποιήσουμε τις φεμινιστικές συναντήσεις για θεωρία και πράξη και θα στρέψουμε τις φεμινιστικές συν-αισθηματικές οικονομίες δυναμικά ενάντια στην επισφάλεια και την επιστημική βία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αβραμοπούλου, Ε. (2018). Εισαγωγή. Πολιτικές εγγραφές του συναισθήματος. Στο Ε. Αβραμοπούλου (επιμ.), *Το συν-αίσθημα στο πολιτικό. Υποκειμενικότητες, εξουσίες και ανισότητες στον σύγχρονο κόσμο* (σσ. 11-67). Αθήνα: Νήσος.
- Αθανασίου, Α., Παπανικολάου, Δ. (2020). «Πες το ονομά της» Η κουηρ μνήμη ως κριτική του παρόντος. Στο Α. Αθανασίου, Γ. Γκουγκούσης, Δ. Παπανικολάου (επιμ.), *Κουηρ Πολιτική/Δημόσια Μνήμη* (σσ. 9-27). Αθήνα: Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ.
- Αθανασίου, Α. (2016). Μετααποικιακή κριτική στις σπουδές φύλου: Παρεμβαίνοντας σε αυτό που είναι δυνατό να ακουστεί. Στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Αποδομώντας την αυτοκρατορία. Θεωρία και πολιτική της μετααποικιακής κριτικής* (σσ. 129-161). Αθήνα: Νήσος.
- Afoukenidis, A. και Petridis, P. (2021). *Far-right and digital media: aesthetics, activism and discursive formations. The Greek Review of Social Research*, 157: 1-30.
- Ahmed, S. (2017). *Living a feminist life*. Durham and London: Duke University Press.
- Ahmed, S. (2014) *The cultural politics of emotions*. Edinburg: Edinburg University Press.
- Αποστολλέλη, Α., Χαλκιά, Α. (εισ.-επιμ.) (2012). *Σώμα, Φύλο, Σεξουαλικότητα. ΛΟΑΤΚΙ πολιτικές στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Ασημακόπουλος Σ., Σεραφής, Δ. (2025). #MeTooGr: Ψηφιακός ακτιβισμός στο ελληνικό Twitter. Στο Α. Χουλιαράκη (επιμ.), *Το #metoo στα μέσα επικοινωνίας* (σσ. 189-226). Αθήνα: Νήσος.

- Βαν Μπουσχότεν, Ρ. (2023). *Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης: διεπιστημονικές προσεγγίσεις*. Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Βαρίκα, Ε. (2000). Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών. Στο *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα* (σσ. 293-308). Αθήνα: Κατάρτι.
- Burton, S. και Bowman, B. (2022). The academic precariat: understanding life and labour in the neoliberal academy. *British Journal of Sociology of Education*, 43(4): 497-512.
- Βωβού, Σ. (2025). Γένους θηλυκού, ή παπάκι@? Το Μωβ. Ανακτήθηκε από: <https://tomov.gr/2025/03/12/genous-thilykou-i-papaki/>.
- Γενική Γραμματεία Ισότητας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (2025). *Αρχείο Προφορικών Μαρτυριών*. ΓΓΙΑΔ.
- de la Bellacasa, M. P. (2012). “Nothing Comes Without Its World”: Thinking with Care. *The Sociological Review*, 60(2): 197-216.
- Deem, R. (2002). Talking to Manager-Academics: Methodological Dilemmas and Feminist Research Strategies. *Sociology*, 36(4): 835-855.
- European Institute for Gender Equality (2025). *Greece - Gender Equality in Academia and Research - GEAR tool*. EIGE.
- Froggett, L., & Wengraf, T. (2004). Interpreting interviews in the light of research team dynamics: A study of Nila’s biographic interview. *Critical Psychology*, 10: 94-122.
- Gill, R. (2009). Breaking the silence: The hidden injuries of neoliberal academia. Στο R. Flood & R. Gill (επιμ.), *Secrecy and Silence in the Research Process: Feminist Reflections* (σσ. 228-244). London: Routledge.
- Hemmings, C. (2005). Telling feminist stories. *Feminist Theory*, 6(2): 115-139.
- Homans, M. (1994). Feminist Fictions and Feminist Theories of Narrative. *Narrative*, 2(1): 3-16.

- Ivancheva, M., Lynch, K., Keating, K. (2019). Precarity, Gender and Care in the Neoliberal Academy. *Gender, Work & Organization*, 26(4): 448-462.
- Kambouri, N., Zavos, A. (2010). On the Frontiers of Citizenship: Considering the Case of Konstantina Kuneva and the Intersections between Gender, Migration and Labour in Greece. *Feminist Review*, 94(1): 148-155.
- Καμπούρη, Ν. (2025). Μεθοδολογίες της μετάφρασης στην έρευνα για το φύλο και τη μετανάστευση στην Ελλάδα. Στο Α. Αθανασίου (επιμ.), *Η κοινωνική έρευνα σε δυσοίωνους καιρούς. Κριτικές επιτελέσεις της αλληλεγγύης και των δικαιωμάτων* (σσ. 41-62). Αθήνα: Νήσος.
- Καμπούρη, Ν. (2021). Φύλο και επισφάλεια στην έρευνα και τη διδασκαλία στα πανεπιστήμια στην Ελλάδα, *φεμινιστικά*, 44. Ανακτήθηκε από: <https://feministika.net/fylo-kai-episfaleia-stin-erevna-kai-didaskalia/>.
- Καναβέλη, Ε., Κοσσυφολόγου, Α. (2023). *Άπιαστη μητρότητα. Σύγχρονες όψεις της μητρότητας σε συνθήκες κρίσης*. Αθήνα: Πλήθος.
- Καντσά, Β., Παπαταξιάρχης, Ε. (2010). Χρήσεις του φύλου στις κοινωνικές επιστήμες. Ένας συγκριτικός ελληνικός απολογισμός. Στο Β. Καντσά, Β. Μουτάφη, Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Φύλο και Κοινωνικές Επιστήμες στη Σύγχρονη Ελλάδα* (σσ. 1-50). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κεφαλληνού, Ν. (2022). *Τι μας δίδαξε το ελληνικό #MeToo; Εισήγηση στην Εκδήλωση Public για την Παγκόσμια Ημέρα των Γυναικών*. Αθήνα: Κέντρο Διοτίμα.
- Kyriakidou, M. (2010). Another world is possible as long as it is feminist too: dissenting discourses and acts by Greek leftist feminists. *Interface: A journal for and about social movements*, 2(1): 214 - 220.

- Λαδά, Σ., Μιχοπούλου, Α., Παντούλη, Ο., Σαββίδου Γ. (2024). *Η Ομάδα Γυναικείων Σπουδών ΑΠΘ (1983-2003)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Lorey, I. (2015). *State of insecurity: Government of the Precarious*. London: Verso.
- Λούκα, Μ., Κεφαλληνού, Ν. και Αναζίκου, Ν. (2025). *Στη βουή του κόσμου. Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα*. Ντοκουμαντέρ. Ετερον-Ινστιτούτο για την Έρευνα και την Κοινωνική Αλλαγή και Κέντρο Διοτίμα.
- Mulinari, D., Räthzel, N. (2007). Politicizing Biographies: The Forming of Transnational Subjectivities as Insiders Outside. *Feminist Review*, 86: 89-112.
- Oakley, A. (1981). Interviewing women: A contradiction in terms. Στο Η. Roberts (επιμ.), *Doing Feminist Research* (σσ. 30-61). London: Routledge and Kegan Paul.
- Παυλίδου, Θ.-Σ. (επιμ.) (2006). *Σπουδές φύλου: Τάσεις/εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες Ευρωπαϊκές χώρες*. Αθήνα: Ζήτη.
- Pereira, M. do Mar (2017). *Power, Knowledge and Feminist Scholarship. An ethnography of academia*. London: Routledge.
- Pérez, M., Montoya, A. (2018). The Unsustainability of the Neoliberal Public University: Towards an Ethnography of Precarity in Academia. *Disparidades. Revista de Antropología*, 73(1): 9-24.
- Πεντετζή, Μ. (2006). Η Σκιαγράφηση της Ιστορίας των Γυναικών στις Επιστήμες. *Σύγχρονα Θέματα*, 94: 50-61.
- Riemann, G. (2006). An introduction to “doing biographical research”. *Historical Social Research*, 31(3): 6-28.
- Rosenthal, G. (2004). Biographical research. Στο C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium, & D. Silverman (επιμ.), *Qualitative research practice* (σσ. 48-64). London: Sage.
- Russell P. (2012). Using biographical narrative and life story methods to research women's movements: Sisterhood and after. *Women's Studies International Forum*, 35: 132-13.

- Siapera, E. και Papadopoulou, L. (2023). The affective and political economy of hate journalism: Toxic masculinity, misogyny and homophobia in Greek extreme right-wing media. *The Greek Review of Social Research*, 161: 73–93.
- Søndergaard, D. M. (2005). Academic Desire Trajectories: Retooling the Concepts of Subject, Desire and Biography: Retooling the Concepts of Subject, Desire and Biography. *European Journal of Women's Studies*, 12(3): 297-313.
- Spivak, G. C. (2010). Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea. Στο R. C. Morris (ed.), *Can the Subaltern Speak? Reflections on the History of an Idea* (σσ. 21-80). New York: Columbia University Press.
- Στασινόπουλος, Κ. (2021). Σημείωμα του μεταφραστή για το S. Ahmed «Ενέρωτες φεμινίστριες και άλλα θεληματικά υποκείμενα». Στο Ε. Καραμπά και Ι. Λυκουριώτη (επιμ.), *Φεμινιστικές Θεωρίες, Αισθητικές Πρακτικές και Παγκοσμιοποιημένα Μέσα* (σσ. 47-49). Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας και Κέντρο Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο.
- Στρατηγάκη, Μ. (2008). Σπουδές και έρευνα για το φύλο. Η πρόσφατη δυναμική στα ελληνικά πανεπιστήμια. Στο *Εθνικό Συμβούλιο των Ελληνίδων. 100 χρόνια Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων* (σσ. 135-140). Αθήνα: Εθνική Τράπεζα.
- Tildesley, R., Lombardo, E., Verge, T. (2022). Power Struggles in the Implementation of Gender Equality Policies: The Politics of Resistance and Counter-resistance in universities. *Politics & Gender*, 18(4): 879-910.
- Tsaliki, L. (2024). “Be confident”: the discourse of “resilience” and “confidence” in Greece. *Journal of Gender Studies*, 34(6): 786–802.
- Τσιώλης, Γ. (2023). Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης. Στο Ρ. Βαν Μπουσχότεν (επιμ.), *Οι προφορικές βιογραφικές αφηγήσεις ως πηγή επιστημονικής γνώσης: Διε-*

πιστημονικές προσεγγίσεις (σσ. 19-26). Βόλος: Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Tsouroufli, M. (2018). "Playing it right?" Gendered performances of professional respectability and "authenticity" in Greek academia. *Journal of International Women's Studies*, 19(6): 53-69.

Vasilaki, R. και Souvlis, G. (2023). Instrumentalizing gender: from interwar fascism to the Alt Right in Greece. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 31(2): 447-466.

Zembylas, M. (2025). On the entanglement of epistemic violence and affective injustice in higher education: A conceptual analysis. *Higher Education*, 89: 791-805.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ

Φεμινιστικές εμπειρίες της Μεταπολίτευσης:
η περίπτωση της Κρήτης

Προλεγόμενα

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης υπήρξε καθοριστική για την ελληνική κοινωνία, σηματοδοτώντας τη μετάβαση από ένα αυταρχικό, μετεμφυλιακό καθεστώς σε ένα νέο, δημοκρατικό πλαίσιο, το οποίο συνοδευόταν από έντονη κινηματική και πολιτισμική δραστηριότητα (Βούλγαρης, 2003). Η πτώση της δικτατορίας το 1974 άνοιξε τον δρόμο για την αποκατάσταση της Δημοκρατίας και την ελευθερία του λόγου, δημιουργώντας το κατάλληλο έδαφος για την ανάπτυξη νέων μορφών πολιτικής και κοινωνικής δράσης. Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο παρατηρείται η ανάπτυξη του εργοστασιακού συνδικαλισμού και η ανάδειξη ριζοσπαστικών πολιτικών φορέων της Αριστεράς, οι οποίοι έφεραν στην ελληνική πολιτική σκηνή ευρωπαϊκούς προβληματισμούς και τα θεωρητικά ρεύματα της Νέας Αριστεράς, έστω και με χρονική καθυστέρηση (Σακελλαρόπουλος, 2001). Η Μεταπολίτευση έφερε στο προσκήνιο μια ριζική αλλαγή στον πολιτικό και κοινωνικό λόγο, αποδεχόμενη μια πνευματική ρήξη με τις παραδοσιακές και συντηρητικές αξίες της ελληνικής κοινωνίας, παρά το γεγονός ότι η αντιστασιακή κληρονομιά της γενιάς του Πολυτεχνείου συχνά υπερεκτιμάται, παραγνωρίζοντας τις πραγματικές διαστάσεις των αντιδικτατορικών αντιδράσεων (Σερντεδάκης, 2015· Λαμπρινού, 2015).

Σε αυτό το πλαίσιο, το φεμινιστικό κίνημα παίρνει ιδιαίτερη δυναμική, διαμορφώνοντας ένα ποικιλόμορφο πεδίο δράσης και έκφρασης, το οποίο συνδυάζει θεσμικές αλλά και αυτόνομες μορφές φεμινιστικής δραστηριότητας, όπως και τις δραστηριότητες γυναικείων ομάδων που συνδέονται με πολιτικούς φορείς και κόμματα (Μιχοπούλου, 1996). Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης υπήρξε πλούσιο σε απόψεις και προσεγγίσεις για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία, και δεν περιορίστηκε μόνο σε διεκδικήσεις για εργασιακή και κοινωνική ισότητα ή αλλαγές στο οικογενειακό δίκαιο. Εμφανίζεται με έναν ριζοσπαστικό λόγο, εστιάζοντας όχι μόνο στον σεξισμό αλλά και στις έμφυλες κανονικότητες, που στεγάζονται στα παραδοσιακά κόμματα και εν μέρει και στην Αριστερά. Οι πρώτες αυτόνομες γυναικείες ομάδες που εμφανίστηκαν από το 1974 ενσωμάτωσαν το γυναικείο ζήτημα σε ένα ευρύτερο πολιτικό πλαίσιο και συνέδεσαν τη γυναικεία χειραφέτηση με τα μεγάλα κοινωνικά ζητήματα της εποχής (Μιχοπούλου, 1996). Ανέδειξαν με ιδιαίτερη έμφαση τη σεξουαλική χειραφέτηση, εκδίδοντας ενημερωτικά έντυπα για την αντισύλληψη και τη σεξουαλική συμπεριφορά και ενισχύοντας την εκπαίδευση και την αποδοχή του σεξ, τόσο για κορίτσια όσο και για αγόρια, απαλλαγμένο από προκαταλήψεις και κοινωνικούς περιορισμούς. Παράλληλα, η ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος γέννησε και τον «αντιφεμινισμό», τις αντιδράσεις από εκπροσώπους εκκλησιαστικών κύκλων κατά των πρώτων προσπαθειών εκσυγχρονισμού του οικογενειακού δικαίου, αντανακλώντας τις εντεινόμενες κοινωνικές και πολιτικές αντιφάσεις της περιόδου (Λίτσης, 2019).

Ταυτόχρονα, αναδύθηκε το κίνημα για τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων με την ίδρυση του ΑΚΟΕ (Απελευθερωτικό Κίνημα Ομοφυλόφιλων Ελλάδας) το 1976, το οποίο εξέδιδε το περιοδικό ΑΜΦΙ. Το περιοδικό ΑΜΦΙ βρέθηκε αντιμέτωπο με τη δικαιοσύνη το 1979, στη δίκη «περί ασέμνων», γεγονός που προκάλεσε έντονες αντιδράσεις και συγκέντρωσε ευρεία συμπαράσταση από πολίτες, πολιτικούς, καλλιτέχνες και δημοσιογράφους, ανάμεσά τους και «συντηρητικές» προ-

σωπικότητες του πολιτικού κόσμου. Αυτή η κίνηση που αναπτύχθηκε, δηλαδή η στήριξη του περιοδικού από ένα ευρύ φάσμα πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων, συνέβαλε στο τελικό αποτέλεσμα της δίκης, όπου το ΑΜΦΙ δικαιώθηκε. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τις εγγενείς αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν την ελληνική κοινωνία της εποχής, στην οποία ενώ συνυπήρχαν κοινωνικές διεργασίες που διευκόλυναν τη σημασία της χειραφέτησης και της ατομικής ελευθερίας, η συντηρητική αντίληψη για τα ζητήματα της σεξουαλικότητας και των δικαιωμάτων των ομοφυλοφίλων παρέμενε ισχυρή. Επιπρόσθετα, αν και το κίνημα για τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων είχε απελευθερωτικά ή και αριστερά χαρακτηριστικά, την ίδια στιγμή κόμματα και οργανώσεις της Αριστεράς διατηρούσαν αγκυλώσεις και επιφυλάξεις στη στήριξη του κινήματος και στην ένταξη των μελών τους σε αυτό (Λίτσης, 2019).

Η Κρήτη της Μεταπολίτευσης: αφηγήσεις και κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1970 και του 1980, το Ηράκλειο Κρήτης παρουσίασε αξιοσημείωτη οικονομική ανάπτυξη, η οποία οφείλεται σε μια σειρά δομικών και κοινωνικών μεταβολών. Η εσωτερική μετανάστευση από αγροτικές περιοχές προς το αστικό κέντρο ενίσχυσε τον πληθυσμό και τόνωσε την τοπική ζήτηση αγαθών και υπηρεσιών, με την πόλη να καθίσταται εμπορικός κόμβος για την ευρύτερη περιοχή. Παράλληλα, η σταδιακή είσοδος του Ηρακλείου στον τουριστικό χάρτη, μέσω της ανάπτυξης ξενοδοχειακών μονάδων και της αυξανόμενης ροής επισκεπτών, συνέβαλε στον μετασχηματισμό της τοπικής οικονομίας από αγροτική σε οικονομία του τριτογενούς τομέα (Δημανόπουλος, 2016). Η δημιουργία βιομηχανικής περιοχής και η ίδρυση μικρών μεταποιητικών μονάδων (όπως αλευρόμυλοι και σαπωνοποιείες) προσέφεραν νέες δυνατότητες απασχόλησης και διαφοροποίησης του

παραγωγικού προφίλ της περιοχής. Τέλος, η ενίσχυση των υποδομών, με κυρίαρχα παραδείγματα το λιμάνι και το αεροδρόμιο «Νίκος Καζαντζάκης», ενδυνάμωσε την εξωστρέφεια της πόλης και επέτρεψε την καλύτερη διασύνδεσή της με τον υπόλοιπο εθνικό και διεθνή χώρο. Οι παραπάνω εξελίξεις διαμόρφωσαν ένα νέο, δυναμικό πλαίσιο για την οικονομία του Ηρακλείου, το οποίο θα καθορίσει την πορεία του και στις επόμενες δεκαετίες (Τσάρτας, Ζαγκότση & Κυριακάκη, 2020).

Ευρύτερα η περιφέρεια της Κρήτης βίωσε την περίοδο αυτή μια διττή πραγματικότητα: από τη μια, την έντονη τουριστική ανάπτυξη που την έφερε σε επαφή με νέα ήθη και καταναλωτικές συμπεριφορές· από την άλλη, την πατριαρχική δομή των τοπικών κοινοτήτων, με κεντρικό τον ρόλο της οικογένειας και την προστασία της ανδρικής αξιοπρέπειας μέσω του ελεγχου της γυναικείας συμπεριφοράς. Οι γυναίκες βρίσκονταν εγκλωβισμένες ανάμεσα σε νέες δυνατότητες απελευθέρωσης και παλαιές επιταγές υποταγής. Η Κρήτη, ως πεδίο εφαρμογής αυτής της αντίφασης, αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον για τη μελέτη των έμφυλων σχέσεων στη μεταπολιτευτική περίοδο.¹ Παράλληλα, πρέπει να τονίσουμε ότι ο πληθυσμός του νησιού σε γενικές γραμμές εξέφρασε έντονα αντιδικτατορικά αισθήματα, ενώ μεταπολιτευτικά μπορούμε να την χαρτογραφήσουμε στον προοδευτικό πολιτικό χώρο όσον αφορά την εκλογική συμπεριφορά του.

Η μελέτη αυτή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος GeStuRe και διήρκεσε τέσσερις μήνες —από τον Οκτώβριο του 2024 έως τον Φεβρουάριο του 2025. Η συλλογή των δεδομένων επικεντρώθηκε στην καταγραφή βιωματικών αφηγήσεων και πρακτικών που σχετίζονται με τη φεμινιστική δράση στην Κρήτη από τη μεταπολιτευτική περίοδο έως σήμερα. Για την παρούσα μελέτη η έρευνα εστίασε ιδιαίτερα στη διερεύνηση της δυναμικής της φεμινι-

¹ Μια διττή πολιτισμική συγκρότηση στο Ηράκλειο περιγράφει επίσης ο Γιάννης Ζαϊμάκης (1999) στη μελέτη του για τις ψυχαγωγικές πρακτικές στην περιοχή του Λάκκου Ηρακλείου, ήδη από την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας.

στικής κίνησης σε τοπικό επίπεδο, αναδεικνύοντας τοπικές ιστορίες και πλαίσιο που έως σήμερα δεν έχουν τύχει εκτεταμένης καταγραφής ή αναγνώρισης υπό το πρίσμα της φεμινιστικής ιστοριογραφίας της Μεταπολίτευσης.

Η παρούσα μελέτη για τη φεμινιστική δράση στην Κρήτη της Μεταπολίτευσης βασίζεται σε υλικό που προέρχεται από προφορικές μαρτυρίες μελών συλλογικοτήτων,² έντυπο υλικό που παρήχθη από τις συλλογικότητες, τα φεμινιστικά περιοδικά της Μεταπολίτευσης με εστίαση στα περιοδικά Σκούπα, Δίνη, Κατίνα, Σφίγγα, Αμφί και Λάβρυς, καθώς και σχετική βιβλιογραφία που εξετάζει τη φεμινιστική κίνηση της μεταπολιτευτικής περιόδου, όπως και το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον της Κρήτης. Η αναγκαιότητα αυτής της μελέτης προκύπτει από τη γενικότερη έλλειψη καταγραφής και θεωρητικής αποτίμησης της περιφερειακής φεμινιστικής δράσης στην Ελλάδα και επιδιώκει να συμβάλει στον εμπλουτισμό της ιστοριογραφίας για τον φεμινισμό της Μεταπολίτευσης.

Η έρευνα εντόπισε την ύπαρξη τοπικών παραρτημάτων αριστερών οργανώσεων με εστιασμένο ενδιαφέρον στην έμφυλη ισότητα, όπως η Οργάνωση Γυναίκων Ελλάδος (ΟΓΕ) που πρόσκειται στο ΚΚΕ και η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναίκων (ΚΔΓ) που συνδεόταν με τον χώρο της Ανανεωτικής Αριστεράς. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί το γεγο-

---

² Συγκεκριμένα, στην έρευνα συμμετείχαν η ΣΖ από την ΟΓΕ, η Έμμου και η Ηεμαί από την ΚΔΓ, και από την ΟΓΗ η ΙΣ, η Κύνθια, και η Φοίβη Νιωτάκη. Όλες οι παραπάνω συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν δια ζώσης στην Κρήτη, εκτός από τις συνεντεύξεις με τη ΣΖ και τη ΙΣ, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν διαδικτυακά. Παράλληλα, στη μελέτη αξιοποιήθηκαν συνεντεύξεις οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, όπως της Άννας Μιχοπούλου, της Δήμητρας Σαμίου και της Ελένης Φουρνάρακη, και οι οποίες, αν και δεν εστιάζουν στο περιβάλλον της Κρήτης κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, προσφέρουν πληροφορίες και σημαντικά στοιχεία για τις δράσεις και την ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος της μεταπολιτευτικής περιόδου ευρύτερα.

νός ότι η έρευνα ανέδειξε την ύπαρξη μιας αυτόνομης φεμινιστικής ομάδας στο Ηράκλειο, της Ομάδας Γυναικών Ηρακλείου (ΟΓΗ), η οποία συγκροτήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 και παρέμεινε ενεργή για περίπου πέντε χρόνια. Η Ομάδα προσέφερε έναν χώρο συλλογικής ενδυνάμωσης, όπου οι γυναίκες μοιράζονταν εμπειρίες και προωθούσαν δράσεις και παρεμβάσεις με στόχο την ανάδειξη και την κριτική αντιμετώπιση των έμφυλων διακρίσεων. Η δραστηριότητά της περιελάμβανε προκηρύξεις, παρεμβάσεις σε δικαστικές υποθέσεις και δημόσιες τοποθετήσεις ενάντια στην έμφυλη βία, καθώς και θεατρικές παραστάσεις με πρωτότυπα κείμενα, ενώ ανέπτυξε συνεργασίες με άλλες ομάδες στην Κρήτη. Επικεντρώθηκε στην ενδυνάμωση των γυναικών και στην αμφισβήτηση των κοινωνικών περιορισμών, ιδιαίτερα σε ζητήματα σεξουαλικότητας και γυναικείας αυτοδιάθεσης, όπως η αντισύλληψη και οι αμβλώσεις.

Φεμινιστικές οργανώσεις, ομάδες, στρατηγικές κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης

Μια βασική διάκριση του φεμινιστικού κινήματος της Μεταπολίτευσης αφορά τη διαφοροποίηση μεταξύ των πολιτικών οργανώσεων και των αυτόνομων ομάδων, καθώς και μεταξύ της μονής και της διπλής ένταξης (Ρεπούση, 2018). Σε αντίθεση με τις οργανώσεις των γυναικών οι οποίες συνδέονται με πολιτικούς φορείς και κόμματα, οι φεμινιστικές ομάδες της Μεταπολίτευσης διεκδικούν την αυτονομία του γυναικείου κινήματος και συγκροτούνται χωρίς ιεραρχική δομή, λειτουργίες αντιπροσώπευσης ή πανελλαδική δικτύωση (Σκλαβενίτη, 2018). Λειτουργούν ως συλλογικότητες οργανωμένες τοπικά ή γύρω από συγκεκριμένα ζητήματα και επιδιώκουν τη στράτευση ως όρο προσωπικής ενδυνάμωσης, που τείνει προς την απελευθέρωση. Επίσης, μέλη του φεμινιστικού κινήματος της εποχής επιλέγουν τη διπλή συμπίεση

τόσο με ομάδες του αυτόνομου φεμινιστικού χώρου όσο και με πολιτικούς φορείς της Αριστεράς ή στρατεύονται αποκλειστικά σε αυτόνομα φεμινιστικά σχήματα (Κωτσοβέλου & Ρεπούση, 1989).

Η συγκρότηση των αυτόνομων ομάδων την περίοδο της Μεταπολίτευσης αντανακλά την έντονη διαπραγματεύση των έμφυλων ταυτοτήτων σε ένα πολιτικό περιβάλλον ρευστότητας, αναστοχασμού και αναζήτησης εναλλακτικών μορφών οργάνωσης. Ο αυτόνομος γυναικείος χώρος αναπτύσσεται με βασικό στόχο την απελευθέρωση των γυναικών, στόχος που υλοποιείται μέσα από εσωτερικές διαδικασίες αυτογνωσίας, εξωστρεφείς παρεμβάσεις, συλλογικές εκδόσεις, δημόσιες δράσεις και ανοιχτούς κύκλους διαλόγου. Οι φεμινιστικές συλλογικότητες δρουν ενάντια στις πατριαρχικές δομές, ενώ παράλληλα διαμορφώνουν έναν ανεξάρτητο και συχνά αντιθεσμικό λόγο.

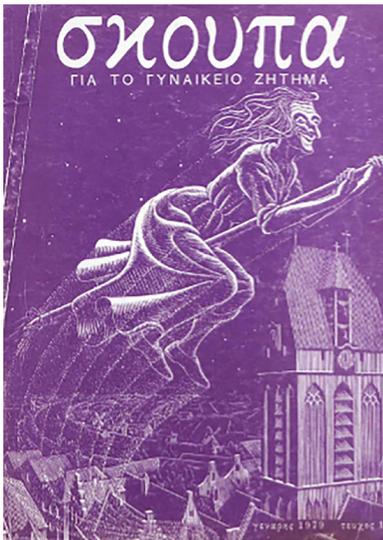
Παράλληλα με το αυτόνομο ρεύμα, την περίοδο της Μεταπολίτευσης επανεμφανίζονται θεσμικές φεμινιστικές οργανώσεις και δημιουργούνται νέες. Ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (ΣΔΓ) επανιδρύεται το 1974 και επανεκδίδει το περιοδικό *Ο αγώνας της γυναίκας*. Η ΚΔΓ αναπτύσσει λόγο που γεφυρώνει παλαιά και νέα φεμινιστικά αιτήματα, καθώς δραστηριοποιείται αρχικά στο πλαίσιο παραδοσιακών αιτημάτων του γυναικείου κινήματος —παιδί, Κυπριακό, εργαζόμενη μητέρα— και σταδιακά μεταβαίνει στην ανάδειξη των αιτημάτων της επόμενης περιόδου, όπως το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση του σώματος, η νομιμοποίηση των αμβλώσεων, η καταγγελία της έμφυλης βίας και του βιασμού, καθώς και η συνολική αμφισβήτηση των έμφυλων ρόλων (Λάμπρου, 1976· Ρεπούση, 2018). Η ΟΓΕ, με περιοδικό τη *Σύγχρονη Γυναίκα*, και η Ένωση Γυναικών Ελλάδας (ΕΓΕ), ιδρυθείσα το 1976 από το ΠΑΣΟΚ, λειτούργησαν ως γυναικείες οργανώσεις σε οργανική σχέση με πολιτικά κόμματα. Η ΕΓΕ, ειδικότερα, συνδέθηκε στενά με το ΠΑΣΟΚ και υιοθέτησε τη λογική ενός θεσμικού, κεντρικά ελεγχόμενου γυναικείου κινήματος (Ρεπούση, 2018). Το 1978, η Κίνηση για την Απελευθέρωση των Γυναικών (ΚΑΓ) ιδρύεται από γυναίκες της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς και εκδίδει το περι-

οδικό Για την απελευθέρωση των γυναικών (Ρεπούση, 2018). Η ίδρυση της Συντονιστικής Επιτροπής Αγώνα Γυναικών (γνωστής ευρύτερα ως «Συντονιστικό») το 1980 αποτέλεσε καθοριστική καμπή για τη συσπείρωση ενός ευρύτερου φάσματος φεμινιστικών συλλογικοτήτων. Παρότι είχαν προηγηθεί παρεμβάσεις, όπως η ίδρυση της Συντονιστικής Επιτροπής Γυναικών Εκπροσώπων Σωματείων (ΣΕΓΕΣ) το 1976 —που προώθησε τα φεμινιστικά αιτήματα σε θεσμικό επίπεδο, με αιχμή την αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου— καθώς και η εκστρατεία κατά της υποχρεωτικής στράτευσης των Ελληνίδων (1977–1978) (Βαμβακίδου & Αρβανιτίδου, 2004), το Συντονιστικό αποτέλεσε την πρώτη ευρεία και μαζική προσπάθεια συσπείρωσης αυτόνομων ομάδων γυναικών (Μιχοπούλου, 1996). Η μαζική συγκέντρωση της 7^{ης} Μαρτίου 1980 για την αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου αποτέλεσε την πρώτη δημόσια κινητοποίηση αυτού του σχήματος, στο οποίο συμμετείχαν ομάδες όπως η ΚΔΓ, αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες, το περιοδικό Σκούπα, η Λεσβιακή Ομάδα του ΑΚΟΕ, όπως και ανένταχτες φεμινίστριες.

Το Συντονιστικό υπήρξε χώρος συνάντησης διαφορετικών πολιτικών και θεωρητικών προσεγγίσεων γύρω από το φύλο. Από τη μία πλευρά συμμετείχαν ομάδες και συλλογικότητες που επιδίωκαν μεταρρυθμίσεις και ισότητα μέσα από θεσμικές και κρατικές παρεμβάσεις· από την άλλη, η αυτόνομη φεμινιστική οπτική τόνιζε ότι οι έμφυλες σχέσεις εξουσίας διαπερνούν την καθημερινότητα, την οικογένεια και την εργασία και δεν μετασχηματίζονται αποκλειστικά μέσω νομικών ρυθμίσεων. Ωστόσο, η βασική πολιτική διαφωνία δεν εξαντλούνταν σε έναν διϊσμό «ισότητας ή απελευθέρωσης» αλλά αφορούσε το κατά πόσο τα νέα φεμινιστικά διακυβεύματα μπορούσαν να ενταχθούν ή να γίνουν αποδεκτά μέσα στις υφιστάμενες κομματικές και οργανωτικές δομές, ή αν παρέμεναν δύσκολα αφομοιώσιμα από αυτές. Αυτή η ένταση — που θυμίζει σε πρωτόλεια και ακατέργαστη μορφή τις συζητήσεις που επανέρχονται μέχρι σήμερα στους κινηματικούς χώρους— συνέβαλε τελικά στη διάλυση του Συντονιστικού (Ντούσια, 2018).

**Φεμινιστικά περιοδικά
και εκδοτική παραγωγή στη Μεταπολίτευση**

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει στα έντυπα των αυτόνομων φεμινιστικών ομάδων της Μεταπολίτευσης, τα οποία λειτούργησαν ως χώροι διαλόγου, ζύμωσης και θεωρητικής αναζήτησης, επιχειρώντας να διαμορφώσουν ένα εναλλακτικό παράδειγμα πολιτικής, γλώσσας και μνήμης. Όπως προκύπτει από το υλικό των συνεντεύξεων, οι διεργασίες γύρω από τα φεμινιστικά περιοδικά της περιόδου αναπτύχθηκαν μέσα από μια αμφίδρομη σχέση ατομικών εμπειριών και συλλογικών πρακτικών, όπου οι γυναίκες των εκδοτικών ομάδων συνέδεαν τις προσωπικές τους ιστορίες με τους κοινωνικούς αγώνες και τις φεμινιστικές διεκδικήσεις.

Η χρονολογική εξέλιξη των περιοδικών είναι ενδεικτική της μετατόπισης της δημόσιας συζήτησης: η Σκούπα, που κυκλοφόρησε στο τέλος της δεκαετίας του 1970 από ορισμένες από τις ίδιες φεμινίστριες του περιοδικού Δίνη, φεμινιστικό περιοδικό, αποτελεί μία από τις πρώτες

αυτόνομες προσπάθειες έκφρασης και κριτικής στον κυρίαρχο λόγο για τη θέση της γυναίκας σε κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό ή πολιτισμικό επίπεδο. Λίγα χρόνια αργότερα, η Δίνη —όπως περιγράφει η Σαμίου— γεννήθηκε μέσα από την ανάγκη για βαθύτερη θεωρητική συγκρότηση και για τη δημοσιοποίηση ερευνητικών κειμένων που μέχρι τότε δεν είχαν διακριτό χώρο και βήμα. Η σχέση ανάμεσα στη Σκούπα και τη Δίνη δεν εξαντλείται στη χρονολογική τους ακολουθία αλλά αντανακλά τη σταδιακή μετατόπιση από έναν λόγο που προσέγγιζε κυρίως τις εμπειρίες των γυναικών προς μια συζήτηση όπου το φύλο καθίσταται πλέον αναλυτική κατηγορία. Και τούτο όχι μόνο επειδή την περίοδο αυτή δεν είχαν αναπτυχθεί οι σπουδές φύλου (Αβδελά, 2018) αλλά και επειδή τα εργαλεία της διεθνούς φεμινιστικής θεωρίας επηρεάζουν άμεσα και επιλεκτικά διανοητικούς και πολιτικούς κύκλους. «Το '86 ξανασυναντώ την Αγγέλικα Ψαρρά· τότε ήταν και η Μαριάννα Κονδύλη, η Άννα Φραγκουδάκη, η Μαριλίζα Μητσού, η Ελένη Φουρναράκη [...]. Αποφασίσαμε να κάνουμε κάτι, να εκδώσουμε ένα φεμινιστικό περιοδικό. Υπήρχε μια ανάγκη, έτσι το αισθανόμασταν· να εκφραστούν κάποιες απόψεις και, ταυτόχρονα, να δημοσιεύσουμε δικά μας κείμενα σχετικά με την ιστορία των γυναικών, καθώς δεν υπήρχε κάποιο συγκροτημένο βήμα για να δημοσιοποιηθούν αυτές οι μελέτες. Έτσι, το 1987 κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος της Δίνης - Φεμινιστικό Περιοδικό». Η πρωτοβουλία αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία όχι ως αποτέλεσμα ενός «θεωρητικού κενού» αλλά ως έκφραση της συνάντησης ανάμεσα στη δυναμική των φεμινιστικών προβληματισμών της Μεταπολίτευσης και τις καθιερωμένες θεσμικές και εκπαιδευτικές αντιλήψεις που είχαν διαμορφωθεί ιστορικά στην Ελλάδα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η σταδιακή είσοδος των εννοιολογικών εργαλείων που ανέδειξε η διεθνής φεμινιστική θεωρία από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 μπορεί να ιδωθεί ως διαδικασία αναστοχασμού, εξέλιξης και ανανέωσης των φεμινιστριών στην Ελλάδα.

Περιοδικά όπως η *Σκούπα*, η *Δίνη*, η *Κατίνα*, η *Σφίγγα*, το *Αμφί* και η *Λάβρυς*³ αποτέλεσαν όχι μόνο διάυλο επικοινωνίας μεταξύ φεμινιστικών ομάδων αλλά και προνομιακό πεδίο άρθρωσης ενός εναλλακτικού δημόσιου λόγου γύρω από ζητήματα φύλου, σεξουαλικότητας, κοινωνικού αποκλεισμού και, κυρίως, έμφυλης βίας. Τα έντυπα αυτά επεξεργάζονται κριτικά τα φαινόμενα της βίας κατά των γυναικών, είτε αυτή εκδηλώνεται ως φυσική είτε ως ψυχολογική, συμβολική, θεσμική ή ακόμη και ως επιτελεστική πράξη αποκλεισμού από τον δημόσιο χώρο και τα δικαιώματα.

Η έμφυλη βία αναδεικνύεται ως βασικός μηχανισμός της πατριαρχικής κοινωνικής δομής και καταλαμβάνει κεντρική θέση στον λόγο των περιοδικών. Το φαινόμενο του βιασμού, της ενδοοικογενειακής βίας, της σεξουαλικής παρενόχλησης, της πορνείας, της καταναγκασ-

---

³ Το περιοδικό *Σκούπα* κυκλοφορεί συνολικά πέντε τεύχη: τρία το 1979, ένα το 1980 και ένα το 1981. Εκδίδεται από συντακτική επιτροπή που αποτελείται από εννέα γυναίκες, που έγιναν δέκα μετά την κυκλοφορία του πρώτου τεύχους: Έφη Αβδελά, Φανή Ζιώζια, Μαριάννα Κονδύλη, Μαρίνα Μειδάνη-Παπαγιαννάκη, Μαριλίζα Μητσού, Λήδα Μοσχονά, Γεωργία Παπαγεωργίου, Ίντα Φλωρεντίν, Άννα Φραγκουδάκη και Αγγέλικα Ψαρρά. Το περιοδικό *Κατίνα* εκδόθηκε από την Αυτόνομη Ομάδα Γυναικών Θεσσαλονίκης και κυκλοφόρησε συνολικά 7 τεύχη, από το 1983 ως το 1992. Το περιοδικό *Σφίγγα* εκδόθηκε από γυναίκες του αυτόνομου χώρου τον Ιούλιο του 1980 και κυκλοφόρησε ένα μόνο τεύχος. Το περιοδικό *Λάβρυς*, που εκδόθηκε το 1982, αποτέλεσε το πρώτο περιοδικό για τη γυναικεία ομοφυλοφιλία στην Ελλάδα και κυκλοφόρησε τρία τεύχη, ως το 1983. Το περιοδικό *Αμφί* εκδιδόταν από το 1978 έως 1990 από το ΑΚΟΕ. Αποτέλεσε το περιοδικό με τη μεγαλύτερη εμβέλεια και τη μακροβιότερη διάρκεια στο χώρο του ομοφυλόφιλου κινήματος. Το 1986 εκδόθηκε το περιοδικό *Δίνη-Φεμινιστικό Περιοδικό*, με έδρα την Αθήνα, η συντακτική επιτροπή του οποίου προέρχεται από τον πανεπιστημιακό χώρο, και επιδίωξε να δημιουργήσει ένα σημαντικό πεδίο φεμινιστικής θεωρητικής ανάλυσης και επιστημονικού διαλόγου γύρω από ζητήματα φύλου (Μιχοπούλου, 1996· Καντσά, 2018· Λαδά, 2018).

στικής μητρότητας αλλά και της πολιτισμικής και θεσμικής απαξίωσης του γυναικείου σώματος αποτυπώνονται μέσα από άρθρα, αφηγήσεις, πολιτικά κείμενα και μεταφράσεις διεθνών φεμινιστικών θεωρητικών κειμένων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα βιώματα, στην αναγνώριση της έμφυλης βίας ως κοινωνικό και όχι εξατομικευμένο φαινόμενο, όπως και στην ανάδειξη των έμφυλων διακρίσεων ως δομικό στοιχείο που διαπερνά τις κοινωνικές σχέσεις, την εργασία, την οικογένεια, την υγεία και την πολιτική εκπροσώπηση.

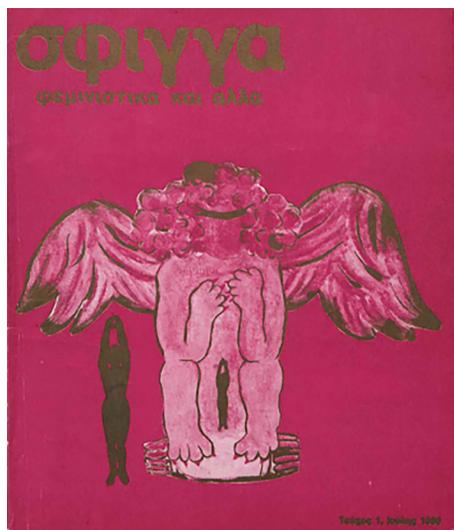
Μέσα από τα περιοδικά αυτά διαμορφώνεται ένας λόγος που όχι μόνο αμφισβητεί την πατριαρχία αλλά και αρθρώνει προτάσεις για την ανατροπή της. Ο λόγος αυτός αναδεικνύει τις έννοιες της αυτοδιάθεσης, του ελέγχου πάνω στο σώμα, της συλλογικής δράσης και της γυναικείας αλληλεγγύης ως θεμελιακά εργαλεία κατανόησης και ανατροπής της βίας. Σε αυτό το πλαίσιο, η θεματική της βίας αποκτά ριζοσπαστικό χαρακτήρα, αφού μετατοπίζεται από την ιδιωτική σφαίρα στο προσκήνιο του δημόσιου και πολιτικού λόγου.

Κεντρικός άξονας της αρθρογραφίας των περιοδικών αναδεικνύεται η θεματική του σώματος, το οποίο παρουσιάζεται ως χώρος εμπειρίας, κοινωνικού ελέγχου αλλά και αντίστασης εντός των πατριαρχικών δομών. Το ζήτημα της έκτρωσης, για παράδειγμα, δεν προσεγγίζεται ως βιοηθικό ή ιατρικό δίλημμα αλλά ως πεδίο πολιτικού αγώνα απέναντι στην κρατική και εκκλησιαστική παρέμβαση στη γυναικεία ζωή.⁴ Στην ίδια κατεύθυνση, η έμφυλη βία εξετάζεται όχι ως μεμονωμένο ή παθολογικό φαινόμενο αλλά ως συστημικός μηχανισμός πειθάρχησης και κοινωνικού ελέγχου. Η σεξουαλική παρενόχληση, ο βιασμός, η ενδοοικογενειακή βία και οι θεσμικές μορφές αποκλεισμού ερμηνεύονται ως εκφάνσεις στρατηγικής εξουσίας που στοχεύει στον περιορισμό και στον έλεγχο των γυναικών (Φλωρεντίν, 1979). Παράλληλα, αναδεικνύεται η βία των αναπαραστάσεων —η διαφήμιση, η πορνογραφία, ο

---

⁴ Βλ. ενδεικτικά: Hanmer, (1979)· Έκτρωση 1976–1986: Το χρονικό μιας διεκδίκησης (1986).

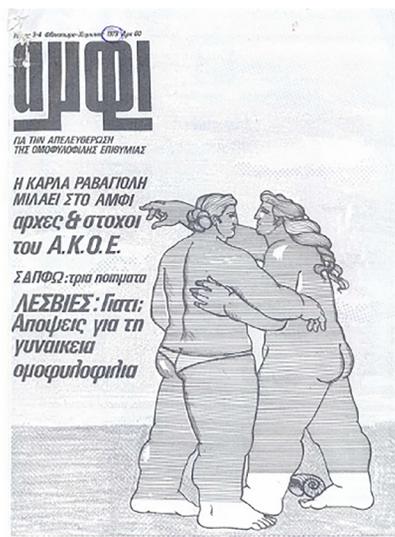
σεξιστικός δημόσιος λόγος— ως ιδεολογικά εργαλεία εμπέδωσης της ανδρικής κυριαρχίας.

Ορισμένα περιοδικά, όπως η *Κατίνα*, εστιάζουν στη θεσμική και συμβολική βία, που είναι εγγεγραμμένες στο δικαιοκ και δικαστικό σύστημα, επισημαίνοντας τις σεξιστικές προκαταλήψεις που εμφιλοχωρούν ακόμα και στους μηχανισμούς απονομής δικαιοσύνης (Γραικού, 1983· Παπαγιαννάκη, 1979). Άρθρα αναφερόμενα σε ιστορικά φαινόμενα, όπως το «Κυνήγι των Μαγισσών», ερμηνεύουν τη βία ως σύστημα εξουσιαστικής πειθάρχησης των γυναικών και περιορισμού της χειραφέτησής τους, αναδεικνύοντας ιστορικές συνέχειες αλλά και δομές εξουσίας που επιβιώνουν (Αυτόνομη ομάδα γυναικών Φιλοσοφικής, 1983).

Αντίστοιχα, το περιοδικό *Σφιγγα* τονίζει την ανάγκη για πολιτική αυτονομία των γυναικών, προτείνοντας τη δημιουργία αυτόνομων ομάδων και συλλογικοτήτων που θα λειτουργούσαν πέρα των περιοριστικών ορίων της κομματικής ορθοδοξίας και των κληρονομημένων μορφών πολιτικών οργάνωσης (Αυτόνομες γυναικείες ομάδες, 1980).

Σε αυτή την κατεύθυνση, η σεξουαλικότητα αποκτά πολιτική διάσταση και μετατρέπεται σε πεδίο ρήξης και άρνησης της πατριαρχικής κυριαρχίας. Το γυναικείο σώμα δεν αντιμετωπίζεται πλέον μόνο ως μέσο καταπίεσης αλλά και ως χώρος διεκδίκησης, ελευθερίας και αντίστασης.

Το περιοδικό *ΑΜΦΙ* (1978-1990) επιχείρησε να συγκροτήσει έναν ριζοσπαστικό αντίλογο γύρω από την ομοφυλοφιλία, αποδομώντας τον κυρίαρχο λόγο που συνδέει την ομοφυλόφιλη σεξουαλική ταυτότητα με την παθολογία, την ανηθικότητα ή την απειλή της δημόσιας υγείας.⁵ Μέσα από βιωματικές αφηγήσεις, πολιτικές παρεμβάσεις και θεωρητικές αναλύσεις, η σεξουαλικότητα επαναπροσδιορίζεται ως ζήτημα ελευθερίας, αυτοπροσδιορισμού και κοινωνικής απελευθέρωσης.

Τα έμφυλα υποκείμενα —ετεροφυλόφιλες γυναίκες, λεσβίες, ομοφυλόφιλοι— στον λόγο των περιοδικών δεν εμφανίζονται απλώς ως θύματα αλλά ως φορείς γνώσης, εμπειρίας και αντίστασης. Ο λόγος

⁵. Βλ. ενδεικτικά: Το φράγμα αρχίζει να σπάει, 1979.

τους δεν επιχειρεί να συνδεθεί μόνο με θεσμικές αλλαγές αλλά να επέμβει στους τρόπους κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας. Αντίστοιχα, η έμφυλη βία δεν παρουσιάζεται ως ακραία εξαίρεση αλλά μετατρέπεται σε κεντρικό πολιτικό διακύβευμα (Hanmer, 1979).

Το περιοδικό *Σκούπα* (1979-1981), ήδη από το πρώτο του τεύχος, εστιάζει στην αυτοδιάθεση του σώματος, θέτοντας το ζήτημα της έκτρωσης ως θεμελιώδες αίτημα φεμινιστικής πολιτικής. Η προσέγγιση είναι πολύπλευρη, ενσωματώνοντας επιστημονικές αναλύσεις από το πεδίο της ιατρικής, καθώς και κείμενα που εξετάζουν τη σεξουαλική παρενόχληση υπό το πρίσμα της βιοπολιτικής, αναδεικνύοντας επιρροές από τη σκέψη του Foucault (Φλωρεντίν, 1979).⁶ Στο περιοδικό συναντάμε ακόμα άρθρα τα οποία εμβαθύνουν στην έννοια της έμφυλης βίας, παρουσιάζοντάς την όχι μόνο ως ατομική ή περιστασιακή πράξη αλλά ως συστηματικό μηχανισμό πειθάρχησης και κοινωνικού ελέγχου των γυναικών. Η κινητικότητα, η δημόσια παρουσία και η αυτονομία των γυναικών αναγνωρίζονται ως απειλές προς μια έμφυλη τάξη πραγμάτων, που επιχειρεί να τις περιορίσει μέσω του φόβου και της καθημερινής επιτήρησης (Hanmer, 1979). Παράλληλα, κριτική ασκεί-

---

⁶ Η επιρροή του Foucault (1979) εγγράφεται στο ευρύτερο θεωρητικό ρεύμα που αναδύεται τη δεκαετία του 1980 και σηματοδοτεί μια σημαντική στροφή: από τις γυναικείες σπουδές προς τις σπουδές φύλου. Η μετάβαση αυτή συνοδεύτηκε από την υπέρβαση δυαδικών ταξινομήσεων (όπως αρσενικό/θηλυκό, ομοφυλόφιλο/ετεροφυλόφιλο), ενσωματώνοντας την έννοια του φύλου ως κοινωνικής και ιστορικής κατασκευής. Η αποδόμηση των παραδοσιακών αντιλήψεων περί σεξουαλικότητας και ταυτοτήτων, βασισμένη στη φουκωική προσέγγιση της εξουσίας και της βιοπολιτικής, συνέβαλε στον αναπροσδιορισμό του φεμινιστικού λόγου. Έτσι, ο φεμινισμός προχώρησε πέρα από μια πολιτική διεκδίκησης θεσμικής ισότητας και στράφηκε στη διερεύνηση των μηχανισμών εξουσίας που διαμορφώνουν τις έμφυλες ταυτότητες, δίνοντας έμφαση στις ρευστές ταυτότητες και στη συγκρότηση του υποκειμένου μέσα από λόγους και πρακτικές (Τζιόβας, 2022).

ται στο οικογενειακό δίκαιο, το οποίο απογυμνώνεται από τον μύθο της ουδετερότητας, με στόχο την ανάδειξη των θεσμικών και νομικών ανισοτήτων που το διέπουν (Παπαγιαννάκη, 1979). Στην αρθρογραφία του περιοδικού *Σκούπα* συναντάμε την αντιμετώπιση της πατριαρχίας ως θεμελιώδους συστήματος κυριαρχίας. Η πατριαρχία προσεγγίζεται ως πολιτικοκοινωνική δομή που διαμορφώνει τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των φύλων, επιδρώντας σε πεδία όπως η εργασία, η πολιτική συμμετοχή και ο έρωτας (Η ισότητα της διαφοράς ή κάνε ό,τι σου λέω, μην κάνεις ό,τι κάνω, 1979). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμα η αρθρογραφία στο περιοδικό που μεταφέρει την ανάλυση σε επίπεδο των πολιτισμικών αναπαραστάσεων, εστιάζοντας στις εικόνες της γυναίκας στη διαφήμιση, όπως και στην πορνεία ως μηχανισμούς εμπέδωσης της ανδρικής κυριαρχίας (Ζιώζια & Αβδελά, 1980). Η παγκόσμια διάσταση του φαινομένου προβάλλεται μέσα από αφιέρωμα στο ινδικό περιοδικό *Manushi*, αποκαλύπτοντας την παρουσία των έμφυλων ανισοτήτων σε διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα (Μοσχονά, 1980).

Το περιοδικό *Κατίνα* (1987-1992), που εκδίδεται λίγα χρόνια αργότερα, υιοθετεί έναν πολυφωνικό και ρηξικέλευθο λόγο, ο οποίος στρέφεται στη συστημική διάσταση της έμφυλης βίας. Με αφετηρία την υπόθεση Κάτιας Κολιτσοπούλου,⁷ το περιοδικό αναδεικνύει τις ενσωματωμένες σεξιστικές προκαταλήψεις του δικαστικού μηχανισμού

---

⁷ Η Κάτια Κολιτσοπούλου καταδικάστηκε ως ηθική αυτουργός στη δολοφονία του συζύγου της, την οποία διέπραξε ο εραστής της, Γιάννης Σγουρίδης, το 1982 στο Παγκράτι. Και οι δύο έλαβαν ποινή ισόβιας κάθειρξης, γεγονός που προκάλεσε έντονες κοινωνικές αντιδράσεις. Το περιοδικό *Κατίνα* παρουσιάζει την υπόθεση ως παράδειγμα σεξισμού και προκατάληψης στο πεδίο της δικαιοσύνης, υπογραμμίζοντας ότι η γυναίκα τιμωρήθηκε εξίσου με τον φυσικό αυτουργό. Το περιοδικό καταγγέλλει τις «μεσαιωνικές» συνθήκες της δίκης και αναδεικνύει την υπόθεση ως ένδειξη των δομικών ανισοτήτων που εξακολουθούν να καθορίζουν τη δικαστική μεταχείριση των γυναικών. Βλ. Γραικού, 1983α· Γραικού, 1988.

(Γραικού, 1983a). Επιπλέον, η αναφορά στην επίθεση κατά της εισαγγελέα Σ. Γιαταγιάνα φέρνει στο προσκήνιο την επιβίωση της βίας στους ίδιους τους θεσμούς εξουσίας (Γραικού, 1983b).

Η έμφυλη βία παρουσιάζεται μέσα από τα περιοδικά ως ένα σύνθετο και πολυεπίπεδο φαινόμενο: όχι απλώς ως μεμονωμένες πράξεις επιθετικότητας αλλά ως πλέγμα θεσμών, λόγων και πρακτικών που νομιμοποιούν και αναπαράγουν την ανδρική κυριαρχία. Η σεξουαλική καταστολή, η οικονομική εξάρτηση, οι νομικές στρεβλώσεις και οι πολιτισμικές αναπαραστάσεις συγκροτούν μια ολόκληρη δομή εξουσίας, που το φεμινιστικό κίνημα καλείται να αποδομήσει.

Παρεμβάσεις και πρακτικές του φεμινιστικού κινήματος στην Κρήτη

Η δεκαετία του 1980, ιδιαίτερα μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, το 1981, χαρακτηρίζεται από ένα διπλό προσανατολισμό: από τη μία παρατηρείται θεσμική ενσωμάτωση των φεμινιστικών αιτημάτων, όπως η συνταγματική κατοχύρωση της ισότητας (1975), η αναθεώρηση του Οικογενειακού Δικαίου (1983), η κατάργηση της προίκας και η αποποινικοποίηση των αμβλώσεων (1986). Το νέο Σύνταγμα του 1975 καθιέρωσε για πρώτη φορά την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών και την αρχή της ίσης αμοιβής. Το αναθεωρημένο Οικογενειακό Δίκαιο προέβλεπε από κοινού ευθύνη των δύο συζύγων για τις οικογενειακές αποφάσεις, θεσπίστηκε το διαζύγιο με αμοιβαία συναίνεση, ενώ και τα παιδιά εκτός γάμου απέκτησαν ίσα δικαιώματα. Οι παντρεμένες γυναίκες μπορούσαν πλέον να διατηρούν το πατρικό τους όνομα ενώ η μοιχεία έπαψε να θεωρείται ποινικό αδίκημα (Τζιόβας, 2022). Έτσι, το ίδιο το κράτος θεωρείται ότι επιχείρησε να εμφανιστεί ως φορέας των φεμινιστικών αιτημάτων, παρουσιάζοντας την εφαρμογή των ευρωπαϊκών επιταγών περί ισότητας «ως υλοποίηση του φεμι-

νισμού επί της ελληνικής γης» (Αβδελά, 2018). Ωστόσο, οι θεσμικές αυτές τομές, παρότι σημαντικές, δεν οδήγησαν στην άμβλυση της κριτικής από τη μεριά ομάδων του φεμινιστικού κινήματος. Αντίθετα, η ενσωμάτωσή τους στο πλαίσιο ενός εργαλειακού κρατικού εκσυγχρονισμού, θεωρήθηκε ότι οδήγησε συχνά στην αποπολιτικοποίηση του φεμινιστικού λόγου και στην υποβάθμιση της ριζοσπαστικής του δυναμικής (Αθανασίου, 2018). Η ίδρυση της Ένωσης Γυναικών Ελλάδας (ΕΓΕ) το 1976, με ισχυρή στήριξη και σύνδεση με τον πολιτικό χώρο του ΠΑΣΟΚ, αποτέλεσε στη δεκαετία του 1980 βασικό εργαλείο αυτής της προσπάθειας. Ωστόσο, η εμπλοκή της ΕΓΕ στην προώθηση των θεσμικών μεταρρυθμίσεων έγινε αντικείμενο έντονης κριτικής από τα αυτόνομα φεμινιστικά σχήματα, που είδαν στη θεσμική ενσωμάτωση των αιτημάτων τους μια μορφή «κρατικού φεμινισμού».⁸ Η οικειοποίηση των διεκδικήσεων από το κράτος και τα κυβερνητικά κόμματα θεωρήθηκε ότι υπονόμει τη ριζοσπαστική δυναμική του κινήματος, μετατρέποντας την πολιτική του ενέργεια σε διαχειριστική μεταρρύθμιση (Αθανασίου, 2018). Από την άλλη, η αυτόνομη φεμινιστική δράση συνεχίζει να λειτουργεί σε αντιπαράθεση με τον κρατικό λόγο, παράγοντας θεωρία και πολιτική μέσα από ανεξάρτητες συλλογικότητες, έντυπα και καλλιτεχνικές παρεμβάσεις, επιχειρώντας να υπερασπιστεί μια πολιτική χειραφέτησης των γυναικών έξω από θεσμικές και κρατικές κατευθύνσεις.⁹

⁸. Για τον όρο θεσμικός ή κρατικός φεμινισμός, βλ. (Σαμίου, 2006).

⁹. Για παράδειγμα αναφορικά με τον λόγο και τη θεωρία των αυτόνομων ομάδων για το ζήτημα των αμβλώσεων, βλ. (Βασίλη, 2022).

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Αρχείο Κύνθιας [Προσωπικό αρχείο, Ηράκλειο Κρήτης],
Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου, «Εκδήλωση-συζήτηση»

Παράλληλα, τη δεκαετία αυτή, η έντονη πολιτική συμμετοχή σταδιακά δίνει τη θέση της στην αποστράτευση από κομματικές ή ισοδύναμες πολιτικές δομές. Ειδικά η πολιτική μέσω του κομματικού συστήματος χάνει την εποχή αυτή την αίγλη της και σταδιακά ωθεί στην αποστράτευση από τους κομματικούς πολιτικούς φορείς (Βαμβακάς & Παναγιωτόπουλος, 2014). Ο κατακερματισμός της Αριστεράς και οι πολλαπλές διασπάσεις της, που εκδηλώνονται τόσο στον κοινοβουλευτικό όσο και στον εξωκοινοβουλευτικό χώρο, συμβάλλουν περαιτέρω στην αποσυσπείρωση των υποκειμένων που δραστηριοποιούνταν στις διάφορες οργανώσεις. Αν και οι διασπάσεις αυτές φαίνεται να επηρέασαν σε μικρότερο βαθμό τις φεμινιστικές συλλογικότητες της Μεταπολίτευσης, εντούτοις συνέβαλαν στην ενίσχυση της δημιουργίας αυτόνομων και ριζοσπαστικών συλλογικοτήτων, καθώς μετέφεραν δυναμικό από τα παραδοσιακά κόμματα προς μορφές αυτόνομης δράσης. Αυτό δημιούργησε ένα πολιτικό περιβάλλον ρευστότητας και αμφισβήτη-

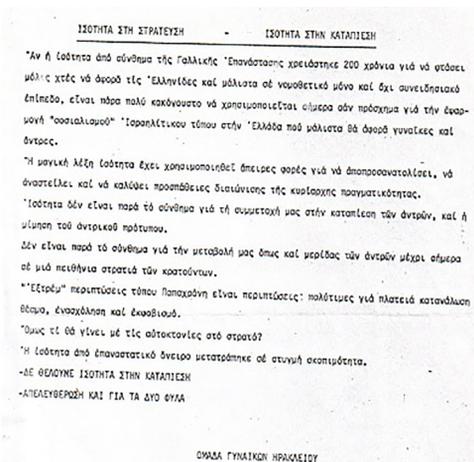
σης, που καθιστούσε δυσκολότερη τη διατήρηση συνεκτικής πολιτικής στράτευσης στα κόμματα και τις οργανώσεις (Ρεπούση, 2018). Έτσι, το αυτόνομο φεμινιστικό ρεύμα της περιόδου θεωρείται ότι πρότεινε μια εναλλακτική επανανοηματοδότηση του πολιτικού, διευρύνοντάς το ώστε να συμπεριλάβει τις ατομικές εμπειρίες, το σώμα, τις σχέσεις, τη σεξουαλικότητα, τη μητρότητα, την εργασία και όλες τις πτυχές της ζωής που παραδοσιακά θεωρούνταν «ιδιωτικές» ή «μη πολιτικές» (Αβδελά, 2018).

Σε επίπεδο Κρήτης, η ΟΓΗ ανέπτυξε μια σειρά από παρεμβάσεις, η θεματολογία των οποίων εντάσσονταν στο πλαίσιο των ριζοσπαστικών φεμινιστικών διεκδικήσεων της περιόδου,¹⁰ με έμφαση στη σεξουαλική αυτοδιάθεση, την ανατροπή των πατριαρχικών δομών στην οικογένεια και την κοινωνία, και τη συγκρότηση μιας γυναικείας υποκειμενικότητας ενάντια στα κυρίαρχα πρότυπα. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η ΙΣ: «Η θεματολογία ήταν πρώτα απ' όλα η πολύ κλασική. Δηλαδή ο σύζυγος, ο πατέρας, η πατριαρχία... Μιλούσαμε για τη διαφορετικότητά μας, την οποία όμως δεν μπορούσαμε να την προσδιορίσουμε ακριβώς». Σημαντική θέση καταλαμβάνει το θέμα του έρωτα και της σεξουαλικότητας, όχι μόνο ως εκφράσεις προσωπικής επιθυμίας αλλά και ως πεδία πολιτικής σημασίας, με έμφαση στην ανάγκη ρήξης με τις κυρίαρχες αφηγήσεις. Η διανομή ανέκδοτου κειμένου της Simone de Beauvoir αποτελεί ενδεικτική πρακτική: «Είχαμε βρει ένα ανέκδοτο κείμενο της Simone de Beauvoir και το είχαμε δακτυλογραφήσει και το μοιράζαμε, που ήταν γραμμένο για τον έρωτα. [...] Μας ενδιέφερε πάρα πολύ ο έρωτας» (ΙΣ).¹¹

¹⁰ Γενικότερα, εμφανίζονται πρωτοβουλίες όπως τα «σπίτια γυναικών», ενώ η δράση εστιάζει στη συνείδηση του έμφυλου βιώματος, με στόχο την απελευθέρωση από εσωτερικευμένες μορφές καταπίεσης (Michoroulou, 1994· Ντούσια, 2018).

¹¹ Η θεωρητική συγκρότηση της ΟΓΗ βασίστηκε σε μια μίξη επιρροών που συνδύαζε την προσωπική αναζήτηση, την πολιτική εμπειρία και την ανάγνωση φεμινιστικής θεωρίας. Η διάδοση έργων όπως *Η γυναί-*

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Αρχείο Κύνθιας [Προσωπικό αρχείο, Ηράκλειο Κρήτης],
Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου, «Ισότητα στη στράτευση - Ισότητα στην καταπίεση»

Η Ομάδα, όπως και γενικότερα το αυτόνομο φεμινιστικό ρεύμα, αντιμετώπιζε με επιφύλαξη τις θεσμικές μεταρρυθμίσεις (όπως π.χ. την αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου), καθώς θεωρούσε ότι αυτές από μόνες τους δεν μπορούσαν να επιφέρουν την απελευθέρωση των γυναικών, ιδιαίτερα όταν δεν συνοδεύονταν από διαδικασίες συνειδητοποίησης και συλλογικής αφύπνισης. Όπως επισημαίνεται χαρακτηριστικά στην προκήρυξη με τον τίτλο «Ισότητα στη στράτευση - Ισότητα στην καταπίεση», η έννοια της ισότητας γίνεται αντικείμενο κριτικής από την Ομάδα: «Η μαγική λέξη ισότητα έχει χρησιμοποιηθεί άπειρες φορές για να αποπροσανατολίσει, να αδρανοποιηθεί και να καλύψει προσπάθειες διακίνησης της κυρίαρχης πραγματικότητας».¹²

κα ευνούχος, της Ζερμέν Γκριρ, όπως και η εργογραφία της Simone de Beauvoir, συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας πολιτικής ταυτότητας που έθετε το φύλο ως βασικό αναλυτικό εργαλείο.

¹². Αρχείο Κύνθιας [Προσωπικό αρχείο, Ηράκλειο Κρήτης], Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου, «Ισότητα στη στράτευση - Ισότητα στην καταπίεση»,

Ανάλογη προβληματική εκφράζεται και στην αφήγηση της Κύνθιας, η οποία αποτυπώνει με γλαφυρό τρόπο την επιφυλακτικότητα της Ομάδας απέναντι σε θεσμικές παρεμβάσεις που δεν προκύπτουν από συλλογική πολιτική ζύμωση: «Πριν καν οι γυναίκες εκφράσουν ένα αίτημα, το ΠΑΣΟΚ το έκανε νόμο... Δεν σημαίνει συνειδητοποίηση... Είναι σαν να φέρανε από άλλες χώρες τα αιτήματα των γυναικών. Εδώ δεν υπήρχαν». Αυτή η κριτική στάση απέναντι στην «άνευ αιτήματος» θεσμική ισότητα, όπως εκφράζεται στην αφήγηση της Κύνθιας και στην προκήρυξη της Ομάδας, δεν απορρίπτει τις μεταρρυθμίσεις αλλά φωτίζει μια βαθύτερη πολιτική λογική: την ανάγκη η φεμινιστική πολιτική να εκκινεί από τη συνειδητοποίηση της θέσης και της καταπίεσης, τις διεργασίες αυτοσυνείδησης και πολιτικοποίησης του βιώματος. Η πολιτική του φύλου, επομένως, δεν περιοριζόταν στη νομική ισότητα αλλά εκκινούσε από το σώμα, την καθημερινή εμπειρία της έμφυλης καταπίεσης και την επιτελεστική πραγμάτωση του υποκειμένου. Η αναγνώριση, άρα, των διεκδικήσεων δεν αρκεί· προέχει η μετατόπιση των όρων συγκρότησης του έμφυλου υποκειμένου, ώστε η φεμινιστική πολιτική να παραμένει ριζικά μετασχηματιστική. Σε αυτή την κατεύθυνση η ΟΓΗ αντιλαμβάνονταν την πολιτική όχι ως διαδικασία εκπροσώπησης αλλά ως ένα συνεχές γίνεσθαι που αρθρώνεται σε χώρους, σώματα και σχέσεις (Ρεπούση, 2018).

Από την άλλη πλευρά, οι γυναικείες ομάδες κομμάτων και οργανώσεων υπογράμμισαν τη σημασία των θεσμικών μεταρρυθμίσεων και συνέβαλαν στη διαμόρφωσή τους, καταθέτοντας συχνά προτάσεις για τις νομοθετικές αλλαγές. Θεώρησαν ότι μέσα από τη θεσμική εκπροσώπηση και την πίεση στους κρατικούς μηχανισμούς μπορούσαν να επιτευχθούν απτά και ουσιαστικά αποτελέσματα για τις γυναίκες. Όπως σημειώνει η ΣΖ: «Όλη αυτή η διεργασία που έγινε μέχρι να νομοθετηθεί το καινούργιο οικογενειακό δίκαιο θεωρώ ότι ήταν από τις κορυφαίες πράξεις του γυναικείου κινήματος που είχε πραγματικά

Αρχείο Κύνθιας [Προσωπικό αρχείο, Ηράκλειο Κρήτης], Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου, «Υπερασπιστείτε τον έρωτα, αντισταθείτε στη βία. Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου» [Φωτογραφία από σύνθημα στον τοίχο], χ.χ. Η φωτογραφία εντοπίζεται και στο προσωπικό αρχείο της Φοίβης Νιωτάκη.

Οι πολιτικές παρεμβάσεις της ΟΓΗ δεν περιορίστηκαν στον εσωτερικό προβληματισμό. Σε περιστατικά βιασμού, προχώρησαν σε δημόσιες δράσεις διαμαρτυρίας με προκηρύξεις, αμφισβητώντας την ουδετερότητα του νομικού λόγου και ασκώντας ηθική πίεση σε πρόσωπα εξουσίας: «Εμείς κυκλοφορήσαμε προκήρυξη για δικηγόρο που υποστήριζε βιαστές... Δεν ήταν νομικό το θέμα, ήταν ηθικό. Και το αισθάνθηκαν στο πετσί τους» (Κύνθια).¹³ Αυτή η δημόσια, πολιτικά στρατευμένη στάση αποτυπώνεται και μέσα από τη φωτογραφία με σύνθημα γραμμένο σε τοίχο: «Υπερασπιστείτε τον έρωτα, αντισταθείτε στη βία. Ομάδα

¹³. Αρχείο Κύνθιας [Προσωπικό αρχείο, Ηράκλειο Κρήτης], Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου, «Διαμαρτυρία για τους βιασμούς», χ.χ.

Γυναικών Ηρακλείου».¹⁴ Το σύνθημα αυτό συμπυκνώνει τον πολιτικό και συναισθηματικό πυρήνα της δράσης της Ομάδας, συνδέοντας τη σεξουαλική ελευθερία, την ελευθερία στις συντροφικές σχέσεις με τη συλλογική αντίσταση στην έμφυλη βία. Μπορεί να θεωρηθεί ως μια μορφή δημόσιας φεμινιστικής παρουσίας στον αστικό χώρο, που διεκδικεί ορατότητα, θέση και λόγο απέναντι στην έμφυλη βία και την κοινωνική σιωπή που τη συνοδεύει. Η υλική επιτελεστικότητα του συνθήματος στον τοίχο και όχι απλώς ως λέξη σε προκήρυξη υπογραμμίζει τον στόχο της Ομάδας να αρθρώσει λόγο που να έχει απήχηση έξω από στενούς κινηματικούς κύκλους, επιδρώντας στον δημόσιο χώρο και αναμετρώμενος με τις παγιωμένες σχέσεις εξουσίας.

Το σύνθημα «Υπερασπιστείτε τον έρωτα, αντισταθείτε στη βία» αποκτά ένα έντονο πολιτικό και συμβολικό φορτίο στο κοινωνικοπολιτισμικό περιβάλλον της Κρήτης. Η αναφορά στον έρωτα δεν είναι τυχαία· έρχεται να υπερασπιστεί την ερωτική επιλογή και τη σεξουαλική ελευθερία των γυναικών σε μια κοινωνία όπου οι σχέσεις συντροφικότητας ρυθμίζονταν συχνά από κοινωνικές επιταγές, οικογενειακές συμφωνίες ή έντονα πατριαρχικά πρότυπα (Αστρινάκη, 2002). Στην τοπική κουλτούρα, ο έρωτας δεν υπήρξε πάντα συνώνυμος της προσωπικής ελευθερίας αλλά πολλές φορές αποτέλεσε πεδίο καταπίεσης, ελέγχου ή κοινωνικού στιγματισμού, ειδικά για τις γυναίκες. Η σύνδεσή του με τη βία στο ίδιο σύνθημα δεν είναι αντιφατική αλλά σηματοδοτική: υπαινίσσεται ότι η ερωτική ζωή των γυναικών γίνεται συχνά στόχος έμφυλης βίας —είτε πρόκειται για ενδοοικογενειακή κακοποίηση, για βιασμό, για σεξουαλικό εξαναγκασμό, είτε για την ηθική επιτήρηση και τον κοινωνικό στιγματισμό. Η φράση αποκτά έτσι χαρακτήρα αντίστασης, διεκδικώντας για τις γυναίκες όχι μόνο την απουσία βίας

¹⁴. Αρχείο Κύνθιας [Προσωπικό αρχείο, Ηράκλειο Κρήτης], Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου, «Υπερασπιστείτε τον έρωτα, αντισταθείτε στη βία. Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου» [Φωτογραφία από σύνθημα στον τοίχο], χ.χ. Η φωτογραφία εντοπίζεται και στο προσωπικό αρχείο της Φοίβης Νιωτάκη.

αλλά και την παρουσία ελεύθερης επιθυμίας, συναίνεσης και ισοτιμίας στις ερωτικές σχέσεις. Η δημόσια ανάρτηση του συνθήματος στον αστικό χώρο του Ηρακλείου μετατρέπει αυτή τη φεμινιστική διεκδίκηση σε πολιτική παρέμβαση, που αμφισβητεί τις παγιωμένες σχέσεις εξουσίας και τη συλλογική σιωπή γύρω από τη βία κατά των γυναικών.

Το πλαίσιο παρέμβασης της ΟΓΗ, η Κρήτη, μπορεί να θεωρηθεί χαρακτηριστικό παράδειγμα περιοχής όπου η έμφυλη βία δεν αποτέλεσε απλώς ιδιωτική υπόθεση αλλά συνδέθηκε άρρηκτα με τις κυρίαρχες έμφυλες ταυτότητες και τις μορφές ανδρισμού που προβλήθηκαν ως «φυσικές», κοινωνικά αποδεκτές και επιτρεπτές. Η ανδρική ταυτότητα στην Κρήτη συγκροτήθηκε συχνά γύρω από ένα εξουσιαστικό πρότυπο, στο οποίο συνυπήρχαν στοιχεία τιμής και προστασίας της οικογενειακής και κοινωνικής τάξης (Αστρινάκη, 2002). Ιδιαίτερα στις ορεινές περιοχές, αυτή η μορφή ανδρισμού ενσαρκώθηκε στο πρόσωπο του «λεβέντη»: ενός άνδρα με κύρος, εξουσία και επιρροή, ο οποίος επιβάλλει κανόνες στις γυναίκες του περιβάλλοντός του αναφορικά με την εμφάνιση και τη συμπεριφορά τους. Οι περιορισμοί αυτοί δεν προέκυπταν αναγκαστικά από κάποιο θεσμικό πλαίσιο αλλά από άτυπες κοινωνικές συμβάσεις, που λειτουργούσαν κανονιστικά και διαμόρφωναν την καθημερινότητα των υποκειμένων. Σε αυτή την κατεύθυνση, η Κύνθια σημειώνει ότι τα πρότυπα αυτά όχι μόνο επιβίωναν αλλά ενισχύονταν μέσα από την αναπαραγωγή τους και από τις ίδιες τις γυναίκες: «Βέβαια υπεύθυνη σε μεγάλο βαθμό είναι η γυναίκα. Γιατί τον καμαρώνει. Τον φτιάχνει. Τον διαμορφώνει. Εγώ που είμαι εδώ δε, στον Μυλοπόταμο, και το τι έχω δει, δεν μπορείς να φανταστείς».

Σε αντίθεση με το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα της Μεταπολίτευσης, που ανέδειξε την έμφυλη καταπίεση ως αυτοτελές πολιτικό ζήτημα, οι γυναικείες οργανώσεις που συνδέονταν με τα κόμματα της Αριστεράς αντιμετώπιζαν τα ζητήματα φύλου ενταγμένα στο ευρύτερο πλαίσιο της ταξικής ανάλυσης. Υιοθετώντας έναν «κομμουνιστικό φεμινισμό», όπως αυτός εκφράστηκε χαρακτηριστικά από την ΟΓΕ, επεδίωξαν τη σύνδεση της γυναικείας απελευθέρωσης με την κοινω-

νική αλλαγή, υποστηρίζοντας ότι «δεν υπάρχει απελευθέρωση των γυναικών χωρίς τον σοσιαλισμό» και αντίστροφα (Ρεπούση, 2018). Μέσα από αυτή τη σύνδεση, τα έμφυλα αιτήματα αντιμετωπίζονταν πρωτίστως ως μέρος της συνολικής αντικαπιταλιστικής πάλης.¹⁵ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η ΣΖ από την ΟΓΕ: «Στις οργανώσεις βάση δεν υπήρχε συζήτηση για τα γυναικεία ζητήματα υπήρχε σαν να λες τώρα να ασχοληθούμε, ας πούμε, και με τον σύλλογο τον τάδε. Ήταν κάτι χωριστό. Δεν ήταν κάτι που έμπαινε στην ημερήσια διάταξη, να στο πω έτσι, των θεμάτων που υπήρχαν. Απλά, σε ό,τι εισήγηση γινόταν, σε ό,τι δραστηριότητα υπήρχε και το γυναικείο ζήτημα. Και το γυναικείο ζήτημα. Αλλά ήταν πάντα το και». Έτσι, οι θεματικές που απασχολήσαν το φεμινιστικό κίνημα της περιόδου αποτέλεσαν μεν πεδία παρέμβασης για τις γυναικείες οργανώσεις της Αριστεράς, δεν αναδείχθηκαν όμως σε κεντρικά ζητήματα της πολιτικής τους ενασχόλησης. Η ΣΖ σημειώνει σχετικά: «Ναι, και στην αντισύλληψη, αλλά ούτε και εκεί. Δηλαδή, λέγαμε να φτιαχτούν κέντρα σε αυτό. Δηλαδή, εμείς εξαντλήσαμε τη δυναμική αυτού του ζητήματος στο να ιδρυθούν κέντρα αντισύλληψης ή να δημιουργηθούν σπίτια για την προστασία των κακοποιημένων γυναικών προς το τέλος. Μέχρι εκεί. Ότι να υπάρχει ενημέρωση για να μην κινδυνεύει η υγεία της γυναίκας από την ελλιπή ενημέρωση για την αντισύλληψη, τις μεθόδους κτλ. Αλλά όχι ιδιαίτερη δουλειά. Θα πω φέμα αν πω ότι κάναμε ιδιαίτερη δουλειά ή το είχαμε αναδείξει σαν ένα πολύ σημαντικό ζήτημα. Όχι».

Αντίστοιχα, όπως αναδεικνύεται από το Αρχείο της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίους Ηρακλείου (νεολαία ΚΚΕ εσωτερικού), που εναπόκειται στη

¹⁵ Όπως αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία, η σκέψη της Αριστεράς επηρεάστηκε από θεωρητικούς όπως ο Φρίντριχ Ένγκελς ή το έργο *Η γυναίκα και ο σοσιαλισμός* (1904) του Άουγκουστ Μπέμπελ, όπου υποστηριζόταν ότι ο αγώνας των γυναικών μπορούσε να ενσωματωθεί στον ευρύτερο τάξικό αγώνα. Το «γυναικείο ζήτημα» θα επιλυόταν μέσα από την κοινωνική επανάσταση και τη σοσιαλιστική οργάνωση της κοινωνίας, χωρίς να απαιτείται η αυτονομία του (Τζιόβας, 2022).

Βικελαία Βιβλιοθήκη, η δουλειά στις γυναικείες επιτροπές και ομάδες αποτελούσε προϊόν επεξεργασίας κεντρικά του Κόμματος και των διαδικασιών του. Η ΚΔΓ, αν και επηρεάστηκε περισσότερο από τη δυναμική των φεμινιστικών διεκδικήσεων της Μεταπολίτευσης σε σχέση με την ΟΓΕ, συνέδεσε και αυτή έντονα τη ρητορική της με την ταξική πάλη και τη θεωρητική πρόσληψη της Αριστεράς για τα κοινωνικά ζητήματα (Ρεπούση, 2018). Μάλιστα, οι συμμετέχουσες στην έρευνα καταθέτουν την έντονη δυσaréσκείά τους για την παρέμβαση του Κόμματος στις διαδικασίες τους: «Όσο για το ΚΚΕ εσωτερικού, είχαμε μεγάλο πόλεμο. Ήταν εδώ μια μικρή οργάνωση ΚΚΕ εσωτερικού, δεν κάνανε τίποτα, το μόνο κομμάτι που κινιόταν ήταν οι γυναίκες και μας είχαν ζαλίσει. Δηλαδή πείτε μας τι θα κάνετε, να πάρετε γραμμή να κάνετε το ένα και το άλλο, εγώ θυμάμαι ότι είχα κάνει διαμαρτυρία και έγγραφη μια φορά και είπα εάν δεν μας αφήσετε, θα σηκωθώ να φύγω. Ένα κομμάτι δουλεύει, αφήστε μας να δουλέψουμε, θα μας λέτε και τι θα κάνουμε και πώς θα το κάνουμε και που ήταν το πιο προοδευτικό κόμμα το ΚΚΕ εσωτερικού κατά τη γνώμη μου, από όλα τα κόμματα ήταν το πιο προοδευτικό και όμως εκεί θέλανε να έχουν το πάνω χέρι» (Hemal). Ενώ η ΚΔΓ εμφανίζεται να έχει δεχθεί ισχυρότερες επιρροές από το φεμινιστικό κίνημα της Μεταπολίτευσης στην ατζέντα των αιτημάτων που έθετε σε σχέση με οργανώσεις όπως η ΟΓΕ, η μαρτυρία φωτίζει την άρνηση του Κόμματος να αποδεχτεί πλήρως την αυτονομία του γυναικείου λόγου και δράσης αλλά και την επιδίωξη διαρκούς κομματικής επιτήρησης.

Ωστόσο, σύμφωνα με τις ίδιες τις συμμετέχουσες στην έρευνα, αυτή η ένταση και η αντίδραση που είχαν συνέβαλε τελικά στην ενίσχυση της οργανωτικής τους αυτονομίας. Έτσι, η ΚΔΓ, αν και ενταγμένη στο πολιτικό σχέδιο του ΚΚΕ Εσωτερικού και φέρουσα τα χαρακτηριστικά της κομματικής γραμμής περί δημοκρατικού μετώπου, επιχείρησε να διαμορφώσει μια πολυφωνική φυσιογνωμία, καθώς πολλά από τα τμήματά της ανέπτυσαν διακριτή φεμινιστική δράση, συχνά στον αντίποδα της κεντρικής. Η δραστηριότητά της στα Χανιά, όπως κατατίθεται,

ήταν ιδιαίτερα έντονη γύρω από ζητήματα όπως η έμφυλη βία και οι εκτρώσεις: «Εδώ πάντως στα Χανιά είχαμε συμπαρασταθεί αρκετά σε γυναίκες οι οποίες εγκαταλείψανε τους άνδρες τους γιατί τις δέρνανε, γιατί τους φαινόταν άσχημα τέλος πάντων, και τις στηρίξαμε. Έχουμε παράδειγμα μιας κοπέλας η οποία αν δεν υπήρχε η Κίνηση νομίζω δεν θα τον άφηνε τον άντρα της» (Hemal). Μέσα από τη δράση της, η Κίνηση φαίνεται σταδιακά να μετατοπίζει τη δράση της από την παραδοσιακή ρητορική περί ειρήνης και δημοκρατίας προς την ανάδειξη του γυναικείου σώματος ως πεδίου πολιτικής διεκδίκησης, σε ζητήματα όπως η αυτοδιάθεση, η βία, η καταπίεση και η κοινωνική ορατότητα των γυναικών (Ρεπούση, 2018).

Αντίστοιχα και η Έμμου από την ΚΔΓ αναδεικνύει, μέσα από την αφήγησή της, την έμπρακτη εμπλοκή τους σε ζητήματα έμφυλης βίας: «Είχε μώλωπες παντού η κοπέλα και εγώ την είχα δει. Και η διαδικασία της δίκης ήτανε και αυτή μια περιπέτεια. Διότι ξέρετε πόσο αναβάλλονται εδώ οι δίκες, κρατάνε χρόνια, και δεν την αναβάλλουν τουλάχιστον νωρίτερα. Ερχότανε από τη Σουηδία, τη φιλοξενούσε η Μαρία στο σπίτι της, είχε στενές επαφές με τη δικηγόρο μας, δεχόταν απειλές, να μην συνεχίσει την διαδικασία. Και επίσης δέχονταν απειλές και οι γυναίκες της Κίνησης. Αυτό που είχε ενδιαφέρον και είχα σοκαριστεί όταν το είχα μάθει είναι ότι η σύζυγος αυτού του κυρίου, ο οποίος ήταν επώνυμος τότε, είχε πάρει τηλέφωνο την κοπέλα που φιλοξενούσε τη βιασθείσα κοπέλα και της είπε ότι, σκεφτείτε εμένα, σκεφτείτε τα παιδιά μας —που αυτός είχε μια κόρη στην ηλικία της κοπέλας. Κρατήσαμε γερά. Αυτό έγινε αφορμή και μάθαμε για ένα ολόκληρο κύκλωμα που λειτουργούσε στο παλιό λιμάνι των Χανίων». Η εμπλοκή αυτή της ΚΔΓ, όπως αποτυπώνεται στην υποστήριξη κακοποιημένων γυναικών, την παρακολούθηση δικαστικών διαδικασιών και τη δημιουργία τοπικών δικτύων υποστήριξης, αναδεικνύει μια ριζοσπαστικοποίηση της δράσης των οργανώσεων αυτών, ιδιαίτερα στην περιφέρεια (όπως στα Χανιά), η οποία ξεπερνά τα στενά όρια της κοινοτικής γραμμής. Ωστόσο, παρά τις σημαντικές αυτές δράσεις, η Έμμου

αναγνωρίζει ότι η δουλειά γύρω από την έμφυλη βία δεν υπήρξε κεντρική πολιτική προτεραιότητα. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει τη βασική προβληματική που εξέφρασε το αυτόνομο φεμινιστικό ρεύμα της Μεταπολίτευσης —όπως αυτή εκφράστηκε από τις αυτόνομες ομάδες και την ΟΓΗ— ότι οι γυναικείες οργανώσεις των κομμάτων (ακόμα και των «πιο προοδευτικών», όπως το ΚΚΕ εσωτερικού) περιόρισαν το γυναικείο ζήτημα στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ταξικής ανάλυσης, χωρίς να του αποδώσουν αυτοτελή πολιτική σημασία.

Τα όρια της παρέμβασης των γυναικείων οργανώσεων των κομμάτων στα ζητήματα έμφυλης βίας και της διαμόρφωσης ανεξάρτητου φεμινιστικού λόγου αποτυπώνονται και στην αφήγηση της ΣΖ: «...το θέμα της έμφυλης βίας το αντιμετωπίζαμε ως την επιβολή του ενός φύλου επάνω στο άλλο, που πάντα ήταν η γυναίκα φυσικά, και πάντα όμως έχοντας στην πίσω πλευρά του μυαλού μας ότι αυτή είναι η καθεστηκυία τάξη πραγμάτων. Δηλαδή, έπρεπε να σπάσεις αυτή τη φυσικοποίηση που υπήρχε. Ότι δεν ήταν δεδομένο, ότι δεν ήταν αμετάκλητη αυτή η σχέση και η επιβολή της πατριαρχίας με αυτό τον τρόπο. Δεν ήταν καθόλου εύκολο. Και αυτό που λέω, ότι πηγαίναμε στα χωριά, πηγαίναμε και προσπαθούσαμε να δημιουργήσουμε πυρήνες γυναικών που μπορούν να έχουν την αίσθηση ότι λειτουργούν σαν μια γυναικεία ομάδα. Έχουν αλληλοσυμπράσταση, μπορούν να μιλάνε για ζητήματα που δεν θα μιλούσαν σε οικογενειακές συνάξεις στο καφενείο ή στο σπίτι του συγχωριανού. Εντάξει, δεν μπορώ να σου πω ότι αναπτύχθηκε και πολύ αυτή η ιστορία». Παρά τις προσπάθειες που έγιναν σε τοπικό επίπεδο, το ζήτημα της έμφυλης βίας δεν κατέστη κεντρική πολιτική προτεραιότητα —σύμφωνα με μαρτυρίες όπως αυτή της ΣΖ— και αυτό αποτέλεσε σημείο διαρκούς κριτικής από το αυτόνομο φεμινιστικό κίνημα, που ζητούσε την αναγνώριση της αυτονομίας της δράσης από θεσμούς και κόμματα. Το αυτόνομο ρεύμα υποστήριζε ότι δεν αρκούσαν στην παρέμβαση για τη «στήριξη των γυναικών». Επιδίωκε τη ριζοσπαστική αναδιάταξη των ίδιων των εννοιών της υποκειμενικότητας και της κοινωνικής σχέσης, βλέποντας την πολιτική

όχι ως θεσμική αντιπροσώπευση, αλλά ως ένα διαρκές, επιτελεστικό και βιωματικό πεδίο.

Επίλογος

Κατά τη Μεταπολίτευση, το φεμινιστικό κίνημα στην Κρήτη —όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας— αναπτύχθηκε σε ένα πεδίο διαρκούς διαπραγμάτευσης μεταξύ θεσμικής ενσωμάτωσης και αυτόνομης ριζοσπαστικής δράσης. Παρότι οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1980 (νομική ισότητα, αναμόρφωση του Οικογενειακού Δικαίου, αποποινικοποίηση των αμβλώσεων) δημιούργησαν ένα νέο πλαίσιο δικαιωμάτων, δεν εξασφάλισαν σύγκλιση ανάμεσα σε όλες τις εκδοχές του φεμινιστικού κινήματος. Αντίθετα, οι αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες —με χαρακτηριστική περίπτωση για την Κρήτη την ΟΓΗ— διατήρησαν κριτική στάση απέναντι στον «κρατικό φεμινισμό» και ανέδειξαν την αυτονομία, τη συλλογικότητα και την αυτοδιάθεση του σώματος ως θεμελιώδη στοιχεία της πολιτικής τους. Εστιάζοντας στην πατριαρχία, στη σεξουαλική αυτοδιάθεση, στον έρωτα και στην έμφυλη συγκρότηση του υποκειμένου, διαμόρφωσαν μια πολιτική πρακτική που υπερέβαινε την τυπική θεσμική ισότητα και διεκδικούσε ριζικό μετασχηματισμό των κοινωνικών και πολιτισμικών όρων ύπαρξης των γυναικών.

Εντός του ιδιαίτερου κοινωνικού περιβάλλοντος της Κρήτης, η ΟΓΗ ανέπτυξε μια πρακτική που αμφισβητούσε τις πατριαρχικές μορφές ανδρισμού και τις κοινωνικές συμβάσεις που διαμόρφωναν ένα πλέγμα έμφυλων εξουσιών. Η πολιτική της Ομάδας δεν περιορίστηκε στον εσωτερικό προβληματισμό· αντίθετα, περιελάμβανε δημόσιες παρεμβάσεις, δράσεις αλληλεγγύης και κριτικές τοποθετήσεις απέναντι σε πρακτικές που θεωρούνταν αυτονόητες στην τοπική κοινωνία. Έτσι, ζητήματα όπως ο έρωτας, το σώμα και η σεξουαλική αυτονομία αναδείχθηκαν ως πεδία πολιτικής διεκδίκησης, επαναπροσδιορίζοντας

την έννοια του «πολιτικού» πέρα από την κρατική διαχείριση των δικαιωμάτων.

Αντίθετα, οι γυναικείες οργανώσεις των κομμάτων της Αριστεράς —όπως η ΟΓΕ και η ΚΔΓ— προσέγγισαν τα έμφυλα θέματα κυρίως μέσα από το πρίσμα της ταξικής ανάλυσης, δίνοντας προτεραιότητα στη θεσμική κατοχύρωση των δικαιωμάτων και στη διεκδίκηση νομικών μεταρρυθμίσεων. Αν και η ΚΔΓ ανέπτυξε πιο έντονη ευαισθησία απέναντι στη βία κατά των γυναικών και λειτούργησε υποστηρικτικά προς κακοποιημένες γυναίκες, η κομματική επιτήρηση και η ιεράρχηση των έμφυλων ζητημάτων ως «δευτερευόντων» περιόρισαν ουσιαστικά την αυτονομία της. Οι μαρτυρίες των γυναικών αναδεικνύουν τα όρια αυτών των δομών: συγκρούσεις με την κομματική ηγεσία, αμφισβήτηση των οργανωτικών περιορισμών και επιμονή στη διεύρυνση του χώρου αυτοτελούς δράσης. Σε αντιπαράθεση με αυτές τις οργανώσεις, το αυτόνομο φεμινιστικό ρεύμα της Μεταπολίτευσης ασκούσε σφοδρή κριτική στον τρόπο με τον οποίο τα κόμματα αφομοίωναν ή περιθωριοποιούσαν το γυναικείο ζήτημα, υπογραμμίζοντας ότι η έμφυλη καταπίεση αποτελεί αυτόνομο πολιτικό διακύβευμα και ότι η πολιτική πρέπει να νοηθεί ως βιωματική, επιτελεστική και όχι αποκλειστικά θεσμική πρακτική.

Η μελέτη των φεμινιστικών ομάδων στην Κρήτη καθιστά σαφές ότι η εμπειρία της φεμινιστικής δράσης στην περιφέρεια δεν μπορεί να ενταχθεί με έναν γραμμικό τρόπο στις κυρίαρχες αφηγήσεις της φεμινιστικής ιστοριογραφίας έτσι όπως έχει καταγραφεί στα μητροπολιτικά κέντρα. Αντίθετα, αναδεικνύει ένα σύνθετο, πολυεπίπεδο και συχνά ασυνεχές πεδίο συγκρότησης φεμινιστικής δράσης, το οποίο διαμεσολαβείται από τοπικές πολιτισμικές δυναμικές, ιδιάζουσες μορφές πατριαρχίας και τις σχέσεις των γυναικών με κομματικούς μηχανισμούς. Σε αντιπαράθεση με την Αθήνα —όπου ο αυτόνομος φεμινισμός ανέπτυξε ισχυρή θεωρητική παραγωγή και κατέκτησε δημόσια ορατότητα μέσω περιοδικών, κινηματικών δικτύων και θεματικών διασταυρώσεων— η περίπτωση της Κρήτης προβάλλει ένα μοντέλο φεμινιστικής δράσης

περισσότερο εμπειρικό, διακεκομμένο και τοπικά ενσώματο, χωρίς αυτό να συνεπάγεται πολιτική αδυναμία ή απουσία ριζοσπαστικότητας.

Οι αφηγήσεις των γυναικών αναδεικνύουν ότι η συγκρότηση των ομάδων στην Κρήτη πραγματοποιήθηκε στο μεταίχμιο μεταξύ κρατικού και κινηματικού φεμινισμού αλλά σε ένα πλαίσιο στο οποίο η τοπική κοινωνική διάρθρωση —δομημένη γύρω από ισχυρούς ανδρικούς κώδικες τιμής, οικογενειακή εξουσία και θεσμοποιημένες άτυπες ιεραρχίες— προσέδιδε εντάσεις και σημασίες διαφορετικές από τις αστικές εμπειρίες του κέντρου. Η έμφυλη βία, ο έλεγχος της σεξουαλικότητας και η κοινωνική επιτήρηση λειτούργησαν ως υλικά ιστορικά δεδομένα που καθόρισαν το διακύβευμα της φεμινιστικής στράτευσης. Έτσι, ενώ το κίνημα στα μητροπολιτικά κέντρα αρθρώνει συστηματικά το αίτημα της «πολιτικοποίησης του προσωπικού» ως θεωρητική κριτική στην πατριαρχία, στην Κρήτη το «προσωπικό» δεν αποτελεί τόσο αφετηρία για εννοιολογική παραγωγή όσο εμπειρικό πεδίο άμεσης αντιπαράθεσης με την πατριαρχική τάξη πραγμάτων σε τοπικό επίπεδο.

Η σύγκριση με τον φεμινιστικό λόγο στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως αυτός αποτυπώθηκε σε περιοδικά και συλλογικές εκδόσεις της εποχής, δείχνει ότι οι ομάδες στην Κρήτη «συνομιλούν» με τις κεντρικές έννοιες του κινήματος —αυτοσυνείδηση, αυτονομία, πολιτικοποίηση του βιώματος— αλλά τις επανανοηματοδοτούν μέσα από την υλικότητα της καθημερινής εμπειρίας και την πολιτισμική ιδιομορφία του νησιού. Η συνειδητοποίηση δεν διαμορφώνεται ως θεωρητική διαδικασία αλλά ως διαπραγμάτευση με κοινωνικούς κανόνες που βιώνονται ως αδιάρρηκτοι, ενώ η έννοια της αυτονομίας αναδύεται όχι ως ιδεολογική διαφοροποίηση από τα κόμματα —όπως στην Αθήνα— αλλά ως αποτέλεσμα της διαρκούς σύγκρουσης με κομματικούς μηχανισμούς που επιχειρούν να ελέγξουν ή να καθοδηγήσουν τη γυναικεία δράση. Η εσωκομματική ένταση, επομένως, δεν αποτελεί περιθωριακό φαινόμενο αλλά μηχανισμό μέσα από τον οποίο οι γυναίκες παράγουν πολιτική υποκειμενικότητα, διεκδικώντας χώρο αυτόνομης έκφρασης και οργανωτικής αυτοδιάθεσης.

Η εμπειρία της Κρήτης επισημαίνει επίσης ότι ο φεμινιστικός αγώνας δεν εκτυλίσσεται με όρους θεωρητικής συνέχειας ή οργανωτικής σταθερότητας, όπως συχνά προϋποθέτουν οι ιστοριογραφικές αποτιμήσεις που προέρχονται από τα μητροπολιτικά αστικά κέντρα. Αντίθετα, χαρακτηρίζεται από αποσπασματικότητα, ανισόχρονες παρεμβάσεις και ασυνέχεια, στοιχεία που δεν συνιστούν ένδειξη αδυναμίας αλλά διαφορετική τροχιά ιστορικής συγκρότησης. Η ασυνέχεια αυτή αποτυπώνει τη δυσκολία της μετατόπισης έμφυλων ιεραρχιών σε ένα περιβάλλον όπου η πατριαρχία δεν λειτουργεί μόνο θεσμικά αλλά ενσωματώνεται σε σχέσεις συγγένειας, σε άτυπους κώδικες και σε κοινωνικές προσδοκίες που διαπερνούν την καθημερινότητα. Μ' αυτή την έννοια, η Κρήτη καθίσταται ένα παράδειγμα όπου η φεμινιστική δράση αναπτύσσεται ως πρακτική αντοχής και επινώσης μέσα σε συνεχή διαπραγμάτευση με ένα κοινωνικό καθεστώς πολλαπλών καταναγκασμών.

Η συμβολή αυτών των ομάδων στην ελληνική φεμινιστική ιστοριογραφία είναι ουσιαστική. Αποκαλύπτουν όψεις του φεμινιστικού κινήματος που δεν γίνονται ορατές μέσα από τις ηγεμονικές αφηγήσεις: τη σημασία της περιφέρειας ως χώρου παραγωγής πολιτικής σκέψης, τη συνάρθρωση φεμινισμού και τοπικής κουλτούρας, τον ρόλο της εσωκομματικής σύγκρουσης στη συγκρότηση της αυτονομίας, την αναγκαιότητα να αναγνωριστεί η ασυνέχεια ως συστατικό χαρακτηριστικό της φεμινιστικής ιστορίας. Με άλλα λόγια, οι ομάδες στην Κρήτη δεν αποτελούν μια δευτερεύουσα ή «τοπική» εκδοχή του φεμινισμού αλλά εισάγουν στην ιστοριογραφία κρίσιμες μεταβλητές που αμφισβητούν την ταύτιση της φεμινιστικής δράσης με τα αστικά κέντρα και τη θεωρητική ομοιογένεια.

Τελικά, η περίπτωση της Κρήτης υποδεικνύει ότι το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα πρέπει να ιδωθεί ως πολυφωνικό και γεωγραφικά διαφοροποιημένο πεδίο, όπου οι τοπικές ιστορίες δεν αποτελούν παραλλαγές του κεντρικού αφηγήματος αλλά αυτόνομες τροχιές, με ιδιαίτερη πολιτική και κοινωνική σημασία. Αυτή η αναγνώριση δεν είναι απλώς μια πράξη διόρθωσης της ιστοριογραφικής καταγραφής:

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

αποτελεί προϋπόθεση για μια πιο σύνθετη και υλική κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι γυναίκες στην Ελλάδα —και ιδίως στις περιφέρειες— διαμόρφωσαν πρακτικές αντίστασης απέναντι στην πατριαρχία, μέσα από διαδρομές που δεν υπακούν στους θεωρητικούς κανόνες του κέντρου αλλά αντανακλούν τις ιστορικές, πολιτισμικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες του τόπου τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αβδελά, Έ. (2018). Ο φεμινισμός ως κριτική της εξουσίας. Στο Ντ. Βαΐου & Α. Ψαρρά (Επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και μετά* (σσ. 13–18). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Αθανασίου, Α. (2018). Το «να γίνεσαι φεμινίστρια» ως κριτική επιτελεσματικότητα του πολιτικού. Στο Ντ. Βαΐου & Α. Ψαρρά (Επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και μετά* (σσ. 19–32). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Αυτόνομες γυναικείες ομάδες (1980). *Σφίγγα: Φεμινιστικά και άλλα*, 1, 21–30.
- Αυτόνομη ομάδα γυναικών Φιλοσοφικής (1983). Οι μάγισσες (14^ο-17^ο αι.) στη Δυτική Ευρώπη. Οι φεμινίστριες μιας άλλης εποχής; Κατίνα: *Φεμινιστικό περιοδικό*, 1, 7–13.
- Αρχείο Κύνθιας [Προσωπικό αρχείο, Ηράκλειο Κρήτης], Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου. (χ.χ.α). «Διαμαρτυρία για τους βιασμούς».
- Αρχείο Κύνθιας [Προσωπικό αρχείο, Ηράκλειο Κρήτης], Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου. (χ.χ.β). «Ισότητα στη στράτευση – Ισότητα στην καταπίεση».
- Αρχείο Κύνθιας [Προσωπικό αρχείο, Ηράκλειο Κρήτης], Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου. (χ.χ.). «Υπερασπιστείτε τον έρωτα, αντισταθείτε στη βία. Ομάδα Γυναικών Ηρακλείου» [Φωτογραφία από σύνθημα στον τοίχο].
- Αστρινάκη, Ο. (2002). *Ο άνδρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άντρα: Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή Δυτική Κρήτη* (Διδακτορική διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

- Βαμβακάς, Β., & Παναγιωτόπουλος, Π. (2014). Εισαγωγή. Στο Β. Βαμβακάς & Π. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό* (σσ. XXXI-LXXI). Αθήνα: Επίκεντρο.
- Βαμβακίδου, Ι., & Αρβανιτίδου, Α. (2004). Η σύγχρονη ελληνική ιστορία μέσα από τις πηγές: Η περίπτωση της εθελοντικής στράτευσης των γυναικών 1979-1980. *Μακεδόν*, 13, 239-246.
- Βασίλη, Μ. (2022). *Η άμβλωση ως δικαίωμα: Λόγοι και αντίλογοι γύρω από ένα φεμινιστικό πρόταγμα (1976-1986)* (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία). Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Βικελαία Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ρήγα Φεραίου. (χ.χ.α). «Απόφαση του 3ου Συνεδρίου του Ρήγα για το γυναικείο», φάκ. 48.
- Βικελαία Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ρήγα Φεραίου. (χ.χ.β). «Γυναικεία δουλειά μέσα στο Ρήγα», φάκ. 48.
- Βούλγαρης, Γ. (2003). Η δημοκρατική Ελλάδα, 1974-2004. Στο Β. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού: Τόμος 10^{ος}. Η Ελλάδα της ομαλότητας. Δημοκρατικές κατακτήσεις, οικονομική ανάπτυξη και πολιτική σταθερότητα, 1974-2000* (σσ. 9-50). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γραικού, Ε. Κ. (1983a). Κάτια Κολιτσοπούλου: Το κυνήγι των «μαγισσών» συνεχίζεται... *Κατίνα: Φεμινιστικό περιοδικό*, 1, 2-3.
- Γραικού, Ε. Κ. (1983b). Υπόθεση Γιαταγάνα. *Κατίνα: Φεμινιστικό περιοδικό*, 1, 4.
- Γραικού, Ε. Κ. (1988). Κάτια Κολιτσοπούλου: Η καταδίκη της στιγματίζει την ελληνική κοινωνία. *Κατίνα: Φεμινιστικό περιοδικό*, 3, 4-7.
- Δημανόπουλος, Σ. (2016). Αστικός χώρος, κοινωνικά υποκείμενα και τουριστική ανάπτυξη: Η περίπτωση του Ηρακλείου, 1945-1960. *Μνήμων*, 34, 97-124. <https://doi.org/10.12681/mnimon.10174>
- Έκτρωση 1976-1986: Το χρονικό μιας διεκδίκησης (1986). *Δίνη: Φεμινιστικό περιοδικό*, (1), 8-28.

- Foucault, M. (1979). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.
- Ζαϊμάκης, Γ. (1999). *Καταγώγια ακμάζοντα στον Λάκκο Ηρακλείου: Παρέκκλιση, πολιτισμική δημιουργία, ανώνυμο ρεμπέτικο (1900-1940)*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Ζιώζια, Φ., & Αβδελά, Έ. (1980). Διαφήμιση και κοινωνική συμπεριφορά. Η αναγωγή της γυναικείας υποταγής σε τελετουργία. *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα*, 4, 8-12.
- Hanmer, J. (1979). Βία και κοινωνικός έλεγχος των γυναικών (Γ. Παπαγεωργίου, Μτφρ.). *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα*, (2), 80-93.
- Η ισότητα της διαφοράς ή κάνε ό,τι σου λέω, μην κάνεις ό,τι κάνω. (1979). *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα*, (3), 17-23.
- Καντσά, Β. (2018). Αντηχήσεις από τρία ελληνικά λεσβιακά περιοδικά: Η Λάβρυς, Μαντάμ Γκου, Η νταλίκα. Στο Ντ. Βαΐτου & Α. Ψαρρά (Επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και μετά* (σσ. 63-72). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Κωτσοβέλου, Β., & Ρεπούση, Μ. (1989). Σκέψεις για την πολιτική ταυτότητα του φεμινισμού στην Ελλάδα. *Δίνη: Φεμινιστικό περιοδικό*, 4, 19-24.
- Λαδά, Σ. (2018). Από τις σπουδές φύλου στο φύλο των σπουδών: Μερικές σκέψεις αντί απολογισμού. Στο Ντ. Βαΐτου & Α. Ψαρρά (Επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και μετά* (σσ. 105-114). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Λάμπρου, Η. (1976). Η γυναίκα και η Δημοκρατία. *Το Δελτίο της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών*, 1, 2.
- Λαμπρινού, Κ. (2015). Η «γενιά του Πολυτεχνείου» στο καλειδοσκόπιο της Μεταπολίτευσης. Στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή & Κ. Κορνέτης (Επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (σσ. 151-168). Αθήνα: Θεμέλιο.

- Λίτσας, Μ. (2019). *Στης Μεταπολίτευσης τα χρόνια*. Αθήνα: Εκδόσεις Τόπος.
- Michopoulou, A. (1994). *Women in public space: Experiences from North and South*. Εργασία παρουσιάστηκε στο σεμινάριο του προγράμματος Erasmus, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 13-21 Απριλίου.
- Μιχοπούλου, Α. (1996). Τα πρώτα βήματα της φεμινιστικής θεωρίας στην Ελλάδα και το περιοδικό Σκούπα για το γυναικείο ζήτημα (1979-81). *Δίμη: Φεμινιστικό περιοδικό*, (8), 30-72.
- Μοσχονά, Α. (1980). Manushi: Ένα ινδικό γυναικείο περιοδικό. *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα*, 4, 92-93.
- Ντούσια, Γ. (2018). Η αμφισβήτηση της πατριαρχίας και η απελευθέρωση των γυναικών: Προτάγματα του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος. Στο Ντ. Βαΐου & Α. Ψαρρά (Επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και μετά* (σσ. 33-38). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Παπαγιαννάκη, Μ. (1979). Ισονομία: Μια ψευδαίσθηση. *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα*, (2), 94-96.
- Ρεπούση, Μ. (2018). Φεμινισμοί της Μεταπολίτευσης: Αφηγηματικά πλαίσια και αναθεωρήσεις. Στο Ντ. Βαΐου & Α. Ψαρρά (Επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και μετά* (σσ. 1-12). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Σακελλαρόπουλος, Σ. (2001). *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση: Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις, 1974-1988*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Σαμίου, Δ. (2006). *Γυναίκες, φύλο, και πολιτική (τέλη 18^{ου} - αρχές 21^{ου} αι.): Ιστοριογραφικές και πολιτολογικές βιβλιογραφικές προσεγγίσεις: μια εισαγωγή*. Εργασία στο Π.Μ.Σ. «Γυναίκες και φύλα: Ανθρωπολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις», Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Σερντεδάκης, Ν. (2015). Συνέχειες και ασυνέχειες της συλλογικής δράσης κατά τη μετάβαση από την «καχεκτική δημοκρατία» στη «Μεταπολίτευση». Στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή & Κ. Κορνέτης (Ε-

- πιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (σσ. 99-115). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σκλαβενίτη, Κ. (2018). Αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες της Μεταπολίτευσης: Δυο τρία πράγματα που ξέρω γι' αυτές. Στο Ντ. Βαΐου & Α. Ψαρρά (Επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και μετά* (σσ. 73-80). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Τζιόβας, Δ. (2022). *Η Ελλάδα από την χούντα στην κρίση: Η κουλτούρα της μεταπολίτευσης* (Ζ. Μπέλλα-Αρμάου & Γ. Στάμος, Μτφρ.). Αθήνα: Gutenberg.
- Το φράγμα αρχίζει να σπάει. (1979). *Αμφί: Για την απελευθέρωση των ομοφυλοφίλων*, 3-4, 4-5.
- Τσάρτας, Π., Ζαγκότση, Σ., & Κυριακάκη, Α. (2020). *Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*. Αθήνα: Κριτική.
- Φλωρεντίν, Ί. (1979). Ο δρόμος. *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα*, (1), 84-85.
- Ψαρρά, Α., & Φλωρεντίν, Ί. (1980). Πορνεία: συστήματα ρύθμισης και καταστολής. *Σκούπα: Για το γυναικείο ζήτημα*, 4, 17-26.

ΕΙΡΗΝΗ ΑΜΠΟΥΜΟΓΛΙ

Το σύγχρονο φεμινιστικό και ΛΟΑΤΚΙ+ κίνημα στην Κρήτη

Προλεγόμενα...

Πορείες με βροχή, πορεία και με χιόνι, στην πατριαρχία ποτέ «Πκαμία μόνη» είναι ένα από τα συνθήματα που επινόησαν όσες κατέβηκαν στην πρώτη πορεία για τις 8 Μάρτη που έγινε ποτέ στο Ηράκλειο Κρήτης. Η πορεία πραγματοποιήθηκε το 2017 και διοργανώθηκε από την ομάδα «Conquer, Ομάδα φύλου και Σεξουαλικότητας Ηρακλείου», την «Πρωτοβουλία ενάντια στην Πατριαρχία και την Έμφυλη Καταπίεση», καθώς και τη Συνέλευση Αντιφασιστών Ηρακλείου.¹ Εκείνη την ημέρα έβρεχε, εξ ου και το σύνθημα της πορείας. Η βροχερή πορεία υπενθύμισε μια άλλη βροχερή πορεία 8^{ης} Μάρτη, το 1981 στην Αθήνα, απ' όπου και οι ιστορικές φωτογραφίες από τα Προπύλαια με ομπρέλες και το εμβληματικό πανό «Δεν είμαι του πατρός μου, δεν είμαι του ανδρός μου, θέλω να είμαι ο εαυτός μου».² Και στις δύο ιστορικές στιγμές η αποφασιστικότητα των γυναικών να είναι στο δρόμο, να αφηγήσουν την αντιξοότητα του καιρού και να βραχούν, εγγράφεται στα σώματά τους ως ένα ακόμα στοιχείο ενδυνάμωσης ενάντια στην πατριαρχία που τις θέλει κλεισμένες στο σπίτι. Το σύν-

---

¹ Ανακτήθηκε από: <https://athens.indymedia.org/post/1570231/> (τελευταία πρόσβαση 15/9/2025).

² Βλ. Παράρτημα.

ΕΙΡΗΝΗ ΑΜΠΟΥΜΟΓΑΙ

θημα αναδεικνύει τη συλλογικότητα ως ζωτικό πεδίο προστασίας και προτάσσει την αλληλεγγύη απέναντι στην πατριαρχία ως πιο ισχυρή από οποιοδήποτε εμπόδιο —γι' αυτό δεν τις πτοεί συμβολικά όχι μόνο η βροχή αλλά ούτε και το χιόνι. Η πορεία του Ηρακλείου περιγράφεται από μια συνομιλήτριά μας ως μία από τις πιο αξιομνημόνευτες στιγμές του κινήματος στην Κρήτη, γιατί κατέβηκαν όλες οι συλλογικότητες που ασχολούνται με το «έμφυλο» και πολλές ανεξάρτητες γυναίκες. Από εκείνη την πορεία και μετά, όπως αναφέρει, εμφανίστηκαν πολλές φεμινιστικές ομάδες στο Ηράκλειο.

Από πορεία 8^{ης} Μάρτη στην Αθήνα, 1981

Από πορεία 8^{ης} Μάρτη στο Ηράκλειο, 2017

Εισαγωγή

Η Κρήτη αποτελεί ένα ιδιαίτερα περίπλοκο και πλούσιο πεδίο έρευνας για τον σύγχρονο ακτιβισμό γύρω από το φύλο και τη σεξουαλικότητα. Στο κινηματικό τοπίο του νησιού, ανεξερεύνητο ακόμα στον κοινωνιολογικό χάρτη αλλά πλούσιο σε πρωτοβουλίες, δράσεις και λόγους, καταγράφεται τα τελευταία χρόνια μια σταθερή παρουσία φεμινιστικών και κουήρ ομάδων. Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε μια χαρτογράφηση των πρωτοβουλιών αυτών, με στόχο να παρακολουθήσουμε πώς διαμορφώνεται ένας κινηματικός λόγος για το φύλο και τη σεξουαλικότητα στην Κρήτη καθώς και τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει ως προς το πώς εννοείται η έμφυλη βία —ένα ζήτημα κρίσιμο για την τοπική κοινωνία.³

Ιστορικά, το φεμινιστικό κίνημα στην Κρήτη διαμορφώνεται, όπως και σε άλλες περιοχές, μέσα από την εμπειρία, τις στοχεύσεις και τους σχεδιασμούς κομματικών και αυτόνομων πολιτικών ομάδων κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Οι τελευταίες γνωστές φεμινιστικές οργανώσεις της εποχής εκείνης διαλύονται στα μέσα της δεκαετίας του 1980.⁴ Η υποχώρηση αυτή σχετίζεται, κατά κάποιον τρόπο, με την υιοθέτηση και αποδοχή των κεντρικών αιτημάτων του φεμινιστικού

---

³. Για την Κρήτη αναφέρεται ότι υπάρχει διάχυτη κουλτούρα «τοξικής αρρενωπότητας», αφήγημα που αναπαράγεται στην καθημερινότητα των κατοίκων και που φαίνεται να διαμορφώνει μια ιδιαίτερη συνθήκη λόγων για την έμφυλη βία. Εξάλλου, πρόσφατες έρευνες μοιάζει τεκμηριώνουν ότι πράγματι υπάρχει ένα ζήτημα έμφυλης βίας στην Κρήτη. Σύμφωνα με πανελλαδική έρευνα του ΕΚΚΕ (2023), μετά την Αττική, η Κρήτη είναι η περιοχή με το μεγαλύτερο ποσοστό γυναικών που έχουν υποστεί σωματική ή σεξουαλική βία, συμπεριλαμβανομένης και της απειλής.

⁴. Βλ. το κείμενο της Ε. Παπαστεφανάκη στον παρόντα τόμο, το οποίο εστιάζει στις φεμινιστικές οργανώσεις στην Κρήτη την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

κινήματος της εποχής και τη θεσμοθέτηση γυναικείων δικαιωμάτων.⁵ Από το 1985 έως το 2013 υπάρχει μια ασαφής περίοδος στο τοπικό φεμινιστικό και ΛΟΑΤΚΙ κίνημα, ενώ έρευνες για την ανάπτυξη του φεμινισμού δεν συμπεριλαμβάνουν παρά λίγες και σποραδικές αναφορές στην Κρήτη.⁶ Στο κεφάλαιο αυτό θα εστιάσουμε στην περίοδο μετά το 2013, κατά την οποία εντοπίζουμε μια ιδιαίτερη ανάπτυξη και ορατότητα των φεμινιστικών και ΛΟΑΤΚΙ+ ομάδων στο νησί. Η χαρτογράφηση αφορά τις τρεις μεγαλύτερες πόλεις, Ηράκλειο, Χανιά και Ρέθυμνο, οι οποίες αποτελούν, εκτός από αστικά, και σημαντικά πανεπιστημιακά κέντρα με φοιτητικό πληθυσμό, κάτι που επηρεάζει τη δυναμική των κινήματων τοπικά αλλά και τη σχέση τους με την υπόλοιπη χώρα.

Η αναζήτησή μας ξεκίνησε από το διαδίκτυο και τα social media, όπου εντοπίσαμε την ύπαρξη ενεργού φεμινιστικού και ΛΟΑΤΚΙ ακτιβισμού, ενώ αξιοποιήσαμε και προϋπάρχουσες επαφές μας με άτομα ενός ευρύτερου κινηματικού χώρου. Δεδομένης της επιφυλακτικότητας με την οποία οι κινηματικές συλλογικότητες συχνά αντιμετωπίζουν την ακαδημαϊκή έρευνα και τους εξωτερικούς παρατηρητές, η προσέγγιση των ομάδων ήταν σταδιακή και μέσω διαδικασιών που μας υπέδειξαν οι ίδιες.⁷ Η πρώτη επικοινωνία ξεκίνησε αρκετούς μήνες πριν από τη διεξαγωγή των συνεντεύξεων, προκειμένου να καλλιεργήσουμε προσωπικές σχέσεις και να αποφύγουμε, όσο το δυνατόν, μια πρακτική «άντλησης πληροφοριών». Συνολικά πραγματοποιήσαμε δέκα ημι-δο-

⁵. Βλ. Ντ. Βαΐου και Α. Ψαρρά, 2017· Ε. Καναβέλη, 2016.

⁶. Η έρευνα της Ε. Καναβέλη (2016) και το χρονολόγιο της ομάδας του Πανεπιστημίου Αιγαίου *diversitas* (2016) αναφέρουν μία λεσβιακή ομάδα το 1996, την «Ομάδα Γυναικών Κρήτης», και μία δεύτερη, από το 2010 έως το 2016, την «Άτυπη Λεσβιακή Ομάδα Κρήτης».

⁷. Οι ομάδες με τις οποίες συνομιλήσαμε συμπεριλαμβάνουν μία τρανσφεμινιστική ομάδα και μία ΛΟΑΤΚΙ+ ομάδα φύλου και σεξουαλικότητας στο Ηράκλειο, μία ΛΟΑΤΚΙ+ ομάδα στα Χανιά και μία φεμινιστική ομάδα στο Ρέθυμνο.

μημένες συνεντεύξεις με μέλη φεμινιστικών και ΛΟΑΤΚΙ+ ομάδων, ατόμων που εργάζονται στην έρευνα, καθώς και ατόμων που δραστηριοποιήθηκαν σε φεμινιστικές πρωτοβουλίες της Μεταπολίτευσης. Επιπλέον, πραγματοποιήσαμε δύο ομάδες εστιασμένης συζήτησης με φοιτήτριες και φοιτητές στο Ηράκλειο και το Ρέθυμνο. Στη χαρτογράφηση που ακολουθεί θα αναφερθούμε τόσο σε ενεργές ομάδες όσο και σε ομάδες που δραστηριοποιήθηκαν κατά το πρόσφατο παρελθόν και διαμόρφωσαν το κινηματικό τοπίο της Κρήτης σήμερα.

Καταγραφή των ομάδων στην Κρήτη

Η δραστηριοποίηση φεμινιστικών και κούιρ ομάδων αρχίζει το 2013-2014, αρχικά στο Ρέθυμνο και κατόπιν στο Ηράκλειο, γεγονός που δείχνει ένα σταθερό ενδιαφέρον για τα ζητήματα του φύλου και της σεξουαλικότητας.⁸ Σε γενικές γραμμές, πρόκειται για ολιγομελείς, κλειστές ομάδες χωρίς ιεραρχία, οι οποίες χρησιμοποιούν αμεσοδη-

---

⁸ Τα φεμινιστικά και ΛΟΑΤΚΙ κινήματα της δεκαετίας του 2000 αναδύονται σε μια συνθήκη έξαρσης της έμφυλης βίας, διευρυμένης οικονομικής και θεσμικής κρίσης, ανάπτυξης ρατσιστικών και ακροδεξιών λόγων. Παράλληλα, καταγράφονται νομοθετικές αλλαγές σχετικά με τα ΛΟΑΤΚΙ και cis γυναικεία δικαιώματα, όπως είναι η διεύρυνση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια (4356/2015), η νομική αναγνώριση ταυτότητας φύλου (4491/2017), η κύρωση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης (2018) κ.ά. (Λεοντσίνη 2022: 16-17). Ταυτόχρονα, οι υποθέσεις του Βαγγέλη Γιακουμάκη, της Zackie Oh/του Ζακ Κωστόπουλου και ιδίως το ελληνικό #MeToo φέρνουν την έμφυλη βία στο επίκεντρο του δημόσιου λόγου. Ήδη, βέβαια, η δολοφονία του Αλέξη Γρηγορόπουλου το 2008 και η εξέγερση που ακολούθησε, η επίθεση με οξύ στην Κωνσταντίνα Κούνεβα την ίδια χρονιά, η διαπόμπευση των οροθετικών γυναικών το 2012 ριζοσπαστικοποίησαν το νεανικό και φοιτητικό κίνημα (Καναβέλη, 2016: 14-17).

μοκρατικές ή οριζόντιες διαδικασίες και λειτουργούν στη λογική της ομοφωνίας, ενώ προσδιορίζονται ως ασφαλείς χώροι όπου τα άτομα μπορούν να αναπτύξουν ισχυρούς φιλικούς και συντροφικούς δεσμούς. Παρόλα αυτά, στο κίνημα φαίνεται να υπάρχει πολυδιάσπαση και πολυμορφία, κάτι που όμως μοιάζει να είναι ζητούμενο και πολιτική θέση των ομάδων. Σύμφωνα με μια συνομιλήτριά μας: «Για μένα είναι σημαντικό να υπάρχουν πολλά χρώματα και πολλές φωνές και πολυφωνία. Δεν μας ενδιαφέρει η ενότητα στη θεωρία, μας ενδιαφέρει η ενότητα στην πράξη και αυτή την έχουμε. Μακάρι να υπάρχει μία φεμινιστική σε κάθε γειτονιά. [...] Γιατί είναι πιο λεπτά, πιο ευαίσθητα και πιο υπαρκτικά τα ζητήματα με τα οποία ασχολούμαστε. [...] Οπότε αυτό θα το βρίσκει κάθε ομάδα με τον δικό της τρόπο».

Ξεκινήσαμε τη χαρτογράφησή μας από το Ρέθυμνο, όπου εντοπίσαμε την πρώτη ομάδα, το «Φύλο και Φτερό», που εμφανίστηκε το 2013 και αυτοπροσδιορίστηκε ως «αντισεξιστική-αντιομοφοβική». Ήδη το όνομα παραπέμπει σε μια μάλλον κουήρ επιτελεστικότητα του φύλου, καθώς ο όρος «φτερό» σηματοδοτούσε παλαιότερα την ομοφυλοφιλία, ενώ και η πολιτική της ταυτότητα ως αντισεξιστική-αντιομοφοβική θέτει σαφώς τη διαπλοκή φύλου και σεξουαλικότητας ως διακύβευμα.⁹

Η ομάδα υπογραμμίζει την ιδιαιτερότητα της ύπαρξής της στην Κρήτη και δίνει έμφαση στην εκπαίδευση, τόσο των μελών μέσω της αυτομόρφωσης όσο και της κοινωνίας με δράσεις ενημέρωσης. Όπως αναφέρουν: «Στόχος μας είναι οι ολοένα και περισσότερες δράσεις μέσω των οποίων προσπαθούμε να ενημερώσουμε, κινητοποιήσουμε και ευαισθητοποιήσουμε τον κοινωνικό περίγυρο, καθώς και την ίδια την ομάδα μας μέσω της αυτομόρφωσης. Θεωρούμε την ύπαρξη και την ενεργή δράση του “Φύλο και Φτερό” πολύ σημαντική μέσα σε μια τόσο πατριαρχική κοινωνία όπως το Ρέθυμνο αλλά και την Κρήτη γενικό-

⁹ Σχετικά με τις εντάσεις και τους ανταγωνισμούς για τη διαπλοκή φύλου και σεξουαλικότητας, βλ. Χαρούλα (1982).

τερα». Πράγματι, η ομάδα οργάνωσε ποικίλες δράσεις ενάντια στην «κουλτούρα του βιασμού», την τοξική αρρενωπότητα, την ομοφοβία και την τρανσφοβία.

Το πανεπιστήμιο φαίνεται να έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση και λειτουργία της ομάδας, η οποία τροφοδοτήθηκε από ενεργές φοιτητικές κοινότητες. Εξάλλου, η ομάδα εμφανίζεται τη δεκαετία της οικονομικής κρίσης, μια περίοδο ευρύτερης ριζοσπαστικοποίησης του φοιτητικού πληθυσμού και της νεολαίας. Η πρώτη δημόσια δράση της, η οποία αναφέρεται και ως «η πρώτη δράση της ΛΟΑΤ κοινότητας στην Κρήτη», ήταν μια πορεία διαμαρτυρίας για τους απαγορευτικούς ομοφοβικούς νόμους που ψήφισε η Ρωσία ενάντια στη ΛΟΑΤΚΙ έκφραση. Για την πορεία η ομάδα συντονίστηκε με άλλες ακτιβιστικές ομάδες σε όλη την Ελλάδα και χρησιμοποίησε συνθήματα τα οποία δεν ήταν μόνο αντισεξιστικά και αντιομοφοβικά αλλά και αντικαπιταλιστικά, αντιρατσιστικά και αντιφασιστικά, υπογραμμίζοντας με αυτό τον τρόπο την ανοιχτότητά της προς άλλους κοινωνικο-πολιτικούς χώρους. Ενδεικτικά είναι τα συνθήματα που ακούστηκαν, όπως «Η αλληλεγγύη όπλο των λαών, πόλεμο στον πόλεμο των ομοφοβικών», «Κίνδυνος δεν είναι οι οροθετικές είναι οι μισογύννηδες και οι σεξιστές», «Είμαστε όλοι γκέι, φτωχοί, πακιστανοί, εχθρός μας το κεφάλαιο και οι νεοναζί», «Φασίστες κουφάλες έρχονται πουστάρες»,¹⁰ όπου δηλώνεται η συστράτευση, μέσω της επιτελεστικής τους ταύτισης με άλλες καταπιεσμένες ομάδες.

Η ομάδα έμεινε ενεργή ως το 2017. Νωρίτερα, το 2015, μια σημαντική χρονιά για το φεμινιστικό και ΛΟΑΤΚΙ κίνημα στην Κρήτη, συνεργάστηκε με την «Conquer, Ομάδα Φύλου και Σεξουαλικότητας Ηρακλείου» για τη δημιουργία και διοργάνωση του πρώτου Pride Κρήτης, στο Ηράκλειο στις 26-27 Ιουνίου. Έτσι, η παρουσία και δράση ομάδων σε τοπικό επίπεδο μοιάζει να καλλιεργεί το έδαφος, αλλά να

¹⁰. Ανακτήθηκαν από τον ιστότοπο της ομάδας: https://fulokaifteroreth.blogspot.com/2014/02/blog-post_24.html (τελευταία πρόσβαση 15/9/2025).

ΕΙΡΗΝΗ ΑΜΠΟΥΜΟΓΛΙ

αποτελεί και προϋπόθεση για την οργάνωση μεγαλύτερων, δημόσιων, ορατών και «προκλητικών» γεγονότων-εκδηλώσεων, όπως το Pride.

Το λογότυπο της ομάδας «Φύλο και Φτερό»

Το λογότυπο της ομάδας «Catsoúles»

Η επόμενη ομάδα στο Ρέθυμνο δημιουργήθηκε αρκετά χρόνια αργότερα, το 2022. Πρόκειται για τις «Catσούλες», που δραστηριοποιήθηκαν για μία διετία περίπου ως άτυπη και σχετικά κλειστή συνέλευση. Η ομάδα, που αποτελούνταν κυρίως από φοιτήτριες και φοιτητές, ξεκίνησε στο τέλος της πανδημίας του Covid19, μια περίοδο όπου το ζήτημα της έμφυλης βίας είχε λάβει μεγάλες διαστάσεις τόσο σε επίπεδο συμβάντων όσο και στο δημόσιο λόγο. Τα ιδρυτικά μέλη της ομάδας ήταν ήδη ενεργά σε αριστερά σχήματα στο Πανεπιστήμιο, τα οποία, σύμφωνα με τις αφηγήσεις τους, δεν τις «κάλυπταν» όσον αφορά τη διαπραγμάτευση φεμινιστικών ζητημάτων και αιτημάτων. Μια συνομιλήτρια (C1) αναφέρει: «Νιώθαμε ότι δεν υπήρχε αρκετός χώρος για το φεμινιστικό όπως θα θέλαμε να το τρέξουμε, να μιλήσουμε γι' αυτό, να ανοίξουμε βιώματα. Θα θέλαμε να κάνουμε πολλά πράγματα. Πιο πολύ συναισθηματικά μπορώ να πω ότι ξεκίνησε αυτό. Δηλαδή, νιώσαμε [...] ότι δεν έχουμε έναν χώρο να συζητάμε για αυτά τα βιώματά μας και αυτά που θέλουμε πιο πολιτικά».

Το όνομα «catσούλες» ηχητικά ταυτίζεται με τη λέξη «κατσούλα», που στο τοπικό ιδίωμα σημαίνει γάτα, αλλά παραστατικά παραπέμπει αφενός μεν στη γάτα (cat) και, αφετέρου, στο δεύτερο συνθετικό «τσούλα», ως παρωδία της προσβολής που ασκείται σε γυναίκες που δεν συμμορφώνονται με το ετεροκανονικό, πατριαρχικό πρότυπο της σεμνότητας και της σεξουαλικής εγκράτειας. Η αναφορά στις «γάτες» συνομιλεί με το εμβληματικό σύνθημα της Μεταπολίτευσης «Για να μην μας κάνουν ψιτ ψιτ στο δρόμο, γυναίκες και γάτες κοινοί αγώνες». Πράγματι, σε κείμενό τους αναφέρεται το «σφύριγμα» στο δρόμο ως μία εκ των πολλών παραβιαστικών συμπεριφορών στις οποίες η ομάδα επιθυμούσε να αντιταχθεί.

Η ομάδα είχε ένα διττό προσανατολισμό, αφενός μεν αυτομόρφωση και συζητήσεις και, αφετέρου, εξωστρεφείς δράσεις στην πόλη. Έτσι, αναπτύχθηκαν «κύκλοι αυτομόρφωσης και συναισθημάτων», κυκλικός τρόπος ομιλίας και αναστοχαστικές διαδικασίες, ενώ στο δημόσιο χώρο η συλλογικότητα διοργάνωσε προβολές ταινιών, συζητήσεις και

workshop και συμμετείχε σε διαμαρτυρίες, πορείες και διαδηλώσεις σχετικά με ευρύτερα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα. Παρόλο που κανένα μέλος τους δεν προερχόταν από την παλαιότερη ομάδα «Φύλο και Φτερό», μπορούμε ωστόσο να ανιχνεύσουμε μια συνάφεια ανάμεσα στις δύο σε επίπεδο πρακτικών και επιθυμιών για ανοικτότητα και εκπαίδευση. Γεγονός που συνιστά μια συνέχεια, στο Ρέθυμνο, των ομάδων που έχουν στενή σχέση με το πανεπιστήμιο.¹¹ Εξάλλου, το σχέδιο για τη διαχείριση των καταγγελιών παρενόχλησης, ειδικά στο πανεπιστήμιο, θα έκανε την ομάδα να λειτουργεί ως ένα είδος «φεμινιστικού αυτιού» (Ahmed, 2017). Επρόκειτο για μια ιδέα να αναδειχθεί η άορατη έμφυλη βία στον ακαδημαϊκό χώρο, έναν ρόλο που στη συνέχεια ανέλαβαν οι Επιτροπές Ισότητας Φύλων, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία.

Περνάμε στη συνέχεια στο Ηράκλειο, όπου εντοπίσαμε την «Conquer, Ομάδα Φύλου και Σεξουαλικότητας», που συστάθηκε το 2014-2015 και έμεινε ενεργή ως το 2018. Στο ιδρυτικό της κείμενο, πέρα από τη διεκδίκηση της ορατότητας των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων, την εναντίωση στον σεξισμό και την ομοφοβία, η ομάδα κάνει λόγο για τη συμμετοχή της και σε άλλους κοινωνικούς αγώνες. Πράγματι, συμμετείχε σε δράσεις με ομάδες του αντιεξουσιαστικού και αντιφασιστικού χώρου. Όπως οι ομάδες του Ρεθύμνου, έτσι και αυτή, φαίνεται να αναγνωρίζει τη σημασία της συνέργειας με άλλες κινηματικές πρωτοβουλίες σε μια επαρχιακή πόλη. Τα ζητήματα που απασχόλησαν την ομάδα ήταν το trafficking, η κουλτούρα του βιασμού, η πατριαρχία και ο φασισμός, ενώ ακτιβιστικές της παρεμβάσεις στο δημόσιο χώρο ήταν πορείες, μικροφωνικές εγκαταστάσεις, προβολές, ανταλλακτικά παζάρια, καθώς και η συνδιοργάνωση, με το «Φύλο και Φτερό», των τριών πρώτων Pride της Κρήτης.

---

¹¹. Άλλωστε, όπως μας ενημέρωσε ένα μέλος από τις «Catsούλες», στα χέρια τους βρίσκεται το αρχείο του «Φύλο και Φτερό».

Αυτοκόλλητο της ομάδας «Conqueer», 2015

Αυτοκόλλητο της ομάδας «Conqueer», 2015

Όπως όλες οι ομάδες που εξετάζουμε, έτσι και αυτή φέρεται να αντλεί από την εμπειρία των μελών της μέσα σε μια ασφυκτική ετεροπατριαρχική καθημερινότητα και επεξεργάζεται το μεταβολισμό της σε πράξη αντίστασης. Ενδεικτικό είναι το αυτοκόλλητο που κυκλοφόρησε το 2015, «Είμαστε λεσβίες, είμαστε αδερφές, τρανσ ανωμαλάρες και βέρες Κρητικές».¹² Η προκλητική αυτή διατύπωση δίνει το στίγμα της ομάδας που διεκδικεί για τον εαυτό της μια ταυτότητα, την ίδια στιγμή που παρωδεί ιδιότητες που αποδίδουν οι άλλοι στα μέλη της. Η χρήση των λέξεων «αδερφές» και «ανωμαλάρες» στοχεύει σε μια απενοχοποιημένη προβολή της κούηρ ταυτότητας στη συντηρητική

¹². Βλ. Παράρτημα.

κοινωνία της Κρήτης, μέσω της επανοικειοποίησης κακοποιητικών όρων. Ενώ, στη φράση «βέρες κρητικές» μπορούμε να δούμε μια αναπλαισίωση αυτής της ταυτότητας όχι ως «ξενόφερτης» αλλά ως «ιθαγενούς», κάτι που διαρρηγνύει τη σύνδεση του τόπου με ετεροκανονικά πρότυπα αποκλειστικά. Άλλωστε, και το όνομα της ομάδας «conqweer» είναι μια παράφραση της λέξης conquer (κατακτώ), με δεύτερο συνθετικό τον όρο qweer. Παράλληλα, η ομάδα συμμετείχε στο αντιρατσιστικό φεστιβάλ Ηρακλείου και σε αντιφασιστικές-αντισεξιστικές συγκεντρώσεις και δράσεις ενάντια στις εκκενώσεις καταλήψεων, δηλώνοντας σαφώς με αυτό τον τρόπο τους πολιτικούς της προσανατολισμούς.

Την ίδια χρονιά που διαλύεται η Conqweer, το 2018, συγκροτείται η συλλογικότητα «Φεμινιστική Αλληλεγγύη Ηρακλείου», η οποία μετονομάστηκε στη συνέχεια σε «Τρανσφεμινιστική Αλληλεγγύη Ηρακλείου» (ΤΑΗ). Όπως σημειώνει μια συνομιλήτριά μας, η αλλαγή αυτή αντανακλά μια συνειδητή επιλογή «συμπερίληψης», δηλαδή την πρόθεση της ομάδας να εγγράψει τα τρανς και κουήρ άτομα στον θεωρητικο-πολιτικό της ορίζοντα. Στο ιδρυτικό της κείμενο, η συλλογικότητα περιγράφεται ως «μια αυτοοργανωμένη ομάδα με οριζόντια χαρακτηριστικά, που αγωνιζόμαστε ενάντια σε πατριαρχία, σεξισμό, μισογυνισμό, ομοφοβία, τρανσφοβία, μισαναπηρία, κράτος, καπιταλισμό και φασισμό». Η διακήρυξη αυτή αποτυπώνει μια πολιτική στόχευση που δεν περιορίζεται στην έμφυλη καταπίεση αλλά τη συνδέει με πολλαπλά πλέγματα εξουσίας. Ωστόσο, η συνέλευση δραστηριοποιείται κυρίως σε σχέση με ζητήματα έμφυλης βίας. Παρέχει υποστήριξη και φροντίδα σε επιζώσες/ντες από το Ηράκλειο και άλλες πόλεις της Κρήτης, ενώ από το 2022 διαθέτει διαδικτυακή φόρμα ανώνυμης καταγραφής παραβιαστικών συμπεριφορών. Η πρακτική αυτή αναδεικνύει τον κεντρικό ρόλο που επιζητά να διαδραματίσει η ΤΑΗ στην ανάδειξη και αντιμετώπιση της έμφυλης βίας, θέτοντας εν αμφιβόλω τη λειτουργία των κρατικών θεσμών πρόνοιας.

Το λογότυπο της Τρανσφεμινιστικής Αλληλεγγύης Ηρακλείου

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κριτική για την Αριστερά, στην οποία αποδίδουν έλλειψη φεμινιστικών αντανακλαστικών, κάτι που εκβάλλει στη συγκρότηση αυτόνομων γυναικείων ομάδων. Πρόκειται για μια αντίδραση που συναντάμε και στην προηγούμενη γενιά φεμινιστριών στην Κρήτη, στο πλαίσιο των γυναικείων ομάδων της Μεταπολίτευσης που καταγράψαμε, αλλά που φαίνεται να αποτελεί κοινό τόπο του φεμινισμού στην Ελλάδα και διεθνώς (Ρεπούση, 2018). Όπως σημειώνεται στο κείμενο της ομάδας: «Πάντα μέσα στο κίνημα, πάντα μαζί με το κίνημα, αλλά και χωρίς το κίνημα, καθώς τα πράγματα δυσκολεύουν όταν η συζήτηση έρχεται στο έμφυλο και όταν οι δράσεις αφορούν δικαιώματα και ζητήματα πέρα από αυτά που διεκδικούν οι cis άνδρες. Η εμπειρία μας από μεικτές συνελεύσεις και κινηματικές δράσεις όπου συμμετείχαμε μας οδήγησε στην ανάγκη δημιουργίας χώρων και χρόνων, όπου θα νιώθουμε ασφαλείς και θα μιλάμε την ίδια γλώσσα. Τα βιώματά μας χρειάζονται χώρους εμπιστοσύνης, φροντίδας και ενσυναίσθησης». Η ΤΑΗ αναφέρεται στη δυσκολία συνύπαρξης σε μεικτούς χώρους, όπου οι εμπειρίες ετεροφυλόφιλων γυναικών, κουήρ και τρανς ατόμων φαίνεται να περιθωριοποιούνται στην κυρίαρχη, ανδροκεντρική ατζέντα. Όπως επισημαίνει και η Sara Ahmed (2017, 2021), οι φεμινιστικές πρακτικές συχνά διαμορφώνονται ως αντίδραση

στην «αδιαφορία» ή την αποσιώπηση των καταγγελιών έμφυλης βίας σε θεσμικούς ή και κινηματικούς χώρους.

Πρόσφατα, το 2023, δημιουργήθηκε στο Ηράκλειο άλλη μία ομάδα φύλου και σεξουαλικότητας, το «Κομμένο Μπεντένι», η οποία έχει ως κεντρικό στόχο την ορατότητα και την εξωστρέφεια ιδιαίτερα της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας της πόλης. Το «κομμένο μπεντένι», εκτός από τοποθεσία στο Ηράκλειο, είναι και ένα λογοπαίγνιο, γιατί η λέξη «μπεντένι», που στο τοπικό ιδίωμα σημαίνει τείχος, χρησιμοποιείται για να περιγράψει τον πολύ δυνατό (κατ' επέκταση τον πολύ «μάτσο» άντρα) αλλά επίσης, σύμφωνα με μαρτυρίες από την ομάδα, και τις butch λεσβίες. Σύμφωνα με την ΚΜ1, η ανάγκη για τη δημιουργία της ομάδας προέκυψε «Επειδή υπήρχε έλλειμμα, δεν υπήρχε ορατότητα και δράσεις ανοιχτές στην πόλη του Ηρακλείου, αποφασίσαμε να κάνουμε αυτή την ομάδα για να κάνουμε ακριβώς αυτό. Οπότε είναι αυτό, προβολές ταινιών, παρουσιάσεις. Θέλουμε να κάνουμε, ξέρω 'γώ, drag show, event. [...] να βγαίνει πολιτικός λόγος για παράδειγμα από τα κείμενα ή στην ίδια την εκδήλωση, από την ομιλία». Η έμφαση εδώ είναι σε μια επιτελεστική λειτουργία του φύλου και της σεξουαλικότητας ως κοινωνικό δρώμενο παρά σε παραδοσιακές κινηματικές πρακτικές.

Εικόνα της ομάδας «Κομμένο μπεντένι»

Η παρουσίαση της ομάδας μέσα από μια πιο ποιητική γλώσσα δεν αφαιρεί από το αντιπατριαρχικό/αντιρατσιστικό της πρόταγμα. «Η ομάδα φύλου και σεξουαλικότητας “Κομμένο Μπεντένι” ανοίγει τα φτερά της στην πόλη του Ηρακλείου, αναζητώντας ανάσες ελευθερίας μέσα σε μια ομοτρανσφοβική και πατριαρχική πραγματικότητα. Με όρους οριζοντιότητας, πολυμορφίας και αλληλεγγύης, αποζητούμε ορατότητα και εξωστρέφεια από και για την ΛΟΑΤΚΙΑ+ κοινότητα, καθώς και για κάθε άτομο που ασφυκτιά μέσα στα ετεροκανονικά πρότυπα. Στεκόμαστε ενάντια σε κάθε είδους διάκριση, φασισμό και ρατσισμό και συνδεόμαστε με αγώνες από τα κάτω, για έναν κόσμο όπου οι ταυτότητες θα είναι γιορτή και τα τείχη γκρεμισμένα». Ίσως το «κομμένο μπεντένι» να αναφέρεται μεταφορικά στα μεταφορικά τείχη της πατριαρχίας που εγκλωβίζει τα υποκείμενα (βλ. Ahmed, 2021). Ταυτόχρονα, όμως, φαίνεται να προσκαλεί σε μια πιο «γιορταστική» αναγνώριση και καρναβαλική βίωση της κούηρ ταυτότητας.

Η ομάδα διαπραγματεύεται την ορατότητά της και σχεδιάζει τη δημιουργία ενός αρχείου που θα αναφέρεται στην ιστορία του ΛΟΑΤΚΙ κινήματος και τη δραστηριότητά του στο νησί. Επιπλέον, επιδιώκει συνεργασίες με αναρχικούς χώρους, όπως η κατάληψη του Ευαγγελισμού, αλλά και με φορείς που έχουν ισχυρή παρουσία στην πόλη, όπως το Ίδρυμα Καλοκαιρινού. Οι διευρυμένες αυτές επιλογές υπηρετούν τον βασικό στόχο που είναι η ορατότητα, έναντι ιδεολογικών και πολιτικών περιχαρακώσεων. Όπως αναφέρουν, «είπαμε ότι θα είμαστε ανοιχτοί και θα απευθυνόμαστε σε όλους και όλα», ενώ θεωρούν ότι οι επιλογές τους υπαγορεύονται και από το γεγονός ότι βρίσκονται σε μια μικρή πόλη, όπου χρειάζεται να δημιουργήσουν ευρύτερα δίκτυα συνεργασίας. Τέλος, στο Ηράκλειο δραστηριοποιούνται επίσης η φεμινιστική ομάδα «lass' attack» στην κατάληψη του Ευαγγελισμού και το κούηρ στέκι «Ντάμα Κούπα», για τα οποία δεν καταφέραμε να έχουμε μια πληρέστερη εικόνα.

Ολοκληρώνουμε τη χαρτογράφησή μας με τα Χανιά, όπου εντοπίσαμε την ομάδα «Εμφυλες Αταξίες, Συνέλευση για το Έμφυλο Ζήτη-

ΕΙΡΗΝΗ ΑΜΠΟΥΜΟΓΑΙ

μα», που συγκροτήθηκε το 2020 και έμεινε ενεργή ως το 2022. Η ομάδα είχε δεσμούς με την κατάληψη Ρόζα Νέρα, έναν εμβληματικό κινηματικό χώρο με μακρά και σημαντική παρουσία στην πόλη, ιδίως σε σχέση με το μεταναστευτικό και αντιρατσιστικό ζήτημα. Η συμπόρευση με τον αντιρατσιστικό χώρο μπορεί να συνδέεται με ζητήματα ορατότητας και ασφάλειας, επιτρέπει ωστόσο και την ανάπτυξη ενός πολιτικού προβληματισμού που αναγνωρίζει την ύπαρξη πολλαπλών και αλληλοεπικαλυπτόμενων καταπιέσεων και αποκλεισμών. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι «Έμφυλες Αταξίες» αυτοπαρουσιάζονται ως ομάδα που μάχεται ενάντια στην πατριαρχία και τον καπιταλισμό, με αντιεραρχικές διαδικασίες.

Αφίσα της ομάδας «Έμφυλες αταξίες»

Στα δύο χρόνια λειτουργίας της έκανε παρεμβάσεις με κείμενα και στένσιλ σε τοίχους της πόλης, στήριξε ενεργά τη δικαστική περιπέτεια μιας τρανς γυναίκας που δέχτηκε επίθεση στο Ρέθυμνο και διέδωσε

κείμενα επικαιρότητας σε σχέση με την καταστολή την περίοδο της καραντίνας, το νομοσχέδιο για τη συνεπιμέλεια, τις γυναικοκτονίες, τις αμβλώσεις και την υπεράσπιση της κατάληψης Ρόζα Νέρα. Καθώς η δραστηριοποίηση της ομάδας συνέπεσε με τις δύο καραντίνες του 2020 και 2021, προκρίθηκε η δημιουργία εναλλακτικών μορφών προβολής, όπως το βίντεο, για την επικοινωνία και ορατότητα στην τοπική κοινωνία. Στο πλαίσιο των αντιρατσιστικών τους δεσμεύσεων ανάρτησαν στη σελίδα τους ένα κείμενο στήριξης των εξεγερμένων κοινοτήτων Ρομά, που διαμαρτύρονταν για τη δολοφονία του Κώστα Φραγκούλη από αστυνομικούς το 2022.

Τέλος, από το 2023 λειτουργεί στην πόλη η «Βύζιballs», μια «αυτο-οργανωμένη συλλογικότητα που ασχολείται με θέματα που αφορούν την ισότητα και την απελευθέρωση του φύλου, της σεξουαλικότητας και του σώματος» με κάποια πρώην μέλη από τις «Έμφυλες Αταξίες». Το όνομα της ομάδας είναι ένα ηχητικό παιχνίδι, καθώς θυμίζει την αγγλική λέξη «visibles», δηλαδή «ορατές, ορατά», αλλά κλείνει το μάτι και στην διάσημη αφίσα της Λεσβιακής Ομάδας Αθήνας «βυζιbility», η οποία είχε πολλές γυμνόστηθες γυναίκες και έπαιζε με τις λέξεις «βυζί» και «visibility». Κύριο αντικείμενο της ομάδας είναι η ετήσια διοργάνωση του αυτοοργανωμένου Pride Χανίων, το οποίο αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός για την πόλη και αφορμή για ευρεία συσπείρωση συλλογικοτήτων και αλληλέγγυων ενάντια σε τοπικές φασιστικές κινητοποιήσεις.

Το λογότυπο της ομάδας «Βύζιballs»

Διαφορές και διασταυρώσεις μεταξύ φεμινιστικών και ΛΟΑΤΚΙ+ ομάδων

Η σχέση ανάμεσα στις ΛΟΑΤΚΙ και τις φεμινιστικές ομάδες στην Κρήτη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς δημιουργείται ένα πεδίο συγκλίσεων, αλληλεπιδράσεων, αλλά και έντασης. Στις αφηγήσεις υπογραμμίζεται το ότι οι στοχεύσεις άλλοτε συμβαδίζουν και άλλοτε διαφοροποιούνται, ιδίως ως προς την έμφαση που δίνεται στο ζήτημα της ταυτότητας, της ορατότητας και της έμφυλης βίας.

Σύμφωνα με τις συνομιλήτριές μας, ΛΟΑΤΚΙ και φεμινιστικό κίνημα συγκλίνουν στο ζήτημα των έμφυλων διακρίσεων, όπου διασταυρώνονται οι αγώνες για το φύλο και για τη σεξουαλικότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν εμφανίζονται στο μεταξύ ουσιαστικές διαφορές. Η ΚΜ1 παρατηρεί πως «όσον αφορά το φεμινιστικό... η καταπίεση, η γυναικεία καταπίεση, η έμφυλη καταπίεση... δεν είναι τόσο διακριτή. Είναι πιο γκρίζα, επειδή είναι τόσο διαχυμένη. [...] Στο ΛΟΑΤΚΙ θα μπορούσες να πεις ότι είναι πιο ξεκάθαρη». Το ΛΟΑΤΚΙ+ βίωμα καταπίεσης θεωρείται πιο «διακριτό» στο κοινωνικό πεδίο σε σχέση με τη «διάχυτη» cis γυναικεία καταπίεση. Τα κούήρ/τρανς άτομα στοχοποιούνται συχνά με εμφανείς μορφές ομο/τρανσφοβικής βίας, ενώ και ο σεξισμός που διαπερνά ακόμα και τις μικρές καθημερινές αντιδράσεις μοιάζει φυσικοποιημένος. Η πατριαρχία, η «κουλτούρα του βιασμού», οι έμφυλες πειθαρχήσεις, η ηγεμονική αρρενωπότητα, είναι στοιχεία δομικά πλεγμένα στην ετεροκανονική κοινωνική πραγματικότητα και άρα κανονικοποιημένα.

Ενώ οι στόχοι κατά περίπτωση τέμνονται, σύμφωνα με τις συνομιλήτριές μας στην πραγματικότητα διαμορφώνονται διαφορετικές ιεραρχίες: οι φεμινιστικές συλλογικότητες αναδεικνύουν την πατριαρχία, την έμφυλη βία και τις γυναικοκτονίες, ενώ τα ΛΟΑΤΚΙ+ κινήματα εστιάζουν περισσότερο σε ζητήματα ορατότητας, ταυτοτήτων και δικαιωμάτων. Η ΚΜ3 αναφέρεται ειδικά στη βιωματική συνάνθρωση των δύο οπτικών: «Για μένα προσωπικά, το ΛΟΑΤΚΙ και ο φεμινισμός,

λόγω της δικής μου ταυτότητας, πηγαίνουν μαζί. Οι αδικίες που βλέπω ή βιώνω καθημερινά με ενοχλούν εξίσου και από τις δύο, δηλαδή και σαν cis γυναίκα και σαν λεσβία». Η ατομική θεσιακότητα εμφανίζεται ως τόπος σύγκλισης, όπου συγκροτείται μια πολιτική υποκειμενικότητα που μπορεί να δρα ταυτόχρονα σε περισσότερα πεδία, διασκελίζοντας ταυτότητες που ενδεχομένως διαφοροποιούνται κοινωνικά. Η ΚΜ2, από την άλλη, εκφράζει μια πιο ρευστή στάση: «Εξαρτάται την περίοδο που διανύω κάθε φορά. [...] Όταν περνάς μια περίοδο η οποία σου κάνει dictate για το πώς μπορείς να εμφανίζεσαι στον κόσμο, εκεί κάπου τσινάει το ΛΟΑΤΚΙ μέσα σου. Όταν είμαι στο μαιευτήριο και γεννάω, εκεί τσινάει το άλλο μου, ο φεμινισμός μέσα μου».

Ένα ακόμη σημείο διαφοροποίησης αφορά τη σύνθεση αλλά και τους προσανατολισμούς των κινήματων. Όπως επισημαίνεται από μια συνομιλήτρια «Νομίζω ότι το ΛΟΑΤΚΙ και το φεμινιστικό έχουν καταρχάς τα ίδια εργαλεία. Είναι πολύ κοντινά κινήματα. Το ένα δανείζεται εργαλεία από το άλλο, από την απαρχή τους κιόλας. Είναι δύσκολο να διαφοροποιήσεις το πώς. Και θεωρώ ότι και το ένα βοηθάει το άλλο πάρα πολύ. Είναι σαν συκοινωνούντα δοχεία, λιγάκι, όσον αφορά το κινήματικό. Από την άλλη, νομίζω ότι η μεγαλύτερη διαφορά τους είναι η σύσταση». Η σύνθεση των ομάδων στην οποία αναφέρεται παραπέμπει στο γεγονός ότι ενώ στις φεμινιστικές συλλογικότητες βρίσκονται κατά βάση cis γυναίκες, μάλλον ετεροφυλόφιλες, στις ΛΟΑΤΚΙ ομάδες μπορεί να είναι cis ή τρανς, καθώς η σεξουαλική ταυτότητα παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην ένταξη. Ταυτόχρονα, η σύνθεση αυτή προσδιορίζει και τη μαχητικότητα των κινήματων. Σύμφωνα με την ΚΜ1 «στον ελλαδικό χώρο τα φεμινιστικά κινήματα είναι πολύ πιο μαχητικά... Στα ΛΟΑΤΚΙ κινήματα, πάρα πολλές φορές βρίσκεις μη δεκτικότητα για τη μαχητικότητα ή ακόμα και την άρνησή της». Εδώ, η μαχητικότητα εγγράφεται στη μακρά πορεία του φεμινισμού και την εδραίωση ρεπερτορίων δράσης. Αντίθετα, το ΛΟΑΤΚΙ κίνημα θεωρείται ότι έχει μικρότερη ιστορία και άλλου είδους πρακτικές ορατότητας.

Με τον τρόπο αυτό, οι αφηγήσεις εκτείνονται στη συζήτηση για τα όρια και το εύρος του φεμινισμού. Η Β. από την ΤΑΗ εξηγεί τη μετονομασία της συλλογικότητας: «Ξεκίνησε ως φεμινιστική και στη συνέχεια, για λόγους συμπερίληψης, έγινε τρανσφεμινιστική, ώστε να είναι ξεκάθαρο ότι δεν αφορά μόνο cis straight γυναίκες, αλλά και κουήρ και τρανς άτομα». Η θέση αυτή, που εδράζεται στη βιωμένη εμπειρία τόσο της πατριαρχίας όσο και της ετεροκανονικότητας, ερμηνεύει τη διεύρυνση της ομάδας μέσω της συμπερίληψης ΛΟΑΤΚΙ ατόμων, ενώ, στη συνέχεια, το στοιχείο αυτό είναι ακριβώς ό,τι τις οριοθετεί απέναντι σε άλλες συλλογικότητες. Η σχέση συνεργασίας και διαχωρισμού τίθεται εύστοχα από το Μ: «Δεν γνωρίζω ΛΟΑΤΚΙ ομάδες που δεν αναφέρονται καθόλου στο φεμινισμό... αλλά γνωρίζω το αντίθετο. Υπάρχουν φεμινιστικές ομάδες που αποτελούνται περισσότερο από straight άτομα, που δεν αγγίζουν το ΛΟΑΤΚΙ ζήτημα». Ταυτόχρονα, η συμβολή του φεμινιστικού λόγου μοιάζει καθοριστική στη διαμόρφωση της ΛΟΑΤΚΙ πολιτικής. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά το Μ. «άμα δεν υπήρχαν φεμινισμοί δεν θα ήμουν εδώ, δεν θα είχα τις λέξεις που έχω». Υπό αυτή την έννοια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι διαφορές συνίστανται περισσότερο στις ταυτοτικές οριοθετήσεις σε σχέση με το φύλο και τη σεξουαλικότητα παρά σε σχέση με μια απομάκρυνση/ρήξη με τη φεμινιστική παράδοση, κάτι που άλλωστε συναντάμε και σε άλλες κουήρ φεμινιστικές αφηγήσεις, όπου αναδεικνύεται η ολιστικότητα/ενότητα/συνέχεια της φεμινιστικής ζωής/σκέψης/ σε σχέση με τις μετατοπίσεις στις εννοιολογήσεις και επιτελέσεις του φύλου.¹³

¹³. Βλ., για παράδειγμα, το κείμενο της S. Ahmed (2018), όπου επιστρέφει στο έργο της A. Oakley της δεκαετίας του 1970 σχετικά με τη διάκριση βιολογικού και κοινωνικού φύλου, προκειμένου να αναστοχαστεί πάνω στην επίπονη αναλυτική εργασία που επιτελείται σε αυτό αλλά και τη ριζοσπαστικότητά του την εποχή που γράφτηκε. Από την άλλη, έχει σημασία να επισημάνουμε την «αμυντική» στάση κάποιων ριζοσπαστριών φεμινιστριών σήμερα σε σχέση με την «καθαρότητα-ουσία» της κατηγο-

Η «ιδιαιτερότητα» του τοπικού

Στις αφηγήσεις των συνομιλητριών μας η Κρήτη αντιπροσωπεύει ένα ιδιαίτερο κοινωνικοπολιτισμικό συγκείμενο, με ισχυρές συνδηλώσεις πατριαρχίας, βίας και καταπίεσης, που θεωρείται πιο σκληρό ή πιο έντονο εδώ από ό,τι στην υπόλοιπη Ελλάδα. Η τοπική κοινωνία αποδίδεται ως «πατριαρχική», που «εγκλωβίζει τις θηλυκότητες», ενώ ως επιβαρυντικό στοιχείο της συνθήκης αυτής θεωρείται το γεγονός ότι είναι νησί. Περιοχή γεωγραφικά πιο απομονωμένη και κοινωνικά οριοθετημένη, από όπου τα άτομα που καταπιέζονται λόγω του φύλου και της σεξουαλικότητάς τους δεν έχουν παρά περιορισμένους τρόπους διαφυγής. Την «ιδιαιτερότητα» της Κρήτης τη συναντάμε βέβαια και σε άλλους ταυτοτικούς λόγους που κεφαλαιοποιούν μια τοπικιστική ιδεολογία. Αλλά και η ίδια η κριτική των ομάδων για τις σκληρές δομές ετεροκανονιστικής έμφυλης καταπίεσης μοιάζει να απηχεί διαδεδομένες προσλήψεις της «κρητικότητας», που κυκλοφορούν και στους κινηματικούς χώρους. Όπως αναφέρει ένα συμμετέχον: «Η Κρήτη μας είναι ξακουστή για την πατριαρχία της. Βέβαια! Σε σχέση με την Αθήνα, που ζούσα μέχρι τώρα, πολλά ζητήματα είναι αρκετά πιο πίσω, όχι μόνο συγκεκριμένα με την έμφυλη βία. Αλλά γενικότερα έμφυλα ζητήματα, η αναγνώριση, η ευαισθητοποίηση πάνω σε κάποια ζητήματα, ίσως είναι σ' ένα πιο... Ναι, είναι λίγο πίσω, είναι αρκετά σαφές αυτό που λέω». Εδώ, το γεγονός ότι η συνθήκη έμφυλης καταπίεσης περιγράφεται ως «οπισθοδρομική» παραπέμπει σε κάποιου είδους εξελικτική ανάγνωση των κοινωνικών σχέσεων αλλά και σε μια τάση «πολιτισμικοποίησης» κοινωνικοπολιτικών πραγματικοτήτων. Έτσι, κοινωνίες ή περιοχές όπου υπάρχει μεγαλύτερη έμφυλη καταπίεση θεωρούνται «πιο πίσω».

ρίας γυναίκα. Για έναν σχολιασμό της συντηρητικής αυτής στροφής στην Ελλάδα βλ. το κείμενο της Ν. Καμπούρη στον παρόντα τόμο.

Τα όρια, πάντως, μεταξύ αναπαραστάσεων, βιωμένης εμπειρίας και συνθηκών του συλλογικού βίου παραμένουν βεβαίως δυσδιάκριτα, ενδεικτικό της αλληλοεπικάλυψής τους. Έτσι, όλες οι συνομιλήτριές μας παρουσιάζονται να κατανοούν την τοπική κοινωνία «από τα μέσα», ενώ η άμεση εμπειρία θεωρείται βασική πηγή γνώσης. Ταυτόχρονα, υπογραμμίζουν την καθοριστική επίδραση της τοπικότητας και των ιδιαιτεροτήτων της ως συνθήκη υποκειμενικοποίησης. Για παράδειγμα, η «επαρχία» αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τη Β. από την ΤΑΗ, η οποία γεννήθηκε σε χωριό. «Ως κορίτσι που γεννήθηκα στην κρητική επαρχία, οι καταπιέσεις, οι αποκλεισμοί και οι απαγορεύσεις ήταν αμέτρητες. Και όλο αυτό ήταν εξαιτίας του φύλου μου και μόνο. Οπότε, προφανώς, από πολύ νωρίς κατάλαβα τη διαφορά που είχε το να είσαι γυναίκα». Εδώ η επαρχία και η υστέρηση που εξυπονοείται φαίνεται να έχει διττό νόημα, παραπέμποντας τόσο στην Κρήτη ως περιφέρεια της Ελλάδας όσο και στις επιμέρους διαφοροποιήσεις μεταξύ μεγάλων πόλεων και χωριών, μια κοινωνικοπολιτισμική απόσταση που ανακύπτει λόγω του μεγέθους και του τρόπου ανάπτυξης του νησιού.

Για τη Β. είναι ξεκάθαρο ότι στην ενδοχώρα, όπως σε όλες τις μικρές κοινωνίες, οι συνθήκες είναι δυσχαιρέστερες. «Στην ενδοχώρα είναι ακόμα χειρότερα τα πράγματα, γιατί προφανώς εκεί πέρα τα προνόμια και η βία των θυτών, ας πούμε, δεν έχει υποχωρήσει καθόλου. Και φαίνεται και όλο αυτό από τα περιστατικά που βγαίνουν στην επικαιρότητα κατά καιρούς. Δεν περιορίζεται μόνο στην ενδοοικογενειακή, δηλαδή από σύντροφο σε σύντροφο αλλά απευθύνεται και προς τα παιδιά και τις κόρες, δηλαδή ως επί το πλείστον ΛΟΑΤΚΙ άτομα, ακόμα και στις ηλικιωμένες γυναίκες. Και έχουμε περιστατικά μητροκτονίας, τα οποία προφανώς για εμάς είναι γυναικοκτονία, δηλαδή αν ο γιος σκοτώσει τη μάνα είναι γυναικοκτονία ξεκάθαρα». Στην περιγραφή της, η βία στις περιοχές αυτές μοιάζει να είναι όχι μόνο διάχυτη αλλά και, κατά κάποιον τρόπο, κανονικοποιημένη ως συστατικό της καθημερινότητας. Αντίστοιχη εικόνα μεταφέρει και μια άλλη συνομιλήτριά μας: «Υπάρχουν λίγο πιο αρχέγονες καταστάσεις

σε κάποια πράγματα. Δεν ξέρω κατά πόσο ισχύει αυτό στην υπόλοιπη επαρχία της Ελλάδας, αλλά νιώθω ότι η Κρήτη, σε κάποια θέματα, είναι πολύ πίσω και γίνονται συμβάντα σε χωριά που... Μου φαίνεται τρελό ότι συμβαίνουν εν έτει 2024». Ανάλογες συνθήκες στην ενδοχώρα του νησιού εκλαμβάνονται ως «κάτι τρελό», δηλαδή παράλογο και αδιανόητο. Υποδηλώνεται μια αντίληψη ότι οι έμφυλες νόρμες και διακρίσεις είναι κάτι που (θα έπρεπε) να «ξεπερνάμε» και να «αφήνουμε πίσω μας» οριστικά και όχι ένας συνεχής αγώνας. Γι' αυτό και όπου επικρατούν συνθήκες έντονης καταπίεσης αυτές ανάγονται σε έναν δυσλειτουργικό «αρχαϊσμό» ή μια κάπως δυστοπική «παραδοσιακότητα».

Όμως, δεν είναι μόνο τα χωριά φορείς αυτής της πατριαρχικής κανονιστικότητας. Η ΚΜ3, από το «Κομμένο Μπεντένι», που γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Ηράκλειο και όχι σε χωριό, αναφέρει: «Φαντάζομαι ότι είναι πολύ διαφορετική η έμφυλη βία σε μια επαρχία ή ειδικά σε ένα νησί που είναι πιο αποκομμένο σε σχέση με μια είτε πρωτεύουσα είτε μεγαλύτερη πόλη, τέλος πάντων, της Ελλάδας. Τώρα, υπάρχει το αφήγημα ότι στην Κρήτη υπάρχει η κρητική ματσίλα και κάπως είναι πολύ πιο καθορισμένοι οι ρόλοι από πάντα, κάτι που συνεχίζεται ακόμα τώρα [...] Δεν ξέρω αν υπάρχει ακόμα αυτό, αλλά εγώ όταν ήμουν, για παράδειγμα, στο Γυμνάσιο-Λύκειο, υπήρχαν κοπέλες που... πώς λέγεται... που φεύγανε, που δεν τελειώναν το γυμνάσιο επειδή θα παντρεύονταν, ας πούμε». Βέβαια, το ζήτημα της σχολικής διαρροής λόγω γάμου τίθεται στις αφηγήσεις όχι μόνο των ακτιβιστριών αλλά και των εκπαιδευτικών που συμμετείχαν στην έρευνα,¹⁴ οι οποίοι και οι οποίες συμμαρτυρούν την ερμηνεία ότι τέτοια φαινόμενα ανάγονται στις ισχυρές ετεροπατριαρχικές παραδόσεις, κατάλοιπα παλαιότερων εποχών.

Ωστόσο, η διάκριση πόλης-χωριού δεν είναι τόσο ευκρινής ή αυτονόητη. Ένα από τα χαρακτηριστικά της Κρήτης είναι η διαρκής

¹⁴. Βλ. το κείμενο του Π. Λιαρόπουλου στον παρόντα τόμο.

μετακίνηση των κατοίκων των χωριών προς τις πόλεις, γι' αυτό και ο διπολικός διαχωρισμός βρίσκει αντίθετες κάποιες από τις συνομιλήτριές μας, που θεωρούν ότι πρόκειται για μια διάκριση που μπορεί να αποκρύπτει ή να συσκοτίζει τις λεπτές αντιστάσεις των γυναικών που κατοικούν στα χωριά και την καθημερινότητα σε αυτά. Η C1 από τις «Catσούλες» λέει: «Μπορώ να πω, μετά από τα δύο τελευταία χρόνια που έζησα σε χωριό της Κρήτης, ότι είδα μια άλλη ενδιαφέρουσα αντίθεση. Οι γυναίκες με τις οποίες μίλησα, οι οποίες δεν είχαν σχέση με το κίνημα και ήταν μεγάλης ηλικίας, και καμία αντίληψη του φεμινισμού ως φεμινισμού, ήταν πολύ πιο δυναμικές στο να ανταπαντήσουν και να μου πούνε “μπράβο που το κάνεις αυτό” και να μου πούνε τις ιστορίες τους και να μου πούνε χωρίς ντροπή ότι “χάρηκα όταν πέθανε ο άντρας μου και είμαι πλέον ελεύθερη”. Είδα μια τέτοια διαφορετική ανάλυση από το πώς την έβλεπα στην πόλη [...] είδα τις γυναίκες πιο δυναμικές και έτοιμες να δεχτούν αυτό το κίνημα». Η παρατήρηση αυτή μπορεί, βέβαια, να απηχεί μια ρομαντικοποιημένη εκδοχή των γυναικών της υπαίθρου από τη σκοπιά των νέων φεμινιστριών της πόλης, ωστόσο το γεγονός ότι εντοπίζονται ανάλογες εμπειρίες έχει σημασία, ειδικά σε σχέση με μια αναθεώρηση όχι μόνο εμπειρικών αλλά και θεωρητικών εργαλείων. Για παράδειγμα, η ομάδα προβληματοποιεί τη λογική της διάκρισης «πολιτισμένη πόλη / οπισθοδρομική υπαίθρος», εισάγοντας στο διάλογο ερμηνείες που αντλούν από μεταποικιακές κριτικές. Όπως μας είπαν «υπήρχαν πάντα τα αφηγήματα από την αρχή του ελληνικού κράτους ότι η υπαίθρος είναι οι χωριάτες, οι άξεστοι [...] και αυτοί στις πόλεις είναι πολιτισμένοι. Νομίζω ότι είναι μια ανάλυση που ταιριάζει τέλεια με τον δυτικό και μη δυτικό κόσμο, πώς αναπαράγεται η ιδέα ότι στη Δύση είμαστε οι πολιτισμένοι και στις υπόλοιπες χώρες δεν είναι. Νομίζω ότι είναι ίδια η πηγή της πατριαρχίας και της έμφυλης βίας παντού και καμουφλάρεται[;] παρουσιάζεται[;] με διαφορετικό τρόπο στον έξω κόσμο».

Ο τοπικότητα, πάντως, αποκτά βαρύνουσα σημασία όχι μόνο στην προσωπική εμπειρία και συνείδηση αλλά και στη συγκρότηση, τον προ-

σανατολισμό και τη δράση των ομάδων. Η ΚΜ1 λέει: «Σίγουρα επηρεάζεται πάρα πολύ —φαντάζομαι— ο λόγος μας στα πράγματα που κάνουμε από το γεγονός και μόνο ότι βρισκόμαστε σε αυτό τον τόπο. Το πιο ιδιαίτερο... Έρχεται περισσότερο στο τι επιλέγουμε να κάνουμε μέσα στην πόλη, με ποιους θα το κάνουμε, με τι όρους, με τι συνεργασίες. Νομίζω ότι η ιδιαιτερότητα έγκειται σε αυτό πιο πολύ». Το Ηράκλειο είναι μια σχετικά μικρή πόλη και, όπως αναφέρουν, μπορεί να τύχει να συναναστραφεί κανείς άτομα που σε μια πιο μεγάλη πόλη θα απέφευγε. Ο συγχρωτισμός ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτικές ομάδες, οι εκδηλώσεις που γίνονται σε ετερόκλητους χώρους, η ίδια η γεωγραφία της Κρήτης, των μικρών πόλεων, των πεπερασμένων τόπων δράσης, δημιουργεί ένα ιδιαίτερο πεδίο δραστηριοποίησης, όπου τα όρια, όπως αναφέραμε και στην περιγραφή της ομάδας «Κομμένο Μπεντένι», οι πολιτικές «κόκκινες γραμμές» μπορεί να γίνονται πιο ρευστές στις διεκδικήσεις και στις συνεργασίες.

Σημασία έχει, ωστόσο, και πώς και η ίδια η τοπική κοινωνία αντιδρά στις φεμινιστικές ομάδες. Σύμφωνα με τη Β., οι ομάδες που ασχολούνται με την έμφυλη βία στην Κρήτη βρίσκονται συχνά σε επισφαλή θέση γιατί, εκτός από τις κοινωνικές αντιστάσεις που μπορεί να συναντούν, δέχονται και απειλές, ειδικά όταν έρχονται αντιμέτωπες με τους υποστηρικτές των θυτών, για παράδειγμα σε δίκες με κατηγορίες για έμφυλη βία. Η δράση των ομάδων υπαγορεύεται από το βαθμό επικινδυνότητας της κάθε περιοχής. «Άλλη παρέμβαση κάνεις στα δικαστήρια του Ηρακλείου κι άλλη στο Ρέθυμνο. Στο Ρέθυμνο δεν είναι τόσο ασφαλές» μας λέει. Για εκείνη, η μάχη ενάντια στην πατριαρχία στην Κρήτη είναι σα να «μπαίνεις στο στόμα του λύκου», ενέχει δηλαδή ένα αυξημένο ρίσκο. Μάλιστα, πιθανόν και λόγω της διακινδύνευσης, ο ακτιβισμός συνδέεται με ικανοποίηση και αίσθηση ενδυνάμωσης που σφυρηλατείται μέσα σε συνθήκες κρίσιμων αναμετρήσεων και επίδικων.

Στις αφηγήσεις των συμμετεχουσών, κάτι που συντελεί στη φεμινιστική τους αφύπνιση και οδηγεί στην κινηματική δράση είναι η

ενσώματη εμπειρία της βίας και μάλιστα ως χαρακτηριστικό της τοπικότητας. «Λέω ότι σίγουρα παίζει πάρα πολύ μεγάλο ρόλο η υπερμετρη ματσίλα που έχουμε σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη, νομίζω, πόλη στην Ελλάδα, και έχω πάει σε πολλές. Το ότι κυκλοφορείς στο δρόμο και την βλέπεις τόσο διάχυτη, έτσι να ρέει από τα μπατζάκια, σου δημιουργεί το αίσθημα ότι κάτι πρέπει να κάνεις παραπάνω. Κάτι πρέπει να κινητοποιήσεις. Κάτι πρέπει να απαντήσεις σε αυτό» λέει η ΚΜ2. Η «ματσίλα» παρουσιάζεται ως διάχυτη κοινωνική συνθήκη, μια διαρκής υπενθύμιση της πατριαρχικής ισχύος που εγκαλεί τα υποκείμενα να αντιδράσουν.

Η πρωταρχική αίσθηση της διάκρισης λόγω φύλου, που βιώνεται από νεαρή ηλικία, μπορεί να καταστεί καθοριστική για τη συνειδητοποίηση και άλλων διαφορών, όπως της ταξικής. Όπως λέει η Β «Λοιπόν, ναι προφανώς όταν είσαι έφηβη ή μικρό κορίτσι, αυτή την καταπίεση, μπορεί να αντιδράς ως πούμε και να την πάρεις προσωπικά, ή δεν ξέρω τι. Εντάξει, αυτό διαμόρφωσε εμένα, την προσωπικότητά μου. Όσον αφορά την ανεξαρτησία μου και το πώς ήθελα ως πούμε να οργανώνω και να ζω τη ζωή μου, με καθόρισε αρκετά, δηλαδή η διάκριση που αισθανόμουν λόγω φύλου, ως πούμε. Αργότερα, λόγω ταξικής θέσης κ.λπ». Αντίστοιχα, βασική πηγή κινητοποίησης είναι και η εμπειρία της σεξουαλικότητας σε ένα πλαίσιο που βιώνεται ως περιοριστικό και «φτωχό». Η ΚΜ3 αναφέρει: «Νομίζω ότι και εμένα ξεκίνησε το ενδιαφέρον από την ταυτότητά μου, της λεσβίας. [...] Θυμάμαι να διαβάζω, να ψάχνω κι εγώ online, κυρίως για να με καταλάβω. [...] Είχα την ανάγκη αρχικά να είμαι με άτομα της κοινότητάς μου και ήθελα να κάνω κι εγώ κάτι, γιατί είμαστε επαρχία εδώ, γιατί δεν συμβαίνουν συχνά πράγματα, γιατί πρέπει να τα κάνουμε εμείς, για εμάς».

Ενώ για αρκετές από τις συνομιλήτριές μας η ενασχόλησή με την πολιτική και τον ακτιβισμό ξεκινά από αριστερές ή αντιεξουσιαστικές ομάδες, η έλλειψη έμφυλης ευαισθησίας που συναντούν εκεί τις οδηγεί να αποχωρήσουν προκειμένου να δημιουργήσουν «δικές τους» φεμινιστικές ομάδες. Η Β. σημειώνει: «Κάποιος χτύπησε τη σύντροφό του σε

δημόσιο χώρο με παρουσία πολιτικών οντοτήτων και συλλογικοτήτων. Ένα πράγμα, το οποίο πήγε κάπως να κουκουλωθεί και να μην συζητηθεί καθόλου. Επειδή εγώ θεώρησα ότι δεν είναι δυνατό να περάσει αυτό έτσι, χωρίς καθόλου συζήτηση και χωρίς καμία συνέπεια στον κακοποιητή και αντέδρασα, δέχτηκα μια σφοδρή επίθεση από πολύ μεγάλη μερίδα κόσμου, όχι μόνο από την οργάνωσή μου. Κατάλαβα ότι αν δεν αναλυθεί αυτό με άλλα εργαλεία και δεν επεξηγηθεί ακριβώς τι σημαίνει έμφυλη βία, γιατί το κάνει κάποιος και λοιπά, δεν πρόκειται να αλλάξει κάτι». Η Β. αναφέρεται σε μια στιγμή κρίσης συλλογικής αλλά και ατομικής, όπου αριστερές ομάδες αδρανούν μπροστά σε περιστατικά έμφυλης βίας. Την περιγράφει ως «τη σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι», ζωντανεύοντας αυτό που η S. Ahmed (2017) ονομάζει *feminist snap*, το σημείο εκείνο όπου η καταπίεση δεν μπορεί πια να απορροφηθεί και κάποια σπάει τη σιωπή απέναντι στην πατριαρχία, μετατρέποντας έτσι την αγανάκτηση σε πολιτική ρήξη.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι στο ερώτημα για τον ρόλο που διαδραματίζουν οι επιχώριες συνθήκες στη συγκρότηση των υποκειμένων και τη λειτουργία των ομάδων η εικόνα δεν μπορεί να είναι οριστική. Εκτός από τα εξατομικευμένα βιώματα και τις τοπικές εμπειρίες που αναφέρθηκαν παραπάνω, η τοπικότητα ασφαλώς επηρεάζει και τη φυσιογνωμία και την ιδιαιτερότητα των ομάδων. Έτσι, συναντάμε αναφορές σε τοπικά γεγονότα, όπως καταγγελίες για βιαστές γυναικολόγους στο Ηράκλειο ή για περιστατικά *trafficking* που συσχετίζονται με ανάλογες υποθέσεις στην Αθήνα, όπως εκείνη της 12χρονης στον Κολωνό. Ωστόσο, πέρα από γενικές αναφορές στην «κρητική ματσίλα» ή την «κρητική πατριαρχία», η συζήτηση δεν φαίνεται να εξειδικεύεται περισσότερο σε σχέση με την κοινωνική κατασκευή του φύλου στα ιδιαίτερα κοινωνικοπολιτισμικά συμφραζόμενα του τόπου.

Εξαίρεση αποτέλεσε ο θάνατος του Βαγγέλη Γιακουμάκη, το 2015, όταν γράφτηκαν κείμενα για την τοξική κρητική αρρενωπότητα ως «δυνάμει θανατηφόρα» όχι μόνο για τις γυναίκες αλλά και για τα αγόρια που παρεκκλίνουν των ηγεμονικών προτύπων. Σε ένα κείμενο

με τίτλο «τση Κρήτης ο φαλλός»,¹⁵ η ομάδα Conqueer τοποθετείται σε σχέση με την ιδιαίτερη κουλτούρα της Κρήτης: «[...] Ο Βαγγέλης Γιακουμάκης, ωστόσο, βασανίστηκε και οδηγήθηκε στο θάνατο όχι γιατί ήταν ένα “ευαίσθητο” παιδί, όπως επαναλαμβάνουν τα ΜΜΕ, αλλά γιατί δεν εκπλήρωνε το πρότυπο του μάτσο στρέητ, το πρότυπο του λεβέντη που επιτάσσει η κρητική κουλτούρα. Έγινε θύμα τραμπουκισμού, καθώς απέκλινε από το πλέγμα των κοινωνικών κατασκευών και προτύπων που συγκροτούν την ηγεμονική αρρενωπότητα στο πλαίσιο της πατριαρχίας. Ανεξαρτήτως της σεξουαλικότητάς του, επί μήνες δέχτηκε ψυχοσωματική βία, λόγω της έμφυλης επιτέλεσής του. Το σώμα του θεωρήθηκε απ’ τους βασανιστές του ως λιγότερο σημαντικό, λόγω της ετερότητάς του, και μετατράπηκε σε πεδίο επιβεβαίωσης του ανδρισμού των γνήσιων τέκνων της λεβεντογέννας [...]».

Πέραν τούτου, πάντως, λείπουν οι αναλύσεις για το ότι η πατριαρχία δεν διατηρείται μόνο από τα ανδρικά προνόμια αλλά και από τη συναίνεση των γυναικών. Δηλαδή, το γεγονός που αναδεικνύουν οι εθνογραφικές έρευνες στην Κρήτη, ότι τα ζητήματα της οικογένειας και της τιμής είναι «συμφωνημένα» ανάμεσα στα φύλα και δεν υπάρχει απαραίτητα κάποιου είδους σύγκρουση. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι, παρά τις επικλήσεις της κρητικής ιδιαιτερότητας, ο λόγος των ομάδων ενημερώνεται μάλλον από το διάλογο που διεξάγεται στους κόλπους των φεμινιστικών και ΛΟΑΤΚΙ ομάδων πανελλαδικά και διεθνώς παρά από ειδικότερες οπτικές.

---

¹⁵. <https://conqueerher.blogspot.com/2015/04/blog-post.html> (τελευταία πρόσβαση 15/9/2025).

Έμφυλη βία, κινηματικές πρακτικές, πολιτικά διακυβεύματα

Στις συνεντεύξεις, η «έμφυλη βία» δεν εμφανίζεται ως αυτονόητη κατηγορία αλλά νοηματοδοτείται ως διαρκές διακύβευμα. Οι συνομιλήτριες την ορίζουν με όρους πατριαρχίας/ετεροκανονικότητας, δεισμού των φύλων, διαθεματικών ιεραρχιών και καθημερινών πρακτικών πειθάρχησης Ασφαλώς, η έμφυλη βία δεν εξαντλείται στις γυναικοκτονίες —όρο που αποδέχονται όλες οι συνομιλήτριές μας— αλλά εκτείνεται σε συναισθηματικές και λεκτικές μορφές. Η ΚΜ1, από την κουήρ ομάδα του Ηρακλείου, αναφέρει: «Την έμφυλη βία, ουσιαστικά, εγώ νομίζω ότι μπορώ να τη βάλω σε ένα πλαίσιο, ό,τι έχει να κάνει με βία, είτε από την πιο ήπια συμπεριφορά, ούτε καν λεκτική, από την σωματική έκφραση ουσιαστικά κάποιου ή μιας κοινωνίας, μιας ομάδας κοινωνίας, προς άτομο ή ομάδα ολόκληρη με βάση το φύλο, διάκριση, βία, οποιαδήποτε μορφής, μέχρι και τη γυναικοκτονία ή τον βιασμό, όσον αφορά το φύλο». Για τις συνομιλήτριές μας, η βία αυτή αποτελεί δομική συνθήκη. Το «Κομμένο Μπεντένι» περιγράφει την έμφυλη βία ως «διάχυτη» και «εκ γενετής», κάτι που απηχεί ευρύτερες θεωρητικές φεμινιστικές επεξεργασίες της έμφυλης διαφοράς.¹⁶ Ενώ η ΚΜ2 επισημαίνει ότι η έννοια είναι τόσο πολύσημη, που κάθε φορά απαιτείται οριοθέτηση και εστίαση σε μία πτυχή, κάτι σαν «μεγεθυντικός φακός», προκειμένου να μπορέσει η ομάδα να επεξεργαστεί την έμφυλη βία παραγωγικά.

Για παράδειγμα, η Β. αναφέρεται σε διαφορετικά περιστατικά που έχουν καταγγελθεί στην ομάδα: «Μας έχουν έρθει πολλά περιστατικά έμφυλης βίας, ενδοοικογενειακής βίας. Αλλά όχι μόνο. Τελευταία έχουμε και περιστατικά μαιευτικής γυναικολογικής βίας ή διακρίσεις στην εργασία λόγω φύλου». Πέρα από το γεγονός ότι η ΤΑΗ είναι

¹⁶ Η παρατήρηση αυτή συνομιλεί με την παρατήρηση του J. Butler ότι «τα «πρόσωπα» δεν γίνονται διανοητά παρά μόνο όταν γίνονται έμφυλα, σε συμφωνία με αναγνωρίσιμα κριτήρια διανοητότητας του φύλου» (Butler, 2009: 42).

πλέον αρκετά γνωστή ως ομάδα, λόγω των υποθέσεων εκπροσώπησης επιζωσών που αναλαμβάνει, φαίνεται ότι υπάρχει, γενικότερα, μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση σχετικά με περισσότερες μορφές έμφυλης βίας. Ενώ, ενδεικτική είναι και η κριτική της Β. για τις δημόσιες υπηρεσίες, οι οποίες μπορεί να εντείνουν τα προβλήματα: «[...] [Οι] υποτιθέμενες υπηρεσίες, [...] που υπάρχουν στους δήμους, ΚΕΘΙ κ.λπ., εντάξει, δεν έχουν καμία επαφή με την πραγματικότητα. Δηλαδή έχετε έναν Δήμο που δεν έχει έναν ξενώνα κακοποιημένων και πρέπει να παίρνουμε εμείς τις κακοποιημένες γυναίκες στα σπίτια μας για να τις προστατέψουμε. Και δεν έχει μια δομή που μπορεί να απευθυνθούμε και τίποτα. Τι να πούμε για τους θεσμούς».

Από την άλλη, η επαφή με εξατομικευμένες περιπτώσεις και περιστατικά μπορεί να οδηγεί τις ομάδες σε αναθεωρήσεις και, κυρίως, σε μια πιο ρευστή και διευρυμένη θεώρηση της βίας. Η C1 αναφέρει: «Θεωρώ ότι αυτοί οι ορισμοί διαπλάθονται κάθε μέρα, γιατί το κάθε άτομο που βιώνει αυτό με φέρνει σε ανταπάντηση με τον ήδη υπάρχοντα ορισμό μου και στη διαδικασία τού να κάτσω να ξανασκεφτώ τι είναι έμφυλη βία, ας πούμε. Από τη βίαιη μορφή στο σπίτι του κυρίαρχου, ας πούμε, μάτσο προτύπου που έχουμε στο οικογενειακό πρότυπο της Ελλάδας μέχρι τον έλεγχο στα social media. Είναι φάσμα, το οποίο συνεχώς ανοίγει και κάνουμε add πράγματα μέσα σε αυτό». Ενώ το Μ. τονίζει ότι «δεν τα αντιλαμβάνομαι απλά ως σωματική βία, ότι εννοώ και την ψυχολογική και τη συναισθηματική και τη λεκτική βία, όλα αυτά τα αντιλαμβάνομαι ως ένα φάσμα στο οποίο η σωματική βία ίσως είναι η πιο ακραία έκφραση. Ας πούμε, η γυναικοκτονία, νομίζω, είναι η πιο ακραία έκφραση της έμφυλης βίας. Όμως, λέγοντας ότι αντιλαμβάνομαι όλα αυτά τα είδη βίας μαζί, και αυτό το θεωρώ μια πολιτική θέση, που έχει σκοπό να κατανοήσει ότι η μία ακραία έκφραση, όπως η γυναικοκτονία, παράγεται και κανονικοποιείται από όλες τις μικρότερες και πιο αφανείς μορφές βίας». Όπως φαίνεται από τα παραπάνω αποσπάσματα, τόσο οι «Catσούλες» όσο και το Μ. ανοίγουν διαρκώς το πεδίο. Η κινηματική προσέγγιση της έμφυλης βίας

φαίνεται να μην εξαρτάται από την «εφαρμογή» ενός ορισμού, όπως συμβαίνει με το δικαστικό σύστημα, αλλά μέσα από το διαρκή αναστοχασμό και τη φεμινιστική ακρόαση δέχεται και επανεπεξεργάζεται τα βιώματα, παρακολουθώντας με προσοχή το λεγόμενο «συνεχές» της έμφυλης βίας. Πρόκειται για μια χειρονομία ιδιαίτερα σημαντική για την ανοιχτότητα και τη ριζοσπαστικότητα του κινήματος.

Αναφορικά με τις ακτιβιστικές πρακτικές που ακολουθούν οι ομάδες διακρίνονται δύο κατευθύνσεις, δηλαδή προς το εσωτερικό της ομάδας και προς την κοινωνία. Η αυτομόρφωση τίθεται ως κομβική πρακτική μιας φεμινιστικής πολιτικής από τα κάτω. Η αυτομόρφωση αντλεί από θεωρητικές αναγνώσεις (π.χ. Judith Butler, Selma James, Audre Lorde) αλλά και από δημοσιεύματα και συζητήσεις για την έμφυλη βία, το φεμινισμό και τα τρανς δικαιώματα στα κοινωνικά δίκτυα. Το διάβασμα, η μελέτη της θεωρίας είναι απαραίτητη προκειμένου να δημιουργηθεί μια γερή βάση αλλά και ως προετοιμασία για μεγαλύτερη δημόσια έκθεση. Η Β. μιλάει για το δικό της βίωμα, μετά τη στιγμή του feminist snap: «Κάπως απομονώθηκα για κανέναν χρόνο, γιατί συναισθηματικά, όχι μόνο συναισθηματικά, δεν μπορούσα να το αντέξω αυτό το πράγμα, γιατί ήταν μια πολιτική εξόντωση ουσιαστικά προς το πρόσωπό μου. Οπότε, κάπως έπρεπε να ξαναβρώ τις δυνάμεις μου και έτσι για έναν χρόνο περίπου αποχώρησα, διάβασα, προετοιμάστηκα και όταν ήρθε το επόμενο περιστατικό έμφυλης βίας αισθάνθηκα ότι ήμουν έτοιμη να ξαναπροσπαθήσω και να ξαναρχίσω τη συζήτηση με κάποια άτομα για το πώς θα αντιμετωπιστεί αυτό το περιστατικό». Επίσης, δεν λείπουν οι πειραματισμοί με διαφορετικά εργαλεία για την καλλιέργεια ενός κριτικού βλέμματος. Οι «Catσούλες» περιγράφουν: «Είχαμε ξεκινήσει με κάποια αποσπάσματα από Μπάτλερ, να πιάσουμε τα πιο basic.[...] Επίσης το είχαμε κάνει σαν παιχνίδι σε μια άλλη συνέλευση, να διαβάσουμε κάποια άρθρα [...] μέσω παιχνιδιού προσπαθούσαμε να διακρίνουμε αν έχει τρανσφοβικό λόγο το συγκεκριμένο άρθρο [...] ή ακόμα και στα πιο βασικά τι σημαίνει τρανσφεμινισμός είτε μέσα από κείμενα θεωρητικών, είτε μέσα από άρθρα,

είτε μέσα από ταινίες και σειρές, είτε μέσα από βιωματικούς κύκλους [...]. Και μετά να πω ότι δανειζόμαστε και εργαλεία και κείμενα και παραγωγή λόγου από άλλες κινηματικές ομάδες.[...] προσπαθούσαμε τουλάχιστον η μόρφωση που έρχεται από το κίνημα για το κίνημα να μην είναι με όρους κυρίαρχου και κατώτερου αλλά να προσπαθούμε να κάνουμε αυτή τη διαδικασία όλοι μαζί». Η μάθηση περιγράφεται ως μια διεργασία εξοικείωσης, ανταλλαγής, ενσωμάτωσης παρά ως μια «από τα πάνω» μετάδοση, που παραπέμπει μάλλον σε ακαδημαϊκές και όχι κινηματικές πρακτικές, στόχος των οποίων είναι η παραγωγή πολιτικής ικανότητας και όχι αποστειρωμένης γνώσης.

Όσον αφορά τις εξωστρεφείς δράσεις για την έμφυλη βία, οι ομάδες συχνά επικεντρώνονται στη φροντίδα και την προστασία των επιζώντων/νων, στην παροχή νομικής συνδρομής, όπου είναι εφικτό, και στη δημοσιοποίηση περιστατικών με παραγωγή δημόσιου λόγου. Όπως σημειώνει η Β. «το πρώτο και βασικό είναι η φροντίδα και η προστασία. Και γι' αυτό κιόλας επιδιώκουμε και έχουμε επαφή προσωπική με κάθε άτομο που μας απευθύνεται, είναι πάρα πολύ βασικό [...] κυρίως για την ενδυνάμωση, δηλαδή το να καταλάβουν οι επιζώσες, τα επιζώντα, ότι αυτό δεν είναι κάτι που συμβαίνει μόνο σ' εμένα αλλά συμβαίνει για πολύ συγκεκριμένους λόγους, γιατί είναι φτιαγμένη έτσι η κοινωνία, οι θεσμοί κ.λπ. Δίνουμε ό,τι εργαλεία έχουμε και ό,τι πληροφορία μπορούμε να βρούμε και όποιο άτομο έχουμε στη διάθεσή μας να συμβουλευτεί ο ψυχολόγος, ο δικηγόρος, ό,τι είναι αναγκαίο κάθε φορά».

Η βασικότερη, όμως, λειτουργία που επιτελούν οι φεμινιστικές ομάδες είναι η ακρόαση των καταγγελιών, η δημιουργία ασφαλών χώρων και η ανάπτυξη αυτού που η Sara Ahmed ονομάζει «φεμινιστικό αυτί».¹⁷ Η ΚΜ2 παρατηρεί: «Όταν είσαι μέσα στα κινήματα [...] το

¹⁷. «Το φεμινιστικό αυτί μπορεί να προσφέρει μια αποσυμπύκνωση της βαλβίδας. Ένα φεμινιστικό αυτί είναι το πώς ακούς αυτό που δεν ακούγεται» (Ahmed 2017: 203, μτφ. δική μου). Τόσο στο *Living a feminist life* (2017) όσο και στο *Complaint!* (2021), η S. Ahmed περιγράφει το φεμι-

πρώτο πράγμα που μαθαίνεις να κάνεις είναι να ακούς. Μέσα στις ΛΟΑΤΚΙ συνελεύσεις, φεμινιστικές συνελεύσεις, ο λόγος που έχει μαζέψει αυτά τα άτομα μαζί σε ένα δωμάτιο για να συζητάνε και να μην έχουν πάει σε μια καφετέρια να πίνουν απλώς τον καφέ τους και να διασκεδάζουν είναι η βία που έχουν υποστεί. Είναι ο κοινός παράγοντας που τους έχει ενώσει αυτούς τους ανθρώπους. Ακούγοντας τα βιώματα μέσα στις συνελεύσεις αντιλαμβάνεσαι και τα δικά σου τα βιώματα, αν δεν τα έχεις αντιληφθεί μέχρι εκείνη τη στιγμή». Η ακρόαση αναδεικνύεται έτσι σε πολιτική, έμφυλη πρακτική αλλά και αφετηρία αναστοχασμού ή συνειδητοποίησης.

Παρατηρούμε, ωστόσο, ότι το ενδιαφέρον στρέφεται μάλλον στα υποκείμενα που έχουν υποστεί τη βία και όχι στους δράστες. Οι «Catσούλες» συγκαταλέγονται στις λίγες φωνές που προσπάθησαν να στρέψουν την προσοχή στην αντιμετώπιση του θύτη μέσα από πρακτικές «αντιβίας»: «Σε καταγγελίες που είχαμε αναλάβει και ειδικά όταν ήταν των μελών μας, αυτό που είχαμε προσπαθήσει να κάνουμε, και το συμπεριλαμβάνω στην ακτιβιστική δράση, είναι ότι προσπαθήσαμε συλλογικά να προχωρήσουν διαδικασίες αυτομόρφωσης και πάλι. Δηλαδή ερχόμασταν σε επαφή με το μέλος που καταγγέλλουμε, το οποίο αυτό μέλος είχε τύχει να είναι όντως μέλος κάποιας άλλης συλλογικότητας, οπότε αυτό που προσπαθήσαμε ήταν όντως να το πάμε μέσα από συλλογικές διαδικασίες χωρίς να επιλέξουμε εξ αρχής τον αποκλεισμό». Παρότι η συζήτηση δεν είχε ποτέ τα επιθυμητά αποτελέσματα και παρέμεινε ανοιχτή, η τοποθέτηση μετασχηματιστικών και αποκαταστατικών πρακτικών στην καρδιά της αυτομόρφωσης αποτελεί μια διακριτή πολιτική θέση, που δεν εμφανίζεται αλλού στο πεδίο της Κρήτης και πιθανόν να συνδέεται με το γεγονός ότι η συγκεκριμένη

νιστικό αυτή ως έναν τρυφερό, φροντιστικό τρόπο για να πιάσεις όλα αυτά που μπορεί να μην λέγονται, την εμπειρία του καθημερινού σεξισμού, και να τα μετατρέψεις σε λόγο, να τα ακούσεις ως κείμενο, να τα πάρεις και κάτι να τα κάνεις: «Το να είσαι ένα φεμινιστικό αυτή σημαίνει ότι δίνεις στα παράπονα κάπου να πάνε» (2021: 9, μτφ δική μου).

ομάδα αποτελούνταν κυρίως από φοιτήτριες του πανεπιστημίου στο Ρέθυμνο, ενώ και ο λόγος της ομάδας φαίνεται ότι είχε ενσωματώσει στοιχεία από τη φεμινιστική και κουήρ θεωρία.¹⁸

Στις αφηγήσεις των συμμετεχουσών καταγράφεται έντονη αμφιθυμία σε σχέση με το αν η κινηματική δράση έχει επιφέρει κοινωνικές αλλαγές. Η Β. πιστεύει ότι η ύπαρξη μιας τρανσφεμινιστικής ομάδας όπου οι επιζώσες μπορούν να απευθυνθούν, συνιστά ήδη σημαντική μετατόπιση: «Ενδοκινηματικά θεωρώ ότι έχουμε επιδράσει αρκετά και με τα καλέσματα και με τα κείμενα που έχουμε γράψει και τις παρεμβάσεις που έχουμε κάνει. [...] Αλλά η κοινωνία ούτως ή άλλως δεν έχει πάει πουθενά καλά για να πάει και στο έμφυλο. Δηλαδή βιώνουμε μια παρατεταμένη κρίση με πολύ πιο βαθιά προβλήματα όσο περνάει ο καιρός. Από εκεί δείχνει να μην τα πηγαίνει καλύτερα. Από την άλλη, το να συλλογικοποιούμαστε στην πόλη και να υπάρχουμε έχει φέρει κόσμο να έχει σχέση με το κίνημα, να απευθυνθεί. Οπότε, ναι, κάτι υπόκωφο και κάτι ίσως αλλάζει. Το ότι τουλάχιστον δηλαδή τα επιζώντα σκέφτονται ότι έχουν κάπου να απευθυνθούν. Κάτι που δεν υπήρχε πριν από δέκα χρόνια, ξέρω 'γώ, ούτε κατά διάνοια». Ταυτόχρονα, θεωρείται ότι το ελληνικό #MeToo λειτούργησε και στην Κρήτη ως σημείο καμπής, με τη δημόσια προβολή που έδωσε στο ζήτημα της έμφυλης βίας.

Όσον αφορά την κουήρ ταυτότητα, τα πράγματα θεωρούνται βελτιωμένα σε σχέση με παλιότερα. Η ΚΜ3 αναφέρει ότι «Σε σχέση με παλιότερα, δηλαδή το πώς... σίγουρα έχει αλλάξει, έχει βελτιωθεί λίγο, όχι πολύ. Η αντιμετώπιση του κόσμου δεν είναι τόσο χάλια όσο ήταν τότε. Δηλαδή, εγώ θυμάμαι όταν ήμουν παιδί, που πραγματικά με

^{18.} Η ομάδα ενημερώνεται από φεμινιστικές διεργασίες και θεωρητικές συζητήσεις για τη μετασχηματιστική και αποκαταστατική δικαιοσύνη, το κίνημα abolitionist feminism (Davis et.al., 2022) και τη μαύρη θεωρία, υιοθετώντας το απόφθεγμα της A. Lorde ότι «τα εργαλεία του αφέντη δεν πρόκειται ποτέ να διαλύσουν το σπίτι του αφέντη» (Lorde, 2023 [1984]: 142).

σχολιάζε κόσμος στο δρόμο επειδή είχα κοντό μαλλί, επειδή δεν ήμουν ντυμένη με πιο στενά ρούχα ή πιο θηλυκά ρούχα. Αυτό ας πούμε ότι υπάρχει λιγότερο». Η ορατότητα των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων στο δημόσιο χώρο έχει συντελέσει όχι μόνο στο να εξοικειωθεί περισσότερο ο κόσμος με την κουήρ εμφάνιση αλλά έχει βοηθήσει και τα κουήρ άτομα στο να κυκλοφορούν περισσότερο. Δημιουργεί μια νέα «διανοητικότητα» ύπαρξης, το κουήρ αποκτά υπόσταση στο δημόσιο χώρο.

Τα μέλη του «Κομμένου Μπεντενιού» θεωρούν ότι η ύπαρξη του Pride στην Κρήτη βελτίωσε θεαματικά την κατάσταση. Η ΚΜ1 λέει: «Σίγουρα, 100% θεωρώ ότι έχει αλλάξει η κατάσταση. Έχει βελτιωθεί προς το καλύτερο [...] και, κυρίως, θα βάλω μια πολύ κομβική παράμετρο, το Pride Κρήτης του 2015. Το πιο απλό που θα πω είναι ότι παλιά δεν υπήρχε αυτή η αποδοχή στην πόλη. Θα μιλήσω συγκεκριμένα για την πόλη του Ηρακλείου. [...] Σε γυμνάσιο, λύκειο δεν έβλεπες τα άτομα, δεν έβλεπες γυμνασιόπαιδα που είναι κουήρ να εκφράζονται ελεύθερα στο δρόμο ή να κάνουν ομάδες. Δεν υπήρχε αυτό. Θεωρώ ότι το Pride του 2015 άλλαξε τα πράγματα στην πόλη καθοριστικά. Δηλαδή, θυμάμαι και τρανς γυναίκες μεγάλες, οι οποίες είχαν έρθει και μιλούσαν και κλαίγανε στις συζητήσεις, που ζούσαν στο Ηράκλειο, για αυτό το πράγμα που γινόταν. Ήταν πάρα πολύ συγκινητικό. Ή, θυμάμαι, νομίζω ήταν ένας παππούς που ήρθε και μίλησε, γιατί το εγγόνι του ήταν LGBT ουσιαστικά. Και αυτό ήταν συγκλονιστικό».

Παρά τη φαινομενική βελτίωση, όμως, οι συνομιλήτριες θεωρούν ότι η κατάσταση των cis ετεροφυλόφιλων γυναικών και των ΛΟΑΤΚΙ ατόμων εξακολουθεί να είναι επισφαλής, ενώ και η ορατότητα της έμφυλης βίας δεν είναι πάντα προς τη σωστή κατεύθυνση. Η διαρκής προβολή των περιστατικών γυναικοκτονίας, παρατηρεί η C1, εντείνει την κανονικοποίηση της βίας και αδρανοποιεί τα αντανакλαστικά του κοινού. Η ΚΜ2 περιγράφει αυτή την παράδοξη κατάσταση: «Την ίδια περίοδο που ο φεμινισμός και το έμφυλο είχε μια τεράστια άνθηση, τον ίδιο καιρό, πολιτικά, υπάρχει μια στροφή στον υπερσυντηρητισμό παντού [...] Δηλαδή, η πατριαρχία καλά κρατεί, τα δικαιώματα είναι

ελάχιστα τα οποία έχουμε κερδίσει, έχουν πετάξει δύο νομοσχέδια απλώς για το ΛΟΑΤΚΙ ζήτημα, υποχρεωμένοι κιόλας λόγω Ευρωπαϊκής Ένωσης και παρόλα αυτά δεν έχει πάει μπροστά η κοινωνία σε οτιδήποτε παραπάνω. Και ζούμε και σε έναν κόσμο που παίρνει τελείως την κατηφόρα». Θα λέγαμε λοιπόν ότι η αμφισημία των συνομιλητριών δείχνει ότι τα κεκτημένα δικαιώματα δεν πρέπει να θεωρούνται αυτονόητα, σε μια κοινωνία η οποία δεν έχει υπερβεί τον συντηρητισμό και την πατριαρχία. Οι συνομιλήτριες θεωρούν ότι το κίνημα πρέπει να παραμένει σε εγρήγορση.

Συμπεράσματα

Οι ομάδες της Κρήτης διεκδικούν διαφορετικούς ακτιβιστικούς σκοπούς. Η τρανσφεμινιστική ομάδα στο Ηράκλειο, όπως και η φεμινιστική ομάδα στο Ρέθυμνο, υπερασπίζονται σθεναρά την καταπολέμηση της έμφυλης βίας και προσφέρουν μέσα στήριξης σε επιζώσες και επιζώντα έμφυλης βίας. Οι ΛΟΑΤΚΙ+ ομάδες που συναντήσαμε, παρόλο που συζητούν δημόσια την έμφυλη βία, είναι περισσότερο προσανατολισμένες προς την ορατότητα των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων. Παρά τις διαφοροποιήσεις, όλες οι ομάδες μοιράζονται μια κοινή λογική: οριζόντιες διαδικασίες, έμφαση στην ασφάλεια των μελών, σύνδεση φύλου και σεξουαλικότητας και προσπάθεια διαθεματικής ανάλυσης, που συνδέει την έμφυλη καταπίεση με ταξικές, ρατσιστικές και άλλες μορφές βίας.

Οι αφηγήσεις αναδεικνύουν επίσης την πολυπλοκότητα της σχέσης ΛΟΑΤΚΙ και φεμινιστικών πρωτοβουλιών στην Ελλάδα. Παρότι υπάρχουν διαφοροποιήσεις σε στόχους, εργαλεία και βαθμούς μαχητικότητας, το κοινό σημείο συνάντησης παραμένει το «έμφυλο ζήτημα». Η εμπειρία των πολλαπλών ταυτοτήτων (cis ετεροφυλόφιλη, λεσβιακή, κούρη, μητρότητα) αποτυπώνει την ανάγκη για διαθεματικό και συμπεριληπτικό πλαίσιο αγώνα. Η έμφυλη βία, είτε ως γυναικοκτονία

και καθημερινός σεξισμός είτε ως ομοφοβική/τρανσφοβική βία, λειτουργεί ως κοινός τόπος διεκδίκησης. Η ανάδυση του κουήρ φεμινισμού προβάλλει ως απαραίτητη θεωρητική και πολιτική γέφυρα: αφενός μεν περιλαμβάνει περισσότερες υποκειμενικότητες, αφετέρου δε συνομιλεί αποτελεσματικότερα με τις πολλαπλές και διασταυρούμενες καταπιέσεις του παρόντος.

Η «κρητικότητα» παραμένει ένα πεδίο διερώτησης και διερεύνησης. Η τοπικότητα λειτουργεί περισσότερο ως συνθήκη δράσης παρά ως αντικείμενο συστηματικής ανάλυσης. Η «κρητική ματσίλα», η ισχύς της οικογένειας και της τιμής, η διάκριση πόλης-υπαίθρου, όλα επανέρχονται στις αφηγήσεις, κυρίως ως εμπειρικές διαπιστώσεις και λιγότερο ως θεωρητικά επεξεργασμένα σχήματα. Η τοπικότητα αποτυπώνεται κυρίως στο μέγεθος και την εγγύτητα: μικρές πόλεις, περιορισμένοι χώροι, αναγκαστικός συγχρωτισμός και, σε κάποιες περιπτώσεις, αυξημένη ορατότητα, η οποία μπορεί να σημαίνει και αυξημένος κίνδυνος.

Συνοψίζοντας, η κρητική περίπτωση δεν συγκροτεί ένα «εξωτικό» ή ριζικά διαφορετικό πεδίο σε σχέση με τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Αντιθέτως, αποτελεί ένα παράδειγμα των εντάσεων, των δυνατοτήτων και των ορίων του σύγχρονου φεμινιστικού και ΛΟΑΤΚΙ+ ακτιβισμού: τη συνάντηση κινημάτων και ακαδημίας, την προσπάθεια διαθεματικής ανάλυσης, την αναζήτηση ασφαλών χώρων, τη μετατροπή του συναισθήματος σε πολιτική, την αμφίθυμη συνύπαρξη θεσμικής αναγνώρισης και δομικής ατιμωρησίας. Η συμβολή των συλλογικοτήτων που χαρτογραφήθηκαν έγκειται ακριβώς σε αυτό: στη δημιουργία μικρών αλλά επίμονων ρωγμών μέσα σε ένα πυκνό πλέγμα πατριαρχικών σχέσεων, στη συγκρότηση εναλλακτικών κοινοτήτων φροντίδας και αγώνα και στην παραγωγή λόγου που, πατώντας στη θεωρία, επιστρέφει διαρκώς στο βίωμα και επιμένει να το μετασχηματίζει σε συλλογική πολιτική πράξη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αβραμοπούλου, Ε. (2018). Εισαγωγή. Στο Ε. Αβραμοπούλου (επιμ). *Το Συν-Αίσθημα στο Πολιτικό Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Αισότητες στο Σύγχρονο Κόσμο*. (Ο. Τσιάκαλου, μετ.). Αθήνα: νήσος, 11-67.
- Ahmed, S., (2021). *Complaint! Durham and London: Duke University Press*.
- Ahmed, S. (2018). Αλλάζοντας χέρια: Μερικές σκέψεις για το Sex, Gender and Society της Ann Oakley (Ο. Τσιάκαλου μετ.), *φεμινιστικά, 1*. Ανακτήθηκε από: <https://feministiq.net/allazontas-cheria-sex-gender-society-ann-oakley/>
- Άμεντ, Σ. (2018). *Συν-αισθηματικές οικονομίες*. Στο Ε. Αβραμοπούλου (επιμ). *Το Συν-Αίσθημα στο Πολιτικό Υποκειμενικότητες, Εξουσίες και Αισότητες στο Σύγχρονο Κόσμο*. (Ο. Τσιάκαλου, μετ.). Αθήνα: νήσος, 129-166.
- Ahmed, S. (2017). *Living a Feminist Life. Durham and London: Duke University Press*.
- Anthias, F. (2013). Intersectional what? Social divisions, intersectionality and levels of analysis. *Ethnicities*, 13(1): 3-19.
- Αποστολέλλη, Α. Χαλκιά Α. (2012). *Σώμα. Φύλο. Σεξουαλικότητα*. ΛΟΑΤΚ Πολιτικές στην Ελλάδα. Αθήνα: Πλέθρον.
- Athanasiou, A., Hantzaroula, P., & Yannakopoulos, K. (2009). Towards a New Epistemology: The «Affective Turn». *Historiein*, 8: 5-16.
- Βαΐου, Ντ. & Ψαρρά, Α. (2018) (Επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και μετά*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Butler, J. (2004). *Undoing gender*. New York: Routledge.
- Carastathis, A. (2014). The concept of intersectionality in feminist theory. *Philosophy Compass*, 9(5): 304-314.
- Γιαννακόπουλος, Κ. (2021) *Βία κατά των θηλυπρεπών ανδρών στη μεταπολεμική και σύγχρονη Ελλάδα. Σύγχρονα Θέματα*, 150-152: 122-128.

- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1): 139-167.
- Davis, A. Y., Meiners, E. R., Richie, B., & Dent, G. (2021). *Abolition, feminism, now*. London: Hamish Hamilton.
- Davis, K. (2008). Intersectionality as buzzword: A sociology of science perspective on what makes a feminist theory successful. *Feminist Theory*, 9(1): 67-85.
- Eltahawy, M. (2020). *The seven necessary sins for women and girls*. Beacon Press.
- Gravante, T & Poma, A. (2017). Protest, emotion and change: an analysis of two women's collectives fighting against machismo in Oaxaca, Mexico. *Interface: a journal for and about social movements*, 9: 204 – 229.
- Holmwood, J. (2009/2017). The Challenge of Global Social Inquiry. *Sociological Research Online*, 14(4): 100-104.
- hooks, b. (2000). *Feminism is for everybody: Passionate politics*. Cambridge: South End Press.
- Καναβέλη, Ε. (2016). *Χαρτογράφηση του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα: Ιδεολογικοπολιτικές αναζητήσεις και η συνεισφορά του στο δημόσιο χώρο και λόγο*, Αθήνα: Κέντρο Γυναικείων Μελετών και Ερευνών «ΔΙΟΤΙΜΑ».
- Λεοντσίνη, Μ. (Επιμ.). (2022). *Μονοπάτια του φύλου και της σεξουαλικότητας*. Αθήνα: Gutenberg.
- Lorde, A. (2023) Χρήσεις του θυμού. Στο *Sister Outsider* (μτφ. Ισμήνη Θεοδωρακοπούλου). Αθήνα: Κείμενα, 160-172.
- Marinucci, M. (2010). *Feminism is Queer. The Intimate Connection between Queer and Feminist Theory*. London: Zed Books.
- Μπάτλερ, Τζ. (2009). *Αναταραχή φύλου: Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας* (Γ. Καράμπελας, μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ομάδα diversitas (2016) *40 χρόνια ΛΟΑΤΚΙ κίνημα*. Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου

- Παπαπαύλου, Μ. (2015). *Η Εμπειρία της Πλατείας Συντάγματος. Μουσική, Συναισθήματα και Κοινωνικά Κινήματα*. Αθήνα: Εκδόσεις των συναδέλφων.
- Pedwell, C., & Whitehead, A. (2012). Affecting feminism. *Feminist Theory*, 13(2): 115-129.
- Πολυκάρπου, Β. (2019). *Το λοατκι+ κίνημα στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης υπό το πρίσμα της διαθεματικότητας (Μεταπτυχιακή διατριβή)*. Ανακτήθηκε από: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2888072>
- Ρεπούση, Μ. (2018). Φεμινισμοί της Μεταπολίτευσης: Αφηγηματικά πλαίσια και αναθεωρήσεις. Στο Ντ. Βαΐου & Α. Ψαρρά (Επιμ.), *Εννοιολογήσεις και πρακτικές του φεμινισμού: Μεταπολίτευση και μετά* (σσ. 1-12). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Sedgwick, E. K. (1990). *Epistemology of the closet*. Berkeley: University of California Press.
- Stingl, A. I. (2022). From Provincialisation to Decolonial Options: A Methodology of Infrastructural Genealogy. *Science, Technology and Society*, 28(1): 39-49.
- Τζιόβας, Δ. (2022). Φεμινισμός, πολιτική και κουλτούρα. Στο Τζιόβας, Δ. *Η Ελλάδα από τη Χούντα στην Κρίση. Η Κουλτούρα της Μεταπολίτευσης* (Ζωή Μπέλλα, Γιάννης Στάμος μετ). Αθήνα: Gutenberg, 326-358.
- Whittier, N. (2021). *How Emotions Shape Feminist Coalitions*. Sociology. Northampton: Faculty Publications, Smith College.
- Yuval-Davis, N. (2011). *The politics of belonging: Intersectional contestations*. London: SAGE Publications.
- Χαλκιά, Α. (2021). Εισαγωγή. Κρίση αρρενωποτήτων. Στο Α. Χαλκιά (επιμ.), *Έθνος και Φύλο σε Κρίση. Αρρενωπότητες στο Προσκήνιο*. Αθήνα: Futura, 9-20.
- Χαρούλα (1982). Λεσβία φεμινίστρια. Ιδεολογική σύγχυση ή επαναστατική σύνθεση. *Η Λάβρυς. Γυναικείος λόγος και αντίλογος* 1, 5-8.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΙΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

Η έμφυλη βία στα σχολεία της Κρήτης: απόψεις, εμπειρίες
και παρεμβάσεις εκπαιδευτικών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Εισαγωγή

Η σχολική βία είναι ένα σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο, το οποίο έχει πολλές διαστάσεις. Οι αιτιακοί παράγοντες του φαινομένου εμπλέκουν τα κοινωνικά και τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά των μαθητών/τριών, όπως το φύλο. Στο σύγχρονο σχολείο οι εκπαιδευτικοί καλούνται να εντοπίσουν και να αντιμετωπίσουν τη σχολική βία σε όλες της τις μορφές. Η έμφυλη βία στα σχολεία προϋποθέτει τη γνώση και την ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών όσον αφορά την αντιμετώπισή της. Σε αυτό το πλαίσιο, η διερεύνηση των εμπειριών, των στάσεων και των απόψεων των εκπαιδευτικών πάνω στο φαινόμενο αποτελεί σημαντικό μέσο τόσο για την κατανόηση του φαινομένου όσο και του τρόπου με τον οποίο αυτό αναγνωρίζεται.

Η διερεύνηση των στάσεων των εκπαιδευτικών απέναντι στο ζήτημα της έμφυλης βίας περιλαμβάνεται στην εμπειρική έρευνα που εκπονήθηκε στην Κρήτη στο πλαίσιο του προγράμματος GeStuRe. Στόχος της έρευνας είναι να εξετάσει το πώς οι εκπαιδευτικοί συμμετέχουν στην ευαισθητοποίηση και κινητοποίηση κατά της έμφυλης βίας, αν αλληλοεπιδρούν με φεμινιστικές, LGBTQ και αντιρατσιστικές ομάδες, καθώς και το πώς αντιλαμβάνονται την έμφυλη βία. Εστιάζει, επίσης, στον τρόπο με τον οποίο οι προσεγγίσεις για την έμφυλη βία μπορεί να

διαμορφώνονται από συγκεκριμένες τοπικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στο νησί της Κρήτης και πώς αυτές οι συνθήκες επηρεάζουν τις τοποθετήσεις των εκπαιδευτικών. Παρόλη την μικρή της έκταση, είναι η πρώτη έρευνα σχετικά με τις απόψεις και εμπειρίες εκπαιδευτικών στην Κρήτη γύρω από το ζήτημα της έμφυλης βίας και αποτελεί, ως εκ τούτου, μια αφετηρία για περαιτέρω προβληματισμό και μελέτη.

Το φύλο, ως κοινωνική και πολιτισμική κατασκευή, καθιστά ορισμένες κατηγορίες του πληθυσμού τρωτές και επισφαλείς μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό συγκείμενο (hooks, 2000). Η έρευνα αναλύει λοιπόν την επίδραση των τοπικών παραδόσεων, των δομών εξουσίας, των κοινωνικών και πολιτισμικών προτύπων και της ευρύτερης πολιτικής δυναμικής στη διαμόρφωση στάσεων και πρακτικών σχετικά με την έμφυλη βία. Στο πλαίσιο αυτό, η θεωρία της επιτελεστικότητας του φύλου (βλ. Butler, 1990) προσφέρει ένα αναλυτικό εργαλείο κατανόησης του τρόπου με τον οποίο το φύλο παράγεται, βιώνεται και αμφισβητείται μέσα από την επανάληψη καθημερινών πρακτικών και ρόλων. Η επιτελεστικότητα αναδεικνύει το φύλο όχι ως σταθερή ταυτότητα αλλά ως αποτέλεσμα πολιτισμικά επιβεβλημένων πράξεων και λόγων. Υπό αυτό το πρίσμα, οι εκπαιδευτικοί καλούνται να διαχειριστούν ή και να αντισταθούν στις έμφυλες νόρμες εντός του σχολικού πλαισίου, μέσω της επαγγελματικής τους πρακτικής.

Η έμφυλη βία, επομένως, δεν αποτελεί μόνο ένα μεμονωμένο και παθολογικοποιημένο γεγονός αλλά εγγράφεται στο σώμα, στο λόγο και στις σχέσεις εξουσίας που αναπαράγονται εντός και εκτός του σχολείου (Francis & Skelton, 2005). Παράλληλα, εξετάζεται το πώς οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν και εντοπίζουν διαφορετικές εκφάνσεις της έμφυλης βίας και κατά πόσο η θεωρητική προσέγγιση των Σπουδών Φύλου έχει επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο κατανοούν τη βία αυτή.

Υπό αυτή την έννοια, στην ανάλυση γίνεται μια προσπάθεια να ανιχνευτούν οι πιθανές διασταυρώσεις διαφόρων μορφών ανισότητας, όπως η σεξουαλικότητα, η φυλή, η τάξη, η εθνικότητα και το καθεστώς μετανάστευσης, που διαμορφώνουν τόσο τις εμπειρίες βίας όσο και τις

αντιδράσεις απέναντί της. Το εννοιολογικό πλαίσιο των διασταυρούμενων ανισοτήτων (intersectionality), όπως έχει αναπτυχθεί κυρίως από τη φεμινιστική θεωρία των μαύρων γυναικών και των γυναικών του Νότου (Ζαββού, 2021), αποτέλεσε καθοριστικό εργαλείο για την ερμηνεία των εμπειριών και των αφηγήσεων των συμμετεχόντων/ουσών.

Έμφυλη βία, σχολείο και τοπικότητα: η περίπτωση της Κρήτης

Οι εκπαιδευτικοί, λόγω της άμεσης επαφής τους με τους/τις μαθητές/τριες και το κοινωνικό τους περιβάλλον, αποτελούν σημαντική πηγή γνώσης για την κατανόηση της έμφυλης βίας. Ταυτόχρονα, είναι φορείς συγκεκριμένων αντιλήψεων για το φαινόμενο αυτό (Κουρουτσίδου & Ράπτης, 2021). Ο τρόπος με τον οποίο οι εκπαιδευτικοί εντοπίζουν και αντιμετωπίζουν την έμφυλη βία σχετίζεται άμεσα με την καλλιέργεια στάσεων που προάγουν τον σεβασμό προς τη διαφορετικότητα και την αναγνώριση της εκπαιδευτικής διαδικασίας ως σημαντικού πεδίου αποδόμησης στερεοτύπων και διακρίσεων (Francis & Skelton, 2005). Εξάλλου, και η διεθνής βιβλιογραφία έχει αναδείξει τον ρόλο των εκπαιδευτικών στην πρόληψη και αναγνώριση περιστατικών έμφυλης βίας (UNESCO, 2015), καθώς, μέσα από τις στάσεις και τις πεποιθήσεις τους, αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για τη διαμόρφωση των έμφυλων ταυτοτήτων μέσα στο σχολείο.

Στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η έμφυλη βία αναδεικνύεται ως θεματική ιδιαίτερης σημασίας. Οι μαθητές, στην εφηβική ηλικία, αναπτύσσουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη σεξουαλικότητά τους. Η σωματική και πνευματική ανάπτυξη την περίοδο αυτή της ζωής του ατόμου θέτει στο επίκεντρό της, με ιδιαίτερη ένταση, την αναζήτηση και την προσπάθεια διαμόρφωσης της σεξουαλικής τους ταυτότητας. Η εφηβική ηλικία συνδέεται με τη διεκδίκηση της αυτονομίας έναντι των

γονέων, τη διεκδίκηση της ανεξαρτησίας αλλά και την προσπάθεια ένταξης σε ομάδες των συνομηλίκων, πέρα από τον γονεϊκό έλεγχο. Σε αυτό το πλαίσιο, η θεματική της έμφυλης βίας αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα για τους έφηβους μαθητές/τριες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Χατζηφωτίου & Καπλάνης, 2024). Για παράδειγμα, η προσπάθεια συγκρότησης μιας σεξουαλικής ταυτότητας μπορεί να συναντά αντιδράσεις από το σχολικό περιβάλλον, να αποτελεί αιτία συγκρούσεων ή να λαμβάνει τέτοιες μορφές που σχετίζονται με την έμφυλη βία, όπως στην περίπτωση της έκφρασης της αρρενωπότητας. Η έμφυλη βία λοιπόν, ως κομμάτι της σχολικής βίας, αποτελεί μια σημαντική θεματική για την παιδαγωγική θεωρία αλλά και τις σπουδές του φύλου γενικότερα.

Παράλληλα, η εκδήλωση τόσο της έμφυλης βίας όσο και της σχολικής βίας γενικότερα συνδέεται με παράγοντες όπως η κοινωνική τάξη, η εθνοπολιτισμική προέλευση και η σεξουαλικότητα (Σακκά & Μάρκο, 2005). Επιπλέον, η σχολική βία, ως έκφανση της έμφυλης βίας, εκδηλώνεται με πολλαπλές μορφές —λεκτικές, ψυχολογικές, συμβολικές ή σωματικές— που έχουν διαφορετική ένταση και κοινωνική βαρύτητα (Θάνος, 2017). Ωστόσο, η αναγνώριση και κατανόηση αυτών των φαινομένων δεν είναι ουδέτερη· διαμεσολαβείται από κυρίαρχους λόγους και αφηγήσεις, που ορίζουν τι θεωρείται «βία» σε κάθε κοινωνική και ιστορική συγκυρία (Ντρενογιάννη κ.ά., 2007). Τα παραπάνω σημαίνουν ότι η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο ορίζουν και αντιμετωπίζουν οι εκπαιδευτικοί αυτό που θεωρούν ως έμφυλη βία αποτελεί μια κατασκευή νοήματος, που συγκροτεί ένα από τα ερωτήματα της παρούσας έρευνας.

Η έμφυλη ταυτότητα κατασκευάζεται κοινωνικά μέσα από καθημερινές πρακτικές, λόγους και προσδοκίες (βλ. West & Zimmerman, 1987). Στο πλαίσιο της παιδαγωγικής θεωρίας και των Σπουδών Φύλου, οι μαθητές/τριες δεν αποτελούν παθητικούς δέκτες αυτών των προσδοκιών αλλά ενεργά υποκείμενα, που συμμετέχουν στη διαμόρφωση των έμφυλων ταυτοτήτων τους (Carlson, 2000· Μαραγκουδάκη,

2003). Τα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης λειτουργούν ως χώροι διαπραγματεύσης της έμφυλης ταυτότητας, όπου συγκρούονται κυρίαρχες νόρμες και αποκλίνουσες πρακτικές (Παντίσκα κ.ά., 1997· Pascoe, 2007).

Το ενδιαφέρον της παρούσας έρευνας εστιάζει στην Κρήτη, μια περιφέρεια με ιδιαίτερη τουριστική ανάπτυξη. Μαζί με τα νησιά του Νοτίου και Νοτιοανατολικού Αιγαίου, η Κρήτη συγκροτεί μια ιδιαίτερη οικονομική ζώνη της χώρας, με υψηλή αναπτυξιακή δυναμική, κυρίως λόγω του τουρισμού (IOBE, 2024). Από αυτή την άποψη, παρουσιάζει υψηλότερους δείκτες οικονομικής ανάπτυξης σε σχέση με την Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα. Παράλληλα, επιβιώνει σε πολλές περιοχές του νησιού —ιδιαίτερα στην αγροτική ενδοχώρα— μια κουλτούρα ετεροπατριαρχίας, με έντονες παραδοσιακές δομές εξουσίας και έμφυλης ιεραρχίας. Αντιθέτως, η τουριστική βόρεια ζώνη του νησιού συγκροτεί την «τουριστική βιτρίνα» του εκσυγχρονισμού, με αναπτυγμένα αστικά κέντρα και πνευματική κίνηση (Τσάρτας κ.ά., 2020). Η αντίθεση αυτή και η μονοδιάστατη τουριστική ανάπτυξη του νησιού συμβάλλει στην επιβίωση των στοιχείων της ετεροπατριαρχίας και την προβολή μιας τοπικής ταυτότητας με έντονα τα στοιχεία της αρρενωπότητας αλλά και της βίας. Παράλληλα, το νησί παρουσιάζει σημαντικά ποσοστά μαθητικής διαρροής και μη ολοκλήρωσης της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, ακριβώς λόγω των ευκαιριών απασχόλησης που προκύπτουν από την τουριστική ανάπτυξη (για τα αγόρια) αλλά και της προτεραιότητας που αποδίδεται στο γάμο έναντι της εκπαίδευσης (για τα κορίτσια) (Μπιτσάκος & Αμπατζόγλου, 2017). Το ενδιαφέρον σημείο είναι ότι η διαρροή αυτή είναι άνισα κατανομημένη στις επιμέρους περιφερειακές ενότητες του νησιού. Έτσι, συγκεκριμένα ορεινά τμήματα, όπως ο Μυλοπόταμος, έχουν ποσοστό μαθητικής διαρροής που φτάνει το 5,05%, σε αντίθεση με περιοχές όπως ο Άγιος Νικόλας, με 0% μαθητική διαρροή ή η πόλη του Ηρακλείου, με 0,33% μαθητική διαρροή. Μπορούμε να πούμε ότι η μαθητική διαρροή παρουσιάζεται έντονη σε ορεινές περιοχές του νησιού, ενώ στις πεδινές περιοχές και εντός των

αστικών κέντρων αυτή είναι χαμηλότερη από τον εθνικό μέσο όρο της χώρας (Βλασάκη κ.ά., 2022). Η απαξίωση των εκπαιδευτικών μηχανισμών συνδέεται παράλληλα με την αποδοχή έμφυλων ρόλων και ταυτοτήτων που βρίσκονται μακρύτερα από τις σύγχρονες αξίες του σεβασμού, της διαφορετικότητας και της άρσης των έμφυλων στερεοτύπων και των έμφυλων παραδοσιακών ρόλων. Η μελέτη της έμφυλης βίας στα σχολεία της Κρήτης παρουσιάζει λοιπόν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς πρόκειται για μια περιοχή με ιδιαίτερες κοινωνικές εντάσεις και πολιτισμικές αντιφάσεις.

Μεθοδολογία της έρευνας

Η έρευνα διεξήχθη με τη χρήση ημιδομημένων συνεντεύξεων, με εκπαιδευτικούς από την Κρήτη που διαμένουν και εργάζονται στο Ηράκλειο, το Ρέθυμνο ή τα Χανιά. Η αναζήτηση των εκπαιδευτικών έγινε μέσα από τα προσωπικά δίκτυα των ερευνητών/τριών και την πρακτική της χιονοστιβάδας. Οι συμμετέχοντες είναι πέντε γυναίκες και ένας άντρας. Η επιλογή της ημιδομημένης συνέντευξης βασίστηκε στα προτερήματα που αυτή έχει όσον αφορά την ευελιξία της, το βάθος και τον πλούτο των απαντήσεων που εξασφαλίζει και τη δυνατότητα που παρέχει για την ανάδειξη νέων θεματικών (Adams, 2015). Τα προτερήματα της συγκεκριμένης μεθόδου έρευνας την καθιστούν ιδανικό εργαλείο για τη διερεύνηση των στάσεων και των πεποιθήσεων των εκπαιδευτικών αναφορικά με την έμφυλη βία στα σχολεία.

Οριοθέτηση της έννοιας της έμφυλης βίας από την οπτική των εκπαιδευτικών: Διαστάσεις, παραδείγματα και κοινωνικές διαπλοκές

Η έρευνα αναδεικνύει ότι οι εκπαιδευτικοί περιλαμβάνουν στην έννοια της έμφυλης βίας τόσο τη βία κατά των γυναικών όσο και κατά ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων και ανδρών. Η Δέσποινα την περιγράφει ως ένα συνεχές, που ξεκινά από τον οικονομικό έλεγχο και φτάνει έως τη δολοφονία. Αναγνωρίζει και τη βία απέναντι σε άτομα με μη κανονιστική έμφυλη έκφραση, φέρνοντας προσωπικά παραδείγματα:

Η έμφυλη βία έχει πολλές μορφές. Ξεκινάει από το γεγονός ότι το «όπλο» να διαχειρίζεται ο άντρας τα λεφτά... να μην μπορεί η γυναίκα να έχει τον έλεγχο... από προσβλητικά λόγια και να φτάνει μέχρι τη δολοφονία... Έμφυλη βία είναι και το γεγονός ότι μπορεί να περπατάει ένα τραβεστί... ή ένα κορίτσι που δεν έχει ξεκαθαρίσει ακόμα τι φύλο είναι και να τους σφυρίζουν. Το έχω ζήσει.

Το απόσπασμα παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον. Από τη μία αναδεικνύει μια ευρεία, βιωματική κατανόηση του φαινομένου, που περιλαμβάνει και τις καθημερινές, λιγότερο ορατές μορφές καταπίεσης. Η εκπαιδευτικός θεωρεί ότι αφορά κάθε άτομο που στοχοποιείται λόγω της έμφυλης ταυτότητάς του, αν και αναφέρεται κυρίως σε γυναίκες και τρανς άτομα. Ειδικά στην περίπτωση των γυναικών, καταλαβαίνουμε ότι συσχετίζεται μάλλον με ανισότιμες σχέσεις εξουσίας και την επιθυμία των ανδρών να ασκούν πάνω τους έλεγχο, ενώ αναγνωρίζεται εξ αρχής το συνεχές της βίας, από την οικονομική εξάρτηση έως τη σωματική κακοποίηση, κάτι που συζητείται και στη βιβλιογραφία (Μπαντέντερ, 2005· Πατεράκη, 2017).

Από μια διαφορετική οπτική, το ενδιαφέρον της συγκεκριμένης τοποθέτησης δεν εξαντλείται στην υιοθέτηση προοδευτικών αναφορών

στη βία κατά των γυναικών, η οποία συνιστά την πλέον εδραιωμένη και κοινωνικά αναγνωρίσιμη εκδοχή της έμφυλης βίας. Ιδιαίτερη σημασία έχει και η αναφορά στη βία που ασκείται εις βάρος υποκειμένων τα οποία τοποθετούνται στο φάσμα του «αποκλίνοντος», όπως τα τρανς άτομα, τα οποία ωστόσο αποκαλούνται εδώ «τραβεστί». Η γλωσσική αυτή επιλογή, με τις συνδηλώσεις της «παρέκκλισης» ή του «περιθωρίου», τείνει να αποδυναμώνει τη δυνατότητα συγκρότησης μιας θετικά προσδιορισμένης ταυτότητας φύλου και, συνακόλουθα, αναδεικνύει τις αντιφατικές ρηματικές εκφορές που συγκροτούν τον λόγο περί έμφυλης βίας. Ενώ δηλαδή φαίνεται να καθίσταται ολοένα και πιο θεσμικά και κοινωνικά αναγκαίο —ιδίως σε πεδία όπως η εκπαίδευση— να αναγνωρίζονται όχι μόνο οι «τυπικές» εκφάνσεις μιας ετεροκανονικά νοηματοδοτημένης έμφυλης βίας αλλά και εκείνες που άπτονται της σεξουαλικότητας και της ταυτότητας φύλου, η ταυτόχρονη προληπτική κατασκευή αυτών των υποκειμένων ως «οιονεί αποκλινόντων» λειτουργεί τελικά επιβεβαιωτικά προς την αναπαραγωγή της ετεροφυλοφιλίας ως άρρητης και αυτονόητης κανονικότητας. Υπό αυτή την έννοια, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η κριτική που ασκείται στην ετεροπατριαρχία από μεριάς των εκπαιδευτικών, πρωτίστως, αναφέρεται στην ανδρική κυριαρχία/γυναικεία καταπίεση, κάτι που παραπέμπει σε μια διπολική εννόηση του φύλου και λιγότερο σε μια επαναδιαπραγμάτευση όλων των έμφυλων και σεξουαλικών παραδοχών και ιεραρχιών.

Εν προκειμένω, το υλικό της έρευνας δείχνει ότι οι εκπαιδευτικοί διακρίνουν σαφώς στην Κρήτη μια έντονη ετεροπατριαρχική κουλτούρα, που εξυψώνει την ανδρική κυριαρχία εις βάρος της γυναικείας αυτονομίας. Η Δέσποινα, αναφερόμενη σε σχολείο αγροτικής περιοχής, παρατηρεί: «...τα κορίτσια δυσκολεύονται. Δεν μπορούν να βάλουν σορτσάκι... Οι μάνες τους δεν πάνε καφενείο. Δεν νοείται γυναίκα στο καφενείο». Η περιγραφή καταδεικνύει πώς οι αντιλήψεις για το φύλο και ειδικότερα για τη θέση των γυναικών ενσωματώνονται στην τοπική κουλτούρα, θέτοντας περιορισμούς που ξεκινούν από την εφη-

βεία. Το σορτσάκι και το καφενείο λειτουργούν ως δείκτες κοινωνικού ελέγχου, καθορίζοντας τι επιτρέπεται ανά φύλο. Η παρουσία γυναικών στο δημόσιο χώρο είναι πολλαπλά οριοθετημένη, τόσο ως προς την εμφάνισή τους, που δεν πρέπει να «προκαλεί», όπως θεωρείται ότι συμβαίνει όταν φορά ένα ρούχο που αποκαλύπτει ολόκληρο το πόδι, όσο και ως προς την παραμονή τους σε «ανδρικούς» χώρους, όπως το καφενείο. Η εκπαιδευτικός, αναφερόμενη σε ένα ορεινό και απομακρυσμένο χωριό της περιοχής του Ρεθύμνου, φωτίζει πώς οι κοινωνικές νόρμες διαποτίζουν την καθημερινότητα, επηρεάζοντας τις αντιλήψεις των οικογενειών και των μαθητών/τριών. Οι επιταγές και οι περιορισμοί που επιβάλλονται στα κορίτσια σημειώνεται ότι στοχεύουν στη διασφάλιση της ανδρικής «τιμής» και της θέσης των κυρίαρχων αρσενικών μελών της οικογένειας στην τοπική κοινωνία. Η προσβολή κατά των γυναικών της οικογένειας εκλαμβάνεται ως προσβολή των ίδιων των κυρίαρχων αρσενικών. Η διαφύλαξη της «τιμής» των γυναικών της οικογένειας, μέσω του ιδεώδους της σεμνότητας, είναι προέκταση της ίδιας της αντίληψης για την ανδρική κυριαρχία στο οικογενειακό και στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (Αστρινάκη, 2002).

Η τοπική κουλτούρα προωθεί ένα ισχυρό πρότυπο ανδρισμού, ειδικά σε ορεινές περιοχές, όπου η ανδρική κυριαρχία παρουσιάζεται ως «φυσική» και επιβάλλει κανόνες στις κοπέλες όσον αφορά την εμφάνιση και τη συμπεριφορά. Αυτοί οι περιορισμοί δεν προέρχονται από επίσημους κανόνες του ίδιου του σχολείου αλλά από κοινωνικές συμβάσεις. Στο πλαίσιο των αγροτικών κοινοτήτων της ενδοχώρας και των αγροτικών πληθυσμών που διαμένουν εκεί, φαίνεται ότι αυτοί οι κανόνες και τα διαφοροποιημένα πρότυπα ένδυσης και συμπεριφοράς κατά φύλο έχουν εντονότερη ισχύ και επιβιώνουν σε μεγαλύτερο βαθμό σε σχέση με τα αστικά κέντρα.

Στο σημείο αυτό ανακύπτουν αρκετά ερωτήματα σχετικά με τους ειδικότερους μηχανισμούς μέσω των οποίων ασκείται σήμερα αυτή η ανδρική κυριαρχία και ποιος ο ρόλος των ίδιων των γυναικών στην αναπαραγωγή της. Έτσι, οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν ως ένα ακόμη

πρόβλημα για τα κορίτσια των αγροτικών περιοχών τη σύναψη σχέσεων με σκοπό τον γάμο, ως ένα πλαίσιο καταπίεσης. Η Καλλιόπη αναφέρει: «...μαθήτριάς μου ήταν 18 και αρραβωνιασμένες με άτομα 33-34 χρονών... και ερχόντουσαν εκείνοι να ρωτήσουν για τους βαθμούς τους». Η μαρτυρία αποκαλύπτει τις ανισότητες ισχύος στις σχέσεις και την επιτήρηση των κοριτσιών από μεγαλύτερους άνδρες. Ο γάμος δεν εμφανίζεται ως επιλογή αλλά ως προέκταση της ετεροπατριαρχικής κουλτούρας (Αστρινάκη, 2002). Η επιβίωση του βασιικού προσανατολισμού των κοριτσιών προς τον γάμο και όχι προς την συνέχιση των σπουδών αποτελεί άλλωστε και μια από τις αιτίες της μαθητικής διαρροής. Ο προσανατολισμός προς τον γάμο εκφράζει για ένα αριθμό κοριτσιών την προδιάθεσή τους για αποδοχή των πιο παραδοσιακών έμφυλων ρόλων και την απόρριψη των προοπτικών που δημιουργεί η εκπαίδευση και η καριέρα.

Στο παρόν σημείο κρίνεται σκόπιμο να διατυπωθεί μια υπόθεση που απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση: κατά πόσο η έμφυλη βία συνιστά εγγενώς έναν μηχανισμό επιβολής μέσω του φόβου και της σωματικής ή ψυχολογικής ισχύος ή, αντιθέτως, αποτελεί ένδειξη του κλονισμού μιας φυσικοποιημένης ανδρικής υπεροχής και της συνακόλουθης πειθάρχησης σε αυτήν, γεγονός που καθιστά αναγκαία την προσφυγή σε εντονότερες μορφές κατασταλτικής βίας. Το ζήτημα αυτό αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στις αγροτικές κοινότητες που βρίσκονται σε απόσταση από τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπου παρατηρείται συχνότερη εμφάνιση περιστατικών έμφυλης βίας, πολλά εκ των οποίων παραμένουν αδήλωτα και καταγράφονται δυσχερώς. Υπό αυτό το πρίσμα, δύναται να ανατραπεί το ερμηνευτικό σχήμα που συχνά υιοθετείται από τους/τις εκπαιδευτικούς, το οποίο αντιπαραβάλλει τα «αναπτυγμένα» κοινωνικά και πολιτισμικά παράλια αστικά κέντρα με μια «οπισθοδρομική» ενδοχώρα· ένας δυϊσμός που παραπέμπει σε αποικιοκρατικού τύπου λόγους περί κέντρου και περιφέρειας. Η αυξανόμενη σημασία του πλούτου ως παράγοντα κοινωνικής ισχύος αποδυναμώνει τις παραδοσιακές μορφές ανδρικού κοινωνικού κύρους. Σε συνδυασμό

με τη διάχυση ιδεών περί ισότητας και γυναικείας ανεξαρτησίας, αμφισβητούνται πλέον οι έως πρότινος αυτονόητες κοινωνικές ιεραρχίες, ιδίως σε περιοχές όπου οι δυνατότητες κοινωνικής ανέλιξης είναι περιορισμένες και, συνεπώς, τα άτομα βιώνουν εντονότερα αισθήματα εγκλωβισμού και απειλής.

Κάτι που συνδέεται ενδεχομένως με τα παραπάνω είναι ότι, στην έρευνα, οι εκπαιδευτικοί συνδέουν την έμφυλη βία και με την κοινωνική τάξη και τις πολιτικές πεποιθήσεις, ειδικά στα αστικά κέντρα. Τα περιστατικά που παρατηρούν σχετίζονται με το κοινωνικό υπόβαθρο των μαθητών/τριών. Δηλαδή, η ταξική θέση επηρεάζει τον τρόπο που κατανοούνται και εκφράζονται οι έμφυλες σχέσεις και η εξουσία. Η διαστρωμάτωση αυτή είναι εμφανής στα μεγάλα και οικονομικά αναπτυγμένα αστικά κέντρα της Κρήτης, όπου παρατηρούνται έντονες κοινωνικές αντιθέσεις αλλά και πιο μεγάλη κοινωνικο-πολιτισμική διαφοροποίηση του πληθυσμού (Βλασάκη κ.ά., 2022). Ενδιαφέρον προκαλεί σε αυτό το πλαίσιο το γεγονός ότι οι παράγοντες της φυλής, της εθνικής ταυτότητας και της τάξης, εκτός από πεδίο κοινωνικών διακρίσεων συνδέονται και με την έκφραση διαφορετικών πολιτικών πεποιθήσεων, οι οποίες ανάλογα συνδέονται περισσότερο ή λιγότερο με την έμφυλη βία.

Οι πολιτικές πεποιθήσεις, συχνά μεταξύ προόδου και συντήρησης, επηρεάζουν στάσεις απέναντι στο φύλο, σύμφωνα με την εκτίμηση των εκπαιδευτικών. Ο Κώστας παρατηρεί: «...στα σχολεία των περιφερειακών δήμων... βλέπεις μικρές επιχειρήσεις, αστυνομικούς, στρατιωτικούς... και να αναπαράγεται κάπως η ακροδεξιά περισσότερο σε αυτές τις κοινωνικές ομάδες». Η επισήμανση αυτή δείχνει τη σύνδεση μεταξύ κοινωνικού προφίλ και ιδεολογιών, ενισχύοντας την άποψη ότι η έμφυλη βία διαμορφώνεται από κοινωνικά και πολιτικά συμφραζόμενα, κάτι βέβαια που θα πρέπει να επαλειφθεί και εμπειρικά.

Μάλιστα, οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι οι ιδεολογικές αντιπαραθέσεις (Δεξιά-Αριστερά) αποτυπώνονται και στον ίδιο τον σχολικό χώρο, γεγονός που θα μπορούσαμε να συνδέσουμε με τη συχνότερη εμφάνιση

σεξιστικών, ομοφοβικών και ρατσιστικών περιστατικών και στο σχολείο. Με βάση μια διαθεματική φεμινιστική προσέγγιση, μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι η διαπλοκή έμφυλης βίας, τάξης και φυλής δεν εντοπίζεται λοιπόν μόνο σε κοινωνικούς χώρους όπου κυριαρχεί ο ανδρισμός και η πατριαρχία αλλά συνδέεται και με ευρύτερους λόγους εθνικιστικούς, όπου προβάλλεται η εικόνα του έθνους ως γυναίκας υπό απειλή (Χαλκιά, 2021). Εξάλλου, από την εποχή της οικονομικής κρίσης, η άνοδος της ακροδεξιάς συνοδεύτηκε από την έμφυλη κατασκευή του «πατριώτη άνδρα» με βίαια χαρακτηριστικά, που στρέφεται κατά του «Άλλου» (Φραγκουδάκη, 2015· Γεωργιάδου, 2014). Εν προκειμένω, η ευρεία ιδεολογική νομιμοποίηση ενός αντιμεταναστευτικού, εθνικιστικού λόγου στη δημόσια ζωή, αρκετά διαδεδομένου σήμερα και στην Κρήτη, μοιάζει να αξιοποιεί μια κρητική πολιτισμική ταυτότητα «ηρωικού» ανδρισμού, κάνοντας τον κόμβο φύλο-έθνος-σεξουαλικότητα πιο συμπαγή.

Συνοψίζοντας, και υπό ένα περισσότερο αναστοχαστικό πρίσμα, αναδεικνύονται δύο κρίσιμα ερευνητικά ερωτήματα. Πρώτον, σε ποιον βαθμό η έμφυλη βία τείνει να εξωτερικεύεται από τους/τις εκπαιδευτικούς πέραν του πλαισίου της εκπαιδευτικής και γενικότερα δημοκρατικής-προοδευτικής κοινότητας, αποδιδόμενη σε «άλλους», οι οποίοι προσδιορίζονται είτε ως «επικίνδυνοι» (π.χ. ακροδεξιόι, «φασίστες») είτε ως «οπισθοδρομικοί» (π.χ. κάτοικοι ορεινών χωριών). Δεύτερον, σε ποιον βαθμό η συγκρότηση μιας ηγεμονικής κρητικής ταυτότητας, που θεμελιώνεται στην καταξίωση συγκεκριμένων προτύπων ανδρισμού, διαπλέκεται, άρρητα ή και ασυνείδητα, με άλλους ιδεολογικούς και πολιτικούς λόγους, όπως εκείνους που επικαλούνται την υπεράσπιση της εθνικής κυριαρχίας. Η διαπλοκή αυτή καθιστά τα όρια μεταξύ των έμφυλων επιτελέσεων της βίας και των εκφράσεων τοπικής ή εθνικής «υπερφάνειας» δυσδιάκριτα· ταυτόχρονα όμως, υποδηλώνει τον καίριο συμβολικό ρόλο του φύλου στη διαδικασία συγκρότησης κυρίαρχων κοινωνικών νοηματοδοτήσεων.

Οι παρεμβάσεις των εκπαιδευτικών στην αντιμετώπιση της έμφυλης βίας και τα θεσμικά και επαγγελματικά τους όρια

Οι παρεμβάσεις των εκπαιδευτικών περιορίζονται συνήθως στη δράση τους εντός του σχολικού πλαισίου, αντιμετωπίζοντας την έμφυλη βία ως ένα φαινόμενο που αφορά κυρίως το σχολείο και τις σχέσεις εντός της σχολικής κοινότητας. Παρά την αναγνωρισμένη ανάγκη για ευρύτερες κοινωνικές παρεμβάσεις, η δράση τους παραμένει επικεντρωμένη στην άμεση επαγγελματική τους αποστολή και την επίλυση ζητημάτων που ανακύπτουν στο πλαίσιο της σχολικής μονάδας (Αθανασιάδου & Ψάλτη, 2011). Άλλωστε, το σύγχρονο σχολικό περιβάλλον περιλαμβάνει πολλές προκλήσεις για τους εκπαιδευτικούς. Η διασφάλιση της ομαλής λειτουργίας των σχολικών μονάδων και των τάξεων, η προσπάθεια δημιουργίας ενός θετικού σχολικού κλίματος και μιας κουλτούρας που χαρακτηρίζεται από τον σεβασμό και την αλληλοκατανόηση αποτελούν βασικά ζητούμενα και προκλήσεις για τους σύγχρονους εκπαιδευτικούς (Day, 2000). Ιδιαίτερη πλευρά της δράσης των εκπαιδευτικών μέσα στο σχολείο είναι και η αντιμετώπιση των περιστατικών βίας. Τα περιστατικά αυτά, είτε αφορούν λεκτική, σωματική ή διαδικτυακή βία, περιλαμβάνουν την έμφυλη βία.

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης αναδεικνύεται ότι οι παρεμβάσεις των εκπαιδευτικών σε ζητήματα έμφυλης βίας οριοθετούνται σε μεγάλο βαθμό από το αναλυτικό πρόγραμμα και την ειδικότητά τους. Ειδικά ορισμένα γνωστικά αντικείμενα, όπως η Βιολογία και τα θεωρητικά μαθήματα, προσφέρουν περισσότερες δυνατότητες ενσωμάτωσης ζητημάτων φύλου, έμφυλων σχέσεων και βίας στο περιεχόμενο της διδασκαλίας. Τα μαθήματα αυτά προσφέρουν μέσα από τις θεματικές και τα γνωστικά αντικείμενα που περιλαμβάνουν πολλές ευκαιρίες για την ανάπτυξη της θεματικής της έμφυλης βίας και των έμφυλων σχέσεων.

Ο Κώστας, βιολόγος, επισημαίνει ότι στο μάθημα της Α΄ Λυκείου, κατά τη διδασκαλία του αναπαραγωγικού συστήματος, υπάρχει περι-

θώριο να τεθούν κρίσιμα ζητήματα γύρω από την έννοια του φύλου: «...πώς αντιλαμβάνονται τα παιδιά το φύλο, αν συζητάμε με γενετικούς, ιατρικούς όρους ή κοινωνικούς, βιολογικούς· άρα υπάρχει ένα κομμάτι σε σχέση με αυτό». Το σημείο αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς ο βιολογικός προσδιορισμός του φύλου αποτελεί κεντρικό προβληματισμό στις Σπουδές Φύλου. Η προσέγγιση των ζητημάτων του φύλου μέσα από το μάθημα της Βιολογίας και τις σύγχρονες εξελίξεις της επιστήμης παρέχει ένα έδαφος για την αμφισβήτηση στερεοτυπικών αντιλήψεων, ανοίγοντας ένα πεδίο εκ νέου νοηματοδότησης της έμφυλης ταυτότητας, μακριά από βιολογίζουσες και μονοδιάστατες προσεγγίσεις που παραδοσιακά συνόδευαν την εκπαίδευση. Υπό αυτή την έννοια, η παρατήρηση του Κώστα φέρει μια διπλή σημασία, καθώς φαίνεται να προσεγγίζει με κριτικό και ανανεωτικό τρόπο όχι μόνο την έννοια του φύλου αλλά και την ίδια τη γνώση που συνδέεται με τη Βιολογία, μια επιστήμη που εμπλέκεται σαφώς στην κατασκευή ενός κανονιστικού έμφυλου δυϊσμού.

Η Άννα, φιλόλογος, αναφέρει ότι το περιεχόμενο μαθημάτων όπως η Έκθεση και η Λογοτεχνία δημιουργεί πολλές ευκαιρίες για την ενασχόληση με τις έμφυλες διακρίσεις. Όπως περιγράφει, μια μαθήτρια της έθεσε ερωτήματα γύρω από την ιστορική υποτίμηση της γυναίκας:

Ναι. Λόγω του ότι είμαι φιλόλογος, μου δίνεται η δυνατότητα μέσα από το μάθημα, ας πούμε, της Έκθεσης, της Λογοτεχνίας... τίθεται πολύ συχνά το γενικό ζήτημα. Μάλιστα πρόσφατα, όπως και στο παρελθόν, αλλά και πρόσφατα, μια μαθήτρια μου με ρώτησε με αφορμή ένα λογοτεχνικό κείμενο που κάναμε: «Κυρία, πώς η γυναίκα, ας πούμε, θεωρήθηκε κατώτερη από τον άντρα; Πώς έγινε αυτό; Από πότε ξεκίνησε;».

Η παραπάνω εμπειρία επιβεβαιώνει τη δυνατότητα που προσφέρει ο κύκλος των ανθρωπιστικών μαθημάτων για την ανάπτυξη του προ-

βληματισμού γύρω από σύγχρονα κοινωνικά ζητήματα, αξίες και δικαιώματα. Παρότι το σχολικό περιβάλλον και τα διδακτικά εγχειρίδια εξακολουθούν να αναπαράγουν έμφυλα στερεότυπα, φαίνεται ότι ευαισθητοποιημένοι εκπαιδευτικοί βρίσκουν τρόπους να αξιοποιούν τις εμμενείς δυνατότητες που προσφέρουν τα μαθήματα για να θίξουν ζητήματα σχετικά με τις έμφυλες διακρίσεις ή την έμφυλη βία (Δεληγιάννη-Κουιμτζή, 1993).

Ωστόσο, οι δυνατότητες αυτές περιορίζονται από το υπάρχον εκπαιδευτικό πλαίσιο. Ειδικά μετά τις αλλαγές που εισήχθησαν από το 2019 και εξής (όπως οι ενδοσχολικές εξετάσεις, η Ελάχιστη Βάση Εισαγωγής και η Τράπεζα Θεμάτων), ο διαθέσιμος διδακτικός χρόνος για την καλλιέργεια προβληματισμού μειώνεται σημαντικά. Ο Κώστας σχολιάζει σχετικά:

Ως προς το δεύτερο ερώτημα, αντικειμενικά και δεδομένης, παρόλο το δύσκολο σχολικό πλαίσιο... στο Λύκειο στο οποίο διδάσκω, συνήθως υπάρχει η Τράπεζα Θεμάτων, η πίεση από την Ελάχιστη Βάση Εισαγωγής, ώστε δεν μπορείς πολύ εύκολα να ξεφεύγεις από το πλαίσιο. Αντικειμενικά, σε κάποιες περιπτώσεις μπορείς να δώσεις έμφαση σε κάποια ζητήματα που έχουν να κάνουν με την ύλη.

Η παρατήρηση αυτή αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο οι νεοφιλελεύθερες και τεχνοκρατικές εκπαιδευτικές πολιτικές, οι οποίες διαπερνούν και το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, εστιάζουν περισσότερο στην αξιολόγηση και τη συνεχή μέτρηση της απόδοσης των μαθητών/τριών παρά στην καλλιέργεια του αναστοχασμού και του κριτικού λόγου. Η έμφαση σε τέτοιους δείκτες περιορίζει σημαντικά τον παιδαγωγικό χώρο για συζήτηση, προβληματισμό και εμβάθυνση σε κοινωνικά ζητήματα που απασχολούν τον μαθητικό πληθυσμό. Έτσι, μειώνεται η δυνατότητα ουσιαστικής παιδαγωγικής αλληλεπίδρασης και προα-

γωγής της δημοκρατικής εκπαίδευσης (Πασιάς, 2006). Το αναλυτικό πρόγραμμα και οι περιορισμοί που προκύπτουν για την κάλυψη της ύλης αποτελούν περιοριστικούς παράγοντες όσον αφορά την ανταπόκριση των εκπαιδευτικών στις εκπαιδευτικές ανάγκες, τους προβληματισμούς και τα ερωτήματα των μαθητών.

Όπως είδαμε, οι εκπαιδευτικοί παρεμβαίνουν στα ζητήματα της έμφυλης βίας κυρίως μέσα από τη διδασκαλία τους και την εργασία τους μέσα στην τάξη, σε συνάρτηση με τη σχολική γνώση που διαχειρίζονται. Η διδακτική πράξη αναδεικνύεται επομένως ως ο βασικός τόπος ενασχόλησης, παρέμβασης και δημιουργικότητας των εκπαιδευτικών με θέματα φύλου.

Για όλους τους εκπαιδευτικούς, βέβαια, βασικό είναι το ζήτημα της διαχείρισης της τάξης τους και της εξασφάλισης ενός θετικού κλίματος εντός της τάξης αλλά και του σχολείου γενικότερα. Οι ενέργειες και οι δράσεις τους, όσο και της διεύθυνσης του σχολείου, κατατείνουν πρωτίστως σε αυτούς τους παραπάνω σκοπούς. Ειδικά στις περιπτώσεις όπου η έκφραση της σεξουαλικής ταυτότητας υποδαυλίζει την έμφυλη σχολική βία, η αποκατάσταση της πειθαρχίας και η άμβλυση των συγκρούσεων αποτελεί πρωταρχική τους μέριμνα (Ζάχος, 2020). Έτσι, ανεξάρτητα από τις προσωπικές τους πεποιθήσεις και απόψεις για τα έμφυλα ζητήματα, αυτή η ανάγκη διασφάλισης της τάξης μπορεί να οδηγεί σε μεγαλύτερη πίεση για συμμόρφωση παρά σε κριτική αμφισβήτηση έμφυλων παραδοχών. Αναφέρει η Καλλιόπη χαρακτηριστικά:

Μας έχει απασχολήσει, όμως, ο σύλλογος, μας έχουν απασχολήσει κάποια άλλα ζητήματα... Ότι έχουμε παιδιά, τα οποία απαρνιούνται το φύλο τους και μας ζητάνε, ας πούμε, να τα λέμε με άλλο όνομα. Αλλάζουν την αμφιέση τους και τέτοια πράγματα. Είχα ένα μαθητή στο Γυμνάσιο (όνομα ημιαστικού αγροτικού κέντρου), ο οποίος ήταν από τα (όνομα μικρού χωριού), παιδιά ολότελα, ο οποίος είχε χάσει τη μαμά του και ο οποίος ντυνότανε γυναικεία στο σχολείο. Δηλαδή,

μιλάμε, βαφότανε, ερχόταν με τακούνια. Μιλάμε, δηλαδή, για τραβεστί κατάσταση με την έννοια της, πώς λέγεται αυτό, με την ενδυμασία του... Παρενδυσία έκανε το παιδί. Και επειδή, εν πάση περιπτώσει, φοβήθηκαν ότι το παιδί, ξέρεις, θα το... Δεν το είχαν δείρει μέσα στο Γυμνάσιο το δικό μας. Άλλαξε σχολείο, ήρθε στο Ηράκλειο το παιδί. Είχε αλλάξει, δηλαδή, σχολείο. Πάλι συνέχιζε τα ίδια και στο σχολείο στην πόλη. Αλλά μου είχε κάνει φοβερή εντύπωση αυτό το πράγμα.... Γιατί τώρα, πραγματικά, παιδιά, ήταν φοβερό αυτό το πράγμα τώρα στο (όνομα ημιαστικού αγροτικού κέντρου), στο γυμνάσιο να έρχεται ο άλλος ντυμένος, ρε παιδί μου. Πώς ντύνονται άλλες, πώς ντύνονται, ρε παιδί μου, οι άντρες γυναίκες στα καρναβάλια. Σκέψου ότι κάπως έτσι φαινόταν αυτό το πράγμα. Ήταν και πολύ υπερβολικό. Δηλαδή, φορούσε σουτιέν με μπλουζα, ας πούμε, διάφανη από πάνω. Ένα αγόρι. Ή φορούσε καλσόν, ήταν βαμμένος. Είχε μάσκαρα, φορούσε κραγιόν, φορούσε τακούνια. Δηλαδή, πώς να το πω. Ήταν πολύ... Το παιδί το φώναζε αυτό το πράγμα.... Απλά, υπήρχαν πολλά προβλήματα. Η αδερφή του έκλαιγε. Τα παιδιά το κορόιδευαν, αλλά μέχρι... Μέχρι εκεί, μετά, εμείς προσπαθούσαμε να γίνει κάποια παρέμβαση. Τα παιδιά τους τραβούσαν την προσοχή. Δεν μπορούσαμε να κάνουμε μάθημα, για παράδειγμα.

Το παραπάνω απόσπασμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για τον τρόπο που τα ζητήματα έκφρασης της σεξουαλικής ταυτότητας μέσα σε μια σχολική μονάδα νοηματοδοτούνται και αντιμετωπίζονται. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η έκφραση της σεξουαλικής ταυτότητας φαίνεται ότι ερμηνεύτηκε ως αποτέλεσμα του πένθους και του συνακόλουθου αισθήματος απώλειας του μαθητή. Φαίνεται επίσης από το απόσπασμα ότι το συγκεκριμένο περιστατικό δεν ενεργοποίησε τους

εκπαιδευτικούς όσον αφορά την προστασία του μαθητή και την εξασφάλιση ενός συμπεριληπτικού σχολικού περιβάλλοντος. Στον σχετικό προβληματισμό που αναπτύσσει η εκπαιδευτικός, δεν φαίνεται να ευypάρχει η λογική της δημιουργίας ενός σχολικού πλαισίου που να αποτελεί έναν ασφαλή χώρο χωρίς διακρίσεις ή/και βία με βάση τον σεξουαλικό τους προσανατολισμό, την ταυτότητα/έκφραση φύλου και τα χαρακτηριστικά του φύλου τους. Ενώ η εκπαιδευτικός, σε άλλα μέρη της αφήγησής της, τονίζει το καταπιεστικό πλαίσιο που υπάρχει στην επαρχία για τα κορίτσια, στο απόσπασμα αυτό φαίνεται να παραβλέπεται ο σεβασμός και η προστασία των δικαιωμάτων των παιδιών που διαφοροποιούνται από τα κυρίαρχα πρότυπα των φύλων. Αντίθετα, σύμφωνα με τις σύγχρονες προοπτικές και πολιτικές για την εκπαίδευση, το σχολείο θα πρέπει να είναι ένας χώρος όπου οικοδομούνται συμπεριληπτικές κοινωνίες, χωρίς αποκλεισμούς (Κογκίδου, 2024).

Δεδομένου ότι ο βασικός χώρος δράσης των εκπαιδευτικών θεωρείται ότι είναι η σχολική τάξη και η σχολική μονάδα, η παρέμβασή τους δεν εκτείνεται πέρα από τα όρια λειτουργίας του σχολείου. Ο θεσμικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης λοιπόν δεν ευνοεί την υπέρβαση των σχολικών ορίων προς το ευρύτερο κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον των μαθητών/τριών. Έτσι, για παράδειγμα πολλοί/ές εκπαιδευτικοί της έρευνας αναφέρουν ότι διαπιστώνουν περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας αλλά δεν θεωρούν ότι έχουν τη δυνατότητα ή την αρμοδιότητα να παρέμβουν. Η Δανάη αναφέρει χαρακτηριστικά για την υπηρεσία της σε ένα σχολείο στο οποίο υπήρχαν υπόνοιες για την οικογενειακή κατάσταση του παιδιού όσον αφορά την άσκηση βίας: «Όχι, εμείς δεν αγγίζουμε, διότι δεν μπορούμε. Δεν μπορούμε εμείς να παρέμβουμε στα οικογενειακά ζητήματα. Έτσι είναι εδώ η κοινωνία, τέτοια. Δηλαδή, αυτή την εικόνα εξέλαβα». Η στάση αυτή καταδεικνύει το έλλειμμα θεσμικής υποστήριξης προς τους/τις εκπαιδευτικούς και την αμηχανία που βιώνουν μπροστά σε καταστάσεις που ξεφεύγουν από τον στενά παιδαγωγικό τους ρόλο. Η αναφορά στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας της εκπαιδευτικού τονίζει τον κλειστό

χαρακτήρα αυτής της τελευταίας αλλά και τον κίνδυνο οι εκπαιδευτικοί να βρεθούν εκτεθειμένοι έναντι των οικογενειών για τις οποίες υπάρχουν υπόνοιες ενδοοικογενειακής βίας. Άλλωστε, σχετικές έρευνας αναδεικνύουν τις δυσκολίες των εκπαιδευτικών να αντιληφθούν και να αντιμετωπίσουν ανάλογα περιστατικά. Όπως σημειώνουν οι Ζερέ & Χατζηφωτίου (2022), οι αντιστάσεις των γονέων για συνεργασία με τη σχολική μονάδα, με στόχο την ολιστική αντιμετώπιση των ζητημάτων των μαθητών/τριών, αποτρέπει τους εκπαιδευτικούς και λειτουργεί ανασταλτικά σε σχέση με την κατάλληλη διαχείριση των μαθητών/τριών που διαβιούν σε βίαια οικογενειακά περιβάλλοντα. Όσον αφορά τις γνώσεις των εκπαιδευτικών, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως η πλειονότητα αγνοεί το νομικό πλαίσιο περί ενδοοικογενειακής βίας που αφορά τους εκπαιδευτικούς στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Ν. 3500/2006 άρθ. 23 παρ. 1).

Τέλος, μια σημαντική θεματική που ανέδειξε η έρευνα είναι αυτή της έμφυλης βίας που μπορεί να εκπορεύεται από τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς. Σε αυτή την περίπτωση η αφήγηση της Καλλιόπης για ένα περιστατικό σεξουαλικής παρενόχλησης το οποίο βίωσε η ίδια είναι ενδεικτική:

Δηλαδή, εμένα μου έτυχε την περίοδο του COVID στο σχολείο, που πηγαίναμε εκεί και κάποιος κάναμε Webex, γιατί στο σπίτι δεν μπορούσαμε. Εκεί, λοιπόν, που δεν υπήρχε κόσμος, που υπήρχαν ελάχιστοι, ας πούμε, που δεν μπορούσε να σε δει κάποιος, εκεί πέρα εγώ παρενοχλήθηκα, και δεν παρενοχλήθηκα κατά πρόσωπο. Έγινε κάποια χειρονομία όταν εγώ είχα γυρισμένη την πλάτη, έφευγα και κλείδωνα και περπατούσα. Δηλαδή, με έναν τρόπο πολύ, ρε παιδί μου... Πολύ, δηλαδή, και υποκριτικό να το πω και έτσι. Πολύ ύπουλο. Εγώ το έχω ζήσει αυτό, παιδιά, δυστυχώς, μέσα στο σχολείο. Σεξουαλική παρενόχληση...

Αν και η σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο της εκπαίδευσης λαμβάνει ποικίλες μορφές (από μαθητές/τριες προς εκπαιδευτικούς, μεταξύ εκπαιδευτικών, από εκπαιδευτικούς προς μαθητές/τριες), η έρευνα εντόπισε τη μορφή της σεξουαλικής παρενόχλησης μεταξύ καθηγητών. Σχετικό με το θέμα μας και δίπλα στη θεματική της ενδοσχολικής βίας, η σεξουαλική παρενόχληση στον χώρο εργασίας αποτελεί μια θεματική που αφορά όλους τους κλάδους εργασίας.

Από όσα ανέδειξε η έρευνά μας μέχρι τώρα, δεν διαφαίνεται πάντως μια συστηματική, αναστοχαστική προσέγγιση από τους/τις εκπαιδευτικούς σε σχέση με τον τρόπο που οι ίδιοι/ες μπορεί να συμβάλλουν —έστω ακούσια— στην αναπαραγωγή έμφυλων ανισοτήτων μέσα από τη διδασκαλία και τις παιδαγωγικές τους πρακτικές. Με άλλα λόγια, φαίνεται να μην αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους ως φορείς έμφυλων παραδοχών που χρήζουν αναθεώρηση ή και ανατροπή, εντοπίζοντας «αλλού» το πρόβλημα. Στο σημείο αυτό αναδεικνύεται η ιδιαίτερη σημασία της φεμινιστικής παιδαγωγικής, η οποία υποστηρίζει την ανάγκη διαμόρφωσης ενός δημοκρατικού επαγγελματισμού, ικανού να υπερβαίνει τα στεγανά της σχολικής μονάδας και να συνδέεται με το κοινωνικό σύνολο (Weiner, 2006). Προς αυτή την κατεύθυνση, ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών και καλλιέργεια αξιών, δεξιοτήτων και στάσεων, οι οποίες να αναγνωρίζουν, να σέβονται και να επιτρέπουν την ελεύθερη έκφραση των μαθητών/τριών αλλά και να προλαμβάνουν τα περιστατικά έμφυλης βίας εντός των σχολείων.

Αντιθέτως, οι πρακτικές των εκπαιδευτικών μοιάζει να παραμένουν εγκλωβισμένες σε ένα στενά οριοθετημένο πλαίσιο επαγγελματισμού, εστιασμένου στην επιτελεσματικότητα και την αποτελεσματικότητα, δίχως στρατηγικές για την κοινωνική μεταρρύθμιση. Η έλλειψη αυτού του «δημοκρατικού επαγγελματισμού» περιορίζει τις δυνατότητες για βαθύτερη και ουσιαστικότερη παρέμβαση στα ζητήματα της έμφυλης βίας, εντός και εκτός της σχολικής κοινότητας. Η διεθνής βιβλιογραφία σημειώνει επιπλέον ότι οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι έχουν ελλιπή

ή ανύπαρκτη γνώση από την τυπική τους εκπαίδευση αναφορικά με την αντιμετώπιση της έμφυλης βίας (Ball, 2003· Πατεράκη κ.ά., 2018).

Τα περιστατικά ακραίας ενδοοικογενειακής βίας και πιθανών πράξεων με ποινικές ευθύνες είναι βέβαια αντικείμενο διαχείρισης από την πλευρά της αστυνομίας και της δικαστικής εξουσίας. Ωστόσο, η έλλειψη υποστηρικτικών δομών, όπως ψυχολόγων και κοινωνικών λειτουργών στις σχολικές μονάδες της Γενικής Εκπαίδευσης, επιτείνει αυτή τη δυσκολία, καθιστώντας ακόμη πιο προβληματική τη σύνδεση σχολείου και οικογένειας.

Επίλογος

Η παρούσα έρευνα αναδεικνύει ότι η έμφυλη βία αποτελεί σημαντική κοινωνική ανησυχία στην Κρήτη και απασχολεί ιδιαίτερα τη νέα γενιά. Μέσα από τις αφηγήσεις των εκπαιδευτικών αναδεικνύονται τόσο οι εμπειρίες όσο και οι αντιλήψεις τους για το φαινόμενο, γεγονός που προσφέρει πολύτιμα δεδομένα για την κατανόηση των έμφυλων σχέσεων στην τοπική κοινωνία. Ειδικά στην ύπαιθρο, φαίνεται να καταγράφεται, σύμφωνα με τις αφηγήσεις των εκπαιδευτικών, η επιβίωση μιας ισχυρής ετεροπατριαρχικής παράδοσης, που λειτουργεί ως πλαίσιο αναπαραγωγής ανδρικών ρόλων εξουσίας και αποσιώπησης της βίας κατά των γυναικών και των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων. Η έννοια της ετεροπατριαρχίας, όπως έχει αναλυθεί από τη φεμινιστική θεωρία, λειτουργεί ως ιδεολογικός και κοινωνικός μηχανισμός που φυσικοποιεί την κυριαρχία των cisgender, ετεροφυλόφιλων ανδρών. Η έμφυλη βία στα σχολεία της Κρήτης τείνει να διαφοροποιείται, όπως αναδεικνύεται από την έρευνα, μεταξύ πόλης και υπαίθρου, ενώ παράλληλα οι παράγοντες τάξη, φύλο και φυλή διαφοροποιούν το φαινόμενο και εντός των μεγάλων αστικών κέντρων του νησιού.

Οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν αναγνωρίζουν ότι η έμφυλη βία αφορά όχι μόνο γυναίκες και cisgender άτομα αλλά και transgender άτομα, αναδεικνύοντας τη διάδοση μιας πιο συμπεριληπτική προσέγγισης στις έμφυλε ταυτότητες, έστω και σε επίπεδο διακηρυκτικό. Παράλληλα, επισημαίνεται πως η βία έχει σε μεγάλο βαθμό ως φορείς τους άντρες, γεγονός που αντανακλά την έμφυλη ασυμμετρία εξουσίας που ενισχύεται στην περίπτωση της Κρήτης από τις παραδοσιακές μορφές ανδρισμού που ενσωματώνει και αναπαράγει η τοπική κουλτούρα. Η έρευνα επίσης αναδεικνύει το γεγονός ότι ο κύριος χώρος παρέμβασης των εκπαιδευτικών κατά της έμφυλης βίας είναι η σχολική μονάδα και η σχολική τάξη, όπου μπορούν να υποδεχθούν και να πραγματοποιούν τις ανησυχίες των μαθητών. Έτσι, οι εκπαιδευτικοί αξιοποιούν τις ευκαιρίες που τους προσφέρουν τα διδασκόμενα μαθήματα και η ευρύτερη οργάνωση της σχολικής ύλης για να μιλήσουν για την έμφυλη βία και γενικότερα για τη θεματική του φύλου. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν, η δομή του εκπαιδευτικού συστήματος και οι περιορισμοί που προκύπτουν από το αναλυτικό πρόγραμμα και τις πιεστικές απαιτήσεις του δεν επιτρέπουν την περαιτέρω ανάπτυξη της συγκεκριμένης προβληματικής ή και γενικότερα άλλα σύγχρονα κοινωνικά ζητήματα. Εξάλλου, φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί αδυνατούν να παρέμβουν στο κοινωνικό περιβάλλον του παιδιού με τρόπο ολοκληρωμένο. Η επαφή μεταξύ εκπαιδευτικών και γονέων αναδεικνύεται σε αυτή την κατεύθυνση ανεπαρκής. Τέλος, η δράση των εκπαιδευτικών φαίνεται να μη συνδέεται άμεσα με ευρύτερους κοινωνικούς φορείς και ομάδες του φεμινιστικού χώρου και της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας του νησιού, που θα μπορούσαν ίσως να λειτουργήσουν υποστηρικτικά προς την κατεύθυνση μιας πιο συστηματικής διαπραγμάτευσης ζητημάτων φύλου, σεξουαλικότητας και έμφυλης βίας στο πλαίσιο του σχολείου και της εκπαίδευσης γενικότερα. Το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό της απουσίας ενός διαλόγου μεταξύ σχολείων και κοινωνικών φορέων, ο οποίος αφορά και τα δύο μέρη. Αφενός τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι δεν επιδιώκουν ή αδυνατούν λόγω των περιορισμών του αναλυτικού

Η ΕΜΦΥΛΗ ΒΙΑ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

προγράμματος να οργανώσουν δράσεις και συνέργειες οι οποίες να αφορούν την έμφυλη βία, αφετέρου τις ομάδες και τις οργανώσεις που δραστηριοποιούνται στο νησί κατά της έμφυλης βίας και οι οποίες δεν φαίνεται να επιδιώκουν κάποιας μορφής επαφή με την εκπαίδευση. Για τους εκπαιδευτικούς λοιπόν το κύριο ζητούμενο που προβάλλει είναι η ευαισθητοποίηση και εκπαίδευσή τους πάνω στο ζήτημα της έμφυλης βίας και της ταυτότητας φύλου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Adams, W. C. (2015). Conducting Semi-Structured Interviews. In J. Wholey, H. Hatry & K. Newcomer (Eds.), *Handbook of Practical Program Evaluation* (4η εκδ.). Jossey-Bass.
- Αθανασιάδου, Χ. & Ψάλτη, Α. (2011). Γνώσεις και απόψεις των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για τον εκφοβισμό στο σχολείο. *Hellenic Journal of Psychology*, 8, 66–95.
- Αστρινάκη, Ο. (2002). *Ο άνδρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άντρα: Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή Δυτική Κρήτη* (Διδακτορική διατριβή). Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα.
- Ball, S. J. (2003). The teacher's soul and the terrors of performativity. *Journal of Education Policy*, 18(2), 215-228. Retrieved on 10-4-2025 from: <https://doi.org/10.1080/0268093022000043065>
- Βλασάκη, Κ., Λουκάκης, Α., Παπαναστασίου, Σ. & Κασσαπάκη, Κ. (2022). Έκθεση κοινωνικών συνθηκών στην Κρήτη την περίοδο 2018-2020. Η δυναμική των κοινωνικών υπηρεσιών. Περιφερειακό Παρατηρητήριο Κοινωνικής Ένταξης
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Routledge.
- Carlson, B. E. (2000). Children exposed to intimate partner violence: Research findings and implications for intervention. *Trauma, Violence, & Abuse*, 1(4), 321-342.
- Γεωργιάδου, Β. (2014). Από την Εθνική Παράταξη στη Χρυσή Αυγή. Δεξιός λαϊκισμός και εξτρεμισμός στην Ελλάδα της κρίσης. Στο R. Melzer & S. Serafin (Επιμ.), *Ο Δεξιός εξτρεμισμός στην Ευρώπη* (σσ. 81–117). Αθήνα: Πόλις.

- Day, C. (2000). Teachers in the Twenty-first Century: Time to renew the vision. *Teachers in the Twenty-first Century: Time to renew the vision. Teachers and Teaching*, 6(1), 101-115.
- Δεληγιάννη-Κουϊμπτζή, Β. (1993). Μια επιτυχημένη καριέρα κι ένας καλός σύζυγος: Όνειρα και προσδοκίες κοριτσιών εφηβικής ηλικίας. Στο Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (Επιμ.), *Εκπαίδευση και φύλο: Ιστορική διάσταση και σύγχρονοι προβληματισμοί* (σσ. 311-332). Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Francis, B., & Skelton, C. (2005). *Reassessing gender and achievement: Questioning contemporary key debates*. Routledge.
- Ζαββού, Α. (2021). Η φεμινιστική προβληματική της διαθεματικότητας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 156, 55-86. <https://doi.org/10.12681/grsr.25947>
- Ζάχος, Δ. Θ. (2020). *Η «πειθαρχία» στο σχολείο και η «διαχείριση» της σχολικής τάξης: Μια κριτική διερεύνηση των σχολικών πρακτικών*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κ. & Μ. Σταμούλη.
- Ζερέ, Ε., & Χατζηφωτίου, Σ. (2022). Ενδοοικογενειακή βία και εκπαίδευση: Ο λόγος των εκπαιδευτικών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Στο *Πρακτικά 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Διδακτικής των Επιστημών μέσω Σύγχρονων Τεχνολογιών* (σσ. 180-193). Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο.
- hooks, b. (2000). *Feminism is for everybody: Passionate politics*. South End Press.
- Θάνος, Θ. (2017). *Σχολική διαμεσολάβηση: Θεωρία, εφαρμογή, αξιολόγηση* (Γ. Πανούσης, Πρόλογος). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE). (2024). Έκθεση κοινωνικών και οικονομικών τάσεων στις ελληνικές περιφέρειες (Αρ. Έκθεσης RES_01_11032024_REP_GR). Ανακτήθηκε 10-4-2025, από https://iobe.gr/docs/research/RES_01_11032024_REP_GR.pdf
- Κογκίδου, Δ. (2024). Πραγματικότητα και καθοδηγητικές αρχές για τη διασφάλιση μιας συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, χωρίς εκφοβι-

- σμό και διακρίσεις με βάση το φύλο, την ταυτότητα ή/και έκφραση φύλου και τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Στο Θ. Θάνος-Κογκίδου, Δ. (Επιμ.), *Φύλο και εκπαίδευση, για μια συμπεριληπτική εκπαίδευση χωρίς βία και διακρίσεις* (σσ. 175-189). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Τζιόλα.
- Κουρουτσίδου, Μ. & Ράπτης, Ν. (2021). *Έμφυλη βία και εκπαιδευτικοί θεσμοί: Οι εκπαιδευτικοί ως κοινωνικές μεταρρυθμιστρίες και κοινωνικοί μεταρρυθμιστές. Το παράδειγμα της Δωδεκανήσου*. Αθήνα: Εκδόσεις Γόνη.
- Μαραγκουδάκη, Ε. (2003). Ο παράγοντας φύλο στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση: Όψεις συνέχειας και μεταβολής. Στο Β. Δεληγιάννη-Κουϊμτζή, Σ. Ζιώγου & Λ. Φρόση (Επιμ.), *Φύλο και εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα* (σσ. 13-76). Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Μπαντέντερ, Ε. (2005). *Σε λάθος δρόμο: Οι αντιφάσεις, οι οπισθοχωρήσεις, το μέλλον*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Μπιτσάκος, Ν. & Αμπατζόγλου, Α. (2017). Η μαθητική διαρροή στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Απόψεις διευθυντών του νομού Ηρακλείου. Στο *Πρακτικά 3^{ου} Πανελληνίου Επιστημονικού Συνεδρίου για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες, Εκπαίδευση, Κοινωνία και Πολιτική Παιδεία*, 5-7 Μαΐου 2017 (σσ. 636-644) (ISBN: 978-618-83501-1-3). Ηράκλειο: Ινστιτούτο Ανθρωπιστικών & Κοινωνικών Επιστήμων (ΙΑΚΕ).
- Ντρενογιάννη, Ε., Σέρογλου, Φ., & Τρέσσου, Ε. (Επιμ.). (2007). *Φύλο και εκπαίδευση: Μαθηματικά, φυσικές επιστήμες, νέες τεχνολογίες*. Αθήνα: Καλειδοσκόπιο.
- Παντίσκα, Π., Παπαπάνου, Φ., & Ραβάνης, Κ. (1997). Η διάκριση των δύο φύλων στα σχολικά εγχειρίδια των φυσικών επιστημών: Παραδοσιακές και εναλλακτικές προσεγγίσεις. Στο Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (Επιμ.), *Φύλο και σχολική πράξη* (σσ. 331-338). Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Pascoe, C. J. (2007). *Dude, you're a fag: Masculinity and sexuality in high school*. University of California Press.

- Πατεράκη, Μ. (2017). *Θεματική Εβδομάδα στα Γυμνάσια - Οι έμφυλες ταυτότητες*. Ανακτήθηκε 10-4-2025, από [https://rainbowschool.gr/2017/01/21/...](https://rainbowschool.gr/2017/01/21/)
- Πατεράκη, Μ., Ορφανίδου, Φ., & Σκίμπας, Α. (2018). *Οι έμφυλες ταυτότητες πάνε θεματική εβδομάδα - Έρευνα του Πολύχρωμου Σχολείου*. Ανακτήθηκε 10-4-2025, από <https://rainbowschool.gr/2018/01/31/ereunaemfilestautotites/>
- Πασιάς, Γ. (2006). *Ευρωπαϊκή Ένωση και Εκπαίδευση: Θεσμικός λόγος και εκπαιδευτική πολιτική 1950-1999 (Τόμος Α')*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σακκά, Δ., & Μάρκο, Α. (2005). Η βία και η επιθετικότητα στο σχολείο σε σχέση με την εθνοπολιτισμική προέλευση και το φύλο. Στο Χ. Χατζηχρήστου (Επιμ.), *Βία στο σχολείο* (σσ. 203-223). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τσάρτας, Π., Ζαγκότση, Σ., & Κυριακάκη, Α. (Επιμ.). (2020). *Τουρίστες, ταξίδια, τόποι: Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις στον τουρισμό*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- UNESCO. (2015). *A guide for gender equality in teacher education policy and practices*.
- Weiner, G. (2006). *Feminisms in education: An introduction*. Στο G. Weiner (Ed.), *Feminisms in education*. Open University Press, 1-12.
- West, C., & Zimmerman, D. H. (1987). Doing gender. *Gender & Society*, 1(2), 125-151.
- Φραγκουδάκη, Ά. (2015). Πολυπολιτισμός, εθνικισμός και ακροδεξιά. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 30, 105-150. <https://doi.org/10.12681/sas.645>
- Χατζηφωτίου, Σ. & Καπλάνης, Κ. (2024). Έμφυλη βία και Σχολική Κοινωνική Εργασία: Μία βιβλιοανασκοπική μελέτη. *Κοινωνική Εργασία. Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, 38(2), 34-55.
- Χαλκιά, Αλεξάνδρα (Επιμ.). (2021). *Έθνος και φύλο σε κρίση: Αρρενωπότητες στο προσκήνιο*. Αθήνα: Futura.

ΜΑΤΙΝΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η γραμματική των πολιτικών για την έμφυλη βία: αρχαιοθετημένες σιωπές και αρχεία επιβίωσης

Εισαγωγή

Στο κλασικό έργο του Ray Bradbury *Fahrenheit 451* μεταφερόμαστε σε μια δυστοπική εποχή, στην οποία η ανάγνωση των βιβλίων απαγορεύεται, ενώ οι πυρονόμοι του ειδικού Σώματος Κρατικής Ασφάλειας έχουν ως καθήκον την καύση τους. 451 βαθμοί της κλίμακας Φαρενάιτ είναι η θερμοκρασία στην οποία καίγεται το χαρτί και είναι μέσα από αυτή τη ζοφερή αλληγορία για τη λογοκρισία, τον έλεγχο της γνώσης και τις σχέσεις εξουσίας που αναδύεται το ερώτημα για το ποια υποκείμενα έχουν πρόσβαση στην ιστορία, στη μνήμη και στην πολιτική αναγνώριση. Η φαντασία του Bradbury γίνεται αφορμή για να σκεφτούμε μέσα από ποιους μηχανισμούς και τροπικότητες συγκροτείται η θεσμική διαχείριση της έμφυλης βίας, ποια υποκείμενα καθίστανται ορατά, ποια παραμένουν άορατα και, εν τέλει, ποιες διαδικασίες υποκειμενοποίησης παράγονται μέσα στην ιστορία της. Η επισήμανση του Ντεριντά ότι «δεν υπάρχει πολιτική εξουσία χωρίς έλεγχο του αρχείου, χωρίς έλεγχο της μνήμης» (1995, σελ. 4) αναδεικνύει τον κατεξοχήν πολιτικό χαρακτήρα κάθε αρχειακής πράξης, καθώς και τους μηχανισμούς που καθορίζουν όχι μόνο τη διατήρηση της γνώσης αλλά και την εξουσία πάνω στη μνήμη.

Η έμφυλη βία συνιστά έναν από τους κατεξοχήν τόπους όπου ο έλεγχος της μνήμης γίνεται μέσω εξουσίας: όσα καταγράφονται αλλά και όσα αποσιωπώνται διαμορφώνουν τα όρια του τι λογίζεται ως τέτοια, ενώ διαφαίνεται ότι —από τις ατομικές/κοινοτικές μέχρι τις δομικές και συστημικές μορφές της— συγκροτείται μια ιστορία αρχεϊκής σιωπής, η οποία δεν είναι απλά μια απουσία αλλά προϊόν θεσμικής επιβολής, μέσω του οποίας κρίνεται τι αξίζει να θυμόμαστε και, κυρίως, τι επιλέγουμε να ξεχνούμε. Συνιστά, δηλαδή, ένα αποθετήριο γεγονότων, στο οποίο η μνήμη και η απώλεια συνυπάρχουν. Μπορεί, όμως, το αρχείο της έμφυλης βίας να είναι κάτι περισσότερο από μια επιλεκτική αποθήκη εγγράφων, τεκμηρίων και αποσπασματικών αφηγήσεων; Μπορεί να γίνει ένας τόπος σχέσης, που δεν φυλάσσει μόνο γεγονότα αλλά και την ατμόσφαιρα των εμπειριών της έμφυλης βίας (Καραστάθη, 2018); Μπορούμε να επιτελέσουμε μια «επανορθωτική ανάγνωση» (Sedgwick, 2021), που θα επιτρέπει φαντασιακές και υλικές δυνατότητες επιθυμίας και αντίστασης, πέρα από τη λογική μιας κοινότητας μνήμης, στην οποία η «παρανοϊκή ανάγνωση» γίνεται ένας περιοριστικός τρόπος θεωρητικής και πολιτικής σκέψης, καθώς λειτουργεί καχύποπτα, αναζητώντας παντού κρυφές σχέσεις καταπίεσης και προϋποθέτοντας ότι η εξουσία είναι παντοδύναμη (Sedgwick, 2021); Μπορούμε να φανταστούμε μια κοινότητα αντίστασης, μέσα από την υπέρβαση των ελλειμματικών και περιοριστικών «επίσημων» καταγραφών, να ανακαλύψει όχι μόνον τις σιωπές και τις απουσίες των αρχείων της έμφυλης βίας αλλά τη δυνατότητα να μιλάμε και να μοιραζόμαστε τις ενσώματες και βιωμένες τραυματικές μας εμπειρίες και να τις μετασηματίζουμε σε γνώση και σε πράξεις πολιτικής δημιουργίας;

Στο παρόν άρθρο η έμφυλη βία προσεγγίζεται μέσα από το πλέγμα των λόγων, των πολιτικών και των φεμινιστικών αντιστάσεων που συγκροτούν το «αρχείο» της. Στόχος είναι: α) να αναδείξουμε τα υποκείμενα και τις διαδικασίες υποκειμενοποίησης που παράγονται μέσα στην ιστορία της έμφυλης βίας, β) να παρουσιάσουμε τους μηχανισμούς

μέσω των οποίων συγκροτείται η θεσμική αντιμετώπισή της, και γ) να επιχειρήσουμε να φανταστούμε μια διαφορετική απόκριση στην έμφυλη βία, πέρα από τα όρια της θεσμικής και νομοθετικής διαχείρισης: μια απόκριση που εγγράφεται σε συλλογικές πρακτικές φροντίδας και μνήμης, στις οποίες η έμφυλη βία και το τραύμα της δημιουργούν υποκείμενα που ανασυντάσσουν, επινοούν και φαντάζονται διαφορετικά τη ζωή τους. Καθώς το αρχείο της έμφυλης βίας δεν είναι ένα ουδέτερο ή αποπολιτικοποιημένο αποθετήριο, η «επιστημολογική δικαιοσύνη» (Bhambra, 2021) οφείλει να αναγνωρίζει και να στοχάζεται κριτικά τον τρόπο με τον οποίο το αρχείο της έμφυλης βίας συγκροτήθηκε μέσα από καθεστώτα βίας που υπέβαλαν σε επιστημολογική και οντολογική απαξίωση εμφυλοποιημένα, κουήρ και φυλετικοποιημένα σώματα.

Η εννοιολόγηση της έμφυλης βίας ως τεχνολογίας αποκλεισμού

Η έμφυλη βία δεν είναι απλώς ένα κοινωνικό γεγονός αλλά αποτέλεσμα διασταυρούμενων σχέσεων εξουσίας, ετεροπατριαρχίας, σεξισμού και αποικιακής επιβολής. Παρότι ο κυρίαρχος λόγος συχνά την ταυτίζει με τη βία που ασκούν οι άνδρες κατά των γυναικών, μια κριτική ανάγνωση μέσα από το πρίσμα κουήρ, μετααποικιακών και μεταδομικών φεμινιστικών αναγνώσεων αποκαλύπτει τον σχηματισμό του αρχείου της έμφυλης βίας ως πεδίου ελέγχου και ρύθμισης αλλά και «τόπου του αναμενόμενου και του επινοημένου» (Stoler, 2009, σελ. 1), σύμφωνα με τις ανάγκες παραγωγής εκείνης της γνώσης που νομιμοποιεί την κυριαρχική παρουσία του ετεροκανονικού, λευκού και ευρωκεντρικού λόγου. Άρα, η έμφυλη βία κατασκευάζεται και μέσα από την αρχειακή πράξη, η οποία δεν είναι ούτε ουδέτερη ούτε αποκομμένη από την εξουσία. Οι κρατικές αναφορές, τα δικαστικά πρακτικά, οι ιατροδικαστικές εκθέσεις αλλά και οι δημοσιογραφικές

καταγραφές συγκροτούν ένα κανονιστικό αρχείο της βίας, στο οποίο ό,τι δεν καταγράφεται και δεν τεκμηριώνεται τείνει να μην υπάρχει.

Οι τρόποι με τους οποίους μιλάμε για την έμφυλη βία είναι κορεσμένοι από κανονιστικά σχήματα φύλου, φυλής, τάξης, σεξουαλικού προσανατολισμού κ.ά., που τη συγκροτούν ως αντικείμενο γνώσης, τεχνικών εξουσίας και βιοπολιτικής διαχείρισης (Φουκώ, 1978). Η ταύτιση της έννοιας της «βίας κατά των γυναικών» με εκείνη της «έμφυλης βίας» αποτελεί ένα από τα πλέον διαδεδομένα αλλά και θεωρητικά περιοριστικά σχήματα σε ορισμένες φεμινιστικές και θεσμικές προσεγγίσεις. Ενώ με την έννοια της «βίας κατά των γυναικών» η εστίαση δόθηκε ιστορικά στη βία που ασκείται από άνδρες σε βάρος των γυναικών —ως αντανάκλαση των πατριαρχικών σχέσεων εξουσίας¹— με τη χρήση της έννοιας της «έμφυλης βίας» επιχειρήθηκε η διεύρυνση του πεδίου, νοσηματοδοτώντας τη βία ως εκείνη τη συνθήκη που δεν αφορά μόνο τις γυναίκες αλλά και κάθε υποκείμενο που διαφοροποιείται από το ετεροκανονικό δυαδικό φύλο, καθώς το «φύλο» δεν συνιστά μια ουσιοκρατική κατηγορία αλλά ένα καθεστώς επαναλαμβανόμενων πράξεων που πειθαρχούν το σώμα (Butler, 2009). Η έμφυλη βία δεν σημαίνει μόνο τη σωματική ή σεξουαλική

---

¹ Το 1979, όταν υιοθετήθηκε η ιστορική Σύμβαση για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Διακρίσεων σε βάρος των Γυναικών (CEDAW), η βία κατά των γυναικών θεωρούνταν ακόμη «ιδιωτική υπόθεση» και δεν αντιμετωπιζόταν ως ζήτημα καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Τσακιστράκη, 2022). Μόνο το 1992, χάρη στις προσπάθειες του φεμινιστικού κινήματος, η Επιτροπή CEDAW του ΟΗΕ αναγνώρισε τη βία κατά των γυναικών ως ζήτημα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και δημόσιου ενδιαφέροντος, το οποίο απαιτεί θεσμική δράση (Γενική Σύσταση αρ. 19), ενώ το 1993, στη Διακήρυξη του ΟΗΕ για την Εξάλειψη της Βίας κατά των Γυναικών (DEVAW), τονίζεται η δομική φύση της ανδρικής βίας κατά των γυναικών σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους και αναδεικνύονται οι έμφυλες σχέσεις εξουσίας που την προκαλούν και τη διααιωνίζουν (Στρατηγάκη, 2007).

επιβολή αλλά και τη διαρκή κοινωνική καταναγκαστικότητα του να είσαι «άνδρας» ή «γυναίκα» με συγκεκριμένους αποδεκτούς τρόπους. Ωστόσο, στις περισσότερες θεσμικές πολιτικές και διεθνείς συμβάσεις, η έμφυλη βία παραμένει *de facto* ταυτισμένη με τη βία που ασκείται στις γυναίκες, απονευρώνοντας τη θεωρητική της πολυπλοκότητα και παράγοντας ένα ετεροκανονικό υπόδειγμα θύματος και δράστη —τη γυναίκα ως παθητικό θύμα και τον άνδρα ως ενεργητικό φορέα βίας (Gill & Mason-Bish, 2013).

Στο πλαίσιο της προσπάθειας μετατόπισης της δημόσιας αντίληψης για τη συζυγική/συντροφική κακοποίηση, οι φεμινίστριες ακτιβίστριες της δεκαετίας του 1970 διαμόρφωσαν ένα συγκεκριμένο αρχετυπικό σχήμα, το οποίο κατέληξε να συγκροτεί την κυρίαρχη αντίληψη για την έμφυλη βία: την «αβοήθητη, κακοποιημένη γυναίκα» και τον «βίαιο άνδρα, που επιδιώκει να ελέγξει τη σύζυγό του». Το σχήμα αυτό όχι μόνο εδραίωσε ποια λογίζεται ως «θύμα» και ποιος ως «δράστης» αλλά και προσδιόρισε την έμφυλη βία σχεδόν αποκλειστικά ως εμπειρία των *cis* γυναικών. Παρότι συνέβαλε καθοριστικά στην αλλαγή του δημόσιου λόγου και στην υποστήριξη του κινήματος των καταφυγίων, η συγκεκριμένη εννοιολόγηση παγίωσε μια κατανόηση της έμφυλης βίας βασισμένη στην *cis*-κανονικότητα, την ετεροκανονικότητα και το έμφυλο δίπολο (Ham κ.ά., 2022). Η αποσιώπηση άλλων μορφών βίας —συμπεριλαμβανομένης της ομοφοβικής και τρανσφοβικής βίας, που εκδηλώνεται τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο χώρο— εντασσόταν στην πολιτική επιλογή να παραγκωνιστούν και απονομιμοποιηθούν άλλες εμπειρίες έμφυλης και σεξουαλικοποιημένης βίας, οι οποίες δεν ταίριαζαν στο κυρίαρχο μοντέλο της ενδοοικογενειακής βίας (Ham κ.ά., 2022). Έτσι, αυτή η οριοθέτηση, όσο και αν έχει συμβάλει στη θεσμική και τυπική αναγνώριση της κακοποιητικής εμπειρίας των γυναικών (και όχι απαραίτητα στην πραγματική), ωστόσο έχει αποκλείσει άλλες εμπειρίες βίας: των τρανς, των μη δυαδικών, των κούρ, των φυλετικά και κοινωνικά υπεξούσιων σωμάτων. Όπως επισημαίνει η Loreto «ένας φεμινισμός που δεν αμφισβητεί το status

γμο δεν μπορεί να ανατρέψει αποτελεσματικά την πατριαρχία» (2020, σελ. 29). Το status γμο, ωστόσο, δεν περιλαμβάνει μόνο τις πατριαρχικές σχέσεις αλλά και τη λευκή υπεροχή, τις ταξικές ιεραρχίες και τις δομικές μορφές ομοφοβίας και τρανσφοβίας, που εξακολουθούν να διατρέχουν όλους τους θεσμούς.

Επιπλέον, η προσκόλληση της θεσμικής γλώσσας στην κατηγορία «γυναίκες» δεν είναι ούτε αυτή ουδέτερη, καθώς (ανα)παράγει μια αποικιακή οπτική ευρωκεντρικού αφηγήματος, σύμφωνα με την οποία η «γυναίκα» καθίσταται ένα καθολικό, ομοιογενές, συχνά λευκό, ετεροφυλόφιλο και δυτικών καταβολών υποκείμενο (Lugones, 2007· Mohanty, 2021). Το ιδεώδες της «παγκόσμιας αδελφότητας» του 20^{ου} αιώνα (Morgan, 1984) συνέτεινε στη στερεοτυπική εικόνα μιας καθολικής «γυναίκας», ακόμη και όταν η πρόθεση ήταν να καταγγεληθεί ο μισογυνισμός και οι διακρίσεις σε βάρος των γυναικών. Η hooks (1981), μεταξύ άλλων, είχε καταγγείλει τον τρόπο με τον οποίο οι λευκές, δυτικές φεμινίστριες είχαν παραμελήσει και διαγράψει τις διαφορετικές ανάγκες των μη δυτικών γυναικών. Με αυτό τον τρόπο, όπως υποστήριξε, ο ρατσισμός, η ταξική διάκριση και ο εθνοκεντρισμός ενισχύθηκαν εντός του ίδιου του φεμινιστικού κινήματος, σε βάρος των γυναικών. Η Chicana και λεσβία συγγραφέας Anzaldúa (1987) έδειξε πώς οι γυναίκες Chicana είναι θύματα τριπλής, αν όχι τετραπλής, διάκρισης: φυλετικής, λόγω χρώματος και εθνοτικής καταγωγής· ταξικής, λόγω οικονομικής ανισότητας· έμφυλης, επειδή είναι γυναίκες· και ενδεχομένως λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού. Έτσι, η έμφυλη βία παρουσιάζεται ως κάτι που «συμβαίνει στις γυναίκες» και όχι ως μια πολλαπλή, διατομεακή δομή εξουσίας (Davis, 2014), που διαπερνά θεσμούς, λόγους και σχέσεις εξουσίας (Φουκώ, 1978). Η αποπολιτικοποίηση αυτή αποκρύπτει το γεγονός ότι η έμφυλη βία δεν είναι μεμονωμένο συμβάν ή επεισόδιο αλλά ένα χωροχρονικό συνεχές (Kelly, 1988), άρρηκτα συνδεδεμένο με την ύπαρξη πολλαπλών, συνυφασμένων συστημάτων καταπίεσης και έλλειψης προνομίων, ενώ παράλληλα η διαχείρισή της συγκροτεί έναν μηχανισμό μέσω του ο-

ποίου κανονικοποιείται τουλάχιστον η έμφυλη, ταξική και φυλετική ιεραρχία.

Η χρήση της έμφυλης βίας ως ευφημισμού για τη βία κατά των γυναικών, επίσης, επιτελεί ένα είδος «γραμματικής της εξουσίας», η οποία μετατρέπει το φύλο σε χαρακτηριστικό του ατόμου αντί να το αντιμετωπίζει και ως σύστημα ρύθμισης και πειθάρχησης. Ή, όπως επισημαίνει το Butler, «το φύλο δεν είναι απλώς ζήτημα ατομικής ταυτότητας αλλά μια κατηγορία που περιγράφει τον καταμερισμό της εργασίας, την οργάνωση των κρατών, την άνιση κατανομή της εξουσίας. Το φύλο δεν υπήρξε ποτέ “απλώς πολιτισμικό”» (2025, σ. 243). Με αυτό τον τρόπο, ο όρος «έμφυλη βία» απογυμνώνεται από το ριζοσπαστικό του δυναμικό, που δεν είναι άλλο από την αποκάλυψη ότι η βία εγγράφεται στους θεσμούς, στους λόγους και στις πολιτικές διαχείρισής της. Η παρατήρηση της Richie (2000, σ. 1135) ότι η υποτιθέμενη φυλετική και ταξική ουδετερότητα της δημόσιας συζήτησης για την έμφυλη βία οδήγησε στη συστηματική αποσιώπηση των εμπειριών φτωχών γυναικών και γυναικών έγχρωμων κοινοτήτων υποδεικνύει έναν μηχανισμό μέσα από τον οποίο το κεντρικό αφήγημα του κινήματος για τη βία κατά των γυναικών έχασε μεγάλο μέρος του ριζοσπαστικού του δυναμικού. Η αποσύνδεση του σεξισμού από τον ρατσισμό και η απουσία ανάλυσης των ταξικών συνθηκών που συγκροτούν την πατριαρχική και λευκο-ηγεμονική εξουσία διαμόρφωσαν μια πολιτικά απονευρωμένη κατανόηση της έμφυλης βίας, αποκομμένη από το συνεχές «συστημική-δομική-ατομική/κοινοτική» βία, καταλήγοντας σε ποινικο-κεντρικές λύσεις (Παπαγιαννοπούλου, 2026, υπό δημοσίευση). Η θεσμοποίηση του δημόσιου λόγου στο όνομα του «It could happen to anyone» κατέστησε άορατες εκείνες που βιώνουν την έμφυλη βία ως πλέγμα διασταυρούμενων καταπιέσεων, και παγιώνοντας ένα αρχαικό καθεστώς που αναπαράγει τα ίδια μοτίβα αποκλεισμού, τα οποία υποτίθεται ότι επιδιώκει να αποδομήσει.

Η κριτική απομάκρυνση από τη θέση αυτή δεν σημαίνει την υποτίμηση των φεμινιστικών αγώνων ενάντια στη βία κατά των γυναι-

κών, ενώ αντιθέτως, σημαίνει την ανασύνταξη των εννοιών, ώστε να συμπεριληφθεί η σύνθετη και διαθεματική πραγματικότητα των πολλαπλών έμφυλων κακοποιητικών εμπειριών: τη βία κατά των τρανς γυναικών, των λεσβιών, των προσφυγισσών, των φτωχών, των αναπήρων, των μη λευκών· τη βία, δηλαδή, που αποσιωπάται, όταν στην κοινωνική κατηγορία του φύλου δεν λαμβάνονται υπόψη άλλοι αλληλεξαρτώμενοι παράγοντες κοινωνικής ανισότητας (π.χ. φύλο, φυλή, τάξη) (Crenshaw, 1991· Ζαββού, 2021). Επιπλέον, δεν μπορεί να εννοιολογείται η έμφυλη βία ως περιστασιακές πράξεις ή «γεγονότα» που διαταράσσουν προσωρινά την κοινωνική τάξη, καθώς συνιστά τον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική τάξη συγκροτείται και οργανώνεται. Η έμφυλη βία δεν είναι αποκλειστικά ατομική ή κοινοτική συνθήκη, καθώς είναι ταυτόχρονα δομική, ενσωματωμένη στις ίδιες τις δομές μιας κοινωνίας, στους κανόνες, στις διαδικασίες και στις θεσμικές πρακτικές που παράγουν ανισότητες και αποκλεισμούς· είναι συστημική, γιατί παράγεται από το σύνολο του συστήματος και από την αλληλεπίδραση πολλαπλών θεσμών, κανονιστικών προτύπων και μηχανισμών εξουσίας· είναι επιστημική, γιατί πολλές εμπειρίες της παραμένουν ανεπίπτως, αόρατες ή «ανεπίσημες» στη συλλογική μνήμη και γνώση.

Η έμφυλη βία δεν αφορά μόνο την άσκηση κακοποιητικών και παραβιαστικών σωματικών, σεξουαλικών ή/και ψυχολογικών πράξεων αλλά και τη συστημική διάταξη της εξουσίας που εγγράφεται στους θεσμούς, στις πολιτικές, στη γλώσσα, στην ίδια τη δυνατότητα του να μιλάμε για αυτή ή να σιωπούμε. Η σχεδόν αποκλειστική ενασχόληση με την ατομική/διαπροσωπική βία (π.χ. συντροφική, γυναικοκτονίες, βιασμός κ.λπ.), χωρίς την παράλληλη αναφορά στη δομική βία που ασκείται μέσω άδικων πολιτικών και θεσμικών πρακτικών (Verges, 2025), αγνοεί τις συνθήκες που την κανονικοποιούν και την επιτείνουν (UNHCR, 2020· Bungay κ.ά., 2024). Η συστημική βία, σύμφωνα με τον Žižek (2008), είναι η αόρατη βία των ίδιων των κοινωνικών δομών —η «κανονικότητα» που παράγει και νομιμοποιεί ανισότητες.

Αυτή η βία δεν ασκείται μόνο από μεμονωμένους δράστες αλλά από ολόκληρα συστήματα διακυβέρνησης της ζωής, τα οποία καθορίζουν ποια σώματα είναι προστατεύσιμα και ποια είναι εκτεθειμένα στη βία έως και τον θάνατό τους. Όταν μια γυναίκα ή ένα τρανς άτομο δυσκολεύεται να βρει στέγη, να προσφύγει στη δικαιοσύνη, να αναγνωριστεί ως θύμα ή να ακουστεί χωρίς να αμφισβητηθεί η αξιοπιστία του, δεν βιώνει απλώς μια ατομική αδικία· βιώνει τη δομική αναπαραγωγή μιας ιεραρχίας του ανθρώπινου (Butler, 2009). Η επιστημική βία, όπως την ορίζει η Spivak (1988), είναι η βία της γνώσης —εκείνη που καθορίζει ποιος/-α/-ο μπορεί να μιλήσει, ποια εμπειρία αναγνωρίζεται ως «έγκυρη» και ποια παραμένει εκτός των ορίων του λόγου. Όταν οι εμπειρίες της έμφυλης βίας φιλτράρονται μέσα από θεσμικές κατηγορίες που προϋποθέτουν ένα συγκεκριμένο, ετεροκανονικό, λευκό και μεσαίας τάξης υποκείμενο, τότε οι φωνές των άλλων —των φτωχών, των μεταναστριών, των κούρη, των αναπήρων— σβήνουν μέσα στο αρχείο του ανείπωτου. Η επιστημική βία λειτουργεί, έτσι, ως σιωπηλή προϋπόθεση της συστημικής βίας για ό,τι δεν καταγράφεται ή ό,τι δεν μπορεί να αναγνωριστεί, και δεν μπορεί να θεωρηθεί περιθωριακή αλλά θεμελιακός δείκτης τού πώς η κοινωνία επιβάλλει και τιμωρεί ό,τι αποκλίνει από τη «φυσικοποιημένη» έμφυλη τάξη (Gill & Mason-Bish, 2013).

Η αποικιοκρατική ιστορία του φύλου, όπως έχει δείξει η Lugones (2007), εγκαθίδρυσε έναν μοντέρνο αποικιακό έμφυλο δυϊσμό που υπέταξε όχι μόνο τα γυναικεία σώματα αλλά και τα μη δυτικά καθεστώτα φύλου και σεξουαλικότητας. Με αυτή την έννοια, στο μεταποικιακό πλαίσιο, η έννοια του αρχείου αποκτά ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα. Τα αποικιακά αρχεία, με τη γλώσσα της «πολιτισμικής υπεροχής» και της «επιστημονικής αντικειμενικότητας», συγκρότησαν ιεραρχίες σωμάτων: των λευκών και μη, των πολιτισμένων και των «αγρίων», των κανονικών και των «εκφυλισμένων». Μέσα σε αυτά τα αρχεία, η έμφυλη βία καταγράφεται συχνά ως ένδειξη πολιτισμικής καθυστέρησης των αποικιοκρατούμενων πληθυσμών, νομιμοποιώντας τις «εκπο-

λιτιστικές» παρεμβάσεις της Δύσης (Stoler, 2009· Mohanty, 2021). Οι αποικιοκρατικές ιδεολογίες γίνονται ιδιαιτέρως ορατές στις κυρίαρχες αφηγήσεις για συγκεκριμένες μορφές έμφυλης βίας (Abu-Lughod κ.ά., 2023). Ασφαλώς, η ιδιαίτερη έμφαση που έχει δοθεί στις «επιβλαβείς παραδοσιακές πρακτικές» και στους ακρωτηριασμούς γυναικείων γεννητικών οργάνων (ΑΓΓΟ) επικυρώνει αυτούς τους λόγους, καθώς συχνά περιγράφουν «άλλους» πολιτισμούς, εκτός του δυτικού γεωπολιτικού πλαισίου, ή αποδίδονται σε μεταναστευτικούς και προσφυγικούς πληθυσμούς εντός της Δύσης (Παπαγιαννοπούλου, 2025). Οι Werunga κ.ά. (2016) υποστηρίζουν ότι ο δημόσιος και επιστημονικός λόγος για τους ΑΓΓΟ τείνει να επικεντρώνεται αποκλειστικά στη βαρβαρότητα και στην καταπίεση των γυναικών και των κοριτσιών, αποσιωπώντας το κοινωνικό και ιστορικό νόημα που προσδίδουν οι ίδιες οι κοινότητες στην πρακτική.

Αντίστοιχα, οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις πρακτικών, όπως ο αναγκαστικός γάμος ή οι ΑΓΓΟ, επαναβεβαιώνουν το φαντασιακό όριο μεταξύ μιας «πατριαρχικής μουσουλμανικής κουλτούρας» και της δυτικής νεωτερικότητας, δημιουργώντας φυλετικοποιημένες φιγούρες θηλυκότητας που καθίστανται αντικείμενα επιτήρησης, οίκτου και ρυθμιστικών παρεμβάσεων (Razack, 2004). Τούτη η εστίαση, υποστηρίζει η Razack (2021, σ. 32), αντανακλά το όριο που χαράσσεται ανάμεσα στο Ισλάμ και τη δυτική «νεωτερικότητα», αναδεικνύοντας τις διασταυρώσεις αποικιοκρατίας και ρατσισμού. Η ερμηνευτική αυτή μονομέρεια συνιστά μορφή «νεοαποικιακής ηγεμονίας» (Werunga κ.ά., 2016, σ. 156) και παράλληλα μια λογοθετική αφήγηση που αποικιοποιεί τις υλικές και ιστορικές ετερογένειες της ζωής φυλετικοποιημένων γυναικών, παράγοντας μια ενιαία, μονοδιάστατη φιγούρα της «γυναίκας του Τρίτου Κόσμου» (Mohanty, 2021, σελ. 39). Παρομοίως, οι Boonzaier κ.ά. (2020) αναδεικνύουν ότι σημαντικό μέρος της έρευνας στον χώρο της παγκόσμιας υγείας αναπαράγει στερεοτυπικές, αποικιακής προέλευσης, αναπαραστάσεις της «μαύρης ταυτότητας» και της μαύρης ανδρικής σεξουαλικότητας ως εγγενώς βίαιης. Αυτές οι προσεγγίσεις

αντιμετωπίζουν τη φυλετική ταυτότητα ως «παράγοντα κινδύνου», αποσυνδέοντάς την από τη μακρά ιστορική διάρκεια της αποικιοκρατίας και τις πολιτικοοικονομικές της συνέπειες στη διαμόρφωση των αρρενωποτήτων, είτε σε αφρικανικά συμφραζόμενα είτε μεταξύ Αφροαμερικανών ανδρών στις ΗΠΑ. Το αποτέλεσμα είναι η αναπαραγωγή ενός κανονιστικού δυτικού ανθρωπιστικού λόγου, ο οποίος νομιμοποιεί τον εαυτό του μέσω της επιλεκτικής στροφής στη συμπόνια προς ένα ιδιαίτερο είδος «θύματος», που θεωρείται άξιο δημόσιας ηθικής αγανάκτησης και κρατικής προστασίας (Παπαγιαννοπούλου, 2021). Το σύμπλεγμα ρατσισμού, σεξισμού και εθνοκεντρισμού, όπως επισημαίνει η Vergès (2019), διαπερνά δομικά τις σχέσεις εξουσίας, συγκροτώντας ένα καθεστώς «σωτηριολογίας», όπου η Δύση αυτοπροσδιορίζεται ως φορέας εκπολιτισμού των «άλλων» γυναικών. Η έμφαση στην ανάγκη «διάσωσης» των μη δυτικών γυναικών αποκρύπτει τις βιοπολιτικές τεχνικές που στοχεύουν τα γυναικεία σώματα εντός της ίδιας της Δύσης (π.χ. αισθητικές παρεμβάσεις), επιτρέποντας την αναπαραγωγή μιας αποικιοκρατικής λογικής που ιεραρχεί ζώες ως προστατεύσιμες ή αναλώσιμες, καθώς, όπως τονίζει η Vergès, «η αποικιακότητα είναι αυτή που θεμελιώνει την πολιτική των αναλώσιμων ζώων, των ανθρώπων ως αποβλήτων (2019, σ. 27)».

Η «επιλεκτική προσοχή» των πολιτικών

Τέτοιες ευρωκεντρικές αφηγήσεις αναδεικνύουν ότι οι αποικιακές ιστορίες δεν λειτουργούν ως απομακρυσμένα παρελθοντικά κατάλοιπα αλλά ως επίμονες, υλικές και κανονιστικές δομές που «προσκολλώνται στο παρόν» (Abougrahme, 2018, σ. 106) και το διαμορφώνουν. Με τον τρόπο αυτό, καθίσταται ορατή η συνέχεια των αποικιακών τρόπων γνώσης, διακυβέρνησης και υποκειμενοποίησης στις σύγχρονες κατηγοριοποιήσεις της ευαλωτότητας και της προστασίας, καθώς

και στις πολιτικές που διαμορφώνονται. Η Breton (2022) υποστηρίζει ότι αποικιακά κατάλοιπα εντοπίζονται και στην προσέγγιση του «σωφρονιστικού φεμινισμού» (carceral feminism) που ακολουθείται σε παγκόσμια κλίμακα, ιδίως για την αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών, καθώς συχνά καταλήγει σε πατερναλιστικές και θυματοκεντρικές αφηγήσεις «από τα πάνω», οι οποίες επικεντρώνονται σε αυστηροποίηση της νομοθεσίας, αυξημένη αστυνόμευση και φυλάκιση των δραστών. Ο ποινικός λαϊκισμός αναδεικνύεται ως η κατεξοχήν πολιτική απάντηση στα κοινωνικά και πολιτικά αδιέξοδα που παράγει η νεοφιλελεύθερη κυβερνολογική.

Η εδραίωση της εμπιστοσύνης στο ποινικό σύστημα ως βασικό μηχανισμό ρύθμισης και ελέγχου συνδέεται άμεσα με τους ευρύτερους κοινωνικοοικονομικούς μετασχηματισμούς που έλαβαν χώρα κατά το τελευταίο τρίτο του 20^{ού} αιώνα. Η αυξανόμενη επισφάλεια που απορρέει από την απορρύθμιση των αγορών και την αποδυνάμωση του κοινωνικού κράτους (Καμπούρη, κ.ά., 2020) τυγχάνει διαχείρισης μέσω κατασταλτικών μηχανισμών, αντιμετωπίζοντας την έμφυλη βία ως απόκλιση και έγκλημα παρά ως κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα που απαιτεί συλλογική (ανα)πλαισίωση (Kim, 2018). Αυτή η διαδικασία εκδηλώνεται με την αυστηροποίηση των ποινών φυλάκισης, τη διευρυμένη κοινωνική νομιμοποίηση πρακτικών επιτήρησης, την εντατικοποίηση της αστυνομικής παρουσίας στον δημόσιο και ιδιωτικό χώρο και την επέκταση ενός βιοπολιτικού καθεστώτος ασφάλειας (Παπαγιαννοπούλου, 2026, υπό δημοσίευση). Οι πολιτικές ποινικών μεταρρυθμίσεων για την αντιμετώπιση της βίας κατά των γυναικών είναι μια πρωταρχική στρατηγική, στην οποία βασίζονται τα περισσότερα κράτη, ενώ συχνά επικρίνονται επειδή δεν προσφέρουν αίσθημα δικαιοσύνης στα θύματα ή δεν μειώνουν τον επιπολασμό της (Douglas κ.ά., 2023). Αυτή η ηγεμονική ιδεολογία των τελευταίων δεκαετιών, που διαπερνά σταδιακά τις παγκόσμιες πολιτικές για την έμφυλη βία (Bernstein, 2012), δεν λειτουργεί αποτρεπτικά για τους δράστες, ενώ η χρηματοδότηση της αστυνόμευσης και των φυλακών αφαιρεί πόρους

από ευρύτερες υπηρεσίες στήριξης των επιζώντων ατόμων, με αποτέλεσμα οι πλέον περιθωριοποιημένες ομάδες να υφίστανται σοβαρές βλάβες από τους μηχανισμούς απονομής της δικαιοσύνης, καθότι η κατασταλτική προσέγγιση ενδυναμώνει το κράτος, το οποίο εστιάζει σε εξατομικευμένες λύσεις, αποσπώντας παράλληλα ενέργεια από συλλογικά κινήματα κοινωνικής δικαιοσύνης που στοχεύουν στην κατάργηση της συστημικής κρατικής βίας (Davis, κ.ά., 2022· Critical Resistance & INCITE!, 2003).

Επιπλέον, τα αιτήματα που έχουν κυριαρχήσει στο mainstream φεμινιστικό κίνημα αναπτύσσουν μια «επιλεκτική προσοχή» στις πολιτικές (Price, 2012), δίνοντας έμφαση στη διαπροσωπική έμφυλη βία μιας ετεροσεξουαλικής σχέσης (π.χ. συντροφική βία, σεξουαλική παρενόχληση), αγνοώντας τόσο τη διαθεματικότητα των έμφυλων, φυλετικοποιημένων, ταξικών και ομο-/τρανσφοβικών κ.ά. μορφών βίας όσο και τις σύνθετες δομικές και συστημικές εκφράσεις της. Αυτό σημαίνει ότι ορισμένες μορφές βίας προσελκύουν μεγαλύτερη προσοχή από άλλες· ότι ορισμένα σώματα λογίζονται ως σημαντικότερα και ότι, στην προσπάθεια επίλυσης άμεσων προβλημάτων, συχνά παραβλέπονται οι διασταυρώσεις της έμφυλης βίας με την αποικιακή και μετααποικιακή βία ή τη βία που ασκείται σε κούρη σώματα (Yadav & Horn, 2021). Όπως επισημαίνει η Verges (2025), οι θεσμικές πολιτικές προστασίας των γυναικών εγκαθιδρύονται πάνω σε πρακτικές περιθωριοποίησης και ποινικοποίησης ταξικών και φυλετικοποιημένων πληθυσμών και μεροληπτούν υπέρ συγκεκριμένων ομάδων, π.χ. γυναικών, λευκών και ανώτερης τάξης. Αυτό, επίσης, σημαίνει ότι δημιουργείται μια ιεραρχία στην «κλίμακα προστασίας», ρυθμίζοντας ποιοι/-ες/-α αξίζουν να τύχουν προστασίας των δικαιωμάτων τους και ποιοι/-ες/-α αποκλείονται όλο και περισσότερο από αυτήν.

Ακόμα χειρότερα, αναπτύσσεται ένα πλαίσιο ευαλωτοποίησης, όπου τα άτομα χρειάζεται να αποδείξουν τον βαθμό της τρωτότητάς τους, έτσι ώστε να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες, πόρους και αγαθά (Παπαγιαννοπούλου, 2025). Στο πλαίσιο αυτό, η έμφυλη βία δεν κα-

θίσταται απλώς αντικείμενο ποινικής διαχείρισης, αλλά λειτουργεί ως μηχανισμός εξοικείωσης με την πατριαρχική τάξη, αφού αυτή η επίμονη προσφυγή στο κράτος ενισχύει την εικόνα του ως «προστάτη», παραβλέποντας ότι πρόκειται για έναν τουλάχιστον εμφυλοποιητικό —αν όχι ταξικό και ρατσιστικό θεσμό (Παπαγιαννοπούλου, 2024). Συνεπώς, καθίσταται αναγκαίο να διερωτηθούμε πώς συγκροτείται η «πολιτική της αναγνώρισης» της έμφυλης βίας: ποιο υποκείμενο πληροί τις προϋποθέσεις της αναγνωρισιμότητας και με ποιους όρους, καθώς και ποια νεκροπολιτική τάξη πραγμάτων αποφασίζει ποιες ζωές είναι προορισμένες για επιβίωση και ποιες για κοινωνικό ή κυριολεκτικό αφανισμό (Rouse, 2021· Παπαγιαννοπούλου, 2023). Σε αυτό το πλαίσιο, οι κρατικές πολιτικές γίνονται ό,τι η Ahmed (2016) περιέγραψε ως μη επιτελεστικές, δηλαδή, δεν δεσμεύονται πλήρως σε εκείνες τις δομικές αλλαγές που είναι απαραίτητες για τη δημιουργία συνθηκών χωρίς έμφυλη βία. Οι θεσμικές πολιτικές απόκριση στην έμφυλη βία συνιστούν, στις περισσότερες περιπτώσεις, ένα πλέγμα αποσπασματικών και εν πολλοίς ανεπαρκών πρακτικών (Μοσχοβάκου & Σιούλα-Γεωργουλέα, 2025), παγιδευμένων σε καθεστώτα γραφειοκρατικής διαχείρισης και αυτού που μπορούμε να ονομάσουμε «θεσμική ή γραφειοκρατική συμπόνοια», μια μορφή συναισθηματικής διαμεσολάβησης που λειτουργεί περισσότερο ως τεχνοκρατικό πεδίο εκτόνωσης παρά ως μηχανισμός πραγματικής ενδυνάμωσης. Για παράδειγμα, η Mills θεωρεί ότι οι κανόνες υποχρεωτικής σύλληψης των δραστών από την αστυνομία, οι πολιτικές «no-drop»² και η υποχρεωτική αναφορά υποψίας κακοποίησης από υγειονομικό και σχολικό προσωπικό είναι αντιπαραγωγικές και συνιστούν μορφή κρατικής «συναισθηματικής κακοποίησης» (1999), καθώς αυτά τα μέτρα είναι καταναγκαστικά και αφαιρούν τη δυνατότητα λήψης αποφάσεων από τις

² Οι no-drop πολιτικές (policies of mandatory prosecution) εφαρμόζονται κυρίως σε υποθέσεις ενδοοικογενειακής και έμφυλης βίας, και προβλέπουν ότι η ποινική δίωξη συνεχίζεται ακόμη και αν το θύμα αποσύρει την καταγγελία του ή δηλώσει ότι δεν επιθυμεί τη συνέχιση της υπόθεσης.

γυναίκες επιζώσες. Η Ahmed (2021) αναλύει με ιδιαίτερη οξυδέρκεια τη διαδικασία μέσω της οποίας οι θεσμοί παράγουν αυτό που ονομάζει «δομική βία» ως το συσσωρευτικό αποτέλεσμα κανονιστικών πρακτικών, διοικητικών διαδικασιών και φαινομενικά ουδέτερων πολιτικών. Στρατηγικές αποτροπής των καταγγελιών, όπως η απαίτηση «ανεπίσημων» διευθετήσεων, η συστηματική υπενθύμιση του «κόστους» της καταγγελίας, η κωδικοποιημένη φιγούρα του καταγγέλλοντος ατόμου ως «υπερβολικού», τα κατευναστικά νεύματα, η αγνόηση (blanking) ή η στρατηγική αναποτελεσματικότητα λειτουργούν ως μορφές θεσμικής άμυνας απέναντι στη διατάραξη του status quo. Η αναποτελεσματικότητα αυτή δεν αποτελεί δυσλειτουργία αλλά θεσμικά παραγόμενο μηχανισμό εξάντλησης, ο οποίος πλήττει όσους/-ες/-α βρίσκονται σε συνθήκες επισφάλειας ή έχουν περιορισμένη θεσμική πρόσβαση. Έτσι, η βία εγγράφεται στο ίδιο το θεσμικό υπόστρωμα: παράγεται από τις διαδικασίες, ενσωματώνεται στους κανόνες και επιτελείται μέσω της γραφειοκρατίας που έχει σχεδιαστεί για να προστατεύει, αλλά στην πράξη εγκαθιδρύει τη σιωπή (Ahmed, 2021).

Δυστυχώς, πίσω σχεδόν από κάθε θεσμική παρέμβαση διαφαίνεται ένα παράδοξο: το κράτος, που ορίζεται να καταπολεμήσει τη βία, είναι το ίδιο που συντηρεί τις δομές ανισότητας που την καθιστούν δυνατή, καθώς δεν είναι εξωτερικός εγγυητής της δικαιοσύνης αλλά μέρος του πλέγματος της εξουσίας που κατασκευάζει τις κατηγορίες «θύμα» και «δράστης», «ευάλωτο σώμα» και «νόμιμο υποκείμενο». Από το διεθνές πλαίσιο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στις επιμέρους του εκφάνσεις, μέχρι τις εθνικές στρατηγικές ισότητας, παρατηρούμε συχνά ότι η βία αντιμετωπίζεται μέσω ενός θεσμικού λόγου «ουδετερότητας», αποδυναμώνοντας την αλήθεια των πολλαπλών εμπειριών των επιζώντων ατόμων, ενώ αυτή η προσέγγιση περιορίζει την αποτελεσματικότητα των παρεμβάσεων, καθώς αποσυνδέει τη βία από το ευρύτερο πλαίσιο των σχέσεων εξουσίας (Bryson, 2021). Από μεταδομική σκοπιά, ωστόσο, οι πολιτικές αυτές δεν μπορούν να αναλυθούν απλώς ως ουδέτερες αλλά ως λόγοι εξουσίας που παράγουν

συγκεκριμένα υποκείμενα, κανονικότητες και καθεστώτα αλήθειας (Foucault, 1978). Ακόμη και όταν οι κρατικές υπηρεσίες δείχνουν πρόθεση φροντίδας —καταφύγια, γραμμές βοήθειας, ψυχοκοινωνική στήριξη— λειτουργούν μέσα σε ένα ασταθές πλαίσιο υποχρηματοδότησης και αποσπασματικού συντονισμού (EIGE, 2025), με την παράλληλη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας και των δημόσιων υπηρεσιών στήριξης. Και ενώ στην πολιτική ρητορική, το κράτος παρουσιάζεται ως φορέας φροντίδας (προστατευτικής και διορθωτικής), η φροντίδα αυτή, όταν ενσωματώνεται στους θεσμούς χωρίς ριζικό αναστοχασμό (απελευθερωτική φροντίδα), μπορεί να μετατραπεί σε μηχανισμό διαχείρισης —σε μια «φιλάνθρωπη» έκφραση εξουσίας, που καταπραΰνει χωρίς να μετασχηματίζει. Όσες και όσοι εργάζονται στις δομές στήριξης καλούνται να επιτελέσουν μια μορφή θεσμοποιημένης συναισθηματικής εργασίας, προσπαθώντας να θεραπεύσουν τραύματα που προκαλεί το ίδιο το σύστημα. Έτσι, το κράτος λειτουργεί ταυτόχρονα ως θεραπευτής και θύτης: προσφέρει καταφύγιο αλλά δεν ανατρέπει τις συνθήκες που γεννούν την ανάγκη του. Υπό αυτό το πρίσμα, η έμφυλη βία αποτελεί ένα παράθυρο μέσω του οποίου καθίσταται ορατή η βίαιη φύση του ίδιου του κράτους.

Επίλογος

Συχνά μιλάμε για τη σημασία της αλλαγής των αφηγήσεων για τη βία και το ποινικό σύστημα, αλλά τι σημαίνει αυτό στην πραγματικότητα; Η αποκατάσταση της δικαιοσύνης για τις επιζώσες/θύματα της έμφυλης βίας δεν έρχεται μόνο μέσα από τον νόμο αλλά και μέσα από τη μνήμη, τη μαρτυρία, την επανεγγραφή του αρχείου —εκεί όπου, όπως λέει η Hartman, μπορούμε να αφηγηθούμε «τι θα μπορούσε να είχε υπάρξει» (2008, σ. 12). Γιατί η αποτροπή της έμφυλης βίας δεν είναι μόνο πολιτική αλλά και ποιητική πράξη: μια προσπάθεια να ξαναγρά-

ψουμε τα όρια του νοητού, να φανταστούμε έναν κόσμο όπου η γνώση δεν πληγώνει αλλά θεραπεύει. Ιστορικά, τα σώματα των γυναικών, των κουήρ, των τρανς και των φυλετικοποιημένων υποκειμένων δεν ήταν ποτέ οι «αρχειοθέτες/-τριες» αλλά τα αντικείμενα λόγου, ενώ οι μαρτυρίες τους συχνά αποσιωπήθηκαν, αμφισβητήθηκαν ή μετατράπηκαν σε αποδεικτικά στοιχεία μέσα σε ένα δικαστικό ή ιατρικό πλαίσιο που δεν αναγνώριζε τη δική τους μαρτυρία ως αξιόπιστη (Foucault, 1978· Cvetkovich, 2003).

Τα κρατικά αρχεία και οι διοικητικές πρακτικές της αρχειοθέτησης διαθέτουν την ισχύ να κατασκευάζουν ιστορίες και αφηγήσεις προέλευσης, και συνεπώς να εξαγνίζουν τα βίαια παρελθόντα (και παρόντα) των σύγχρονων θεσμών και πρακτικών (Garland, 2014· Ghaddar & Caswell, 2019). Ωστόσο, η Sedgwick (2021) μας προτρέπει να υπερβούμε την αποκλειστικότητα της παρανοϊκής ανάγνωσης: αν μείνουμε μόνον στη διάγνωση της καταπίεσης κινδυνεύουμε να αναπαράγαμε το ίδιο παγιωμένο καθεστώς αδυναμίας που τα αρχεία της έμφυλης βίας επιβάλλουν. Απέναντι σε αυτήν τη σιωπή, οι φεμινιστικές και κουήρ θεωρίες εισάγουν την έννοια του αντι-αρχείου, ενός τόπου όπου η μνήμη των αποκλεισμένων βρίσκει φωνή. Η Ann Cvetkovich (2003) μιλά για «αρχεία του αισθήματος» (archives of feeling), δηλαδή συλλογές βιωμάτων, σωμάτων, συναισθημάτων και επιτελέσεων που μαρτυρούν τη βία όχι μέσα από τα επίσημα έγγραφα αλλά από τη συναισθηματική εμπειρία. Αυτά τα αντι-αρχεία δεν ακολουθούν την ψυχρή λογική της κρατικής τεκμηρίωσης· λειτουργούν ως τόποι θεραπείας, κοινότητας και αντίστασης. Η επιστροφή στο αρχείο της έμφυλης βίας, το οποίο αποτελείται από θραύσματα, παραμορφώσεις και αποσιωπήσεις, δεν είναι μόνον πράξη αποκάλυψης αλλά πολιτική πράξη της μνήμης, καθώς μέσα από αυτές τις ρωγμές μπορεί να ανακτήσει τη δύναμή του. Έτσι, το αρχείο της έμφυλης βίας μπορεί να γίνει πεδίο φαντασιακής ανασυγκρότησης, για να διεκδικηθούν νέες μορφές ζωής και συλλογικής μνήμης, προκειμένου να εντοπίσουμε τις απουσίες των αρχείων αλλά και να φανταστούμε δυνατότητες της

ζωής που δεν καταγράφονται, μορφές αλληλεγγύης που διαφεύγουν, αντιστάσεις που δεν άφησαν υλικό ίχνος αλλά επιμένουν. Υπό αυτό το πρίσμα, η επιστροφή σε έναν παρελθόν που (μας) έχει πονέσει, χρειάζεται να γίνει για να εμπνευστούμε νέες μορφές συνύπαρξης και συνομιλίας, συμπαράστασης και συμβίωσης ως διεξόδους ενδυναμωτικής και αλληλέγγυας παραγωγής καθημερινών εύθραυστων υλικών και συναισθηματικών αντιστάσεων, χωρίς να τις υποτάξουμε σε έναν κοινό χώρο και ομοιογενές χωροχρονικό σημείο συνάντησης (Gunaratnam & Hamilton, 2017, σελ. 4).

Οι αντιστάσεις αυτές, μικρές ή μεγάλες, μας καλούν να ξανασκεφτούμε την πολιτική όχι μόνον ως κρατική πρακτική αλλά ως σχέση απελευθερωτικής φροντίδας, αλληλεγγύης και επανανοηματοδότησης της ζωής. Αυτό το έργο της ενδυνάμωσης ατόμων και κοινοτήτων, για να δημιουργήσει περιβάλλοντα στα οποία η βία γίνεται «αδιανόητη», μπορεί να περιλαμβάνει την απόρριψη της εμπιστοσύνης απέναντι στην ποινική δικαιοσύνη και της αποτελεσματικότητας της φυλάκισης των δραστών (Davis κ.ά. 2022). Έχει ενδιαφέρον να δούμε, ενάντια σε μια λογική ανταποδοτικής δικαιοσύνης, ένα εναλλακτικό και ολιστικό πλαίσιο, όπως η μετασχηματιστική δικαιοσύνη, μια αντι-βία της μνήμης απέναντι στη θεσμική σιωπή. Αντί να εστιάζει στην τιμωρία του δράστη, η μετασχηματιστική δικαιοσύνη επιδιώκει να κατανοήσει και να μετασχηματίσει τις κοινωνικές σχέσεις, τους θεσμούς και τις υλικές συνθήκες που καθιστούν δυνατή την εκδήλωση της βίας (Παπαγιαννοπούλου, 2026, υπό δημοσίευση). Πολιτικές πράξεις, όπως η συνάθροιση στους δρόμους, η διεκδίκηση δικαιωμάτων ή η φροντίδα των άλλων, προϋποθέτουν την αναγνώριση της κοινής μας ευαλωτότητας, αναδεικνύοντάς την ως πολιτική κατηγορία: ως αυτή που αποκαλύπτει τις δομές εξουσίας, οι οποίες καθιστούν ορισμένους ανθρώπους περισσότερο εκτεθειμένους και άλλους περισσότερο προστατευμένους (Butler, κ.ά., 2016). Η αναγνώριση αυτή συνδέεται άμεσα με τη θεσμική και συστημική βία, όπως και με την έμφυλη βία και, καθώς ενσωματώνει βιωμένες εμπειρίες αποκλεισμού, επισφάλειας και τραύματος, μπορεί

να ενεργοποιηθεί για να λειτουργήσει μετασχηματιστικά σε τέτοιο κανονιστικό πλαίσιο, άρα μπορεί να αποτελέσει και πολιτική δυνατότητα.

Η πραγματική θεσμική αλλαγή απαιτεί κάτι περισσότερο από την τυπική συμμόρφωση σε διεθνείς δεσμεύσεις ή την ψήφιση νομοθετημάτων. Χρειάζεται ένα νέο φαντασιακό της δικαιοσύνης, σύμφωνα με το οποίο η έμφυλη βία δεν είναι ζήτημα «ατομικής ευθύνης» ή «ακραίων περιπτώσεων». Το μέτρο του πολιτισμού μιας κοινωνίας δεν είναι μόνο πόσο ηχηρά καταδικάζει τη βία αλλά πόσο ριζικά ανασχεδιάζει τους θεσμούς της για να την αποτρέψει. Η δικαιοσύνη, όπως μας θυμίζει η μετααποικιακή και κούηρ φεμινιστική θεωρία, δεν είναι μόνο ζήτημα νόμου αλλά φαντασίας, αλληλεγγύης και πολιτικής βούλησης να αλλάξουμε τον τρόπο που ζούμε η μία απέναντι στην άλλη. Ακριβώς στο όριο αυτών των προβληματισμών χρειάζεται να οραματιστούμε τη δικαιοσύνη πέρα από σωφρονιστικές λύσεις, να μην αποδεχτούμε το αναπόφευκτο της τιμωρίας, να κατορθώσουμε να φανταστούμε και να συζητήσουμε με όρους πολλαπλότητας και διαφορετικότητας. Έχουμε το δικαίωμα να ζούμε σε χώρους και χρόνους που δεν θα παράγουν κακοποίηση και θα νομιμοποιούν ανάλογα καθεστώτα, στα οποία κυριαρχεί μια εξίσου βίαιη αποσιώπηση με τη βία που λαμβάνει χώρα, αλλά ούτε και τρόπους που επιστρατεύονται στρατηγικές φόβου, αναπτύσσουν μικροπολιτικές ηθικού πανικού και προτείνουν μια αστυνομευμένη κανονιστική διαχείριση της βίας. Η Ahmed λέει ότι μια φεμινιστική δουλειά είναι επίσης η «δουλειά να χτυπάς το κεφάλι σου σε έναν τοίχο από τούβλα» (2017, σ. 117). Η περιγραφή της δουλειάς μας είναι μια περιγραφή «τοίχου», για να καταδείξει ότι απέναντι στην ακαμψία των θεσμών και την κρατική αδιαφορία χρειάζεται να επανεφεύρουμε διαρκώς τις αντιστάσεις μας και να επανανοηματοτήσουμε τις ζωές μας. Το να εμφανιζόμαστε σημαίνει να εμφανιζόμαστε η μία για την άλλη, λέγοντας όχι «τοκ, τοκ, ποιος είναι εκεί;» αλλά «τοκ, τοκ, είμαστε εδώ» (Ahmed, 2022).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Abourahme, N. (2018). Of monsters and boomerangs: Colonial returns in the late liberal city. *City*, 22(1): 106-115.
- Abu-Lughod, L., Hammami, R., Shalhoub-Kevorkian, N. (2023). Introduction: circuits of power in GBVAW governance. In L. Abu-Lughod, R., Hammami, N. Shalhoub-Kevorkian (eds.), *The cunning of gender violence* (σσ. 1-51). Durham and London: Duke University Press.
- Ahmed, S. (2022). Feminist ears. *feministkilljoys*. Ανακτήθηκε από: <https://feministkilljoys.com/2022/06/01/feminist-ears/>
- Ahmed, S. (2021). *Complaint!* Durham and London: Duke University Press.
- Ahmed, S. (2016). How not to do things with words. *Wagadu: A Journal of Transnational Women's and Gender Studies*, 16: 1-10.
- Anzaldúa, G. (1987). *Borderlands/La frontera: The new Mestiza*. San Francisco: Aunt Lute Books.
- Bernstein, E. (2012). Carceral politics as gender justice? The “Traffic in Women” and neoliberal circuits of crime, sex, and rights. *Theory and Society*, 41: 233-259.
- Bhambra, G. K. (2021). Decolonizing critical theory?: Epistemological justice, progress, reparations. *Critical Times*, 4(1): 73-89.
- Boonzaier, F., Huysamen, M., van Niekerk, T. (2020). Men from the South: feminist, decolonial and intersectional perspectives on men, masculinities and intimate partner violence. In L. Gottzén, M. Bjørnholt, F. Boonzaier (eds.). *Men, masculinities and intimate partner violence* (σσ. 52-65). London: Routledge.

- Breton, N. N. (2023). Reflecting on our good intentions: A critical discourse analysis of women's health and empowerment discourses in sexual and gender-based violence policies relevant to southern Africa. *Global Public Health*, 18(1): 1-16.
- Bryson, V. (2021). *The futures of feminism*. Manchester: Manchester University Press.
- Bungay, V., Dewar, L., Schoening, M., Guta, A., Leiper, W., Jiao, S. (2024). Co-designing an outreach intervention for women experiencing street-involvement and gender-based violence: Community-academic partnerships in action. *Violence Against Women*, 30(8): 1760-82.
- Butler, J. (2009). *Αναταραχή φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας* (Γ. Καραμπελας, μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Butler, J. (2025). *Ποιος φοβάται το φύλο;* (Γ. Καραμπελας, μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Butler, J., Gambetti, Z., Sabsay, L. (eds.) (2016). *Vulnerability in resistance*. Durham and London: Duke University Press.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6):1241-1299.
- Critical Resistance and Incite! (2003). Critical Resistance-Incite! Statement on Gender Violence And the Prison-Industrial Complex. *Social Justice*, 30(3): 141-150.
- Cvetkovich, A. (2003). An archive of feelings: Trauma, sexuality, and lesbian public cultures. *Durham and London: Duke University Press*.
- Davis, A. (2014). *Γυναίκες, φυλή και τάξη*. Αρχείο 71 μιγαδά*.
- Davis, A., Dent, G., Meiners, E. R., Richie, B. (2022). *Abolition. Feminism. Now*. London: Penguin Books.
- Douglas, H., Fitz-Gibbon, K., Goodmark, L., Walklate, S. (2023). *The criminalization of violence against women: Comparative perspectives*. New York: Oxford University Press.

- EIGE / European Institute for Gender Equality (2025). *Gender Equality Index 2024. Tackling violence against women, tackling gender inequalities*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Garland, D. (2014). What is a “history of the present”? On Foucault’s genealogies and their critical preconditions. *Punishment & Society*, 16(4): 365-384.
- Ghaddar, J. J., Caswell, M. (2019). “To go beyond”: Towards a decolonial archival praxis. *Archival Science*, 19(2): 71-85.
- Gill, A. K., Mason-Bish, H. (2013). Addressing violence against women as a form of hate crime: limitations and possibilities. *Feminist Review*, 105(1): 1-20.
- Gunaratnam, Y., Hamilton, C. (2017). The wherewithal of feminist methods. *Feminist Review*, 115(1): 1-12.
- Ζαββού, Α. (2021). Η φεμινιστική προβληματική της διαθεματικότητας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 156: 55-86.
- Ham, M., Owusu-Akyeeah, D. & Byard Peek, J. (2022). *Building the table: Discussing tensions of 2SLGBTQIA+ Structural inclusion within the GBV sector*. March 2022. vawlearningnetwork.ca.
- Hartman, S. V. (2008). Venus in two acts. *Small Axe*, 12(2): 11-14.
- hooks, b. (1981). *Ain’t I a woman: Black women and feminism*. Boston, MA: South End Press.
- Καμπούρη, Ν., Μαρινουδά, Σ., Πετράκη, Γ. (2020). Φύλο, κράτος πρόνοιας και ανθεκτικότητα στην κρίση. Αθήνα: Νήσος.
- Καραστάθη, Α. (2018). Η ατμοσφαιρικότητα της βίας υπό συνθήκες συνυφασμένων κρίσεων. *φεμινιστικά/feministika*, 1. Ανακτήθηκε από: <https://feministika.net/atmosferikotita-tis-vias-ypó-synyfasmenes-kriseis/>
- Kelly, L. (1988). *Surviving sexual violence*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Kim, M. E. (2018). From carceral feminism to transformative justice: Women-of-color feminism and alternatives to incarceration. *Journal of Ethnic & Cultural Diversity in Social Work*, 27(3): 219-233.
- Loreto, N. (2020). Take back the fight. Halifax, N.S.: Fernwood Publishing.
- Lugones, M. (2007). Heterosexualism and the colonial/modern gender system. *Hypatia*, 22(1): 186-209.
- Mills, L. G. (1999). Killing her softly: Intimate abuse and the violence of state intervention. *Harvard Law Review*. 113(2): 550-613.
- Mohanty, C. T. (2021). *Φεμινισμός χωρίς σύνορα. Αποαποικιοποίηση της θεωρίας και αλληλεγγύη στην πράξη* (Ε. Μπούρου, Τ. Στάικου, μετ.). Αθήνα: Oposito.
- Morgan, R. (Ed.). (1984). *Sisterhood is global: The international women's movement anthology*. New York: Anchor Press/Doubleday.
- Μοσχοβάκου, Ν. & Σιούλα-Γεωργουλέα, Ι. (2025). *Ενδοοικογενειακή βία σε συνθήκες πολλαπλών κρίσεων*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών/ΕΚΚΕ-Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2021). Τα γυναικεία σώματα στις καμπάνιες για τη διεθνή σωματεμπορία. Στο: Ντ. Βαΐτου, Ντ. Πετράκη και Μ. Στρατηγάκη (επιμ), *Έμφυλη βία - Βία κατά γυναικών* (σσ. 309-32). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2023). Πολιτικές διαχείρισης της έμφυλης βίας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της πανδημίας: Λόγοι, δράσεις και αντιδράσεις. Στο: Ν. Δεμερτζής (επιμ.). *Κοινωνίες και Κοινωνιολογίες στον 21^ο αιώνα. Πρακτικά 8^{ου} Τακτικού Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ)* (13-15/10/2022) (σσ. 778-788). Αθήνα: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία. Ανακτήθηκε από: https://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/inline-files/eke_conference_book_v8_2.pdf
- Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2024). *Η αναζήτηση της τιμώρησης της έμφυλης βίας: η εξατομίκευση ενός δομικού προβλήματος*. Eteron-Insitiouto για την Έρευνα και την Κοινωνική Αλλαγή, (23/10/2024).

- Ανακτήθηκε από: <https://eteron.org/i-anazitisi-tis-timorisis-tis-emfylis-vias-i-exatomikeysi-enos-domikoy-pronlimatos/>
- Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2025). *Έμφυλη πολιτική συμμετοχή και κρίσεις. Ποιοτική έρευνα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών/ΕΚΚΕ-Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Παπαγιαννοπούλου, Μ. (2026, υπό δημοσίευση). Συστήματα και πρακτικές απόκρισης στην έμφυλη βία: το δικαίωμα σε μια μετασχηματιστική δικαιοσύνη, πέρα από την τιμωρία και τον επανατραυματισμό. Στο: *1974-2024 Κοινωνία και Κοινωνιολογία στην Ελλάδα πενήντα χρόνια από την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Πρακτικά 9^{ου} Τακτικού Συνεδρίου της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ) (30/10-01/11/2024)*. Αθήνα: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία.
- Price, J. M. (2012). *Structural Violence. Hidden Brutality in the Lives of Women*. New York: Suny Press.
- Razack, S. H. (2021). Should feminists stop talking about culture in the context of violence against Muslim women? The case of “honour killing”. *International Journal of Child, Youth and Family Studies*, 12(1): 31-48.
- Razack, S. H. (2004). Imperilled Muslim women, dangerous Muslim men and civilised Europeans: Legal and social responses to forced marriages. *Feminist legal studies*, 12(2): 129-174.
- Richie, B. (2000). A black feminist reflection on the antiviolence movement. *Signs*, 25(4): 1133-1137.
- Rouse, C. M. (2021). Necropolitics vs. biopolitics: Spatialization, white privilege, and visibility during a pandemic. *Cultural Anthropology*, 36(3): 360-367.
- Sedgwick, E. K. (2021). *Παρανοϊκή και επανορθωτική ανάγνωση* (Α. Αναγνωστόπουλος, μετ.). Αθήνα: Τοποβόρος.
- Sprinak, G. C. (2018). *Μπορούν οι υποτελείς να ομιλούν;* (Χ. Κολύρη, Π. Τριτσιμπίδας, μετ.). Αθήνα: Επέκεινα.

- Stoler, A. L. (2009). *Along the archival grain: Epistemic anxieties and colonial common sense*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Στρατηγάκη Μ. (2007). *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Τσακιστράκη, Χρ. (2022). *Η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης. Το ανθρώπινο δικαίωμα των γυναικών σε μια ζωή χωρίς βία*. Αθήνα: Νήσος.
- Φουκώ, Μ. (1978). *Η ιστορία της σεξουαλικότητας. Η δίψα της γνώσης* (Γκ. Ροζάκη, μετ.). Αθήνα: Ράππα.
- UNHCR (2020). *UNHCR policy on the prevention of, risk mitigation, and response to gender-based violence*. Geneva, Switzerland.
- Vergès, F. (2019). *Ένας φεμινισμός της απο-αποικιοποίησης* (Γ. Προδρόμου, μετ.). Αθήνα: Τοποβόρος.
- Werunga, J., Reimer-Kirkham, S. & Ewashen, C. (2016). A decolonizing methodology for health research on female genital cutting. *ANS Advances in Nursing Science*, 39: 150-164.
- Yadav, P., Horn, D. M. (2021). Continuums of violence: Feminist peace research and gender-based violence. Στο T. Väyrynen, S. Parashar, E. Féron, C.C. Confortini (eds.), *Routledge Handbook of Feminist Peace Research* (σσ. 105-114). New York: Routledge.
- Žižek, S. (2010). *Βία. Έξι λοξοί στοχασμοί* (Ν. Καλαϊτζής, μετ.). Αθήνα: Scripta.

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Η **Ειρήνη-Σαλάμ Αμπουμόγλι** είναι ηθοποιός και κάτοχος ΜΑ Σκηνοθεσίας από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Έχει αποφοιτήσει με άριστα από το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, με ερευνητικό αντικείμενο την υποκειμενικότητα των γυναικών στα χωριά της Κρήτης. Έχει συμμετάσχει σε ερευνητικά προγράμματα του Εργαστηρίου Φύλου του Τμήματος Κοινωνιολογίας και του Εργαστηρίου Οπτικής Ανθρωπολογίας. Ως συνεργαζόμενο μέλος της Επιτροπής Ισότητας Φύλων του Πανεπιστημίου Κρήτης έχει συμβάλει στον σχεδιασμό του «Οδηγού ενάντια στη σεξουαλική παρενόχληση» στο Πανεπιστήμιο. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν την προφορική ιστορία, τη φεμινιστική και κούρ θεωρία και τις μεταποικιακές σπουδές, με έμφαση στην Παλαιστήνη. Είναι ερευνήτρια του προγράμματος “GeStuRe: Re-reading gender studies and activism in Greece: Encounters on Gender Related Violence” (ΕΛΙΑΔΕΚ).

Η **Αλεξάνδρα Ζαββού** είναι Επίκουρη Καθηγήτρια «Κοινωνιολογίας του Φύλου» στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (<https://sociology.soc.uoc.gr/anthropino-dynamiko/meli-dep/alexandra-evangelia-zavvou/>). Το ερευνητικό και δημοσιευμένο έργο της εστιάζει στη μετανάστευση και το αντιρατσιστικό κίνημα, τη διαθεματικότητα, τη φεμινιστική μεθοδολογία και έρευνα. Είναι επιστημονικά υπεύθυνη του προγράμματος “GeStuRe: Re-reading gender studies and activism in Greece: Encounters on Gender Related Violence” (<https://gesture.soc.uoc.gr>).

Η **Νέλλη Καμπούρη** είναι επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Παράλληλα διδάσκει στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και διενεργεί έρευνα σε θέματα ήχου και μετανάστευσης και φεμινιστικών κινημάτων. Στο παρελθόν έχει εργαστεί ως μεταδιδασκτορική ερευνήτρια στο Εργαστήριο Σπουδών Φύλου του Παντείου Πανεπιστημίου, στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (ΕΙΕ), στο Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΤΕ) και στο Πανεπιστήμιο του Hertfordshire. Επίσης, υπήρξε επιστημονική σύμβουλος της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ) και της Γενικής Γραμματείας Ισότητας των Φύλων (ΓΓΙΦ). Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζουν κυρίως σε θέματα φύλου, με έμφαση στις φεμινιστικές μεθοδολογίες και τη διαθεματικότητα, στη μετανάστευση, την εργασία, την επιστήμη και την τεχνολογία. Οι δημοσιεύσεις της συμπεριλαμβάνουν σχετικά βιβλία, άρθρα, και ερευνητικές εκθέσεις στα ελληνικά και τα αγγλικά.

Η **Ελπίδα Καραμπά** είναι θεωρητικός τέχνης, επιμελήτρια εκθέσεων και παιδαγωγός. Είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Πολιτισμού, Νέων Μέσων και Βιομηχανιών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (<https://cult.uth.gr/staff/karabaelprida/>). Το ερευνητικό και δημοσιευμένο έργο της εστιάζει στην ιστορία και θεωρία της τέχνης, τη φεμινιστική θεωρία, την ακτιβιστική τέχνη, τα νέα μέσα και τις ερευνητικές πρακτικές τέχνης, με ιδιαίτερη έμφαση στις αρχαιακές πρακτικές, τη δημόσια τέχνη, την επιμελητική πρακτική και την κριτική παιδαγωγική. Είναι επιστημονικά υπεύθυνη του Κέντρου Νέων Μέσων και Φεμινιστικών Πρακτικών στον Δημόσιο Χώρο (ΚΝΜΦΠ) (www.centrefeministmedia.arch.uth), το οποίο εδράζεται στο τμήμα Αρχιτεκτόνων, Μηχανικών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και επικεντρώνεται στη σχέση μεταξύ τέχνης, φεμινισμού και τεχνολογίας. Είναι, επίσης, ιδρύτρια της Προσωρινής Ακαδημίας Τεχνών (<https://temporatyacademy.org>), ενός υβριδικού σχήματος καλλιτεχνικής, επιμελητικής και θεωρητικής πρακτικής, που εστιάζει σε ζητήματα θεσμικής κριτικής, καλλιτεχνικής εργασίας, έρευνας και διευρυμένων παιδαγωγικών.

Ο **Παύλος Λιαρόπουλος** είναι κοινωνιολόγος και εργάζεται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η διδακτορική του διατριβή εκπονήθηκε στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, με τίτλο «Η συγκρότηση της επαγγελματικής ταυτότητας σε συνθήκες επισφάλειας. Η περίπτωση των αναπληρωτών εκπαιδευτικών». Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα σχετίζονται με την κοινωνιολογία της εργασίας και την κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα εστιάζουν στις επισφαλείς μορφές απασχόλησης και στις έμφυλες διακρίσεις και ανισότητες στον τομέα της εργασίας και της εκπαίδευσης.

Η **Ματίνα Παπαγιαννοπούλου** είναι κοινωνική επιστημόνισσα, με σπουδές στην Κοινωνιολογία, στην Εγκληματολογία και στις Διεθνείς Σπουδές Ασφάλειας, ενώ έχει ειδικευτεί σε θέματα φύλου. Έχει ασχοληθεί ερευνητικά με ζητήματα έμφυλης βίας, ισότητας, trafficking κ.ά., καθώς και με τον επιστημονικό συντονισμό συμβουλευτικών υπηρεσιών σε επιζώσες έμφυλης βίας. Έχει αποτελέσει μέλος σε επιστημονικές επιτροπές για θέματα πολιτικών έμφυλης ισότητας και βίας, και παράλληλα έχει δημοσιεύσει σχετικά άρθρα και μελέτες.

Η **Ελευθερία Παπαστεφανάκη** διδάσκει στην ΑΣΠΑΙΤΕ Κρήτης και εργάζεται ως μεταδιδασκατορική ερευνήτρια σε ερευνητικά προγράμματα του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζουν στην ιστορία της γυναικείας εκπαίδευσης και των εκπαιδευτικών ιδεών, όπως και στην ιστορία των φεμινιστικών ιδεών και των κοινωνικών κινημάτων. Η διδακτορική της διατριβή δημοσιεύτηκε σε επεξεργασμένη μορφή από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών το 2020, με τίτλο *Αριστερή παιδαγωγική σκέψη στην Ελλάδα (1910-1951)*. Από το αστικό σχολείο εργασίας στον πολυτεχνισμό, ενώ από τις εκδόσεις Κάλλιπος δημοσιεύτηκε το 2023 το βιβλίο της με τίτλο *Μεταρρυθμιστική παιδαγωγική σκέψη στην*

Ελλάδα (1^ο μισό του 20^ο αιώνα): Φιλελεύθερες, συντηρητικές και σοσιαλιστικές προσεγγίσεις του νέου σχολείου.

Η **Μαρία Ταμπούκου** είναι Καθηγήτρια Φεμινιστικών Σπουδών. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εστιάζουν στη φιλοσοφία, την επιστημολογία, τις φεμινιστικές θεωρίες, την αφηγηματική ανάλυση και την αρχειακή έρευνα. Το πιο πρόσφατο βιβλίο της είναι *Numbers and Narratives: A Feminist Genealogy of Automathographies* (Routledge, 2025). Περισσότερα: www.tamboukou.org

Η **Ελένη Φουρνάρακη** διδάσκει Νεότερη Κοινωνική Ιστορία στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Το δημοσιευμένο έργο και τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα εντάσσονται ευρύτερα στην ιστορία των γυναικών και του φύλου και, ειδικότερα, αφορούν στην κοινωνική και πολιτισμική-διανοητική ιστορία της εκπαίδευσης, της φυσικής αγωγής, της σωματικής κουλτούρας και της σεξουαλικότητας, στην ιστορία της ιδιότητας του πολίτη και της δημόσιας κοινωνικότητας κ.ά. Μεταξύ πολλών δημοσιεύσεων στα παραπάνω πεδία έχει συν-επιμεληθεί τα συλλογικά έργα: (με τις Γ. Γκότση και Α. Διαλέτη) *Το φύλο στην ιστορία: αποτιμήσεις και παραδείγματα* (Ασίνη, 2015), (με τον Γ. Ζαϊμάκη) *Κοινωνία και αθλητισμός στην Ελλάδα. Κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* (Αλεξάνδρεια, 2015) και (με τον Ζ. Παπακωνσταντίνου) *Sport, Bodily Culture, and Classical Antiquity in Modern Greece* (Routledge, 2011).

Ο **Πάυλος Χατζόπουλος** διδάσκει στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου από το 2017. Έχει ασχοληθεί εκπαιδευτικά και ερευνητικά με το φύλο, τις νέες τεχνολογίες, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τις ψηφιακές υποδομές, δημοσιεύοντας μια σειρά άρθρων πάνω σε ζητήματα που αφορούν τις κοινωνικές και πολιτικές τους διαστάσεις αλλά και την παιδαγωγικές τους δυνατότητες. Εργάστηκε ως ερευνητής στο πρόγραμμα “GeStuRe: Re-reading gender studies and activism in Greece: Encounters on Gender Related Violence” (ΕΛΙΔΕΚ).

Ο συλλογικός αυτός τόμος εκδίδεται στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Βαναδιαβάζοντας τις σπουδές και τα κινήματα φύλου στην Ελλάδα: Διασταυρώσεις στο ζήτημα της έμφυλης βίας» (GeStuRe). Παρόλο που η συζήτηση για την έμφυλη βία στο πλαίσιο των σπουδών και των κινήματων φύλου και σεξουαλικότητας έχει μακρά ιστορία, σήμερα βρισκόμαστε σε μια νέα φάση, με διαφορετικά διακυβεύματα που φέρνει η νεοσυντηρητική anti-gender στροφή. Στο πλαίσιο αυτό, το πρόγραμμα GeStuRe εκκινεί από κάποια ερωτήματα σχετικά με το πώς διαμορφώνεται η σχέση μεταξύ των σπουδών φύλου και των σύγχρονων ακτιβισμών στην Ελλάδα, πώς αρθρώνονται οι ακαδημαϊκοί με τους κινηματικούς λόγους και πρακτικές στο ζήτημα της έμφυλης βίας.

Εν προκειμένω θεωρούμε τις σπουδές φύλου όχι μόνο ως πεδίο επιστημονικής έρευνας και λόγων που διασταυρώνονται με τα κινήματα και το πολιτικό αλλά και ως αποθετήριο κοινωνικής μνήμης, ακτιβισμού και κοινωνικοπολιτισμικής παραγωγής. Η προσέγγιση αυτού του πεδίου ως αρχείου μάς επιτρέπει να διακρίνουμε πολυεπίπεδες ιστορίες της φεμινιστικής σκέψης, του φεμινιστικού και κούηρ ακτιβισμού, των έμφυλων κοινωνικών πρακτικών και λόγων, διερευνώντας τον τρόπο που παράγεται η γνώση για το φύλο αλλά και εντοπίζοντας τη βία που εμπεριέχει η ίδια η διαδικασία της ταξινόμησης και ο αποκλεισμός που εξυπονεί η συμπερίληψη.

Ο ανά χείρας τόμος περιλαμβάνει κείμενα των ερευνητριών και ερευνητών του προγράμματος, τα οποία αναφέρονται σε επιμέρους πτυχές του έργου, καθώς και κείμενα συναδέλφων που, μέσω της συμμετοχής τους στις ημερίδες του προγράμματος, μοιράστηκαν μαζί μας τους προβληματισμούς τους και συνομίλησαν με το υλικό που παρουσιάστηκε σε αυτές. Η πρώτη ενότητα του τόμου, με θέμα «Αρχειακές χαρτογραφήσεις», περιλαμβάνει πέντε κείμενα που αναφέρονται στο αρχείο και την προβληματική που διέπει την οργάνωση και τις διαφορετικές επεξεργασίες που επιδέχεται το υλικό του. Η δεύτερη ενότητα του τόμου, με θέμα «Διαδρομές στην ακαδημία, τα κινήματα και τις κοινότητες γνώσης: λόγοι και εμπειρίες», περιλαμβάνει αναλύσεις μαρτυριών και εμπειριών που έρχονται από το πεδίο των σπουδών φύλου, χαρτογράφηση και ανάλυση σύγχρονων και παλαιότερων κινηματικών χώρων και ομάδων σε διαφορετικά κοινωνικά συμφραζόμενα, όπως είναι η Αθήνα και η Κρήτη, εμπειρίες και περιστατικά από τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και, τέλος, μια κριτική αποτίμηση των πολιτικών για την έμφυλη βία.

Ο συλλογικός τόμος αποτελεί παραδοτέο του ερευνητικού έργου GeStuRe, που υλοποιείται στο πλαίσιο του Εθνικού Σχεδίου Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας «Ελλάδα 2.0», με τη χρηματοδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης – NextGenerationEU (Φορέας Υλοποίησης: ΕΛΙΑΔΕΚ – Αριθμός Έργου ΟΙ5369, Δικαιούχος: Πανεπιστήμιο Κρήτης).

OPPORTUNIA